This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

GRAD
EREN
2711
v. 1
BUHR

A 992,276

Digitized by Google

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN 1817
Digitized by Google

ՄԻՋԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԴԱՐՈՒՑ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Digitized by Google

ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳՒՈՅ

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՂԱՅԻ ՃԷՊԷՃԵԱՆ

Digitized by Google

Zarbhanalian, Garegin
Patmutiwn...

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՋԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԴԱՐՈՒՑ

ՅԱՐԵՒՄՈՒՏՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՑ ՀԱՄԱՐ

ՀԱՏՈՐ Ա.

ՎԵՆԵՏԻԿ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1874

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

GRAD
GREEN
274
.Baily
v.1

Digitized by Google

ԵԼ ԱԲ
է Ը-ԷՆ
2711
1.11.99
v.1

Ա․

ԿԵՂՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՔ

ԿԵՂՏՔ․ — ՈՍՍԻԱՆ

Յունաց և Լատինացւոց մատենագրութիւններն՝ իրենց փառաց լրմանը մէջ կը տեսնուին՝ ինչուան մեր ձեռքն հասած գեղեցիկ ու անմահանուն երկասիրութեամբք։ Նոյնը հարկ է զըրուցել նաև հեբրայական դպրութեանց համար։ Առջիններուն մէջ՝ Իլիականը, քերթուածոց մէջ ամենէն գեղեցիկը, սկզբնաւորութիւն է այն բազմապատիկ գլուխ գործոց սեպուած յունական հանճարոյն արտադրութեանց, որոնց վրայ ինչուան հիմա իրաւամբք կը զարմանանք։ Իսկ առ Հեբրայեցիս՝ Ծննդոց գիրքը՝ պատմութեանց մէջ ամենէն մեծը և վսեմագոյնն է, և որ գեղեցիկ հանճարներու արգասալից հետազօտութեանց անսպառ աղբիւր մը եղած է։ Նոյն իսկ հռովմէական դպրութիւնք, իրենց յունական մատենագրութեան ծառայական նմանութեանը մէջ, առջի բերան երկու քերթող մեզի կը ներկայացընեն, զՊլաւտոս և զՏերենտիոս, որոնք իրենց նախանձորդը չունեցան, բայց եթէ իրենց տապա-

Digitized by Google

րեզէն դուրս եղած քերթութեանց մէջ՝ և որոնց հետևողք չեղան։ Այսպէս՝ հին դպրութեանց յիշատակարանները քննելու ատեննիս, կարծես թէ անոնց մտաւորական արևը առանց արշալուսի ծագած է, եթէ ներելի է այս նմանութիւնը բանեցընել, ու խաւարաբորբ մթութեան մը՝ մէկէն ՚ի մէկ յաջորդեր է պայծառ լոյս մը։ Այս տպաւորութիւնը կ՚ընեն մեր մտացը վրայ սուրբ գիրք։ Մարդկային հանճարը այնպիսի չքեղութեամբ և մեծվայելչութեամբ կը փայլի անոր մէջ, որ յայտնի կը տեսնուի թէ աստուածային խօսք մը, գերմարդկային ոյժ մըն է անոր բերնով խօսողը․ անոր՝ որ իր մէկ խօսքովը լոյսը ստեղծեց։ Բայց նոյն բաղդը չէր կրնար ունենալ՝ միայն իր ազդեցութեանցը կարօտ՝ մարդկային հանճարը․ այլ իրեն բնակարան եղող մարմնոյն պէս հարկ եղաւ որ անցնի կենաց ամէն պայմաններէն, մանկութենէ ու բազմավիշտ ու աշխատալից երիտասարդութենէ մը ետքը այրական հասակն ունենայ։ Երկար ատեն երկրի վրայ քաշկռտուած է, առանց կարենալու քալել․ ու կարգաւորեալ խօսք մը բացատրելէն առաջ՝ շատ անգամ թոթոված ու անիմաստ և աննշան խօսքեր յօդած։ Վասն զի յամր կերպով զարգացած են այն բարեմասնութիւններն՝ որոնց բողբոջք դրած է Աստուած իր սրտին մէջ․ իր չորս կողմը պատող խաւարը կամաց կամաց հալածական եղած է, և լուսոյ այլ և այլ փայլմունքներէն ետքը՝ արեգական պայծառութիւնը տեսեր։

Ինչպէս որ ճշմարիտ է թէ յառաջադէմ աշխատանք մը կայ մարդկային մտաց վրայ, իրեն մանկութենէն մինչև ՚ի հասուն հասակը, այսպէս ալ ժողովրդոց կեանքին մէջ՝ նկատմամբ իրենց զօրութեանը, հանճարոյն, դպրութեանց և արուեստից։ Տեսանք թէ ՚ի Յունաստան՝ Հոմերոսէն շատ

տաւոչ. Որփէոսի՝ Լինոսի և անոնց նմաններուն ձեռքով արդէն մշակուած էր քերթողութիւնը. նոյնպէս և առ Հռովմայեցիս՝ յառաջ քան զՊլաւտոս այլ և այլ քերթողական հանճարներ փորձեր էին՝ հասարակապետութեան զինուորական փառացը հաւասարորդ ընել նաև մատենագրական փառաց ճոխութիւնը։ Բայց որովհետև յոյն և լատին դպրութեանց այս նախնական յիշատակները ինչուան առ մեզ հասած չեն, — անշուշտ այնչափ յերկարատեւաց ըլլալու փառաց արժանի չըլլալնուն համար, — անոնց վրայ աւելորդ է խօսքերնիս երկնցընելը. մանաւանդ որ մեր ընթերցողաց արդէն ծանօթ են այն մատենագրութիւնք, որոնք իբրև կրկին աստեղք՝ մէկմէկու ետեւէ ծագելով՝ ընդհանուր աշխարհի վրայ տարածեցին իրենց ուսումնական լոյսը։

Մեր խօսքը՝ նոր և արդի մատենագրութեանց վրայ պիտի ըլլայ. ու պիտի նկատենք անոնց ծընունդը, մեծնալը, փառաց ծայրն հասնիլը, ու ետքը տկարանալն ու նուաղիլը, և ինչուան մահը, ինչպէս ո և իցէ կեանք ունեցող մը յաշխարհի։ Երբ կը յիշատակենք թէ որչափ դարեր և ժողովուրդներ յոյն ու լատին լեզուն գործածեր են, ու երբ անոնց մտքին ու գրչին արդիւնք գեղեցիկ երկասիրութիւնները կը տեսնենք, կը զարմանանք թէ ինչպէս այս երկու լեզուները միայն գրքերու մէջ մնացեր են, և մարդկային խօսքը այն աստիճանի մոռացութեան մէջ ինկեր է. որովհետև արդի յունականը՝ Հոմերոսի լեզուն չէ, և ոչ ալ իտալացին՝ Վիրգիլիոսինը։ Ասոր համար է անշուշտ որ այսօր անոնց ուսումը ընդհանուր է. մասնաւոր ազգի մը չվերաբերելով՝ բոլոր մարդկութեան կը վերաբերին։ Այն լեզուներով շարագրուած երկասիրութիւններուն վրայ եղած իրաւացի զարմանքը՝ մոռացութենէ փրկեց զանոնք,

և մեծարանքն՝ երաշխաւորեց անոնց անեղծ ու անձեռնամերձ պահպանութիւնը։ Բայց որչափ ալ խօսուած լեզու մը ըլլալէն դադրեցան, սակայն բոլորովին իրենց իշխանութիւնն ալ չկորսնցուցին. վասն զի արդի եւրոպական լեզուները անոնցմէ առաջ եկած են։ Այն օտար ազգաց լեզուներուն հետ խառնուելով, այնչափ ազգեցութիւն ունեցան վրանին՝ որ անոնց նախնական յատկութիւններն կորսնցուցին, և սկզբնաւորութիւննին ալ անծանօթ մթութեան մը մէջ ձգեցին։ Երբ վտակք կը հոսեն կու գան և գետին ջրերուն հետ կը խառնուին, անոր բնութիւնը կը փոխեն, առանց իրենց յատկութիւնը պահելու. այսպէս երբ երկու լեզու իրարու հետ կը խառնուին, մէկ լեզու մը ձեւացընելու համար, տկարը՝ զօրաւորագունին մէջ կը կորսուի, բայց անոր վրայ ալ այլ և այլ կերպարանափոխութեանց հետքերը կը ձգէ։

Այս խօսքիս ստուգութիւնը պիտի տեսնենք քիչ մը վերջը։

Տարակոյս չկայ թէ մարդկային ազգի օրրանը՝ արեւելից մէջ է. և ոչ լոկ Ծնունդք և Մովսէս՝ իրենց աստուածաշունչ ազգեցութեամբը կը հաւաստարմացընեն զայս, այլ նաև հին ժողովրդոց պատմութիւնները և նոր գիտութեանց անխոնջ և մանրախոյզ հետաքննութիւնք։ Հին ժողովուրդք աճելով 'ի բազմութիւն, ու նեղուելով այն գաւառներուն մէջ՝ ուր բնութիւնը բաւական չէր լեցընելու իրենց պէտքը, ու միւս կողմանէ ալ՝ բացարձակ բռնաւորութեան մը չկարենալով հանդուրժել, արեւելքէն ցրուեցան յարեւմուտ՝ հիւսիսային ճամբով, վասն զի ծովերը արգելք էին իրենց հարաւէն երթալու համար։ Այս ազգերը՝ աղքատութեամբ ու գիտութեամբ

նուաստացած, ուրիշ բան չէին բերեր իրենց հետ՝ բայց եթէ անստոյգ հաւատք մը, ու անկերպարան լեզու մը, որ տարբեր կլիմայի մը տակ՝ ու հակառակ կենաց սովորութիւններու մէջ՝ ՚ի հարկէ այլ և այլ փոփոխութիւններ պիտի կրեր։ Այս պատճառաւ է հիւսիսային ժողովրդոց, ինչպէս կելտական ու տեւտոնեան լեզուաց, արեւելից այլ և այլ հին լեզուաց հետ ունեցած նմանութիւնը։

Այս ժողովուրդները հիւսիսոյ ամէն գաւառները ցրուեցան, և իրենց առջև արգելք գտնողը՝ Ովկիանոս անանցանելի պատուարը եղաւ։ Բայց ոմանք հաւանական կը կարծեն թէ քանի մը ժողովուրդք, որ ուրիշներէն աւելի յանդուգն էին, սառերու վրայէն՝ կամ մեզի անծանօթ ճամբաներէն կտրեցին անցան՝ հին ու նոր աշխարհքը իրարմէ զատող նեղ անցքը, և թէ ամերիկեան երկիրները այն ատենէն ունեցան իրենց հին բնակիչները։ Սակայն մենք՝ առանց ուզելու յերկարել մեր խօսքը՝ շատ կամ քիչ անհաւանական ենթադրութեանց վրայ, կը հասնինք ոչ այնչափ հեռաւոր ժամանակի մը, ուստի կրնանք աւելի ապահով աչք մը ձգել ու մարդկային հանճարոյն վաստակոցը՝ հաւատարմագոյն վկայութեանց հանդիպիլ։

Բրեննոսի սուրը՝ արդէն երկար ատենէ ՚ի վեր Կելտ ազգին անունը դրոշմեր էր Կապիտոլիոնի որմոցը վրայ, երբ որ Յուլիոս Կեսար ուզելով տիրապետել անոնց երկրին, տասը տարի կռուելէն ետքը յաղթեց, հաւասար անմահացընելով պարտելոց քաջութիւնն և յաղթողին զինուորական հանճարը։ Ի՞նչ կերպարանքի մէջ էին այն ատեն դպրութիւնք՝ այս պատերազմասէր ժողովրդեան քով. — Յուլիոս Կեսար համառօտիւ մը կը նշանակէ իր Յիշատակարանացը մէջ։

« Բոլոր Կելտաց աշխարհին մէջ, կ'ըսէ, երկու դասք մարդկան կը գտնուէին, որ աւելի դատաւոր սեպուած են ու ազդեցութիւն ալ ունէին. վասն զի բազմութիւնը գերիներու կարգն է, ինքիրմէ բանի մը չկարենալով համարձակիլ, ու ամենեւին խորհրդակցութե չկանչուելով: Շատերը պարտքի տակ, ու մեծերէն հարկերու և բռնութեանց մէջ, իրենք զիրենք ազնուականաց գերի կ'ընծայեն, և որոնք տէրանց՝ գերիներու վրայ ունեցած ամէն իրաւունքը կը գործածեն: Երկու նախամեծար դասակարգէն՝ մէկը դրուիդացն է ու մէկալը ասպետաց... Դրուիդք (արք կաղնեաց՝ ըստ կելտական բարբառոյ) պատերազմի չեն երթար, և ուրիշ Կելտաց վրայ դրուած հարկերը չեն վըճարեր. զինուորական ծառայութենէ և ուրիշ ամէն ծանրութիւններէ ազատ են: Այս առանձնաշնորհութեանց պատճառաւ՝ կամովին կելտացիներէն շատերը անոնց հետ կը միանան, կամ իրենց ազգականաց ու մերձաւորաց ձեռքով կը խրկուէին: Կ'աւանդեն թէ հոն շատ ոտանաւոր տաղեր կը սորվին, և ոմանք ինչուան քսան տարի այս նախնական կրթութեանց մէջ կ'անցընեն: Թոյլ տրուած չէ գրով անոնց ձեռքն աւանդել այս ոտանաւորներն, մինչդեռ հասարակաց և առանձին շատ գործերու մէջ յունական տառերը կը գործածեն: Ինծի կ'երևնայ թէ երկու պատճառ կայ այս սովորութեանը. մէկը՝ արգիլել որ իրենց գիտութիւնը չտարածուի ռամկին մէջ, և մէկալը՝ որ չըլլայ թէ իրենց աշակերտները վստահանալով առջևնին գրուած գրուածքին վրայ, անհոգ ըլլան իրենց յիշողութիւնը մշակելու... Կրօնական կարծիք մը ունին, զոր ամէն բանէ աւելի կ'ուզեն պինդ պահել, թէ մահուընէ ետքը ուրիշի մը մարմնոյ մէջ կը փոխադրուին. այս կարծիքն է զիրենք մեծապէս քաջալերողը, և անով մահուան

Digitized by Google

երկիւղը կը հեռացընեն ։ Ասոնցմով շարժմունքը, տիեզերաց ընդարձակութիւնը, երկրիս մեծութիւնը, իրաց բնութիւնը, անմահ աստուածոց զօրութիւնն ու կարողութիւնը, — ասոնք են իրենց հակաճառութեանց նիւթերը, զոր յորդաց որդի կ'աւանդեն »։

Կեսարու Յիշատակարանաց այս հետաքրքրական հատուածը՝ երկու բան մեզի կը սորվեցընէ, և որոնք արժանաւոր են մտադրութեան. Նախ թէ Կելտացիք՝ Հռովմայեցւոց աշխարհակալութենէն շատ առաջ լեզու մը և ազգային քերթութիւն ունէին, և թէ այս քերթութիւնը գրաւոր յիշատակարան մը չունի, որով կարելի ըլլայ վրան դատաստան մը ընել. իսկ լեզուն առոյգ կ'երևնայ որ ինչուան հիմա մնացած ըլլայ Ստորին Պրըթանիի ու Կալլեսի աշխարհին մէջ, ուր ժողովուրդք գրեթէ զերծ մնացած են օտար ազգաց հետ խառնուելէ, և ուր դեռ ևս կը դրանուին դրուիդեան կրօնից քարէ արձաններ։ Կ'իմանանք երկրորդ, թէ այս կրօնից հաւատալիքն ընդհանրապէս մեծ նմանութիւն ունէին՝ արևելեան շատ ազգաց վարդապետութեանցը հետ, և թէ հեթանոսութիւնը Կելտաց աշխարհին մէջ անշուշտ յոյն ալփաբետաց կիրառութեանը հետ մնացած է, երբ Փոկէացի գաղթականութիւն մը եկաւ հաստատուելու Մասսիլիա քաղաքը. և այս ենթադրութեան հիմը անոր վրայ է, որ Գերմանացիք՝ որոնք միայն Հռենոս գետով կը բաժնուէին 'ի Կելտաց, հեթանոսութեան աստուածոց անուանցն անգամ անծանօթ էին, ու արևու, լուսնի և հրոյ միայն պաշտօն մատուցանելով, կը խորշէին այն ամէն քաղաքակրթութենէն՝ որ իրենց բարուցը կործանութեանը կրնար պատճառ ըլլալ։ Պատմութենէ գիտենք թէ Եւրոպայի ժողովրդոց մէջ իրենք միայն եղան որ Հռովմայեցւոց դիմակալելու փառքն ունեցան։

Digitized by Google

Թէպէտ անծանօթ են մեզի Կելտաց մէջ սովորական եղած երգերը՝ հռովմէական ասպատակութենէն առաջ, սակայն զանազան վկայութիւնք կը հաւատարմացընեն թէ կելտացի բարդից մէջ՝ որոնք հայրենեաց ու փառաց սիրովը վառուած՝ իրենց աստուածոց ու դիւցազանց յաղթութիւններն երգերով ու քնարի ձայնով կը հռչակէին, պիտի գտնուէին Պինդար մը, ու իրենց երկրին ու սովորութիւններուն համեմատ՝ Հոմերոս մը: Լուկանոս և Դիոդորոս սիկիլիացի կը վկայեն անոնց հռչակը. Արիստոտէլ և Դիոգինէս լայերտացի՝ Կելտաց հին դրուիդները՝ իրենց գիտութեանց ընդարձակութեամբն և հնութեամբ համեմատելով Ասորեստանի քրմաց, Եգիպտոսի իղձերուն, Պարսից մոգերուն և Հնդկաց պրահմաներուն, կը համարձակեցընեն զմեզ կարծել թէ կելտացի բարդերն ալ, որ դրուիդաց աշակերտք էին, արժանաւորք կ'երևնային իրենց վարդապետացը:

Ցաւալի է որ Լիկուրգոսի և Սոկրատայ նման՝ դրուիդք ալ գրութիւնը արգիլէր էին, որպէս զի օրինաց և գիտութեանց գաղտնիքը իրենցմէ դուրս չելլէ. որով իրենց քան հազար տող խրատներէն՝ տող մը ինչուան առ մեզ հասած չէ:

Ցունական մատենագրութեան պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ Հոմերոսէն իրեք հարիւր տարին ալ՝ իր երգերը ամէնուն բերանն էին, և անոնցմէ ժողվուելով ձևացան իր անմահական քերթուածները. Ինչպէս ուրեմն Կելտաց մէջ այդ նախնական բանաստեղծութիւնը այնպիսի մոռացութեան մը կը դատապարտուի, որ նուազ արձագանգն ալ ինչուան առ մեզ հասնելուն արգելք կ'ըլլայ: Կելտական մատենագրութեան այսպէս սպառասպուռ փճանալուն՝ այլ և այլ պատճառներ կրնանք մէջ բերել: Հռովմայեցիք հինգ հարիւր տարի իշխելով Կելտաց վրայ, գրեթէ հռովմէական գաւառ մը

դարձուցին զայն. դրուիդաց կրօնքը վերցուցին, որոնք այդ մատենագրութեան պահապան էին, ու պարտելոց վրայ դրին իրենց օրէնքը, կրօնքը, սովորութիւններն ու լեզուն։ Հարկ ելաւ որ Կելտք ամէն տեսակ գերութեան տակ իյնան, հռովմէական տիրապետութիւնը ծանրացաւ վրանին. իրենց մտածութիւնն ու խոհքերը, հոգին ու մարմինը բդեշխից ու քաղաքապետներու բացարձակ իշխանասիրութեանը զոհ եղան. որոնք ինչուան իրենց պատերազմիկ ու կրօնական երգերն ալ արգիլեցին՝ որպէս զի չըլլայ թէ անոնցմով անկախութեան գաղափարներ արթըննան մտքերնուն մէջ։ Տարակոյս չկայ որ այդպիսի բռնութեան մը առջեւ՝ ալ անկարելի էր Կելտաց՝ իրենց նախնեացմէ սորված յաղթութեան երգերով զմայլիլ։ Շղթայից մէջ պարտաւանդած գերին հարկ է որ լռէ, մինչեւ այն օրը՝ յորում իր սրտէն վրէժխնդրութեան ձայնը լսուի։ Երկար, հինգ դարու լռութիւն մը եղաւ Կելտաց աշխարհին մէջ, հռովմէական տիրապետութեան ժամանակ. և երբ հիւսիսային բարբարոսք եկան ազատել զիրենք հռովմայեցւոց լուծէն, ու կելտական մեծ ազգատոհմին հետ խառնուիլ, արդէն լռած էին Սենայի ու Լուարի ափանցը վրայ բարդերու երգերը, ու բոլորովին հեղձամղձուկ եղած Տեւտատեսի բագիններուն արիւնալից աւերակացը տակ։

Սակայն Մեծին Բրիտանիոյ ծայրը, ուր հռովմէական զէնքեր Կալետոնիոյ ապառաժներուն հետ զարնուելով՝ խորտակուեր էին, աներկիւղ ու պատերազմասէր սակաւաթիւ ժողովուրդ մը՝ ազատ մնացեր էր 'ի գերութենէ, և երկար դարերու մէջ՝ երկիւղած զգուշութեամբ ու խնամով պահպաններ էր իր Հոմերոսներուն և Որփէոսներուն քերթողական երգերը։ 1760ին, Սկովտիոյ հիւսիսային կողմերը պահուած այս դպրութիւնը, գեա

անծանօթ էր Եւրոպիոյ ուրիշ մասերուն, երբ գրաւորական աշխարհին զարմանք ու հիացումն պատճառեց՝ Սկովտիոյ լեռներուն վրայէն ժողվուած ու Էրս կամ Գաէլիք լեզուէ թարգմանուած հին բանաստեղծութեանց հատուածները։ Այս մեծ գիւտին հեղինակն է Մաքբերսըն անգղիացին, որ հարուստ վարձուորի մը տղայ էր, ու Ապէրտինի արքունի դպրոցին մէջ իր ուսմանց ընթացքը կատարելէն ետքը, միտքը դրած էր վեց երգով քերթուած մը շարադրել, ու Լեռնաբնակ (the Higlander) կոչել զայն։ Բայց իր հանճարոյն անբաւականութիւնը տեսնելով, Ետէ եղաւ Սկովտիոյ լերանց մէջ ասդին անդին երգուած ու իրենն լսած տաղերը ժողվել, որոնց գեղեցկութեան և մասնաւոր յատկութեանցը վրայ զմայլած էր. ուստի զանոնք անգղիարէնի թարգմանեց, ու Եւրոպայի մէջ ըրած հռչակին ու ազդեցութիւնը այնչափ մեծ եղաւ որ հռչակաւորն Չէզարոթթի իտալերէնի թարգմանելով, Հոմերոսէն գերազանց սեպեց այն քերթուածը։

Ո՞վ էր այս սկովտիացի Հոմերոսը՝ որուն գոյութիւնը Մաքբերսընի ձեռքով յայտնուեցաւ։ — Ոսսիան անունը կու տային անոր, և հաւանականաբար Քրիստոսի երրորդ դարուն մէջ ապրած. որով տասնըհինգ դար՝ Ֆինկալի երգողին փառքը՝ Սկովտիոյ մառախլապատ երկիրներուն մէջ ծածկուած էր. ու երբ երևցաւ՝ այնչափ մեծ եղաւ իր պայծառութիւնը՝ որ ամենուն աչքը շլացուց. ինչպէս արեգակը՝ որ յանկարծ կ'երևնայ զինքը մեզմէ ծածկող ամպերուն մէջէն։ Անգղիացի բանադատք՝ կարծես թէ չկարենալով հանդուրժել Սկովտիոյ այս փառացը, Ոսսիանի գոյութիւնը ուրացան։ Բայց չկրնալով ժխտել անոր ընծայուած երգերուն գեղեցկութիւնը, նոր քերթողի

Digitized by Google

մը գրուածք ուզեցին սեպել զայն. և որովհետև Մաքֆերսըն՝ ուրիշ ինքնագիր քերթուածի մը մէջ իր հանճարոյն և բաւականութեան չափը տուած էր, անկարելի էր զինքն հեղինակ համարիլ իր ձեռքովը և ջանքովը հրատարակուած հին երգերուն: Անոր համար ուրիշ երևակայելու նոր քերթողի մը գրչին արդիւնք ուզեցին սեպել և հռչակել այն տաղերը՝ որոնց կորովոյն, գեղեցկութեան ու բանաստեղծական լեզուին վրայ կ՚ըսքանչանար բովանդակ Եւրոպա: Բայց եթէ անկարելի ուզենանք ենթադրել որ երրորդ կամ չորրորդ դարու բարդ մը շարադրած ըլլայ այս քերթուածները, աւելի զարմանալի պիտի ըլլար եթէ նոր քերթողի մը երկասիրութիւն ուզենանք սեպել: Ենթադրենք թէ չորեքտասաներորդ դարու աննշան անձ մը՝ առաջին անգամ ծանօթացուցած ըլլայ ուսումնական աշխարհի Որատիոսի տաղերը կամ Վիրգիլիոսի Էնիականը. ո՞վ կրնայ կարծել թէ այդ աննշան անձը եղած ըլլայ նաև անոնց հեղինակը: Դժուարին է որ ո՛ր և իցէ գըրուած չկրէ իր վրայ, կամ իր ամփոփած գաղափարներուն մէջ, կամ նկարագրած տեսարաններուն մէջ, կամ իրեն յատուկ ոճովը՝ իր ծննդեան տեղին ու թուականը չնշանակէ: Ճարտար բանաքննին մը՝ իմաստուն հնագիտին պէս չկրնար խաբուիլ գրուածի մը կամ հին շէնքի մը ժամանակին և սկզբնաւորութեանը վրայ: Տարակոյս չկայ որ գաղափարներ և իրաց բնութիւններ կան որ ամէն դարերու և աշխարհաց հաւասար կրնան վերաբերիլ. բայց կան ալ՝ որոնք սահմանեալ ժամանակ և տեղ ունին, և նմանութիւնը այնպէս շուտով և յայտնի կը յանդիմանուի, ինչպէս այն աւերակաց կեղծ նմանութիւնք՝ որոնցմով սովոր ենք զարդարել մեր պարտէզները: Թէ որ դժուարին է նորը ստեղծել, անհամեմատ դժուարագոյն

է հինը յիշեցընել. վասն զի ժամանակը իրեն պահած է՝ մարդկային գործոց վրայ հնութեան այն կնիքը տպաւորել, որով պատուական ու մեծարելի կ'ըլլան մեր առջեւը:

Հանճարոյ արտադրութեանցը մէջ թերեւս ամենէն աւելի Ոսսիանի քերթուածներն են որ իրենց ժամանակին ու տեղւոյն յայտարար կնիքը վրանին կը կրեն: Համոզուելու համար՝ բաւական է ուշի ուշով քննել անոնց ոգին, բնութիւնը, գեղեցկութիւնն ու պակասութիւնները. և մանաւանդ տեսնելը՝ թէ ինչպէս ճարտար գրիչներ ջանացեր են իրեն հետեւիլ, և սակայն որչափ հեռու մնացեր են իրմէ: Ան պատճառաւ է որ շատերը ուզեր են Հոմերոսի մօտեցընել զՈսսիան. չէ թէ անոր համար որ Ոսսիան գերազանց է քան զՀոմեր, այլ վասն զի Աքիլլեսի երգողին գեղեցկութիւններն աւելի ընդհանուրի կը վերաբերին, մինչդեռ Ֆինկալի երգչինը իրենց մասնաւոր և որոշիչ յատկութիւններն ունին: Անկարելի է որ Հոմերի լուսոյն տակէն գնացողը մոլորի. իսկ յՈսսիան՝ մարթ է կորսուիլ՝ փայլակներով լուսաւորուած խաւարի մը մէջ: Հոն՝ վսեմը միշտ մօտ է ծիծաղականին, ինչպէս իր հայրենեացը մէջ ալեաց անդնդոց քովն է:

Բանաստեղծութիւնը՝ ամէն ազգերու և ամէն լեզուի ձիրք է. բայց մեծ քերթողութիւնը, ինչպէս կը հասկընան նախնիք, ոչ այնչափ յատուկ է քաղաքակիրթ և հրահանգեալ ազգաց, որչափ այն ժողովուրդներուն՝ որոնց անմշակ բնութիւնը միայն կրից ձայնին կը հնազանդի: Վասն զի բարբարոսք այլաբանական լեզու մը ունին՝ որուն մէջ է բանաստեղծութեան էութիւնը. Նկարագրութեամբ կը խօսին, վասն զի խօսքն իրենց կը պակսի ուրիշ կերպով մտածութիւննին բացատրելու համար, և որովհետև բնութենէ զատ ու-

րիշ գիրք մը չունին՝ որ միշտ իրենց առջեն է, այն բնութեան մէջ կը փնտռեն ու կը գտնեն իրենց զգացմունքը բացատրելու միջոցը։ Ասկէ կը հետևի, որ արտաքին բնութիւնը ամեն երկրի հաւասար չըլլալով, բանաստեղծութեան յատկութիւններն ալ ամէն ազգաց մէջ նման չէ։ Սէրը, փառաց փափաքը՝ ամէն մարդիկներու հաւասար կրքեր են. բայց միջերկրէից մարդ մը նոյն լեզուով չբացատրեր, ինչպէս կը բացատրէ հիւսիսայինը։ Զգացմունքը նոյն է, բայց զանոնք բացատրելու եղանակը տարբեր։ Այս է որ այլ և այլ ժողովրդոց մատենագրութեանը նախնական ու ազգային կերպարանք մը կու տայ, մինչդեռ այլք կարծես թէ դատապարտուած են իրարու նմանողութեան, վասն զի իրենց երկրին ու կլիմային յատկութիւնները սովորական են անոնց հետ։

Վայրագ, պատերազմող ու անկիրթ ժողովուրդները, որոնք Գոթացիք կը կոչուին, և Սկանտինաւեան ցեղերէ առաջ կու գան, ունեցան իրենց սկալդ կոչուած քերթողքը և վայս (wises) երգերը։ Այս երգերուն բանաստեղծութիւնը թէպէտ գուժ է և անկանոն, սակայն զօրաւոր և կենդանի. յատուկ այնպիսի ժողովրդեան մը որ տգէտ էր, անգութ և թշնամի ամենայն քաղաքակրթութեան. և որուն ամենամեծ հաճոյքն էր իր թշնամւոյն արիւնալից գանկովը գինի խմել ու արբենալ։ Եթէ հիւսիսի այս ցեղերէն՝ Կալետոնիոյ լեռանց բնակչացը անցնինք՝ զարմանք կուգայ վրանիս տեսնելով թէ ինչպէս իրենց քերթուածոցը մէջ գորովն ու փափկութիւնը կը յաղթանակէ խժդժութեան և կատաղութեան։ Նոյն է երկու ազգաց ալ կրօնքը, նոյն եղանակը. բայց մեծանձնութեան, պատուասիրութեան և դիւցազնութեան գաղափարներ, և փափկագոյն ու քաղ-

ցըլը զգայմունքներ կաճլեան քերթուածոց վրայ ուրիշ գեղեցկութիւն մը կը փայլեցընեն, որ հիւսիսային ազգաց բանաստեղծութեանցը մէջ կը պակսի։

Ո՞րն է սոոր պատճառը։ — Վասն զի Սկովտիոյ Նախկին բնակիչք՝ կելտական ծագում ունին. ու պէտք չէ շփոթել Կելտերը՝ Գոթաց ու Տեւտոնեանց հետ, որ հիւսիսային Եւրոպիոյ մէջ կը բնակէին։ Կելտաց մէջ, ինչպէս Կեսարու խօսքերը ակնարկեցին, դրուիդները քուրմք էին, և բարդերն ալ քերթող։ Այս բարդերուն պաշտօնն էր պատերազմողաց քաջութիւններն երգել և պատուել անոնց յիշատակը. ուստի և երկրին մէջ մասնաւոր պատիւ ունէին։ Հոմերական հագներգուաց պէս քաղքէ քաղաք քալող երգեցիկներ չէին, այլ ամենէն մեծարուած անձինք, և գլխաւոր պաշտօնեայք ՚ի տէրութեան։ Այս յարգն ու պատիւը՝ դրուիդաց կրօնին քրիստոնէական հաւատոց լուսոյն առջև խոնարհելէն շատ աւելի յերկարակեաց եղաւ։ Ամէն թագաւոր և իշխանք՝ իրենց արքունեացը մէջ բարդ մը կը պահէին, որ տէրութեան ուրիշ գլխաւորներէն աւելի մեծապատիւ էր իր հանճարովը։ Վասն զի անցեալ ժամանակաց դիւցազնական աւանդութեանց պահապանն էր։ Իր երգերովը անոնց յիշատակը կը նորոգէր տանից, խնջոյից ու մարտից մէջ. և ինչուան քաջարի պատերազմողաց շիրմին վրայ. անոնց առաքինութեանցը և արշաւանաց այնպիսի փառք մը կու տար, զոր աւանդութիւնը դարէ դար կը մշտնջենաւորէր։ Կելտաց պատերազմողները մանկութենէ կը սորվէին անոնց երգերը. զանոնք երկրորդելը՝ խաղաղութեան կամ պատերազմաց մէջ՝ իրենց գլխաւոր զուարճութիւնն էր. ու Ֆինկալի արշաւանքն ու քաջագործութիւններն հանդիսացընելով, անոր Նմանիլն

իրենց փառք կը սեպէին։ Անոր մէջն էր բանաստեղծութեան գեղեցկագոյն յաղթանակը։

Անտարակոյս է թէ այս բարդերուն քերթողական գրուածները բազմաթիւ էին. բայց անշուշտ գեղեցիկներն միայն և ընտրելագոյնք ազատեցան 'ի մոռացութենէ, և Սկովտիոյ լերանցը մէջ որդիէ որդի աւանդուեցան, մինչև որ Մակբէրսըն զանոնք հրատարակելով՝ անմահացուց. և անոնց ամէնուն համբաւը՝ Ոսսիանի փառացը հետ ձուլեցաւ, որն որ հաւանականաբար Քրիստոսի երկրորդ դարուն վերջերը և երրորդին սկիզբն ապրած է։ Քերթուածներուն մէկուն մէջ՝ իր հօրը Ֆինկալի մէկ յաղթութիւնը կը հռչակէ Կարակուլի վրայ, որ անշուշտ Սեւերոս կայսեր Կարակալլա որդին է, որ 211ին ուզելով Կալեդոնիոյ տիրել՝ յաղթուեցաւ։

Ոսսիան լոկ բարդ մը չէր՝ իր երգերովը Իռլանտիոյ և Սկովտիոյ բնակչաց պատերազմական եռանդը վառող։ Որդի էր Ֆինկալայ, թագաւորին Մորվէնայ, որ իր ժամանակակից իշխանացը մէջ ամենէն աւելի համբաւաւորն էր, և ինքն Ոսսիան կորիճ և ահարկու պատերազմող մըն էր։ Իր երգերուն մտիկ ընողները՝ անոր պատերազմին ալ տեսած էին. և քնարը ձեռք չէր առներ յաղթութիւնը հռչակելու՝ բայց երբ թշնամեաց արեամբը կարմրացած սուրը մէկդի կը դնէր։ Պատերազմաց խռանը մէջ կը բորբոքէր իր հանճարը, և մարտկին եռանդը՝ քերթողին սրտին մէջ կը թափանցէր։ Ոսսիանի հայրենեաց ու ժամանակին բարքն ալ՝ մեծապէս նպաստաւոր էին 'ի բանաստեղծութիւն։ Ագահութիւն և հեշտութիւնք, երկու մահառիթ թշնամիք ամէն ազնուական և մեծ ձեռնարկութեանց, անծանօթ էին հոն. կը թողունք ըսել որ լեռնաբնակ կեանքն իր քաջայանդուգն համարձակութեամբն՝ աւելի յարմար էր քերթողութեան։

Մարդկային ընկերութեանց պատմութեանը մէջ չորս մասնաւոր ժամանակ կը նկատենք։ Մարդիկ որսորդութեամբ կը սկսին ապրիլ, ետքը հովուական կենաց կը պարապին. անոր հետեւորդ է երկրագործութիւնը, և վերջապէս վաճառականութիւնն որ իր գանձերն ու ախտերը միանգամայն կը շռայլէ։ Սկովտիացիք առաջին վիճակին մէջ էին Ոսիանի ժամանակ. իրենց սիրելի պարապմունքն էին՝ պատերազմ և որս, երաժըշտութիւնն և խնջոյք՝ իրենց գլխաւոր զուարճութիւնը։ Համոզուած ըլլալով թէ մեռելոց հոգիները՝ իրենց քաղցրագոյն մխիթարութեանց մէկ մասը կը գտնէին՝ յիշատակնին անմահացընող բարդերուն երգոցը մէջ, գլխաւոր փափաքնին էր այս պատուոյն արժանի ըլլալ 'ի կեանս, որպէս զի կարենան ժառանգել զայն յետ մահու։ Ժողովրդեան մը մէջ ուր բանաստեղծութիւնը այսչափ մշակուած էր ու յարգի, զարմանք չէ որ բնութենէ խորունկ զգացմանց տէր, ու այլ և այլ յուզմամբք և գորովալից քաղցր ու միանգամայն տխուր խանդաղատանօք լցուած սիրտ մը՝ այնպիսի խուժդուժ դարու մը մէջ՝ ապագայ և լուսաւորեալ դարուց զարմացմանը նիւթ այսպիսի գեղեցիկ քերթուած մը շարադրէ։

Սակայն պէտք չէ կարծել թէ գաղափարաց և դիպաց շրջանը այնչափ ընդարձակ ըլլայ։ Քաջութիւնն և ոյժը պատերազմողաց գլխաւոր առաքինութիւններն են. և թէպէտ ճշմարիտ է որ իրենց զգացմունքն չեն զուրկ 'ի փափկութենէ, սակայն օտար է անոնց բնաւորութենէն։ Կը պարծենան իրենց արշաւանացը վրայ. կ'երգեն իրենց գովեստները. չնչին պատճառ մը առիթ կ'ըլլայ իրենց գժտութեան. և այդ հակառակութեան հետեւանք է պատերազմը։ Կը տեսնուին կանայք՝ բռնութեամբ հափափուած. և բոլոր ցեղ մը, ինչ-

պէս յաւուրս Հոմերոսի, որք երգելով կը զինուորի այն անխրատութեան վրէժխնդիր ըլլալու: Զանոնք պատերազմի գումարելու համար՝ ոչ փող ունին և ոչ թմբուկ, կամ՝ քաջութիւն գրգռող ուրիշ որ և իցէ գործիք մը. երբ թշնամին կ'երևնայ՝ վահաններնուն կը զարնեն, ու ահաւոր խառնաձայն աղաղակաւ անոր վրայ կը դիմեն, և չեն զկայ առնուր՝ բայց եթէ երկու գլխաւորաց մենամարտութիւնը տեսնելու, և անով կը լմննայ պատերազմը: Իրենց պատերազմաց խառնակութիւնը՝ յայտնապէս կը տեսնուի նաև բարդերուն երգոցը մէջ. փոյթ չէին ըներ կարգաւորութեան ու կապ դնել իրենց քերթուածոց մասանցը մէջ. բաւական կը սեպէին արագասլաց և բուռն ոճ մը, յորում նկարագրութիւնք և տեսարանք մէկմէկու յաջորդեն, ու վառեն բորբոքեն զեռանդն: Կարծես թէ Հոմերի կ'ուզեն նմանիլ բարուց և բնաւորութեանց նկարագրին մէջ. իսկ 'ի շարագրութեան և յոճ՝ զՄովսէս, զԴաւիթ և զԵսայի իրենց գաղափար առած կը՛ սեպուին: Աստուածաշունչ գրոց ու Իլիականի ոճը կարծես թէ մերթ կուգան կը միաբանին Ոսիանի գրոցը մէջ:

Ոսիանեան քերթութեանց երկու մեծ յատկութիւններն են գորով և վսեմութիւն: Պատմած դէպքերը, նկարագրած տեսարանները, տեսարանին մէջ երևեցուցած անձինքը՝ ազնուական ու խիստ յատկութիւն մը ունին, ծանր և մեծավայելուչ: Ընդարձակածաւալ մառախուղ մը որ կը ծածկէ վափուեն ծովու, հեղեղ մը՝ որ մենացեալ հովտի մը մէջէն կը շառաչէ կ'անցնի, կայծակներէ և հողմերէ խորտակուած կաղնիք, խոտերով ծածկուած կորիճ պատերազմողի մը շիրիմը, — այսպիսի տեսարաններու մէջ վքեզ կը քովցընէ, այսպիսի նիւթեր աչքիդ առջև կը դնէ. և իր ճշգրիտ ու բնական նկարագրութիւնները

Digitized by Google

մերթ քաղցր և մերթ ահաւոր կերպով այնպիսի տպաւորութիւն մը կ'ընեն վրադ, որուն անկարելի է անզգայ չմնալ: Ամէն բանէ աւելի սրտի հետ կը խօսի Ոսիան. և կ'իմանաս թէ անոր վառարանէն է՝ իր երևակայութեան բոցբոցը: Իր բանաստեղծութիւնները՝ կրաշարժ և գորովալից զգացմունք կ'ազդեն: Մերթ իր տուած պատերազմունքը մէջ կը բերէ, մերթ իր սիրելին, երբեմն կորսնցուցած բարեկամները, որոնց յիշատակը կը բաբախէ սիրտը, և քնարը ձայն կ'առնու. «Ո՞րն է այդ ձայնը, կը գոչէ, որ Ոսիանի ականջքը կը հնչեցնէ, և կ'արթնցնէ իր սիրտը: — Մեռեալը չեղող ժամանակին ձայնն է. իմ առջևէս կ'անցնի, և կը ցուցնէ մարդիկները և մարդկանց գործերը»: Այն ատեն կ'երգէ. և ինչ որ կը տեսնէ, ինչ որ կը լսէ՝ կարծես թէ միւանգամ կը նորոգուի իր սրտին մէջ: Քաջութիւնը՝ իր ամէն մեծութեամբն ու վեհանձնութեամբ, սէրը՝ իր բոլոր գորովովն ու կրքովը, բարեկամութեան անոյշ քաղցրութիւնը, բնութեան ամէն սրտաշարժ և վսեմ ազդեցութիւններն, իրարու կը յաջորդեն ինչպէս իր երգերուն՝ տանկ. ալ սրտին մէջ:

Որչափ ալ Ոսիանի ու Հոմերի դիւցազնունքն իրարու չեն նմանիր, սակայն այս երկու քերթողաց կեանքին մէջ դժբաղդութեանց զարմանալի համաձայնութիւններ կան: Ոսիան կոյր էր, ինչպէս իրմէ առաջ Հոմեր, և ետքն ալ Միլդըն. սակայն այս երկու մեծ քերթողքն ալ անզգայ կուտան անշուշտ Ոսիանի Կարթոն կոչուած քերթութեան արևուն աղերսին, որուն նիւթն է տղու մը մահը՝ զոր հայրը անգիտութեամբ կը սպաննէ:

«Դու, կ'ըսէ, որ մեր գլխուն վրայ կը թաւալիս, և իմ հարցս վահանին նման բոլորակ ես,

ուսկից կու գան քու ճառագայթներդ՝ ո՛վ արեւ, ուստի՞ քու յաւիտենական լոյսդ։ Կը յառաջես՝ քու մեծավայելուչ գեղովդ, և աստեղք՝ երկնից խորոցը մէջ կը ծածկեն ինքզինքնին, և լուսին՝ թալկացեալ և ցուրտ՝ կ'ընկղմի յալիս արեւմըտից։ Բայց դու, դու միայն ինքնաշարժ ես։ Ո՞վ կրնայ քու ընթացիցդ ետեւէն հասնիլ։ Լերանց մայրիքը կ'ելնան, և լերինք անգամ կը կործանին ամաց ծանրութեանը տակ. Ովկիան կը բարձրանայ ու կը խոնարհի, լուսինը կը կորսուի երկնից ընդարձակութեանը մէջ. դու միշտ նոյն ես, միշտ փայլեալ նովին պայծառութեամբ՝ քու յաւիտենական ընթացիցդ մէջ։ Երբոր աշխարհ կը խաւարի մրրկօք, երբ կայծակունք կը շառաչեն, երբ կը սլանայ փայլակը, կ'երեւնաս դու քու գեղեցկութեանդ մէջ ամպերուն մէջէն, և կը ծիծաղիս մրրկաց վրայ... Աւա՜ղ, 'ի զուր է քու փայլդ Ոսսիանի համար, վասն զի քու ճառագայթներդ չտեսներ, թէպէտև ոսկեղէն գէսերդ ծածանին արեւելից ամպերուն վրայ, թէպէտև քու լոյսդ դողդըղայ 'ի դրունս արեւմտից... Բայց թերեւս դու ալ ինծի պէս մէկ եղանակ մը ունիս ո՛վ արեւ, թերեւս քու տարիներդ ալ ունենան իրենց վախճանը։ Թերեւս նինջես դու ալ՝ քու ամպոցդ գըրկացը մէջ, և չլսես առաւօտեան ձայնը »։

Հարկ չէ ըսելը թէ որպիսի՛ գեղեցիկ և ազնուական են այս մտածութիւնները, մեծ ու սիրելի պատկերներ, որ միանգամայն կը յիշեցընեն Հոմերի վսեմ պարզութիւնը, և մարգարէից սրտաշարժ զգայունութիւնը։ Կարելի՞ է արդեօք ըսել թէ Պինդար իր քնարին վրայ աւելի սրտազդեցիկ և վսեմագոյն խօսքեր գտած ըլլայ, քան որոնք հնչեցընել կու տայ Ոսսիան Ալբինոսի քնարը՝ քաջին Մորարայ շիրմին վրայ։ Լսենք մէյմը Հաւնոսի ու Ալբինի մէջ եղած խօսակցութիւն մը։

ՀՈՒՆՆՈՍ․ Հովին ու անձրևը ցրուեցան․ միջօրէն հանդարտ է, ամպք կը հերձանին երկնից մէջ, և արեգական լոյսը կը փախչի կանաչազարդ բլուրներուն վրայ։ Լերան կարմրագոյն ջրերը վտակօրէն կը հոսեն հովտին քարերուն մէջէն։ Ո՛վ վտակ, քաղցր է քու մրմունջդ, այլ քաղցրագոյն իմ լսած ձայնս․ Ալբինոսի ձայնն է, ներդաշնակութեան որդւոյն Ալբինոսի, որ կ'արտասուէ մեռելոց վրայ։ Իր գլուխը խոնարհած է ամաց ծանրութեանը տակ, և աչքերը լեցուած են արտասուօք... Ո՛վ Ալբին, ինչո՞ւ կը թափառիս դու միայնակ այս լռիկ բլրակին վրայ․ ինչո՞ւ տխրական երգեր կը յօրինես, նման հովմոյն՝ որ անտառին ծառոցը մէջէն կը շչէ, կամ իբրև զալիս՝ որ մենիկ ափանց հեռ կու գան կը զարնուին։

ԱԼԲԻՆ․ «Մեռելոց համար կը հոսին իմ արտասուքս, ով Հռինէ․ իմ ձայնս՝ գերեզմանի բնակչաց համար կ'երգէ։ Դու մեծ ես լերին վրայ, գեղեցիկ դաշտի որդւոցը մէջ․ սակայն պիտի գայ օր մը՝ յորում Մորարի նման թաւալիս իյնաս։ Տխուր արտասուողը պիտի նստի գերեզմանիդ վրայ, լեռները ա՛լ զքեզ պիտի չճանաչեն, և աղեղդ՝ անօգուտ տարածուած պիտի մնայ քու տանդ մէջ։

«Քու ընթանալուդ ատեն, ո՛վ Մորար, արագագոյն էիր քան զայծեամն 'ի վերայ լերին. ահաւոր՝ հրեղէն մետեորայի մը պէս։ Քու կառքդ՝ դեկտեմբերի մրրկի մը պէս էր․ կը փայլէր սուրդ 'ի պատերազմի, ինչպէս փայլակն 'ի դաշտի, և քու ձայնդ կը լսուէր իբրև զմանչել հեղեղաց՝ անձրևէ ետքը, կամ իբրև զկայծակն որ կ'որոտայ հեռաւոր լերանց վրայ։ Շատերը ինկան քու բազկէդ, սպառեցան հրով բարկութեան քոյ։

«Բայց երբ կը դառնայիր 'ի պատերազմէ, որչափ խաղաղ էր քու ճակատդ։ Քու երեսդ ան-

ձրւէն ետքը երեւցող արեւու մը պէս էր, երե-կոյին լռութեանը մէջ երեւցող լուսնի մը, լճին ե-րեսին՝ հողմոց խաղաղելէն ետքը։

« Իսկ հիմա որչափ անձուկ է քու վայրդ, քանի՜ տխուր քու բնակութիւնդ։ Երեք քայլով կը չափեմ քու փոսդ, քուկին՝ որ այնչափ մեծ էիր երբեմն։ Լուերով պատած չորս քար՝ քեզմէ մնացած միակ յիշատակարանն է։ Ծառ մը որուն վրայ հազիւ քանի մը տերեւներ կան, քանի մը խոտեր՝ որոնց դողդոջուն ցօղուններուն վրայէն սուլելով կ'անցնի հողմը, որսորդին աչքին կը ցու-ցնեն հզօրին Մորարայ գերեզմանը։

« Ո՛վ Մորար, որչափ ինկած ես դու. չունիս մայր որ զքեզ արտասուէ. չունիս դուստր՝ որ սիրոյ արցունք հեղու վրադ։ Մեռա՜ւ որ զքեզ ծնաւ, ինկա՜ւ Մորկլանի դուստրը։

« Ո՞վ է այն մարդը որ կը յենու իրեն գաւազա-նին վրայ, ո՞վ է նա որուն գլուխը սպիտակցեալ է հասակաւ, աչքերը կարմրացած արտասուօք, և ամէն մէկ քայլին կը դեգերի։ Ո՛վ Մորար, քու հայրդ է, որ քեզմէ զատ որդի չունէր։ Պատմեր էին իրեն արշաւանքդ պատերազմաց մէջ, թըշ-նամիները հալածական ցրուելդ. պատմեր էին քու ամէն փառքդ։ Սակայն ինչո՞ւ ծածկեր էին ունեցած վէրքդ։ Արտասուէ ո՜վ թշուառացեալ հայր Մորարայ, արտասուէ. սակայն որդիդ չի-լսեր քու ձայնդ։ Լուին է մեռելոց քունը, խորունկ իրենց հողեղէն անկողինը։ Պիտի չլսէ քու ձայնդ, չարթըննայ՝ երբ զինքը կը կոչես։ Ա՛հ, երբ պիտի ծագէ լոյսը գերեզմանին մէջ, ննջողին իմացընելու համար թէ արթըննալու ատենը եկած է։

« Ողջամբ մնա քաջագոյնդ քան զամենայն մար-տիկ։ Դու որ կը յաղթանակէիր պատերազմի դաշտերուն վրայ, ա՛լ մէյ մըն ալ պիտի չտեսնես պատերազմի դաշտերը. անտառներուն մթու-

թիւնը պիտի չփարատի քու զինուցդ փայլուն պողպատէն: Որդի չձգեցիր, բայց մեր երգերը պիտի պահեն քու անունդ. ապագայք՝ պիտի լսեն խօսիլ քու վրադ, պիտի լսեն Մորարի անկմանը խօսքը »:

Որչափ ալ ընագրին գեղեցկութենէն զուրկ է այս թարգմանութիւնը, սակայն անկարելի է այսպիսի բանաստեղծական հատուածի մը մէջ չընկատել մտածմանց, զգացման և բացատրութեան գեղեցկութիւն, և որոնք մեծապէս տպաւորութիւն կ'ընեն ընթերցողին վրայ: Արտաքին հին մատենագրութեան մէջ չենք կրնար գտնել ասոր նման եղերերգութիւն մը, որ այսչափ ցաւագին ազդեցութիւն ընէ սրտերնուս վրայ. միայն մարգարէից երգերուն մէջ է՝ յորս մարդկային ցաւը վսեմագոյն ու աւելի սրտաշարժ կերպարանք կ'առնու: Տարակոյս չկայ որ կաէլիք քերթութիւնն ալ ունի իր թերութիւնները, ինչպէս մթութիւն մը գաղափարաց մէջ և միակերպութիւն մը 'ի նկարագիրս և 'ի բացատրութիւնս. բայց այդ նախնական անհարթութիւնը կ'անհետանայ զօրաւոր, մեծ և սրտաշարժ գեղեցկութեանցը մէջ: Սկզբնական դպրութեան մը գեղեցկութիւնը անոր մէջ է, զոր արուեստը յղկած և կոկած չէ իր կանոններովը, և միայն բնական պերճութեամբը, կորովով և փափկութեամբ կը ներկայանայ մեզի: Այսպէս Ճանապարհորդ մը հարուստ քաղաքաց և արդասալից դաշտերու վրայ զարմանալէն ետքը, ախորժ հաճութեամբ կը դիտէ ապառաժ տեղուանք, անմերձենալի անտառներ, յորս բնութիւնը արարչին ձեռքէն ելած կերպարանաց մէջ կը տեսնուի իրեն:

Սկովտիոյ և Իռլանտայի պէս երկիր մը չկայ՝ որ քերթողի մը սիրտը ծանր մտածութեամբք զբաղեցընէ, և հաւասար կերպով խորունկ յուզ-

մունք մը և քաղցր մելամաղձութիւն չազդէ։ Զոր և գունաթափ դաշտեր, թանձր ու միգապատ օդ մը, անջերմ՝ ու յաճախ անլոյս արև, հսկայ լեռներ՝ գահաւանդներով և ապառաժներով լի, մըշտընջենաւոր ձիւներ, անթափանց անտառներ՝ զորս երևակայութիւնը բնակութիւն կը համարի կեղծ էակաց, այս ամէնը՝ տխուր ու վայրենի բընութիւն մը կը կազմեն, որ իրեն տխրութեանը մէջ ալ յափշտակիչ գեղեցկութիւն մը ունի։

Իտալիոյ և Սիկիլիոյ բնակչաց կրօնքն ալ իրենց վարդապետութիւններովը ա՛լ աւելի կը յաճախէր բնութեան ազդած տխրութիւնը։ Կալետոնիացիք և Կելտական սերունդ ունեցող ուրիշ ազգեր՝ իրենց վարդապետութեանց և համոզմանց հիմն կը սեպէն երկրորդ կեանքի մը սկզբունքը։ Կը համարին թէ խաղաղական կենաց մէջ է բարեբաստութիւնը. բայց բնութիւնը ստեղծած չէ զմարդ այս խաղաղութիւնը վայելելու, այլ ընդհակառակն անդադար նեղութիւններ քաշելու այս կենացս մէջ. ուստի յանդգնութեամբ կը շահատակէին 'ի վտանգս ու կը ծիծաղէին մահուան վրայ, ապահով ըլլալով թէ լաւագոյն կենաց մէջ իրենց խոստացուած վարձքը և ակնկալեալ բարեբաստութիւնը ձեռք պիտի ձգէին։

Այն ատեն բանաստեղծութիւնը կը կատարէր իր ազնուական պարտքը. կրօնական ու ազգային զգացմունքներ կ'արթնցընէր, կը խրախուսէր յառաքինութիւն, 'ի փառս և 'ի պատերազմիկ արշաւանս։ Մեռելոց ստուերները՝ բարդերու ձեռքով կ'իմացընէին մարդկանց բաղդին կամ ճակատագրին կամքը, ու իրենց բնակութիւն եղող անծանօթ աշխարհէն լուրեր կը բերէին։ Այս ստուերները ներկայ էին տօնից և պատերազմաց. կը լսեցընէին իրենց ձայնը մրրկաց մէջէն, ու ամպերու վրայ կը նստէին՝ մարդկանց ցուցընելու

համար շոգեղէն բնակութիւնը և միգամած հանդերձքը՝ որ մահուընէն ետքը կը սպասեն իրենց։ Անոնց համար բնութիւնն իսկ լեցուն էր խոհական պատճառներով։ Տերևոց շշիւնը, բոցերու ճարճատիլը, կայծականց գոռալը, թռչնոց թռիչքն ու երգերը, երազք և տեսիլք, իրենց աչքին առջևը սովորական, կամ անտարբեր երևոյթներ չէին։ Օգնութեան կը կանչէին մրրկաց աստուածը, յաւիտենական լռութեան աստուածը, ցաւոց պատգամաւոր աստուածը և յաւիտենական սառուցաց աստուածը, և վայրենի բնութեան և ամպամած երկնքի մը տակ բնակողները այն բնական երևոյթներուն առջև արտամոգին ահիւ կը խուճապէին. վասն զի մեծամեծ դիպաց նշանակ կը համարէին։ Այս աւելորդապաշտութիւնները այնպէս արմատացած էին Սկովտիոյ, Իռլանտայի ու Կալլեսի բնակչաց սրտին մէջ, որ քրիստոնէութիւնն անգամ իրեն աստուածային լուսովը չկրցաւ բոլորովին անհետ ընել երկար ժամանակ։

Բարդերու բանաստեղծութեանց վրայ ըրած համառօտ տեսութիւննիս չենք կրնար լմնցընել, առանց մեր ընթերցողաց աչքին առջև դնելու պզտիկ քերթուած մը, զոր մարթ է Հոմերական գրոց հատուած մը սեպել։ Խօսողը ինքն Ոսիան է որ իր որդւոյն մահը կը պատմէ։

« Ինչո՞ւ կուգաս իմ ցաւոցս վէրքը բանալու, որդիդ Ալբինեայ։ Ինչո՞ւ կը հարցընես թէ ինչպէս կորսուեցաւ Ոսկար։ Իմ արցունքս քօղ մը կը տարածեն աչքիս վրայ. սակայն յիշատակը կը փայլի սրտիս մէջ... Ի՛նչպէս կրնամ դիւցազին տխուր մահը պատմել։ Իշխանդ պատերազմողաց, Ոսկար որդեակ իմ, ա՛լ մէյմըն ալ զքեզ պիտի չտեսնե՞մ։

« Խաւարեցաւ նա, ինչպէս լուսինը մրրկաց

մէջ, ինչպէս արեւը իր ընթացիցը մէջ՝ երբ ամպերը կը բարձրանան ծովուց ընդարձակածաւալ գրկէն, երբ սեաւ մրրիկք կը ծածկեն Արտաննի-աերայ ժայռից պատառատուն գագաթունքը... Իսկ ես Մորվէնի հինաւուրց մայրեացը նման կը զգամ չորնալս ու կորսուիլս: Հողմունք կոտըրտեցին իմ ճիւղերս, հիւսիսոյ քամիներուն թեւերովը սասանեցայ: Իշխանդ պատերազմողաց, Ոսկա՛ր որդեակ իմ, ո՛ւր մէյմըն ալ զքեզ պիտի չըտեսնե՞մ:

« Բարեկամութեամբ միացած էին Դերմիդ և Ոսկար: Մէկ էին սրտով, միաբան պատերազմի կ՚երթային, իրենց սուսերացը նման զօրաւոր էր նաև բարեկամութիւննին: մահը անոնց հետ կը քալէր պատերազմի դաշտաց մէջ. կը թաւալէին թշնամւոյն վրայ՝ ինչպէս երկու ժայռեր որ կը զատուին Արտուինի գագաթանց վրայէն. իրենց սուսերքը՝ ամենէն աւելի զօրաւորաց արեամբը ներկուած էին. պատերազմողք կը սասանէին անոնց անուանէն: Ո՞վ Դերմիդէն աւելի կրնար հաւասարիլ Ոսկարայ. ո՞վ Ոսկարէն զատ կրնար հաւասարիլ Դերմիդեայ:

« Զարկին սպաննեցին զզօրաւորն Դարկոյ ՚ի պատերազմի. զԴարկոյ՝ որ մինչև այն ատեն անյաղթ էր: Իր դուստրը գեղեցիկ էր իբրև զառաւօտ, քաղցր իբրև զճառագայթս լուսնի. իր աչքերը երկու աստեղաց նման կը փայլփլէին, զարնան զեփիւռի պէս էր շունչը, իր գիրկը ծածանեալ դաշտի մը վրայ նոր ընկած ձեան նման: Պատերազմողք տեսան զինքը և սիրեցին. անոնց սրտերը միացան այն գեղանւոյն հետ. թէ մէկը և թէ մէկալը սիրեցին զինքը ինչպէս իրենց փառքը, երկուքն ալ կը փափաքէին ժառանգել զնա կամ մեռնիլ: Սակայն գեղեցկին աչքը Ոսկարայ վրայ սեւեռած էր. Ոսկար իր սրտին սիրելին էր.

ոչ եւ յիշեց իր հօրը արիւնը, այն արիւնը թափող ձեռքը սիրեց։

« Որդի՛դ Ոսսիանայ, ըսաւ Դերմիդ, կը սիրեմ այդ դուստրը. բայց անոր աչքը քու վրադ է, և Դերմիդեայ այս ցաւը անդարմանելի է։ Եկու Օսկա՛ր, զարկ իմ սիրտս, քու սրովդ մխիթարէ զիս բարեկամ իմ։

— « Ո՛վ որդիդ Մորնեայ, իմ սուրս երբէք պիտի չներկանի Դերմիդեայ արեամբը։

— « Եւ ո՞վ կայ արժանի իմ արիւնս հեղլու, ո՛վ Օսկար։ Ա՛հ, իմ կեանքս աննշան կերպով չմընայ։ Միայն Օսկարայ ձեռքովը պիտի մեռնիմ ես։ Պատուով իջո զիս 'ի գերեզմանն, և փառաւոր ըլլայ իմ մահս։

— « Դերմի՛դ, առ քու սուրդ. քու զէնքերդ գործածէ որդիդ Մորնեայ։ Իյնամ ես ալ քեզի հետ. Դերմիդեայ ձեռքէն հանդիպի իմ մահս ալ։

« Ու կռուեցան լերանց զառիվայրեցը վրայ, հեղեղաց դետերուն քով. արեամբ ներկուեցան անտառուց վտակները, արիւն կը հոսէր ժայռերուն լոռեցը վրայէն։ Սիրելին Դերմիդ յաղթուեցաւ. ինկաւ ու կը ժպտէր մեռնելուն ատեն։

« Կորեա՛ր դու, որդիդ Մորնեայ, ու կորեար Օսկարայ ձեռքով։ Դերմիդ, աննկուն 'ի պատերազմի, ա՛յսպէս պի՛տի մեռնէիր դու... Օսկար եկաւ իր գեղանի սիրելոյն քով. որ տեսաւ անոր տրտմութիւնը, ու հարցուց. « Ինչէն առաջ կուգայ այդ տխրութիւնդ, որդի՛դ Ոսսիանայ. ո՞ր ամպ տարածեցաւ քու զօրաւոր սրտիդ վրայ։

— « Հռչակաւոր էր իմ անունս յաղեղնաձգութեան, ո՛վ դուստրդ Դարկոյի, ու կորուսի այդ համբաւը։ Քաջին Կորմիտայ վահանը՝ զոր սպանի 'ի պատերազմի, կախուած է լերան զառիվայրին վրայի ծառէն։ Ընդունայն անցուցի բոլոր օրս, իմ նետերս անբաւական եղան 'ի ծակել զայն։

Digitized by Google

— « Թող ինծ, որդիդ Ոսսիանայ, թող որ փոխ֊ ձեմ Դարկոյի դստեր յաջողակութիւնը. իմ ձեռքերս վարժ են յաղեղն, և հօրս աչքին հաճոյական իմ ճարտարութիւնս։

« Ու կը հասնի նա. սիրողը կը ծածկուի վահանին ետև. կ'անցնի նետը ու Ոսկարայ սիրտը կը ծակէ։

— « Օրհնեա՜լ այն աղեղը, օրհնեալ այն ձեռքը ուստի մեկնեցաւ այս նետը։ Ուրախութեամբ կ'իջնամ մահուան գիրկը։ Եւ ո՞վ Դարկոյի դստերէն աւելի արժանաւոր էր Ոսկարայ կեանքը վերջընելու։ Տարածէ զիս հողուն վրայ, ո՛վ գեղեցիկդ իմ. տարածէ զիս Դերմիդեայ քովը։

— « Ո՛վ Ոսկար, իմ երակացս մէջ կը զգամ հզօրին Դարկոյի արիւնն ու սիրտը. անահաբեկ՝ կրնամ ես ալ մեռնիլ։ Ահաւասիկ իմ ցաւոցս դարմանը... Ու մխեց իր գեղեցիկ ծոցին մէջ Ոսկարայ սուրը. ինկաւ, հառաչեց ու մեռաւ։

« Լերան զառիվայրին վրայ կը հանգչին անոնք. մայրւոյ մը անհաւասար ու շարժուն ստուերը կը ծածկէ անոնց շիրիմը։ Յաճախ անպաճոյճ գերեզմանին չորս կողմը պատող մարգագետնին վըրայ՝ թեթևոտն հաւք կու գան կերակուր և հանգիստ փնտռելու, երբ միջօրէին ջերմութեամբը կը խանձուին դաշտք, և լռութիւն կը պատէ զանտառս »։

Ոսսիանի այս քերթութիւնը, ու սիրուհւոյն անձնասպանութիւնը թերևս աւելի մեզի մերձաւոր ժամանակաց կիրք և սովորութիւն ուզենայ մէկը ենթադրել, և որ անծանօթ պէտք էին ըլլալ սկովտացի բարդին ժամանակացը և սրտին. վասն զի որչափ ալ բարեպաշտութիւն կը սեպէին սիրելւոյ մը ձեռքէն մահ ընդունիլը՝ այնչափ ալ անծանօթ էր իրենց անձնասպանութիւնը։ Գէթ ուրիշ նման օրինակ մը չենք կրնար գտնել նախնի

Digitized by Google

կանէլքը քերթութեանց մէջ: Ինչ ալ ըլլայ, հնութեան վրայ սքանչացողներուն կը հարցընենք թէ արդեօք Որեստի և Պիւլադեայ բարեկամութիւնը, Պիրամեայ ու Թիսպէի մահը այնչափ սրտաշարժ ու գորովալից են, ինչպէս այս պզտի քերթուածը. ու Ոսկարայ իր սիրելւոյն ձեռքէն մեռնիլ ուզելը, ու անով բարեկամի մը մահուան պատուհասը փնտռելը՝ դիւցազնական է քան զամենայն զոհ, սրտաշարժ քան զամենայն քաւութիւն:

Բայց ինչպէս կ'ըլլայ որ այսպիսի պարզ ու վսեմ գեղեցկութիւններ ունենայ գիտութեանց, արուեստից, դպրութեանց ու ինչուան ամենադգի քաղաքակրթութեանց անհմուտ քերթող մը: Ահաւասիկ անոր պատճառը:

Ընկերական կենաց մանկութեանը մէջ՝ մարդիկ իրարմէ հեռու և մինուկ ու անապատ անտառներու մէջ կ'ապրէին, ուր միայն բնութեան գեղեցկութիւնները կրնային վրանին ազդել ու սիրելի ըլլալ անոնց: Յաճախ նոր ու տարօրինակ տեսարաններու կը հանդիպէին, որ իրենց զարմանք կ'ազդէ, ուստի և անոր լեզուովը և ազդեցութեամբ կը խօսէին ու գործէին. և որովհետև իրենց ամէն զգացմունքը լի են կորովով ու ճշմարիտ, ուստի և կենդանի գոյներով ու նկարագրական բացատրութեամբք կը ստորագրեն: Այս պատճառաւ է որ մարդկային հանճարոյ առաջին արդիւնքը՝ նուագաւոր քերթուածներ են, վասն զի երգով ու բանաստեղծութեամբ միայն կրնային զօրաւոր ազդեցութիւն մը ունենալ ունկնդրաց երևակայութեանը ու մտքին վրայ, և բերանացի աւանդութեամբ ազգէ ազգ աւանդել: Անկէց է որ ամէն ազգաց հնութեանը մէջ քերթուածներ կը գտնուին. և ինչպէս ամէն ժողովուրդք իրենց սկզբնաւորելուն ատեն ընդհան-

րապէս նման պէտքեր և նման կիրքեր կ՚ունենան, ուստի և այլ և այլ ազգաց նախնական բանաստեղծութիւնները գրեթէ իրարու նման ոճ և բացատրութեան եղանակ ունին, ու շատ կամ քիչ տարբերութիւններին՝ զանոնք երգող քերթողաց հանճարոյն արդիւնքը կամ թերութիւնն է։ Այսպէս թէպէտ Իլիականը գերիվերոյ է քան զամենայն քերթուած, վասն զի Հոմերոս աննման հանճար է ամենայն քերթողաց մէջ. բայց այս գերազանցութիւնը արգելք չըլլար Ոսսիանի ու Հոմերոսի քերթուածոց նմանութեանը՝ մեր վերը նշանակած տեսութեանց համեմատ։

Կելտ քերթութեան Կալէտոնեան այս յիշատակարանները՝ զորս բերանացի աւանդութիւններէ հաւաքելով հրատարակեց Մակֆերսըն, հաւանական կ՚երևցընեն թէ Կալլիոյ կելտ բարդերը Սկովտիացւոց պէս՝ իրենց քերթողական հանճարոյն հաւաստիք՝ նման երկասիրութիւններ ձգած պիտի ըլլան. բայց հռովմէական բացարձակ ինքնօրինութիւնը՝ Կալլիացւոց հին ազգութեան և լեզուին հետ զանոնք ալ փճացուցեր է։ Մեր խօսքը կը հաւատարմացընեն քանի մը հատուածներ, որոնց վրայ ուրիշ տեղ առիթ պիտի ունենանք համառօտիւ յիշատակութիւն մը ընել։

Բ.

ՍԿԱՆՏԻՆԱՒԵԱՆ ՔԵՐԹՈՒԹԻՒՆՔ

ՕՏԷՆ. — ՍՔԱԼՏՔ

Մեր ընթերցողաց Կալեդոնիոյ լերանց վրայ առաջնորդեցինք, ուր բարդից երգերը լսելի կ'ըլլային. փոփոխակի կերպով լսեցինք Ֆինկալայ որդւոյն Ոսսիանայ զօրաւոր ու փափուկ ձայնը, որ իր անունը տուաւ Սկովտիոյ և Իռլանտայի հին բնակչաց քերթողութեանը։ Անցնինք հիմա հիւսիսոյ ծովերը, ու պիտի գտնենք այն գաւառներուն մէջ, որ հիմա կը ձևացընեն զՏանիմարք, զՇուետ, զՀիւսիսային Ռուսիա և Իսլանտա կըղզւոյն մէջ՝ բազմաթիւ ժողովուրդ մը Սկիւթիոյ ճահիճներէն ելած, և որ կամաց կամաց իր երկար ու բազմաթիւ գաղթականութիւններն բոլոր Եւրոպիոյ վրայ տարածեց, Սեաւ ծովէն մինչև Սպանիոյ ծայրերը, և որոնց հետ միացան Իտալիոյ և Կելտաց ծովափանցը վրայ եգիպտական ու փիւնիկեցի գաղթականութիւնք՝ անոնց դպրութիւն, արուեստ ու վաճառականութիւն սորվեցընելու։ Հիւսիսային կողմերը բնակող ազգերը երկար ատեն անծանօթ մնացին այն քաղա-

Digitized by Google

քակրթութեանը որ յԵգիպտոսէ անցաւ 'ի Յունաստան, 'ի Յունաց յԻտալիա, յԻտալիոյ յարեւմտակողմն Եւրոպայի։ Բայց առանց հաղորդըլլալու միջերկրեայ ժողովրդոց մտաւորական շարժմանը, հիւսիսային բնակիչք իրենք իրենց ու հանճարնուն վստահացած, անբեր երկրի մը մէջ ու սառնապատ կլիմայի տակ, մեգերու և ձեանց մէջ՝ բանաստեղծութեան ծաղկըներ երեւցուցին, որք իրենց տխուր գոյնովը ու տարօրինակ հոտովը ալ՝ բոլորովին անման չեն 'ի փափկութենէ և 'ի գեղոյ։ Անոր համար կ'արժէ որ համառօտ տեսութիւն մը ընենք վրանին։

Երկար դարեր երեք գլխաւոր կրօնք կար տիրապետող՝ Եւրոպայի այն աշխարհներուն մէջ ուր հիմա քրիստոնէութիւնը տարածուած է։ Ասոնց մէջ առաջինն էր Հոմերի ու Վիրգիլեայ յոյն և հռովմէական դիցաբանութիւնը, որն որ մարդկային բնութեան ամէն կերպարանքն ունի, ու նախնի ժամանակաց պատմութեանը ծնունդ է, քերթողաց երեւակայութեամբը գեղեցկացած, ու զարմանահրաշը սիրող ժողովրդոց դիւրահաւանութեամբն կայկայուած։ Երկրորդը՝ դրուիդաց կրօնքն էր, որուն վրայ նախընթաց գլխոյն մէջ խօսեցանք, և իրեն հետեւողներն ունեցաւ Կելտաց աշխարհին, մեծին Բրիտանիոյ և Իռլանտայի մէջ. իսկ երրորդն էր Օտինեան կրօնքը, որ հեթանոսական դիցաբանութենէն ալ յերկարակեաց եղաւ, և իր տէրութիւնը ընդարձակեց հիւսիսային Գերմանիոյ, Սկանտինաւիոյ և Սկիւթացւոց ընդարձակ գաւառներուն մէջ։ Ոմանք կը համարին թէ արեւելքէն եկած է այս կրօնքը այն գաղթականաց ձեռքով որ եկան Եւրոպայի հիւսիսակողմը իրենց բնակութիւնը հաստատելու, և թէ տեղւոյն ու կլիմային համեմատ կերպարանափոխութիւններ կրած ըլլայ։ Իսկ

հիմա բոլորովին կորսուած պիտի ըլլար՝ եթէ մասամբ իրեն պահպանութիւնը չգտնէինք սկանտինաւեան հին քերթողաց երգերուն մէջ, ու Օտէնի կրօնից հեթանոսական յիշատակարան մը նացող Էտտա գրոց մէջ:

Այս գիրքը հիւսիսային ժողովրդոց հին կրօնքը, պատմութիւնը կը բովանդակէ, ԺԱ. դարուն մէջ Իմաստուն կոչուած Սեմունտ—Սիկֆիւսըն Իսլանտացի քերթողին ջանքովը հաւաքուած: Քրիստոնէութեան Իսլանտա մտնելէն գրեթէ յիսուն տարի. ետքը շարադրուած է այս գիրքը տասնեւոր տաղերով: Երկու դար անցնելէն ետքը ուրիշ Իսլանտացի մը, Ցնորրոյ—Ստուրլէսըն, նոյն անուամբ՝ բայց արձակ լեզուով սկանտինաւեան աւանդութեանց աւելի կատարեալ պատմութիւն մը շարադրեց: Անոնց մէջ ամփոփուած աւանդներուն վրայ չխօսած՝ հարկ է որ համառօտ յիշատակութիւն մը ընենք՝ այն պատմական անցից՝ որոնց մէջ է այն առասպելեաց հաստատութիւնը: Այս տեսութիւնը մեծապէս հարկաւոր է հիւսիսային բանաստեղծութեանց խելամուտ ըլլալու համար, և զոր կրնանք հիմն սեպել առման քերթութեանց. ինչպէս հարաւային բանաստեղծութեանց հիմն է դասական (classique) մատենագրութիւնը:

Հռովմէական պատմութենէ գիտենք Կիմբրացի կոչուած հիւսիսային ազգաց հռչակաւոր արշաւանքը, որ տարապատակեցին յԻտալիա, և որոց բնաջինջ սպառմամբը անմահացաւ Մարիոս: Սկանտինաւիա՝ ուստի այս վայրագ վաշտերը ելած էին, ինքն ալ ունեցաւ փոխարէն հռովմէական արշաւանաց բռնութիւնը: Վասն զի Քրիստոսէ 70 տարի առաջ՝ Հռովմայեցւոց Միհրդատայ վրայ ըրած յաղթանակները՝ Պոնտոսի հզօր Թագաւորին դաշնակիցները ահուդողի մէջ

ձգելով, անոնցմէ մէկը Սիկկա՝ հիւսիսային գաւառաց մէջ ուզեց փնտռել այն ապահովութիւնը զոր իր հայրենի երկրին մէջ չէր կրցած գտնել։ Բայց 'ի Սկիւթաց աշխարհը պանդխտելով Օտէն կոչեց ինքզինքը, որ գերագոյն աստուծոյ մը անուն էր, որպէս զի դիւրաւ կարող ըլլայ ժողովրդոց մեծարանքն առանալ, որոնց վրայ կ'ուզէր տիրապետել։ Օտէն իր դրօշուն տակ ժողված ըլլալով իր երկրին երիտասարդութիւնը, Սեւ ծովուն հիւսիսային-արեւմտեան կողմերը վազեց, և Ռուսիոյ այլ և այլ ժողովրդոց վրայ իշխելով իր որդւոցը մէկը Թագաւոր դրաւ վրանին. անկէ անցաւ 'ի Սաքսոնիա, տիրեց ու բաժնեց որդւոցը մէջ, և որոնց սերունդ կը սեպուին հիմակուան Գերմանիոյ շատ իշխանական տոհմերը։ Անկէ վերջը սկսաւ Օտէն Հոլշթայնի ճամբով Սկանտինաւիա անցնիլ, անցաւ 'ի Ֆիոնիա և հոն կառոյց Օտէնսէ քաղաքը, որ մինչուան հիմա իր անուամբը կը կոչուի։ Նուաճեց զՏանիմարք, ու հոն Թագաւոր դրաւ իր Շիոլտ որդին. ետքը տիրեց Շուետաց, ուր իշխեց Ինկ, Օտէնի միւս որդին. Նորուեկիա հնազանդեցաւ Սամունկոյ՝ որ հզօր աշխարհակալին որդւոցը մէկն էր։ Այսպէս շարունակելով իր աշխարհակալութիւնը 'ի միջինն Եւրոպէ՝ կրնար, կ'ըսեն, իր Փրիկկա կնկանէն ունեցած երեսուն որդւոցը ամէն մէկուն առանձին Թագաւորութիւն մը տալ. բայց մահը արգելք եղաւ իր յաղթանակացը։ Երբ իմացաւ մահուան մերձենալը, իր յաղթած ժողովրդոց աւարներովը զարդարուած անկողնոյն չորս կողմը ժողվեց իր բարեկամներն ու բաղդին ընկերակիցները. ու ամենուն աչքին առջեւ առաւ իր նիզակին ծայրը, ու անով իր կուրծքին վրայի բոլորաձեւ ինը վէրք բացաւ, ու ետքը իր մորթին վրայ՝ սրովը այլ և այլ խորհրդաւոր նշաններ գծեց։

Այս ցաւալից գործողութեանց ատեն՝ և ոչ խակ գոյզն հետք մը կը տեսնուէր այլայլութեան երեսին վրայ կամ խօսքերուն մէջ, և մեռնելու ատենը իմացուց թէ 'ի Սկիւթիա կ'երթար՝ աստուածներուն հետ յաւիտենական խնջոյից սեղանակից ըլլալու:

Զարմանք չէ որ Օտէնի կեանքը ու անոր նորօրինակ մահը խորունկ տպաւորութիւն մը ըրած ըլլայ այն վայրենի ժողովրդոց վրայ. ուստի և փութացին աստուածացընել այն մարդը որ իրենց վրայ այսպիսի մեծ իշխանութիւն մը բանեցուցեր էր: — Օտէնի պատմութիւնը ճանչնալնէս ետքը, լսենք այն աւասպելը զոր Էտտա գրոց քերթող հեղինակը կը պատմէ:

Շուետաց թագաւոր մը Կիլփէ կոչուած, տեսնելով այն ահը զոր իր պատերազմասէր ժողովրդոցը կ'ազդէին Օտէնի հետ եկող կորիճները, համարեցաւ թէ աստուածային կարողութեան մը տէր են անոնք. և ապահով ըլլալու համար գնաց յԱսկար (յօթեան աստուածոց) ծերունեայ մը կերպարանքով ու Կանկլէր անունը կրելով: Հասաւ արքունեացը դուռը, և տարին զինքը երեք աթոռոց առջև՝ որոնց վրայ երեք հոգի նըստած էին. Կիլփէ կը հարցընէ անոնց աստուածոց բնութեան և ձեռակերտաց վրայ, աշխարհի կազմութեան և իր բնակչացը, տիեզերաց վիճակին, զանիկայ սպառող հրոյն, անոր կրկին նորոգութեանը, և վերջապէս արդարոց երանաւէտ վիճակին ու չարաց յաւիտենական թշուառութեանը վրայ: Ահաւասիկ աստուածոց տուած պատասխանները.

« Դարուց արշալուսոյն մէջ ոչ ծով կար, ոչ ափունք և ոչ զեփիւռք. ու անկարելի էր երկրէս վար նայիլ ու երկնքէն վեր: Բոլորը ընդարձակ անդունդ մըն էր առանց խոտոյ և առանց սերմա-

նեայ. արևը արքունիք չունէր. աստեղք չէին ճանչնար իրենց բնակութիւնը, լուսինը անգէտ էր իր կարողութեանը: Այն ատեններն լուսաւոր, հրայրեաց, բոցակէզ աշխարհ մը կար՝ հարաւային կողմը, և այն աշխարհէն անդադար կը վազէին դէպ 'ի հիւսիսային անդունդը հեղեղք հրեղէնք, որ իրենց աղբիւրէն հեռանալով՝ իյնալու ատեննին կը պաղէին, և սառնամանեօք կը լեցընէին բոլոր անդունդը: Այսպէս կամաց կամաց անդունդը լեցուեցաւ. բայց մէջը թեթև ու անշարժ օդ մը կար, և անկէ սառուցեալ շոգիներ վեր կ'ելլէին: Այն ատեն ջերմագին շունչ մը եկաւ 'ի հարաւոյ, հալեցուց այն շոգիները, ու ջրոյ կենդանեայ կաթիլներ ձևացուց, ուսկից ծնաւ Իմեր հսկայն և Էտումլա կովը, որուն ըստինքներէն կաթի չորս աղբիւրներ կը վազէին և հսկային կերակուր կ'ըլլային: Իսկ կովը իր սնունդը կ'առնուր աղով ծածկուած քարերը ու ձերմակ սառոյցները լզելով: Առջի օրն որ լզեց այս քարերը, անկէ մարդու մազերը երևցան, երկրորդ օրը գլուխը, երրորդին ամբողջ մարմինը՝ որ Բօրայ հայրը եղաւ: Իմեր հսկայէն ալ ծներ էր հըսկայից ցեղ մը, և Բօրա անոնցմէ մէկուն դստերը հետ ամուսնանալով՝ երեք որդիք ունեցաւ. և էին Օտէն, Վիլ և Վէ: Այս երեք եղբարքը սպաննեցին զԻմէր հսկայն, և անոր արիւնէն ձևացուցին զծով և զգետս, անոր մարմնէն զերկիր, ոսկորներէն լեռները, յատամանց զժայռս, և գլխուն գանկէն զկամարն երկնային: Այսպէս աշխարհի տէր ըլլալով, ուզեցին խնամութիւն ընել Իմեր հսկային սերունդ եղող դստերաց և օրիորդաց հետ: Նոյն հսկայն դուստր մը ունեցաւ՝ զոր կոչեց Գիշեր. որ ամուսնանալով աստուածազարմ Տակլինկերի հետ, այն միութենէն ծնաւ Օրը: Այն ատեն Օտէն առաւ զԳիշեր և զՏիւ, ու դրաւ

մէջ. տուաւ անոնց երկու ձի և երկու որ մէկմէկու ետևէն աշխարհիս շրջանը ընեն։ Առաջ գիշերը եկաւ իր Հռիմֆաքս (Սառնաշ) երիվարին վրայ. ամէն առաւօտ իր ընթացքը լմնցընելէն ետքը Հռիմֆաքս բերնէն ելած փրփուրովը կ'ոռոգէ զերկիր: Տուընջեան երիվարը Սքինֆաքս (Լուսաբաշ) կը կոչուէր, և իր բաշէն ելած կրակովը կը լուսաւորէ զերկիր և զերկինս»:

Էտտա յիշատակութիւն կ'ընէ ուրիշ աստուածոց, զորս կը կոչէ Թոր, Լոք, Պալտէր, Տիւր, և Հերմոդ: Թոր՝ Օտէնի որդին զօրաւորագոյն է յաստուածս և'ի մարդիկ. արքունեացը մէջ հինգ հարիւր քառասուն սրահներ կան, երկու ցուլք կը ձգեն իր կառքը՝ երբ հսկայից աշխարհին մէջ ուզենայ շրջագայիլ: Ահաւասիկ ինչ որ իրեն հանդիպեցաւ մէկ օր մը: Գիշերը կը մօտենար. Թոր և իրեն ընկերակիցքը ապաւինի տեղ մը կը փընտռէին հանգչելու համար. կը գտնեն տուն մը՝ զոր հսկայի մը կը համարին, կը մտնեն սենեակ մը ու կը ննջեն: Երկրորդ օրը Թոր աճաւոր մեծութեամբ մարդ մը կը տեսնէ իր տանը քով. «Ես Սքրիմնէր հսկայն եմ, կ'ըսէ, և գիտեմ թէ դու ես աստուածն Թոր. բայց ես կարօտ չեմ քեզի հարցընելու, վասն զի դու առեր ես իմ ձեռնոցս»: Այն միջոցին հսկայն ձեռքը կ'երկնցընէ առնելու զայն, և Թոր կ'իմանայ թէ այն տուն կարծածը՝ ուր առջի գիշեր ինքն ու ընկերակիցքը հանգչեր էին, ուրիշ բան չէ բայց եթէ հսկային ձեռնոցը, ու պառկած սենեակը անոր մէկ մատը: Երկրորդ գիշերը, երբ Սքրիմնէր խորունկ քունի մէջ է, Թոր կ'առնու իր լախտը ու սաստիկ ուժգնութեամբ կը զարնէ երեսին: Կը զարթնու Հսկայն իր քնէն, ու ձեռքը երեսին վրայ տանելով. «Նայեցէք, կ'ըսէ, չըլլայ թէ ծառին վրայ

Digitized by Google

թռչուն մը թռած ըլլայ. ինծի անանկ կու գայ թէ երեսիս վրայ անոր մէկ փետուրը ինկաւ »:

Բալտէր, Օտէնի երկրորդ որդին, բարեաց աստուած է. իրեն թշնամի է Լոք աստուածը, զոր ամբաստանող դէւ եւ նենգագործ կը կոչէին: Փարբաւտա հսկային որդին է Լոք, գեղեցիկ ու բարեկազմ, բայց նենգաւոր ու խաբեբայ: Երեք որդիք ունեցաւ Անգերբոտա (հրեշտակ աղետից) հսկայէն, զԳայլ Փէնրիս, զՕձն մեծ եւ զՄահ (Հելա): Երբ նենգութեամբ սպաննեց Լոք զԲալտէր, միւս աստուածներն այնչափ զայրացան որ անոնց բարկութենէն խալըսելու համար՝ ձկան կերպարանք մտաւ Լոք ու ծածկեց ինքզինքը ջուրերու մէջ: Այն ատեն աստուածները ուռկանով մը բռնեցին զԼոք, ու ապառաժի մը կապելով՝ անոր գըլխուն վրայէն օձ մը կախեցին, որուն թոյնը չիթ առ չիթ կ'իյնայ երեսին վրայ. ու իր ցաւագին աղաղակին ձայնէն երկիրս կը շարժի, եւ ասիկայ է մարդկանց երկրաշարժ կոչածը: Լոք՝ պիտի կենայ հոն շղթայից մէջ մինչեւ 'ի կատարած աշխարհի:

Տիւր աստուածը՝ դէց խմբին մէջ ամենէն առաւելի յանդուգն է ու աներկիւղ. իրեն կը դիմեն պատերազմաց մէջ ու յաղթութիւն կու տայ: Հերմոդ, Օտէնի միւս որդին, արագաշարժութեան աստուածն է: Կ'իջնէ 'ի դժոխս, թախանձել զՄահ, որպէս զի 'ի կեանս դարձընէ իր Բալտէր եղբայրը: Կը հաւանի Մահ, միայն այս պայմանը դնելով որ ամենայն շնչաւոր ու անշունչ արարածք Բալտէրի մահը արտասուեն, ու անկէ ջրհեղեղ կ'ըլլայ երկրիս վրայ: Միայն հարցուկ պառաւ մը, Թոք կոչուած, չուզելով արտասուել, պահեց Մահ իր աւարը եւ Բալտէր դժոխոց մէջ մնաց:

Մինչեւ հոս՝ մարդուս եւ իր կենակցին ստեղծ-

մանը վրայ բան մը չենք գտներ աւանդուած: Ահաւասիկ ինչ որ այս նկատմամբ ալ կը զրուցէ Էտտա: Օր մը երբ աստուածք ծովուն ափանցը վրայ շրջագայելու ելած էին, ջրոց վրայ երկու փայտի կտոր տեսան որ կը տատանէին. առին և անկէ ձևացուցին այր և կին, ուստի առաջ եկաւ մարդկային ազգը: Այս փայտի կտորները մարդիկ ըլլալով, անմահական հոգի մը ունեցան, ու այս կեանքէս հեռացած ատեննին՝ առաքինիները ու քաջերը Օտէնի Վալհալլա կոչուած արքունիքը կը մտնեն. իսկ չարերն ու վատերը սառի բերան անցաւոր դժոխքի մը մէջ կ՚ընկղմին, որ Մահուան Թագաւորութիւնն է: Մահուան արքունիքն են Տագնապ և Սով. ծառաները Սպասել և Դանդաղութիւն. դրանը սեամը՝ Գահավէժ, անկողինն ալ Նիհարութիւն: Անկէ ուրիշ բնակութիւն մը կ՚անցնին որուն դռները դէպ ՚ի հիւսիս դարձած են: Հոն գիակունք և օձեր. հոն ամէն կողմանէ կը վազեն դառնութեան թոյներ, և հեղեղք կը քաշկռտեն կը տանին զանէրդմունս, զգողս և զմոլորեցուցիչս: Սեաւ վիշապ մը անդադար կը քալէ, և հոն արգելուած պարտաւորներուն մարմինովը կը սնանի:

Իսկ երբ հասնի այն մեծ օրը որ Ալֆ տոպուածոց և օր Հրաշրէից նիղման աշխարհի կը կոչուի, այն օրուան մէջ պատահելիք դիպուածները այսպէս կը նշանակէ Վոլուսբա, հիւսիսի սիբիլլայ մը: Մեծ ձմեռ մը պիտի ըլլայ, և ձիւնը աշխարհիս չորս կողմերէն պիտի թօթափի: Անիրաւութիւնը պիտի տիրէ տիեզերաց վրայ. եղբարք պիտի սպաննեն զիրար. հարք՝ իրենց որդիքը. որդիք իրենց հայրերը: Հրիմէր հսկայն կառքի մը վրայ նստած կը հասնի յարևելից. ծովը կ՚ուռնու, ու մեծ Օձը ալիքները կը բարձրացընէ ու անոնց մէջ մոլեգին կը թաւալի: Այծիւը աղաղակաւ կը լափէ մեռե-

լոյ մորմինները։ Գէշ հոգիներուն բանակը արե-ւելքէն կը հասնի աստուածոց նաւերուն. Լոք ա-նոնց կ'առաջնորդէ, և նախընթաց կարապետ է իրենց Գայլն Փէնրիս։ Սուրտուր, հրեղէն հոգւոց սեաւ իշխանը, կ'երևնայ 'ի հարաւոյ բոցերուն մէջէն. աստուածոց սուրերը կը փայլին իբրև զա-րեգակն։ Սասանած ժայռերը կը կործանին կ'իյ-նան շառաչմամբ. հսկայք կը թափառին ցաւա-գին, և մարդիկ երամովին մահուան ճամբանե-րուն մէջէն կ'երթան։ Կը պատառին երկինք։ Կու-գայ այն ատեն Օտէն՝ Գայլ Փէնրիսի հետ կռուե-լու. Փրիկկայի փեսայն կը յաղթուի։ Օտէնի կարիճ որդին կը փութայ կը հասնի հօրը մահուան վրէժը խնդրելու. կը զարնուի հսկային հետ, ու իր սրովը կը պատռէ անոր սիրտը։ Արեգակը կը խաւարի, ծովը կը զեղանի յերկիր, աստեղք կ'ան-հետանան, կրակը մոլեգին կը մրցի, ու իր բոցերը կ'ելլեն կը բարձրանան մինչև յերկինս։ Այն ա-տեն ալիքներուն մէջէն նոր ու կանաչազարդ եր-կիր մը դուրս կ'ելլէ. ջուրերը կը քաշուին, ար-ծիւը համարձակ կը ճախրէ, ու լերանց գագա-թին վրայէն ձկներ կը բռնէ. դաշտք կը պտղա-բերին անմշակ, և չարիք ու աղէտք կ'անհետա-նան յաշխարհէ։ Բալտէր և իր եղբայրը կը դառ-նան Օտէնի արքունեաց մէջ բնակելու, ոսկեղէն յարկաց տակ։ Հոն բարիները պիտի բնակին, և մշտնջենաւոր ու անսպառ պիտի ըլլայ իրենց ե-րանութիւնը։

Ասոնք են Սկանտինաւեան դիցաբանութեան գլխաւոր կէտերը. բայց հոն չեն բովանդակուիր ժողովրդային կրօնական կարծիքներն, զորս հա-ւաքուած կը տեսնենք Էտտայի գրոց մէջ։ Բաց 'ի երկոտասան մեծ աստուածներէն ու նոյնաթիւ մեծ աստուածուհիներէն, բազմաթիւ երկրոր-դական աստուածներ ու գերբնական արարած-

Digitized by Google

ներ կան, ինչպէս հակայք և գաճաճք, և որոնք մեծ դեր մը կը բռնեն սկանտինաւեան քերթութեանց մէջ։ Շատ մը առասպելներ, որոնք անշուշտ պատմական աղբիւրէ մը յառաջ եկած են, հիւսիսային ազգաց դիցաբանութիւնը կը կազմեն, որ թէպէտ աւելի ողջախոհ է, բայց նուազ հանճարաւոր հարաւային բնակչաց աստուածխօսութենէն. կը տեսնուի որ յունական և Իտալիոյ արուեստը և ախորժակը անծանօթ էր հիւսիսային գաւառաց բարբարոս բնակիչներուն. նման այն բուսոց որ իրենց ծննդեանը կլիմայէն հեռու չեն կրնար ապրիլ, սաանկ ալ արուեստն ու ախորժակը Եւրոպիոյ հարաւային գեղեցիկ երկնից տակ ծնած, ոչ երբէք կրցեր են բոլորովին վարժիլ հիւսիսական կլիմայից։

Այսպէս հիւսիսային ժողովրդոց մատենագրութիւնը՝ հարաւայնոց պէս՝ քրիստոնէութենէ առաջ անօճ և անյարիր աստուածածնութեան մը ազդեցութեան տակն էր, զոր պքալաից երևակայութիւնն ու հանճարը տարածեցին արևելեան հին կրօնից վրայ, և զոր Եւրոպիոյ հիւսիսային և հարաւային կողմերը բերին հին ասիական դաղթականութիւնք։ Բայց ինչպէս ուրիշ տեղուանք, սաանկ ալ հոն, քաղաքակրթութեան ամենամեծ սատարող մը եղաւ բանաստեղծութիւնը. և օրէնսգիր իշխանք անոր ձեռնտուութեանը դիմեցին ժողովրդոց ախտերը ուղղելու, իմաստասիրութեան, փառաց և առաքինութեան սկզբունքները ազդելու։ Խօսքերնիս կը հաստատմացընէ Հաւամալ կամ Գերագոյն խօսք կոչուած բարոյական գիրքը, որ Օտէնի կ'ընծայուի։ Հիւսիսոյ այս Սողոմոնը այնպիսի բարոյականի խրատներ կ'աւանդէ, որ կարծես թէ Յաւիտենական Իմաստութեան թելադրութեամբը գրուած են։ Գիրեթէ հարիւր քսան հատուածէ կը բաղկա-

նոյ այս գիրքը, և սկանտինաւեան ազգին ամբողջ բարոյականը կ'ամփոփէ. կրնանք ըսել ամէն ազգաց, վասն զի անփոփոխ ու յաւիտենական են, ինչպէս այն գերագոյն Տէրը՝ որ զանոնք գրոշմած է մարդուս սրտին մէջ: Անոնցմէ մէկ քանին միայն յիշատակելով գոհ ըլլանք:

« Մարդկանց համար այնչափ վնասակար բան չկայ՝ ինչպէս չափազանց կիրառութիւն գարեջրոյ: Մարդ որչափ խմէ, այնչափ աւելի խելքը կը կորանցընէ: Մոռացութեան թռչունը կ'երգէ արբեցող առջև, և իրենց հոգին կը ծածկէ իրենցմէ:

« Թէ որ սուտ բարեկամի մը այցելութեան պիտի երթաս, ծամածուռ ճամբաներէն գնա. բայց եթէ ճշմարիտ բարեկամի մը, շիտակ ճամբան բռնէ:

« Երախտապարտութեան առէն շատ ճամբորդութիւններ ըրի. երբ ընկեր մը կը գտնէի՝ ինծի անանկ կու գար թէ մեծ հարստութիւն մը գտած ըլլամ: Մարդուս ուրախութիւնը մարդն է:

« Զգօն լեր չափաւորութեամբ, խոհական առանց երկչոտութեան. ետևէ մ'իյնար փնտռել քու ճակատագիրդ եթէ կ'ուզես հանգիստ քուն ըլլալ:

« Մարդս պէտք է որ մտածէ, բայց մտածմունքն ալ արժան է որ չափաւոր ըլլան. շատ բան գիտցողին սրտին մէջ՝ յաճախ չիմնար ուրախութիւն:

« Անկէ աւելի գժնդակագոյն հիւանդութիւն չկայ, քան ինչպէս մէկի մը որ անհոգ ըլլայ իր վիճակին վրայ:

« Ա՛լ լաւ է զուրիշը շողոքորթել՝ քան ինքզինքը:

« Հարստութիւնները կ'անցնին, հօտք կը կորնչին, բարեկամք կը մեռնին. պիտի մեռնինք մենք ալ. միայն բան մը կայ անմահ. պատուական կենաց յիշատակը:

Digitized by Google

« Օրուան գեղեցկութիւնը մթնալէն ետքը գովէ, օրիորդը ամուսնանալէն ետքը, արամբի կինը՝ մահուընէն ետքը, սուրը՝ փորձելէդ վերջը, սառոյցքը՝ անցնելէդ ետքը »։

Երբոր քերթողութիւնը արժանի կ'երևնայ իր բարձր պաշտամանը, լուսաւորելով զմարդիկ և լուսագոյն ընելով անոնց վիճակը, հազիւ կը հանդիպի որ քերթողը պատիւ չգտնէ։ Ուստի պէտք չէ զարմանալ տեսնելով թէ ինչպէս սկանտինաւիացի սքալտ քերթողք պատուոյ ու յարգանաց մէջ էին բոլոր հիւսիսային գաւառաց մէջ։ Թագաւորէն ետքը իրենցն էր ամենէն մեծ պատիւը. ու գոհ չըլլալով կորիճ պատերազմողաց շահատակութիւնները երգելով, կ'ուզէին հաղորդ ըլլալ նաև փառացը՝ պատերազմի վտանգաց մէջ անոնց նման դիմագրաւելով։ Ոչ իր քնարը և ոչ սուրը երբէք կը հզէր սքալտը. մարտից խառնուրդին մէջ՝ վահանին վրայ քանդակուած վարդէն կը ճանչցուէր. ու Տիրտէի նման կը խրախուսէր զանոնք երգով և օրինակաւ։

Սակայն Օտէնի կրօնքը պիտի անհետանար, ու իրեն հետ սքալտից հին քերթողութիւնը։ Անընտրող ախորժակը՝ գէշ մշակուած՝ արգաւանդահող դաշտերը փճացընող որոման պէս՝ տարածուեցաւ Եւրոպիոյ հիւսիսային և հարաւային կողմերը։ Ալ անկէ ետքը իրաց անուանքը սկսան չտալ, ուրիշ անուամբ զանոնք կոչելով. զերկինս՝ ծածկոյթ Իմերանց, տուն օդոյ, մեծ ճանապարհ աստեղաց. զերկիրս՝ ամաց շրջանին վրայ փոխադրող նաւ մը, զկրակ՝ եղբայր հողմոց, թշնամի անտառաց. զոսկի՝ ափափ Աստուածոյ, զծով՝ ճամբան երկրի, և այլն։ Քերթողութեան համար այն եղաւ՝ ինչ որ 'ի նկարչութեան հնոց մէջ արուեստաւոր մը ըրեր էր, Աստղկան պատկերը ոսկեղէն պաճուճանքներով ծածկելով. « Չես կրցած գեղեցիկ ընել, անոր

Digitized by Google

համար հարուստ չըներ ես » ըսաւ իրեն Ձեւքսիս։ Ասանկ եղաւ Սկանտինաւեան քերթութեան վիճակը Օտէնի պաշտամանց անկմանէն ետքը։

Վասն զի այն ատեն վիպական բանաստեղծութեան տեղ յաջորդեցին հասարակ պատմութիւններ (Sagas), որոնք երկրին աւանդութիւններն են. իրիկունները կը պատմուէին ինչպէս զինուորին վրանին տակ, տանը ալ երկրագործին հիւղին մէջ, ու գերդաստանի նուիրական ժառանգութեան մը պէս անփոփոխ ցեղէ ցեղ կ՚անցնին։ Աւելի Իսլանտիոյ մէջ յարգի են այս պատմութիւնները, և պատճառն ալ յայանի է. աշխարհքէն զատուած մենաւորը՝ շատ անգամ իրեն անցելոյն յիշատակներովը կ՚ապրի. նոյնը կրնանք ըսել նաև այս կղզւոյս համար՝ որ ծովերով բաժնուած է մարդկանց հաղորդակցութենէ։ Հոնտեղի ժողովուրդը, կերպով մը օտար ու անծանօթ ուրիշ ժողովրդոցը, պանծանօք կը յիշատակէ այն ժամանակները յորս հիւսիսային ծովերուն վրայ կը տիրէր, և այն փառաւոր ատեններին իրեն միտքը ձգող պատմութիւններն՝ դեռ ևս կենդանի են իր յիշատակին մէջ։ Իսլանտի մէջ օրիորդ մը չես գտներ որ բերնուց չգիտնայ՝ Սկանտինաւիոյ ամենէն հռչակաւոր բարդին, Տանիրմարքի՝ Լոտպրոգ Ռեններ թագաւորին վարքը, որուն ամբողջ կեանքը Ոդիսականի նման գիւցազներգութիւն մըն է։ Այս վէպը՝ ծերունւոյն Լոտպրոգի մահուան երգովը կը լմըննայ. և թագաւորը մեռեր էր օձերու խածուածքէն՝ որովք Անգղիոյ արքայն լեցընել տուեր էր բանտը։ Իր անցեալ աշխարհակալութիւնները և ներկայ աղէտքը մէջ բերելէն ետքը՝ կը գոչէ Ռեններ.

« Կռուեցանք մեք սուրերով։ Ասլանկայ որդիքը քիչ ատենէն իրենց զէնքերուն ձայնով պիտի

արթնցընէին պատերազմաց աստուածը՝ եթէ գիտնային իմ քաշած տանջանքներս, եթէ գիտնային թէ ինչպէս թիւնալից օձերը զիս կը գիշատեն: Իմ որդւոցս մայր մը տուի որ դիւցազունք ծնաւ աշխարհի:

«Մահը ինծի արդէն կը մօտենայ. օձերը թունաւոր կերպով զիս կը ճնշեն, իժը նստած է սրտիս վերայ: Յոյս ունիմ թէ Վիտարայ բարկութիւնը պիտի ծանրանայ Էլլիի (Անգղիոյ Թագաւոր) վերայ. կատաղութեամբ պիտի լեցուին իմ որդիքս՝ երբ իրենց հօրը մահուան լուրն առնուն. իրենց երախտագիտութիւնը պիտի չհանգչի՝ մինչև որ իմ վրէժս չխնդրեն:

«Յիսունըմէկ անգամ պատերազմի տարի իմ որդիքս: Չէի կարծեր որ ինծմէ աւելի զօրաւորագոյն մարդ մը կարենայ գտնուիլ: Սակայն մահուանս վրայ չեմ ցաւիր. Օտէնէն խրկուած աստուածուհիք ինծի ընդ առաջ պիտի գան, և ուրախութեամբ՝ աստուածոց սեղանակից պիտի բազմիմ: Իմ կենացս ժամերը լմըննալու վրայ են. ծիծաղելով կը մեռնիմ»:

Այսպիսի վիպաց մէջ մեծ մաս մըն ալ կը բռնեն կանայք և օրիորդք, իրենց եղբարցն ու ամուսնոց հաւասար քաջութիւն և համարձակութիւն ցուցընելով: Ասանկ նորահաս օրիորդ մը կը յիշուի որ իր հօրը մահուան վրէժը խնդրելու համար, կը վազէ անոր շիրմին վրայի սուրը կ'առնու, կը դիմէ առ Թշնամին, կը զարնէ կը սպաննէ, և յաղթական սուրը կը բերէ հայրենի շիրմին վերայ կը դնէ: Ուրիշ վէպի մը մէջ ալ զարմանալի դիպուած մը կը պատմուի: Նուեռի Թագաւորաց մէկուն դուստրը իր սեռին խաղաղ կեանքը արհամարհելով, զէնքեր կը հագնի ու երիվարի մը վրայ աշտանակելով կ'երթայ պատերազմողաց խմբին մէջ կը խառնուի: Հայրը՝ գաւառի մը էշ-

Digitized by Google

խանութիւնը իրեն կը յանձնէ, ուր իրեն քաջութիւնը ուզելով պատուել՝ թագաւորի անունով կը մեծարուի։ Իշխանք՝ գեղոյն վրայ զարմանալով հարսնութեան խնդրեցին զինքը. բայց օրիորդը յայտնեց թէ անոր պիտի նուիրէ իր ձեռքը որ իրեն յաղթող ըլլայ 'ի մարտի։ Շատ կարիճներ պատերազմեցան հետը և ինկան մահուամբ։ Վերջապէս գտնուեցաւ մէկը որ գերի բռնեց զօրիորդը։ Այն ատեն դարձաւ իր հօրը քով, ու սաղաւարան ու զէնքերը անոր քով ձգելով, Ինծի յանձնած իշխանութիւնդ նորէն քեզի կը դարձընեմ, ըսաւ. կը հրաժարիմ այն փառքէն՝ որուն ետևէն ինկած էի, ու ահա նորէն կը դառնամ իմ կանացի բնութեանս։

Հիւլմարի վէպը՝ սկանտինաւեան քերթուածոյ մէջ սակաւագիւտ քաղցր ու գորովալիր նիւթ մը կը բովանդակէ։ Հիւլմար պատերազմի դաշտին մէջ իյնալով՝ հառաչանաց շունչը կը պակսի, կենաց պակսելուն վրայ ունեցած ցաւը չիկրնար բացատրել. մատանի մը կը հանէ մատէն, ու բարեկամի մը յանձնելով կ'աղաչէ որ իր խօսեցելոյն տանի։ Բարեկամը մէկէնիմէկ կը սլանայ, կը գըտնէ զԻնկէպորկ, ու տուանց բերնէն խօսք մը հանելու՝ իրեն կը յանձնէ զմատանին։ Դժբաղդ օրիորդը կը նայի վրան, կը ճանչնայ ու մէկէն կ'իյնայ կը մեռնի։

Իսլանտացի մը, Մակնուսէն, Իսլանտի, Նորուեկիոյ ու Տանիմարքի հին պէտալաիցը նոյն ծառայութիւնն ըրաւ՝ ինչ որ Մակբէրսըն Իռլանտի ու Սկովտիոյ բարդերուն. ծանօթացուց զանոնք իմաստունն Եւրոպիոյ՝ որ յունական և լատին դպրութեանց ուսմանը զբաղած, կարծես թէ չէր ուզեր համոզուիլ թէ այն հնութեան ուսմանէն դուրս և անկից բոլորովին անկախ դպրութիւն մը կրնար ըլլալ։

Ո՛րչափ մեծ պիտի ըլլայ անոր զարմանքը լսելով թէ Գաղղիոյ մէջ ալ բոլորովին ազգային դպրութիւն մը կայ՝ իրմէ դեռ ևս անծանօթ, հնոյն Արմորիկէի ժայռերուն և անտառաց մէջ ծածկուած։ Ասիկայ անտարակուսելի իրականութիւն մըն է՝ անուանի Պրըթոնի[1] մը երկասիրութեան երևան ելլելէն ետքը, որ հաւասար սիրող է իր հայրենեացն և դպրութեանց։ Ինքն առաջին եղաւ Պրըթայնի հիւղերուն մէջ դարերէ 'ի վեր երգուած տաղերը գրի վրայ առնելու, որով մեր ժամանակաց հետաքննական գրուածներէն մէկը սեպուեցաւ իր աշխատասիրութիւնը արժանապէս։ Անոր քննութեանն չզբաղած՝ համառօտ ակնարկ մը ձգենք կալլիական Կելտաց գրաւոր անցելոյն վրայ։

1 M. de la Villemarqué.

Գ.

ԲՐԵՏՈՆԵԱՆ ՔԵՐԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԲՐԵՏՈՆ ՔԵՐԹՈՂՔ

Մինչդեռ քրիստոնէութեան երրորդ դարուն մէջ մեծին Բրիտանիոյ և Սկովտիոյ հիւսիսակողմը Կալեդոնեան բարդերու երգերովը կը հնչէր, մինչդեռ կաէլիք քերթութիւնը կը հաշակէր Ֆէնկալի յաղթանակը ու Հռովմայեցւոց խորտակումը, Կալլիա՝ որ ոչ անոնց ծովերուն, ոչ ժայռիցը, ոչ անտառներուն և ոչ սառնամանեաց պաշտպանութիւնն ունէր, աշխարհակալ պետութեան բուռն լծոյն տակ կը հեծէր. ու իր անկախութիւնը կորսնցընելէն ետքը՝ կարծես թէ այնչափ փոյթ չէր ըներ օրինացը, լեզուին, բարուց և կրօնիցը կորստեան վրայ: Հին անտառները՝ որ իրենց հովանեաւը կը ծածկէին դրուիդեան պաշտամանց արիւնալից զոհերը՝ պրետորաց կայնին տակ իյնելով, բազմամարդ քաղաքներ կամ ընխուր անապատներ կը դառնային: Մեծամեծ ժայռերը՝ զորս կարծես թէ գերբնական ոյժ մը երկնից կամարացը տակ կախեր էր, և որոնք ականատես եղեր էին այնչափ ահաւոր խորհրդոց

կատարմանը, իրենք միայն անտեղիտալի և անդի-մադարձ կը հնային արտաքին բռնութեան և զի-նուց առջև: Ամենայն ինչ կը կործանէր կ'իյնար հռովմէական զօրութեան առջև, որն որ 'ի փո-խարէն՝ անոնց գերութիւնը սփոփելու համար նկուն եղած ժողովրդոց մէջ կը մտցընէր իր ա-րուեստներն, դպրութիւնքը, օրէնքն ու քաղա-քակրթութիւնը: Պալատներ, տաճարներ կը բարձրանային քաղաքաց մէջ, ու Յունաստանէն և յԻտալիոյ բերուած մարմարեայ ու պղնձի ար-ձաններով կը զարդարուէին: Քարէ ու շաղախէ կամուրջներ արագասահ և խորանդունդ գետի մը երկու ափունքը իրարու հետ կը միացընէին, ու ամէն կողմ ընդարձակ կրանիտեայ ճամբաներ՝ յաղթական կառքերու համար գիւղին և անկոր-ծան ճամբաներ կը պատրաստէին. հարուստ պարտէզներ՝ զուարթատեսիլ և ականահաճոյ հո-վիտները կը զարդարէին: Այսպիսի ականախտիղ գեղեցկութիւններով կամաց կամաց ապականու-թիւնը կը սկսէր ճարակիլ 'ի Կալլիա, և Կելտաց վայրենի ժողովուրդը թմրեցընել իր թունովը: Քիչ անձինք գտնուեցան որ հայրենեաց այս ան-արժան գերութեանը վրայ զայրանալով՝ ազա-տութեան ճարը մտածեցին: Սակրովիրի, Վին-տէքսի, Կիվիլէայ և Սաբինոսի ձեռնարկութիւնք՝ աւելի այդ մասնաւոր անձանց արութիւնն հա-ւատարմացուցին, քան թէ իրենց օգնական չե-ղող ու զանոնք կոյսերաց վրէժխնդրութեան ձեռ-քը մատնող ժողովրդեան կարճմտութիւնը: Այս-պէս ամենայն ինչ հռովմէական եղաւ 'ի Կալլիա, և նոյն իսկ կելտացի վայրենի ընտանեաց անուան-քը լատին կերպարանափոխութիւններ կրեցին, ու բոլորովին անծանօթ ըլլալու համար շատ ժա-մանակի կարօտութիւն չեղաւ: Սակայն Հռով-մայեցի ալ դառնալով, Կալլիա իր ամէն փառքէն

բոլորովին չմերկացաւ. զէնք և դպրութիւնք շատ անգամ յաղթական դափնիներով զինքը պսակեցին. բայց պատերազմելուն ատեն՝ հռովմէական դրօշուն տակ կը կռուէր, ու երգերուն մէջ Վիրգիլի լեզուն կը գործածէր։ Դեռ նոր Հռովմայ հասարակապետութեան հետ մէկ մարմին եղած էին, երբ Կիկերոն ծերակուտին մէջ կ'ըսէր. «Զինք կրնար Կելտաց, մեր դաշնակցացը, քաջութիւնն, արութիւնը և հաստատամտութիւնը անյիշատակ թողուլ; իրենք հռովմէական պետութեան ոյժն են, անոր մեծութեան զարդը»։

Ինչպէս 'ի զէնս, ասանկ ալ դպրութեանց մէջ նշանաւոր երևցան Կալլիացիք։ Այլ և այլ քերթողք, որոնց վրայ կը սքանչանար Հռովմ, ինչպէս Վարրոն և Կալլոս, Կելտաց աշխարհին ծընունդն էին. և անուանի կատակագուսանն, Հռովմայ թատերաց զարդը և հաճոյքը, զոր Կիկերոն իրեն բարեկամը կը կոչէր, Հռոսկիոս, Կելտացի էր։

Սակայն այս գլխոյն մէջ մեր դիտմունքէն դուրս է այն Կելտաց վրայ խօսիլ, որոնք իրենց նոր տեարցը հնազանդելով, թողուցին իրենց հարցը լեզուն, ու առ երկիւղի կամ փառասիրութեան՝ Հռովմայեցի դարձան։ Դարձընենք աչուընիս Կելտաց աշխարհին այն մասին վրայ որ կը ձգուի կը տարածուի դէպ 'ի ծով, իբրև երկրաւոր աշխարհակալութիւն մը Ովկիանոսի մէջ։ Այս գաւառը երբեմն Արմորիկէ կոչուած ու յետոյ Բրըթայն, Հիւսիսոյ գաւառաց վիճակին մէջ է, ընդ Ֆինիսթէր և ընդ Մորպիհան։ Հոն հռովմէական բանակներ՝ խիզախելու կ'ահաբեկէին։ Այն վայրենի գաւառաց ազատութիւնը՝ դրդիռ մը չէր կրնար ըլլալ իրենց ընչաքաղցութեանը, ու բնակչաց յամառ դիմադարձութիւնը՝ տարակուսելի կ'ընէր իրենց զինուց յաջողութիւնը. ուստի և

Digitized by Google

մտադիւր իրենց անկախ ազատութեանը և խուժդուժ լեզուին մէջ կը ձգէին այնպիսի ժողովուրդ մը՝ զոր անարժան կը համարէին քաղաքակրթութեան բարեաց և գերութեան պատուոյն։ Այս խուժդուժ լեզուն՝ Կելտական բարբառն էր, որ անարատ մնաց հռովմէական խառնուրդէ և գաղղիացի լեզուին ազդեցութենէն, ու ցայսօր կը լսուի հնոյն Արմորիկէի դաշտացը մէջ, այնպէս անփոփոխ՝ ինչպէս իր Գառնաք ժայռերը՝ որոնց վրայ կելտական արիւնը կը թափուէր երբեմն՝ մոլեգնակրօն դրուիդաց կացնին տակ։ Այս լեզուն է կելտ-պրըթոն (celte-breton) կոչուածը, որ նոյն իսկ Գաղղիացւոց շատին անծանօթ և անիմանալի է։ Լուդովիկեան դարուն անուանի հանճարներն անգամ ու բանասէրք՝ զարմանք ցըցուցին երբ գիտուածով անոնց մէկ ազգային երգը լսեցին։

Ո՛րչափ հաճոյական եղաւ իրենց այդ զարմանքը երբոր իմացան թէ ոչ միայն անեղծ մնացեր էր այդ լեզուն, այլ նաև աւանդապահ գողտր, խանդաղատական և զօրաւոր քերթութեան մը, վիպական տաղերու և երգոց հաւասարապէս յարմարութիւն ունեցող լեզու մը։ Այո, հին դրուիդաց աշակերտք կենդանի են պրըթոն երգողաց վրայ, և ոչ երբէք բարդից երգերուն ձայնը լռած է Թրէկուէի, Լէոնի ու Գուռնուայլի ժայռից վրայ ու անտառացը մէջ։ Մինչև ցայսօր նոյն գաւառաց աղքատները տնէ տուն, եկեղեցեաց ծառաստանկին տակ, գերեզմանաց քարերուն վրայ երկրին երիտասարդաց կը կրկնեն այն երգերը՝ զորս իրենց մանկութեան տաենը սորվեցան, ու անանկով պատմական աւանդութիւնները իբրև անգիր յիշատակարաններ դարէ դար կ՚անցնին. և Պրըթայնի հիմակուան երգերը արձագանգ են անոնց՝ որ Քրիստոսի չորրորդ դա-

րուն, կամ անկէ շատ աւելի առաջ կ'երգեցուէին։

Երբոր Սաքսոնք 'ի մեծն Բրիտանիա արշաւելով վանեցին զբարդս, անոնք ալ յԱրմորիկէ եկան ապաւէնի տեղ փնտռելու։ Անոնց նշանաւորացը մէջէն երկու հոգի, Թալիէսէն և Հիվառնիոն, արմորիկեցի իշխանի մը, Յուգիկոէլ, փառաւոր յաղթութիւնները գուշակելով անոր պաշտպանութեան տակ մտան։ Բայց բարդերուն մէջ ամենէն աւելի հռչակաւորը, որուն յիշատակը պահած է ժողովրդական աւանդութիւնը, Կուինխիլան կոչուածն է, որուն ժամանակը քրիստոնէութենէ գրեթէ 1000 տարի առաջ կ'իյնայ։ Բազմաթիւ երգեր յօրինեց՝ հին կելտացի բարդից ոճովը, և զանոնք ծուրգարէօուբիոնք կոչեց։ Ինչուան հիմա Արմորիկէի գիւղականք մեծարանօք կը յիշէն իր անունը։

Բրետոնեան շատ հին երգերուն ժամանակը՝ անոնց պարունակած իմաստներէն կը հասկըցուի։ Կան այնպիսի երգեր որ չորրորդ դարուն մէջ յօրինուած են, վասն զի դրուիդաց կրօնքն և քրիստոնէութեան իրարու հետ հակառակամարտ մրցմանը յիշատակութիւնը կ'ընեն։ Այն ժամանակաց բարդերը՝ կաէլիք կրօնից հետևողք էին. ուերբ քրիստոնէութիւնը ընդունեցան՝ դեռ երկար ատեն քրիստոնէական վարդապետութեանց հետ անկորուստ պահեցին նաև դրուիդաց սկզբունքները։ Հոգիներ և գաճաճք՝ մեծ դեր մը ունէին հին բրետոնեան քերթութեանց մէջ։ Քերթողք չեն տարակուսիր անոնց գոյութեանը վրայ. մանաւանդ թէ միջնորդ կը սեպեն ընդ աստուած և ընդ մարդիկ, և այսպիսի աւելորդապաշտութիւնները բնակչաց մտքէն արմատաքի խլելու համար՝ երկար ատեն աշխատած է քրիստոնէութիւնը։ Ինչուան հիմա կը գտնուին 'ի Պրըթայն, անձաւ-

Digitized by Google

ներ, աղբիւրներ ու ժայռեր, զորս ոգիներու բնակութիւն կամ ախորժած վայրերը կ'ենթադրէ ռամիկ ազգութիւնը։

Որչափ անտարակոյս է թէ Բրետոնեան ժողովրդային բանաստեղծութեան երգերը՝ միշտ ժամանակակից չեն այն դիպաց զորս կ'աւանդեն, բայց Էւլխանի ժամփաման կոչուած երգին ատենը ստոյգ է. վասն զի պատմութենէ գիտենք նոյն սրածութեան վեցերորդ դարուն մէջ հանդիպիլը։ Ահաւասիկ Գրըթայնի մէջ այս հռչակաւոր երգին լաւ խելամտութեանը հարկաւոր դէպքը, զոր մէջ կը բերենք.

« Թողութեան օր մըն էր, կ'ըսէ յիշատակագիրը. Էլլիան քաղաքաւանին մէջ։ Երիտասարդ տապարձագործ մը դրսէն հոն եկած ըլլալով, տեսաւ որ գետին տափանը վրայ գեղեցիկ ու սպիտակահանդերձ կին մը նստած էր, ու ձեռքը գաւազան մը ունէր։ Երիտասարդին աղաչեց որ զինքը գետէն անդին անցընէ։ Սիրով յանձն առաւ անիկայ, ու իր հետը եղած երիվարաց մէկուն վրայ նստեցընելով, անցուց միւս կողմը։

« Այն ատենը տիկինը դարձաւ ու Ո՛վ երիտասարդ, ըսաւ, չես գիտեր թէ զո՛վ անցուցիր քու հետդ. վասն զի ես ժանտամահն եմ։ Բոլոր Գրըթայնի մէջէն պիտի անցնիմ։ Ով որ գաւազանէս զարնուի, պիտի իյնայ մեռնի »։

Աս սրածութեան կտորածը առիթ եղած է հետեւեալ երգին շարադրութեանը.

« Լանկոլէնի ու Ֆաուէի մէջ տեղը՝ սուրբ բարդ մը կայ։ Ասիկայ Ֆաուէի բնակչացն ըսաւ. Ամէն օր պատարագ մը մատուցանել տուէք ձեր եկեղեցւոյն մէջ։ Ժանտամահը Էլլիանէն մեկնեցաւ, բայց ոչ առանց աւարի. հետը եօթը հազար ու հարիւր հոգիէն ալ աւելի տարաւ։ Էլլիանի երկիրը ինչաւ մահը, ու երկու հոգիէ զատ ամէնքը

Digitized by Google

մեռան. միայն վաթսուն տարուան պառաւ մը ազատեցաւ ու իր որդին, վասն զի իր ուսոցը վըրայ կրեր էր զժանտամահն:

« Էլլիանի հասարակաց հրապարակին մէջ հընձելու խոտ կը գտնուի, բայց 'ի կառքին անցած նեղ ճամբէն՝ որ մեռեալքը հողուն տակ կը տանի:

« Ո՜րչափ խստասիրտ պիտի ըլլար Էլլիանի խեղճ երկրին վրայ չարտասուողը. երբ մեռելներով լեցուն տասնըութը կառքեր գերեզմանատան դրանը քով կը տեսնէր, և ուրիշ տասնըութը կառք ալ որ հոն կը գտնուէին:

« Ինը աղաք կային մէկ տան մէջ. մէկ գերեզման մը ծածկեց զանոնք: Խեղճ մայրը զիրենք կը քաշկըռտէր կը տանէր. իսկ հայրերնին սուլելով ետևէն կ'երթար. ցաւոցը սաստկութենէն խելքը կորուսեր էր:

« Մայրերնին կը հառաչէր, կը թախանձէր զԱստուած. հոգւոյն ու մարմնով տակնուվրայ եղած էր. Թաղեցէք, կ'ըսէր, իմ ինն որդիքս:

« Ինը որդիք ստացայ. և ահա մահը եկաւ իմ դուռս, ու յափշտակեց առաւ զանոնք ինծմէ. ա՜լ այսուհետև չունիմ մէկը որ ինծի կաթիլ մը ջուր տայ:

« Գերեզմանատունը լեցուեցաւ մինչև դուռը. եկեղեցին լեցուն է մինչև իր աստիճանները. բոլոր դաշտը օրհնելու է դիակունքը թաղելու համար:

« Կաղնի մը կը տեսնեմ գերեզմանատան մօտ. ճերմակ լաթի կտոր մը անոր բարձանցը վրայ: Ժանտամահը զամենքն առաւ տարաւ »:

Ընթերցողը կը գիտէ թէ որչափ քիչ բառ բառական եղած են բրետոն քերթողին՝ այն ահաւոր պատկերը ստորագրելու համար: Սակայն կրնանք ըսել թէ հին քերթողաց զօրաւոր երևակայութիւնը ասոր նման սրտաշարժ և զգայուն տաղ մը քիչ անգամ արտադրած է:

Digitized by Google

Բրետոնեան բանաստեղծութիւնը միայն պատմական երգեր չբովանդակեր, այլ նաև կրօնական ու սիրոյ վերաբերեալ տաղեր. բայց մանաւանդ գողտր ու բնական վէպեր։ Իրենց ազգային երգը, երբ անկախութիւննին Գաղղիոյ Թագաւորաց փառասիրութեանը դէմ պաշտպանեցին, չքնաղ գեղեցկութիւններ կ'ամփոփէ՝ և արժանի է զանիկայ ազդող հայրենեաց սիրոյն։ Եւ թէպէտ հիմա նոյն առիթը չունենան, սակայն դեռ մոռցուած չէ մէջերնին այն երգը, և շատ անակներու և հիւղերու մէջ կ'երգըցուի Լագ-Պրից ասպետին ու իր ծառային մէջ եղած խօսակցութիւնը։

« Տէր իմ սիրեցեալ, լսէ ինծի. ուրեմն քեզի հետ պիտի չիջնա՞մ պատերազմի դաշտը։

— « Բայց ի՞նչ պիտի ըլլուցէ քու խեղճ մայրդ, երբ մէյմըն ալ քու գեղդ չդառնաս։ Թէ որ քու արիւնովդ ներկանի հողը, ո՞վ պիտի կարող ըլլայ դարման տանիլ անոր ցաւոցը։

— « Երդուեալ յԱստուած, ո՛վ տէր իմ, եթէ կը սիրես զիս թող որ պատերազմի երթամ։ Գաղղիացիներէն չեմ վախնար. սիրտս հաստատուն է ու սուրս սրուած։ Ուր որ դու կ'երթաս, ես ալ հոն եմ. ուր դու կը պատերազմիս՝ զիս քովդ մարտակից պիտի գտնես »։

Ու ճամբայ կ'ելլեն. և ահա կը հանդիպի իրենց աչագնասասատ ասպետն Լոռնիեզ։ Կ'աղաղակէ ծառայն.

« Ահաւասիկ կու գայ կը հասնի Լոռնիեզ բազմաթիւ բանակաւ, որ շոգանակաց անտառը կը մտնեն. մեծ նեղութիւն պիտի քաշենք, տէր իմ, զմեզ պաշտպանելու համար։

— « Անոնց թիւը այն ատեն պիտի հասկընաս՝ երբ իմ սուրս զարնէ կոտրէ զթշնամին։ Հապա, զարկ քու սուրդ իմ սրոյս, ու գիմենք անոնց ընդառաջ »։

Digitized by Google

Այսպիսի են ընդհանրապէս Բրետոնեան քեր-թուածք, որոնց գեղեցկութիւնը և ոճը հասկըցընելու համար միայն մէկ քանի օրինակ մէջ բերինք։ Տարակոյս չկայ որ հին և նոր ու իմաստուն աշխարհի զարմանքն ու յարգը յաճախող այլ և այլ բանաստեղծութիւններէն շատ վար են. սակայն անուրանալի է դարձեալ որ իրենց իսկատիպ գեղը և վայելչութիւնը ունին. և ասոր մէջ է բրետոն քերթողաց յարգը, առանց փնտռելու անոնց քով Հոմերի, Որատեայ, Պինդարու և Տիբուլլոսի գեղեցիկ ու բարձրաթռիչ հանճարը։

Դ.

ՌՈՄԱՆ ԼԵԶՈՒ Ի ԳԱՂՂԻԱ

ՌՈՄԱՆ ԼԵԶՈՒ

Ինչպէս մարդկային ազգեր, ասանկ ալ ժողովրդոց լեզուներ կան. և անոնց սկզբնաւորութիւնը այնպիսի որոշիչ յատկութիւններ ունի՝ որ դարերով անգամ անեղծ և անապական կը մնան: Այսպէս լատին, սպանիական ու գաղղիարէն լեզուք՝ յայտնապէս լատինականէն առաջ կու գան. բայց ինչպէս ընտանեաց մէջ կը հանդիպի որ օտար արիւն մը՝ գլխաւոր ցեղին արեանը հետ խառնուելով, այն խառնուրդով անոր կը բուսար կ'արգելու, ասանկ ալ այլ և այլ լեզուք հռովմայեցի լեզուին հետ ձուլուելով, զանազան կերպարանափոխութիւններ տուին անոր, ու անանկով ձևացան նոր լեզուները: Այս փոխակերպութիւնը հաւանականաբար այն ատեն սկսաւ Գալլիայի մէջ երբոր հիւսիսային պատերազմողաց գունդերը արշաւեցին Հռովմայ կայսերութեան վրայ, մինչդեռ անիկայ իր իշխանութեան տակ ձգած էր Եւրոպիոյ հարաւային ու հիւսիսական գաւառները: Այս գունդերը ցրուե-

Digitized by Google

ցան մինչև եւրոպական ցամաքին վերջին ծայրը, և երբ իրենց օտար արիւնը՝ կելտ–հռովմէական արեան հետ սկսաւ խառնուիլ, խուժդուժ լեզուներն ալ լատինականին հետ ձուլեցաւ, որն որ գոթացի ու փրանկ ցեղերուն նախկին արշաւանացը ժամանակ՝ սովորական լեզու դարձած էր 'ի Գալլիա: Պատմութենէ գիտենք թէ գոթացի ցեղերը Եւրոպիոյ հարաւակողմը իշխելով տիրեցին այն գաւառներուն որոնք այսօր կը կազմեն զԻտալիա, զհարաւակողմն Գաղղիոյ և զՍպանիա. իսկ փրանկ ցեղերը իրենց բնակութիւնը Լուարի հիւսիսային կողմը հաստատեցին: Այն ատենէն այս գետը պատուար մը եղաւ որ արևմտեան Եւրոպան երկու ազգի մէջ բաժնեց. Գոթք հարաւակողմը բռնեցին, իսկ հիւսիսայինը Փրանկք: Այս բաժանմանէն յառաջ եկաւ յայսկոյս Լուառի և յայնկոյս բնակող ժողովրդոց լեզուին էական զանազանութիւնը, և զանոնք խօսող ժողովուրդները քրիստոնէական հաւատքէն զատ ուրիշ միութեան կապ մը չունէին, որն որ առանց դժուարութեան ծաւալեցաւ Հռովմէական կայսերութեան կեդրոնական գաւառաց մէջ: Քաղաքակրթութիւնը՝ զօրաւորագոյն քան զզէն, յաղթանակեց պարտողաց բարբարոսութեանը վրայ. Հռովմայեցւոց ձեռքով մտնելով 'ի Գալլիա՝ մեծամեծ ճգունքէ ետքը՝ իր հեշտ լծոյն տակ նըւաճեց նաև զՓրանկս. սակայն չկրցաւ արգիլել արիւնալից պատերազմներ ու ահաւոր դաւաճանութիւններ՝ որոնք տխուր անշքութեան մէջ ձգեցին Կլովիսեան զարմին գիտապանծ իշխանաց թագաւորութիւնները:

Անշուշտ մեծ պատիւ մը ունեցած պիտի չըլլան դպրութիւնք այն թագաւորաց արքունեացը մէջ՝ որոնք կարդալ անգամ չէին գիտեր, և որոնց բոլոր գիտութիւնը կը բովանդակուէր աւելի խօ-

րոմանէկ ըլլալ՝ Երբ չէին կրնար աւելի քաղաքային ըլլալ։ Քրիստոնէական կրօնից մեծ բարիքներէն ու փառքերէն մէկն ալ այն է որ կրցաւ իշխել այսպիսի ազէտ ու բարբարոս իշխանաց վրայ, ու անանկով յարգի ու պատուական ընել անոնց առջև զգաստութիւնս, երբ բոլորովին արգելական էին անոնք վանքերու և մենաստանաց մէջ։ Երկիւղած զգուշութեամբ պահուեցաւ հոն լատին լեզուն՝ չէ թէ միայն աղօթից ու եկեղեցւոյ երգերուն մէջ, այլ նաև սրբոց վարքերուն և ուրիշ այլ և այլ հոգևորական գրուածոց մէջ, զորս միանձունք փութաջան էին 'ի գրել՝ ոչ այնչափ իրենց անձին մատենագրական համբաւ մը ստանալու համար, որչափ կարևոր և օգտակար ծառայութիւն մը ընելու իրենց միաբանակցացը։ Այս պատճառաւ ալ էր որ քիչ անգամ այնպիսի գրուածները վանքերէն դուրս կ'ելլէին։

Այս մատենագրաց մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր եղաւ մէկը թէ իր հանճարովը և թէ շարագրած գրքին կարևորութեամբը։ Վկայ ու գործակից այնպիսի դէպքի մը, որուն արիւնալից տեսարաններովը լեցուեցաւ բոլոր վեցերորդ դարը, սուրբն Գրիգոր՝ Թուր քաղաքին արքեպիսկոպոսը, ուզեց անոր պատմութիւնը աւանդել Լիւիոսի ու Կիկերոնի լեզուովը։ Փրանկաց Եկեղեցական պատմութիւնը մեծ կարևորութիւն ունի իբրև պատմական գրուածք մը՝ ամէն եւրոպական ազգերու, բայց մանաւանդ Գաղղիացւոց համար. վասն զի առանց անոր իրենց միապետական իշխանութեան որրանը՝ անթափանց մթութեան մը մէջ պիտի մնար։

Աւելի իբրև մատենագիր յարգ ունի Գրիգոր։ Լատինի լեզուն կը գործածէ ինչպէս ըսինք. բայց աւելորդ է ըսելնիս՝ թէ ոչ Տակիտոսի ճշդութիւնը և ոչ Տիտոսի Լիւեայ ճարտարախօս առատա-

բանութիւնը կրնանք վստահել իրեն վրայ. սակայն ճշմարտախօս և անկեղծ ժամանակագրի մը ամէն կարևոր հանգամանքն ունի։ Իսկ եթէ իբրև քահանայ մը ուզենանք զինքը նկատել, անկարելի է որ մեր վրայ մեծապէս ազդեցութիւն չընեն իր գերագոյն առաքինութիւններն ու նուիրական քաջասրտութիւնը, որովք ինչուան եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացաւ։

Դժուարին՝ բայց փառաւոր էր այն գործը՝ զոր վեցերորդ դարուն մէջ վրան առած էր քրիստոնեայ քահանայն։ Մարդկային ազգը՝ գերմանացի աշխարհակալաց անգութ ու արիւնարբու կրիցը մատնուած, վատ թուլութեան մէջ ինկող Կելտաց պետերէն ալ ինքզինքը պաշտպանելու կարողութիւնը չունէր։ Քրիստոնէութիւնը միայն կարող եղաւ փրկել զինքը՝ իր քահանայից ազդեցութեամբը, որոնք անձնանուէր քաջութեամբ գիտցան բարձրացընել խաչ մը՝ տէրանց սուրերուն և գերեաց կուրծքին մէջ։ Ի՞նչ պիտի ըլլային տկարն և ընկճեալը՝ եթէ Եկեղեցին չբանար իր սրբավայրքը զանոնք պաշտպանելու և պահպանելու համար։ Քանի անգամ քահանայից ձեռքի խաչը՝ անգութ Սիկամբրեանց կացիններուն առջև նոյն ազդեցութիւնն ըրաւ՝ ինչ որ հովուուհւոյ մը սրինգը Ատտիլայ արոյն դէմ։ Որչափ մեծ էր այն քաջասիրտ առաքելոց փառքը՝ որ բարբարոսութենէ փրկեցին զԵւրոպէ իրենց արեանը գնով՝ զոր շատ անգամ մտադիւր հեղին սուրբ սեղաններուն աստիճանաց վրայ, վասն զի հաւատարիմ ուզեցին մնալ Աստուծոյ օրինացը ու մարդասիրութեան ձայնին։ Այս փառացը արժանաւոր է սուրբ հայրապետն Տուրի, որ հաւասար գործածեց զքաջութիւն և զառաքինութիւն իր գրուածոցը և գործոցը մէջ, և որուն մեր ժամանակաց արհամարհոտ իմաստասիրու-

թիւնը չի կրցաւ ուրիշ թերութիւն մը գտնել, բայց թէ պատմած հրաշքներուն հաւատք ընծայելը։ Զինքը անմեղադիր ընելու համար՝ բաւական է յիշեցընելը թէ ինչ որ այսօր մեզի անակնկալ կամ դիպուածոյ արգասիք կ'երեւնան, հնոց բարեպաշտութիւնը անոնց ամենուն մէջ գերբնական ազդեցութիւն մը, աստուածային կամքը կը նկատէր. «Այն ժամանակաց քրիստոնէայ ընկերութեան համար, կ'ըսէ Գրիգորի կենսապատումներէն մէկը, մարդկութեան մեծ հանելուկին՝ միակ խօսքն էր Աստուած. ամէն բան իրմով կը մեկնուէր, ամէն բան անոր քով կը լմըննար. ինչպէս մեզի նման լուսաւորեալ ընկերութեան մըն ալ՝ բոլոր երջանկութիւնը բանի մը չհաւատալուն մէջ է, և ամէն բան շահադիտութեան և ոչնչի վերածելուն»։ Ո՞վ կը տարակուսի թէ որո՛ւն է պատրանքը։

Փրեդեկեր, որ եօթներորդ դարուն մէջ կ'ապրէր, Գրիգորի Տուրեցւոյ սկսած աշխատանքը շարունակեց. բայց իր երկասիրութիւնը՝ որ հինգ գիրք կը բաժնուի, միայն ամփոփած պատմական յիշատակարաններուն համար յարգի է։ Իբրև մատենագիր, ամենևին նշանակութիւն մը չունի, և կրնանք դիւրաւ կարել այն միջոցը՝ որ կը բաժնէ զմեզ Մեծէն Կարոլոսէ, առանց ցաւ մը զգալու այն մոռացման համար՝ որուն դատապարտուած են Մերովինկեան դարուց մատենագիրք։

Բայց մէկէնիմէկ նոր լոյս մը կը ծագի արևմտից մէջ։ Փրանկաց թագաւորութիւնը կը վիճակէր Թոռին Ուռն Կարոլոսի, որն որ Փուաթիէի դաշտացը մէջ արգիլէր էր ոչ միայն Սպանիոյ տէր Սարակինոսաց յաղթանակները, այլ նաև իսլամութեան արշաւանքը որ Ապտէրահման խալիֆային ամէն յաղթութիւններէն աւելի վտանգաւորագոյն պիտի ըլլար քաղաքակրթութեան։

Digitized by Google

Այս Նոր Կարոլոսը աւելի փառաւոր անուան մը արժանի պիտի ըլլար, 'ի վեր քան իւր Նախահահաւը, և միայն յաղթութիւնը պիտի չտար իրեն այդ անունը: Թագաւորաց փառքը՝ բոլորովին իրենց զինուցը վրայ չէ. Ատտիլայ ու Ալարիկոսի աշխարհակալութիւնները մեր աչքին առջև մեծ նշանակութիւն մը չունին, և հազիւ անտարբեր ակնարկ մը պիտի ձգէինք մեծին Կարոլոսի Թագաւորութեանը վրայ՝ եթէ այն մեծ հանճարը ուրիշ արդիւնք մը ունեցած չըլլար, բայց ընդարձակել Գաղղիոյ սահմանները, և իր յաղթական ճակատին վրայ արևելեան կայսերաց պսակը դընել: Տարակոյս չկայ որ Պեպինոսի որդւոյն մեծ բաղդ մը եղաւ ասիկայ. բայց իր ճշմարիտ փառքը՝ այն դեռ խուժադուժ ժամանակաց մէջ հասկընալն է թէ իրեն ժողովրդոցը ընելիք ամենէն մեծ բարիքը՝ անոնց քաղաքակրթութեան պարգևը տալն է, և թէ այն քաղաքականութիւնը ուրիշ կերպով չէր կրնար առաջ գալ՝ բայց քրիստոնէական կրօնից յաղթանակելովը ու գիտութեանց և դպրութեանց մշակութեամբը: Ու կը տեսնենք որ այս մեծ և փրկարար գործոյն կը նուիրէ այն ժամանակը զոր ազատ կը թողուր իրեն հիւսիսի ու հարաւային բարբարոսաց անխոնջ պատերազմները: Իտալիա ըրած մէկ ճանապարհորդութեանը ատեն՝ Փարմա քաղաքին մէջ ընդարձակ գիտութեամբը համբաւաւոր եղած անձի մը հանդիպեցաւ, ու ամէն հնարք բանեցընելով իրեն որսաց զիմաստունն Ալկուին՝ որ Եորքի արքեպիսկոպոսին մատենապետն էր: Փրանկիոյ Թագաւորը այս վաստակը ամբողջ Թագաւորութենէ մը նախամեծար կը համարէր. ու անկէ ետքը իմաստասէր սաքսոնին բնակութիւնը մեծին Կարոլոսի արքունիքն էր:

Հոն կ'ըլլային այն զարմանալի խօսակցութիւն-

ներն՝ ուր մեծ կայսրը իւր հանճարը լուսաւորելով գիտութեանց ճառագայթներովը, իմաստնոյն Ալկուինի կը հաղորդէր իր ընդարձակ մտածութիւններն ու գեղեցիկ խորհուրդները, և իր Էկինհարտ ատենադպրին,՝ — այն ժամանակաց ամենէն ընտիր և ճոխաբան գրչին — կը թելադրէր իր անմահական Գլխակարգութիւնները (Capitulaires) որոնք հիմունք պիտի ըլլային կայսերութեան քաղաքակրթութեանը և քրիստոնական կրօնից յաղթանակին: Անձամբ այցելութիւն կ'ընէր եկեղեցեաց և վանորէից, կը հսկէր եկեղեցական բարեկարգութեան ու ժողովրդեան բարուց պահպանութեանը. ամէն կողմ գտած սուրբ գրոց գրչագիր օրինակները կը ժողվէր, ու ինքը կը նախագահէր՝ սուրբ տառերը եկամուտ նորութիւններէն մաքրելու համար. և այս վախճանաւ Յունաստանէն ու Ասորեստանէն այլ և այլ իմաստուն անձինք ժողվեց: Կրօնից օգուտը մտածելովը միայն գոհ չըլլար. ազգային շահն ալ կը փնտռէ, և իր հրամանաւը կը գաղափարուին ու այլ և այլ մատենադարանաց մէջ կը դրուին՝ յոյն և իտալական ընտիր գրչագրաց քով, սուրբ գրոց և հոգեշահ մատեաններու հետ Փրանկաց ու Գերմանիոյ պատերազմական ազգային երգերուն հաւաքումները, և որոնց կորուստը անդարմանելի ցաւ մըն է միջին դարու դպրութեանց: Սակայն ասով ալ գոհ չըլլար. մեծին Կարոլոսի հրամանաւը եկեղեցիք և վանորայք բազմաթիւ դպրոցներ կը բանան ժողովրդական դաստիարակութեան համար. Ֆերիէրի և Կորբիոյ մէջ եղած դպրոցները նշանաւոր եղան. բայց ամէնէն աւելի համբաւաւորը՝ իր արքունի տանը մէջ հաստատած վարժարանն էր, և որ այս պատճառաւ Բալադինեան (արքունական) կոչուեցաւ: Հոն կը ժողվուէին անոնք ամէնքն որ իրենց համբաւովը

ու գիտութեամբ՝ կայսեր մտադրութեանը արժանաւոր կ'երևնային. ու հոն ինքը Թագաւորը՝ ոչ ևս հզօր և ահեղ Մեծն Կարոլոսն էր, այլ Դաւիթ կը կոչէր ինքզինքը, Ալկուինոսի անունն էր Փլակկոս, Անգիլբերդի՝ Հոմերոս։ Հոն Պետրոս Փիզացի և Կղեմէս Սկովտացի՝ կայսեր որդւոցն ու դստերը քով կը նստէին, վասն զի կը փափաքէր որ գիտութեանց լոյսը ամենէն առաջ իր ընտանեացը մէջ ծաւալի։ Այն գումարմանց մէջ այլ և այլ վիճաբանական տեսութիւններ կ'ըլլային քերականական, հռետորական, իմաստասիրական, կրօնից, գիտութեանց ու քանաստեղծութեան վերաբերեալ նիւթոց վրայ։ Մեծն Կարոլոս իրեն նուաստութիւն չէր սեպեր այն գումարմանց ներկայ ըլլալ. և թէպէտ իր սուսեր կրելու սորված ձեռքը՝ դժուարաւ կը վարժէր մատենագրի արուեստին, սակայն գեղեցիկ հանճարոյն ու զօրաւոր յիշողութեամբ՝ անխոնջ մնացած դաստիարակութեան մը վրէժը կը պահանջէր։ Այդ վախճանաւ իր կորսուցած ժամանակը դարմանելու համար՝ կերակրոյ ժամանակ նախնի Հարց ու իրմէն առաջ եղող անուանի Թագաւորաց վարքը ընթեռնուլ կու տար։ Սրբոյն Աւգոստինոսի Յաղագս քաղաքին Աստուծոյ գիրքը իր ամենէն աւելի սիրած մատեանն էր, և զոր երբէք քովէն չէր հեռացըներ։

Մեծին Կարոլոսի 'հաստատած արքունական ճեմարանին երկասիրութիւններէն բան մը ձեռուընիս հասած չէ, բաց 'ի գրքէ մը՝ որով կ'իմացուի թէ նոյն ժամանակին մատենագիրք որչափ յառաջադէմ եղած են Աւգոստեան դարուն գեղեցիկ լատինաբանութեանը հետևելու։ Այս գիրքը Մեծին Կարոլոսի վարքն էր, զոր իր դրան երէցը կամ մատենապետ-քարտուղարն Էկինհարտ գրած է։

Փրանկերու մէջ մինչև այն ատենը՝ միակ գրաւորական բարբառ, լատին լեզուն էր. և մեծն Կարոլոս առաջին եղաւ որ հրամայեց աշխարհիկ լեզուաւ ազգային երգերը գրի վրայ առնուլ ու պահել։ Ո՞րն էր մեծին Կարոլոսի ժամանակ գործածական աշխարհիկ լեզուն։ Մէջտեղը գրաւոր յիշատակարան մը չկայ։ Սակայն տարակոյս չկայ թէ այդ լեզուն բաւական կարևորութիւն մը արդէն սկսած էր առնել. վասն զի յիսուն տարի ետքը լատինականէն աւելի նախամեծար սեպուեցաւ, ու անով հաւատարմութեան երդմունք մը կնքեցին Կարոլոս Ճաղատ և Գերմանիկ Լուդովիկոս 'ի Ստրասպուրկ (842)։ Այս պատմական յիշատակարանը, որ Թ դարու ժամանակագրէ մը հանուած է, առջի և հնագոյն յիշատակարանն է ռոման լեզուի, ուստի առաջ եկած է այսօրուան գաղղիարէն լեզուն։ Հետաքննական է զայն մեր ընթերցողաց աչքին տակ դնել.

« Pro Deu amur, et pro christian poble et nostre commun salvement, d'est di en avant, en quant Deus saver et poder me donet, si salvaraieu cest meon fradre Karle, et en adjuda et en caduna cosa, si cum om per dreit son fradre salvar deit, in o quid mi altresi fazet. Et ab Lodher nul plaid nunquam prindrai qui meon vol cest meon fradre Karle in damne sit.

Այսինքն

« Վասն սիրոյն Աստուծոյ և քրիստոնեայ ժողովրդեան և մերոյ հասարակաց ապահովութեան, այս օրուընէ ետքը, ցորչափ Աստուած ինծի գիտութիւն և կարողութիւն շնորհէ, նեցուկ պիտի ըլլամ իմ Կարոլոս եղբօրս, և յամենայնի օգնական, ինչպէս արդար է նեցուկ ըլլալ եղբօր, այս

պայմանաւ որ ինքն ալ նոյնպէս վարուի իմ հետս։ Ես Լոթարիոսին հետ այնպիսի դաշնագրութիւն մը չընեմ երբեք գիտութեամբ, որ Կարոլոս եղբօրս վնասակար ըլլայ »։

Այս կերպարանքն ունէր գաղղիական լեզուն իններորդ դարու մէջ. անձև ու անկանոն լեզու մը, 'ի լատինէ 'ի գաղղիական անցք մը՝ յորում դեռ իշխող էր առջինը, բայց արագ փոխակերպութեան մը ամէն նշանակները վրան կրելով։ Լեզուաց շփոթութիւնը՝ ազգաց խառնուրդին հետեւանք եղաւ, և ինչպէս երկար տարիներ հարկաւոր եղան արդի ազգաց մէջ տեսնուած տարբերութիւնները հաստատելու, նոյնպէս ալ նոր լեզուք իրենց մասնաւոր յատկութիւններն ունենալու համար երկայն ժամանակաց կարօտ եղան։

Մեծն Կարոլոս մահուանը անկողնէն տեսեր էր հիւսիսայնոց արշաւանաց առաջին փորձերը արգաւանդահող ու քաղցրագոյն կլիմայ և առատութեան յագուրդ տուող Գաղղիոյ երկիրներուն վրայ, ու արտասուեր էր իր յաջորդացը վրայ՝ գիտնալով թէ իր հաստատած ընդարձակածաւալ իշխանութեան [illegible]երը պիտի չկարենային վերցընել։ Իր վախք [illegible]ութիւնք ըլլալու համար շատ ժամանակի պէտք չեղաւ։ Հիւսիսէն Սկանտինաւիոյ ժողովուրդք ու Հարաւակողմէն Սարակինոսք կարծես թէ խօսք մէկ ըրին Մեծին Կարոլոսի բարձրացուցած շէնքը տապալելու. ու ինչուան երկրին ներսերը մտնելով հոն նոր հաւատք, նոր լեզու մը և նոր բանաստեղծութիւն մտուցին։ Սքալտք՝ գաղղիացի տրուվէրներու Էտտայի աւելորդապաշտութիւնները սորվեցուցին, և արաբացի պատմիչք՝ իրենց օրինաց գրքին հրաշապատում երազները։ Քրիստոնէութիւնը հազիւ կրցաւ հիւսիսի և արևելից առասպելաց մութքը դժուարութեամբ արգելուլ. քերթողք

եկեղեցւոյ մուտք չընելով ընդունեցան զանոնք, ու իրենց գրուածներուն մէջ գործածելով ռամիկ ժողովրդեան, մտացը վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան։

Իններորդ և տասներորդ դարերը կրկին ընկըղմեր էին զԳաղղիա այն բարբարոսութեան մէջ՝ ուստի փրկեր էր զնա Կարոլոս մեծն. և զարմանալի չէր այս բանս այնպիսի աշխարհի մը համար՝ որ ամէն կողմանէ նշաւակ էր թշնամեաց արշաւանացը, և ուր թագաւորք փոխանակ ամբողջ ազգին ապահովութիւնը մտածելու, իրենց բերդերուն մէջ անձնական ապահովութիւն մը կը փնտռէին։ Այսպիսի անկարգութեան մը մէջ կատարուեր էր մեր յիշատակած լեզուի յեղափոխութիւնը. լեզուն ալ բոլորովին կերպարանափոխ եղեր էր մասնաւոր կերպով մը Գաղղիոյ հիւսիսակողմը՝ Նորման բարբառներու հետ խառնուրդին պատճառաւ, որն որ գաղղիացի ռոման կամ ռոման վալլոն (roman wallon) կը կոչուի։ Բայց Լուարէն անդին ուր Նորմանացիք չկրցան մտանել, ռոման լեզուն քիչ կամ բոլորովին անփոփոխ մնաց, և շուտով մը հաստատուն սկզբանց վրայ հիմնուելով, ԺԲ դարէն ետքը սկսաւ պայծառանալ։ Սակայն այս ռոման կամ պրովանսալ լեզուն չորս դար փայլելէն ետքը, իր սկզբնական գեղեցկութիւնը կորսնցընելով, խառնուեցաւ այլ և այլ ռամիկ (patois) բարբառներու հետ, որոնք ցայսօր Գաղղիոյ հարաւային կողմերը կը գործածուին։ Իսկ ռոման-վալլոն լեզուն բազմապատիկ արձակ և ոտանաւոր գրուածներ առաջ բերելէն ետքը՝ գաղղիական բուն լեզուն եղաւ։

Այս գրուածոց մէջ մէկը՝ ամենէն աւելի հնագոյն կ'երեւնայ։ Մետասաներորդ դարու մատենագիր մը, որուն անունը անծանօթ մնացած է, մեծին Կարոլոսի վարուց նոր պատմութիւն մը

Digitized by Google

շարադրեց, և անոր վաւերականութեան յարգ տալու համար աշխատասիրութիւն հրատարակեց զայն Տիւրբէն կամ Տիլպէն կարծեցեալ Հռեմսի արքեպիսկոպոսի մը, որ ժամանակակից էր պատմուած դիպուածներուն: Մեծին Կարոլոսի այս կենսագրութիւնը բոլորովին աննման է Էկինհարտի գրուածին, ու այնպիսի աւանդութիւններով ձևացած ուր առանց կարգի և առանց ախորժակի խառնուած են իրարու հետ ճշմարիտն ու սուտը, նուիրականն ու արտաքինը, և ուր իրարու հետ կը շփոթին մարգարէք և Թովինք, սուրբք և հսկայք, հրեշտակք և ոգիք: Մեծին Կարոլոսի ուղևորութիւն մը ընել կու տայ 'ի Կոստանդնուպոլիս և պանդխտութիւն մը յԵրուսաղէմ, և զանազան աշխարհակալութիւններ և յաղթանակներ անհաւատից վրայ: Որչափ ալ պատմական ստուգութենէ հեռու են ասոնք, սակայն ժամանակ մը եղաւ յորում 'ի Գաղղիա և յԱնգղիա հաւատարիմ կարծուեցան: Տիւրբէնի ժամանակագրութիւնը որ առաջ լատին լեզուով գրուած էր, աշխարհիկ լեզուի թարգմանուեցաւ. և ժամանակին քերթողքը անկէ նիւթ քաղեցին իրենց այլ և այլ բանաստեղծութեանցը, ռոմաններու, առասպելաց, պատմութեանց, և որոնք իրեք դար բաւական պատիւ ու մեծարանք գտան:

Անգղիա այն ատենէն սկսեր էր նախանձորդ երևնալ Գաղղիոյ. ուստի ինքն ալ ուզեց Փրանկիոյ պէս իր արքունի վիպասանութիւնն ունենալ: Այս նախանձորդութեան հետևանքն էր, որով յորդորուեցան մեծին Կարոլոսի և իր արքունական կաճառորդաց դէմ հանել՝ զանուանի Թագաւորն Արթուս և Սեղան-բոլորի ասպետները: Երկոտասաներորդ դարուն՝ սկիզբները՝ Օքսֆըրտի իմաստուն սարկաւագ մը, Ուալթըր

կոչուած՝ Գաղղիա Ճանապարհորդելուն ատեն Արմորիկեանց երկրէն կ'անցնէր, հոն ատորին-բրետոնեան լեզուով գրուած ժամանակագրութիւն մը, զոր Բրուտոս Բրիտաննոյ կը կոչէին, իրեն հետաքննութիւնը շարժելով, օրինակ մը ձեռք ձգեց անկէ, ու հետը Անգղիա տանելով Թոֆրուա Արթիւր տը Մոնմութ կոչուած գիտուն կելտացւոյ մը հաղորդեց. անիկայ ալ Թարգմանեց զայն 'ի լատին: Այս գրուածիս համբաւը մէկէնիմէկ տարածուեցաւ բոլոր Անգղիոյ մէջ, վասն զի բրետանեան Թագաւորաց պատմութիւնը կ'ընէր, անոնց սկզբնաւորութիւնը հանելով մինչև 'ի Տրոյիացին Բրուտոս, որ իր հայրենեաց կործանմանէն ետքը եկեր էր բրիտանական կայսերութիւնն հաստատելու, ինչպէս Էնեաս հիմներ էր հռովմէականը: Ինչպէս մեծին Կարոլոսի կենսագրութիւնը, տասանկ ալ այս գրուածքս այլ և այլ քերթուածոց և վիպասանութեանց աղբիւր տուած է:

Մինչդեռ ասպետական երգերով և քերթուածներով գրաւած ու զուարթացած էն Թագաւորք և իշխանք, և ահա յուսահատութեան աղաղակ մը կը լսուի, պանդխտաց և ուխտաւորաց ձայնը՝ զորս կը հալածեն և կը գերեն արևելքի խալիֆայք: Այս ձայնը՝ Ճարտարխօսութեան գեղեցկութիւնն ու շնորհքը կը յափշտակէ կ'առնէ լատին լեզուէն, ու գաղղիականին կը փոխանցէ: Անուանին Պետրոս անապատականն՝ որ քրիստոնեայ ժողովուրդները գրգռեց ու յորդորեց, և քաշեց տարաւ զանոնք իրեն հետ՝ Քրիստոսի գերեզմանը փրկելու, և Ուրբանոս Բ քահանայապետ՝ որ ընկերակից և խրախուսող եղաւ՝ անոնցն միանձին այս մեծ գործոյն մէջ. այս երկու անձինքը՝ որոց զօրաւոր խօսքերը այնչափ աչքերէ արտասուք Թափել տուին, քաջութիւններ գըրգռեցին և արթնցուցին, բազուկներ զինեցին, կըր-

նայի՞ն այնպիսի եռանդով մը վառել հաւատարապէս իշխանաց և ժողովրդոց, հարուստին և աղքատին սիրտը, եթէ աշխարհիկ լեզուով չխօսէին. — Ժողովրդեան խօսած և հասկըցած լեզուովը։

Ճշմարիտ Ճարտարախօսութիւնը կրից ծնունդ է. և քիչ անգամ կիրքը այսպիսի ազնուական շարժիչ մը, սաստիկ նուիրական պատճառ մը, այսպիսի սրբազան նպատակ մը կ՚ունենայ։ Ի՞նչպէս էր Պետրոս անապատականին Ճարտարախօսութիւնը։ Ծանօթ է մեզի միայն այն ազդեցութեամբը զոր ինչուան գիւղականաց հիւղերուն մէջ ունեցաւ, և իրեն ձայնէն խրախուսուած զէնքի դիմող ուխտաւորաց բազմութենէն։ Միայն Ուրբանոս Բ՚ի յորդորական խօսքերը մինչև առ մեզ հասած են, և որուն քանի մը հատուածները կ՚ուզենք մէջ բերել։

Ուղղափառ եկեղեցւոյ գլխաւոր քահանայապետը Օվէրնիոյ Քլէրմոն քաղաքին մէջ է։ Հոն հաւաքուեր էին իշխաններ և պարոնայք իրենց թիկնապահներովն ու զինուորներով. հոն եպիսկոպոսունք և եկեղեցւոյ հռչակաւոր վարդապետք. հոն դարձեալ անհամար բազմութիւն քաղաքացեաց և գիւղականաց զորս Գաղղիոյ ամէն կողմերէն իրեն հետը բերեր էր Պետրոս անապատական, և որոնք արդէն մեծ և ահաւոր բանակի մը կերպարանք ունէին։ Քաղաքին մեծ հրապարակին մէջ բարձր աթոռ մը դրուած էր, ու անոր վրայ բազմած սրբազան քահանայապետը. քովը անապատականն Պետրոս, բոլոր Գաղղիոյ ծանօթ անձը, իր խոշոր և ուխտաւորի ըզգեստովը. բոկոտն, մէջքը չուան մը, ձեռքն ալ փայտէ խաչելութիւն մը։ Ինքը նախ կը սկսի խօսիլ. կը պատմէ ինչ որ սուրբ երկրին մէջ տեսած էր, ու տեսեր էր շղթայիւք ծանրացած քրիստո-

նեաներ՝ որ անարգ կենդանեաց պէս լուծի տակ բեռ կը քաշէին. տեսեր էր Աստուծոյ պաշտօնեայք՝ յափշտակուած իրենց սրբավայրներէն, խարազաններով գանակոծ և արհամարհ մահուան մը դատապարտուած: Քրիստոնէից թըշուառութիւններն ու նախատինքը պատմելու ատենը՝ ցաւը նկարուած էր Պետրոսի երեսացը վրայ. հառաչանք հեղձամղձուկ կ'ընէին իր ձայնը. իր անմշակ՝ բայց զօրաւոր ճարտարխօսութեամբը ամենուն սիրտը յուզեց: Այն ատեն ոտք ելաւ Ուրբանոս.

« Ազգք Փրանկաց, Աստուծոյ սիրելի և իրմէն ընտրուած ազգ, ընտիր ժողովուրդ իրեն կրօնական հաւատքովը և մեծարանօք առ սուրբ եկեղեցի. ձեզի կ'ուղղեմ խօսքերս, ձեզի իմ յորդորանքս: Կը փափաքինք որ գիտնաք դուք թէ որչափ տխուր պատճառ մը զմեզ ձեր քովը բերաւ, և ամէն հաւատացելոց հասարակաց վտանգ մը խրախուսեց զմեզ կտրել անցնիլ այս լեռները և Աստուծոյ խօսքը բերել առ ձեզ »:

Ու յիշատակելով Քրիստոսի սուրբ գերեզմանին ոխերիմ թշնամի անհաւատից յաղթանակները, ու քրիստոնեայ ժողովրդոց կրած նեղութիւնները, կը յաւելուր.

« Այս ժողովուրդը՝ զոր Աստուած օրհնեց, կը հառաչէ ցաւագին, վասն զի անօթալի նախատանաց և բռնութեանց բեռանը տակ կը հեծէ: Սարակինոսաց ամբարիշտ մոլեգնութիւնը ոչ կուսանաց խնայեց և ոչ Աստուծոյ պաշտօնէիցը. հիւանդաց ու ծերոց ձեռքերը շղթայիւք ծանրացած են. մանկունք՝ յափշտակուած 'ի մայրենի խանդաղատանաց՝ կը մոռնան հիմա բարբարոսաց քով ճշմարտին Աստուծոյ անունը. Աստուծոյ տաճարը անպատիւ մարդու մը պէս անարգեցաւ, և սրբավայրին զարդերը՝ իբրև գերի ասդիս անդին քաշկըռտուեցան:

« Աւա՜ղ մեզ, որդեակք իմ. և եղբարք. վա՜յ որ այսպիսի Թշուառութեան օրերու մէջ կ'ապրինք։ Միթէ անո՞ր համար Աստուծոյ արհամարհած ժամանակին հասանք, որպէս զի սրբոյ քաղաքին Թշուառութիւնը տեսնենք, ու երբ անիկայ Թըշնամեաց ձեռք մատնուած է՝ մենք 'ի խաղաղութեան ապրինք։ Արտասուենք մեր մեղքերը, վասն զի անոնք մեզի դէմ զինուորեցին աստուածային բարկութիւնը. արտասուենք, բայց մեր արտասուքը աւազի վրայ ցանուած սերմանք չըլլան, այլ մեր զղջման կրակովը՝ Նուիրական պատերազմը բորբոքի... Մեր եղբարցը սէրը խրախուսէ զմեզ 'ի պատերազմ, և մահուընէ աւելի զօրաւոր ըլլայ քրիստոնեայ ժողովրդեան Թշնամեացը դէմ...

« Պատերազմողք, որ ինծի մօտիկ կ'ընէք, որ ընդունայն պատճառանքներ կը փնտռէք մարտի, ուրախ եղէք, վասն զի ահաւասիկ օրհնաւոր պատերազմ մը։ Ատենը եկաւ ցուցընելու Թէ արդեօք ճշմարիտ քաջութեամբ վառուած է ձեր սիրտը. ժամանակը եկաւ խաղաղութեան մէջ գործած ամէն բռնութիւննիդ քաւելու, անօրէնութեամբ աղտեղացած ամէն յաղԹանակնիդ սրբելու։ Դուք որ շատ անգամ ահարկութիւն եղաք ձեր քաղաքակիցացը և անարգ շահու մը համար վաճառեցիք ձեր բազուկը ուրիշի մոլեգնութեանը, Մակաբեանց սրովը գացէք պաշտպանելու Իսրայելի տունը, զայգի տեառն զօրութեանց։ Մարդկանց դէմ եղած անիրաւութեանց վրէժ խնդրել չէ ձեր գործը, այլ Աստուծոյ. քաղաք մը կամ բերդ մը առնուլ չէ, այլ փրկողի մը արեամբը Նուիրական սրբավայրքը փրկել... Թէ որ յաղԹանակելու ըլլաք, երկնից օրհնութիւնը և Ասիոյ Թագաւորութիւնները ձեզի բաժին պիտի ըլլան. իսկ եԹէ նահատակիք, սակայն ձե՛րն է փառքը՝

մեռնիլ իյնալ, հոն ուր ձեզի համար ընկաւ մեռաւ Քրիստոս. և ձեր սուրբ զինուորութեանը մէջ զձեզ տեսնող Աստուածը՝ զձեզ պիտի չմոռնայ։ Վատ խանդաղատանք, արտաքին զգացմունքներ չարգելուն չբռնեն զձեզ ձեր տուներուն մէջ։ Զինուորք Աստուծոյ կենդանւոյ, միայն Սիոնի հեծութիւնները լսելի ըլլան ձեզի. խորտակեցէք ամէն երկրաւոր կապերը և յիշեցէք միշտ Քրիստոսի տեառն խօսքը. — Ով որ կը սիրէ իր հայրը կամ իր մայրը ինծմէ աւելի, ինծի արժանի չէ։ Ով որ կը ձգէ իր տունը կամ իր հայրը կամ մայրը կամ կինը և զաւկըները և իր ժառանգութիւնը իմ անուանս համար, հարիւրապատիկ պիտի առնու և յաւիտենական վարձքը ժառանգէ»։

Քրիստոսի առաքելոյն այս ճարտարախօս լեզուովը՝ ամենուն սիրտը սուրբ եռանդեամբ մը լեցուեցաւ. դրօշք կը ծածանէին, սուսերք կը շողային, և անհամար բազմութեան միաձայն և միախուռն ձայնը ինչուան երկինք կը բարձրանար. «Աստուած է որ կ'ուզէ. Աստուած կ'ուզէ»։

«Այո՛, Աստուած է որ կ'ուզէ, — վրայ բերաւ քահանայապետը. և ահա կը տեսնէք դուք այսօր փրկչին խօսքին կատարումը թէ Ուր որ երկու կամ երեք ժողվուած են յանուն իմ, հոն անոնց մէջն եմ ես։ Ինքն է որ ձեզի աղդեց այն խօսքը զոր կը լսեմ. այն խօսքը ըլլայ ձեր պատերազմի աղաղակը»։

Ետքը Պետրոսի անապատաւորին ձեռքի խաչը անոնց ցուցընելով, աղաղակեց.

«Ինքն Յիսուս Քրիստոս է որ կ'ելլէ իր գերեզմանէն, ու այս սուրբ խաչը ձեզի կը ցուցընէ. անիկայ նշանակ ըլլայ՝ բարձրացած ազգերու մէջ, և Իսրայելի ցրուած որդիքը ժողվէ։ Կրեցէք զայն ձեր ուսոցը և ձեր կուրծքին վրայ. փայլի ձեր

զէնքերուն վրայ. ձեզի համար յաղթութեան առհաւատչեայ մը կամ վկայական մահուան նըշանակ արմաւենւոյ ոստ մը ըլլայ, յիշեցէ՛ք անդադար թէ Քրիստոս ձեզի համար մեռած է, և թէ պէտք է որ դուք ալ մեռնիք իրեն համար »:

Հա՞րկ է ըսել թէ ի՛նչ մեծ ճարտարխօսութիւն և կորով կը փայլի այս խօսքերուն մէջ:

Այսպէս կրօնական հոգին ծնաւ զճարտարխօսութիւն, ինչպէս ասպետականէն առաջ եկած էր քերթողականը. և քիչ մը ետքը պիտի տեսնենք թէ սէրն ալ չմոռցուեցաւ միջին դարուց բանաստեղծական ստեղծաբանութեանց մէջ: Ամէն տեղ և միշտ՝ մարդկային կենաց բանաստեղծութիւնը այս երեք խօսքերուն մէջ կ'ամփոփուի. կրօնք, փառք և սէր:

Բանագատք և բանաստեղծք չեն կրցած միաբանիլ՝ եւրոպական նոր լեզուաց կազմութեան կամ ձևանալուն ճիշդ ժամանակին վրայ, և թէ ինչպէս կամ երբ եղած է լատին լեզուին խառնուիլը գոթացի, փրանկ և գերմանիկ ցեղից (թուտեսք) այլ և այլ բարբառներուն հետ: Ոմանք կը համարին թէ հռովմէական կայսրութեան լեգէոններուն փճանալէն կամ մերժուելէն անմիջապէս ետքը, նախկին մերովինկեան թագաւորաց ժամանակէն՝ Կելտաց աշխարհին մէջ երկու իրարմէ տարբեր լեզու ձևացած ըլլայ. մէկը 'ի հիւսիս և միւսը 'ի հարաւակողմն. և թէ այս վերջինս րոման աշխարհին կամ գեղջուկ (roman rustique) բարբառ կը կոչուէր, իսկ հիւսիսակողմանը ֆրանկեան կամ թէոդիսկեան (francique, theodistique) լեզու: Այս կարծեաց ստուգութիւնը կերպով մը հաւատարմացած կը սեպեն՝ նոյն իսկ այն ատենուան ժամանակագրաց մէկ քանի խօսքերովն և աւանդած դէպքերով:

Digitized by Google

Երբոր մեծն Կարոլոս իր իշխանական գաւազանին տակ միացուց Կելտաց աշխարհին հիւսիսային և հարաւային ժողովուրդներն, Էկկինհարտ նոյն Թագաւորին յիշատակին նուիրած գրութիւնը լատին լեզուով շարագրելուն պատճառ կը բերէ՝ ռոման լեզուի կատարեալ անգիտութիւն չունենալը. որով կը հասկցուի թէ լատինականը դեռ որչափ ալ գրաւոր լեզու սեպուած էր, բայց մեծին Կարոլոսի արքունեաց սովորական լեզու ըլլալէն դադրած էր: Իսկ երբ կայսերութիւնը Պարզամիտն Լուդովիկոսի այլ և այլ որդւոցը մէջ բաժնուեցաւ, փրանկ Թագաւորաց արքունիքն՝ որ ինչուան նոյն ատեն Էգ-լա-շաբէլ էր, փոխադրուելով 'ի Փարիզ, որ Թէոտոնակեան ու ռոման լեզուները խօսող գաւառաց սահմանակից էր, երրորդ լեզու մըն ալ ձևացաւ հոն. այսինքն հիւսիսային բարբառներուն արշաւանքով կերպարանափոխ եղած ռոման բարբառը: Այս լեզուն՝ որ Լուառ գետին հիւսիսակողմը բնակող ժողովրդոց սովորական եղաւ՝ լանկ փ'ուալ (langue d'oil) կոչուեցաւ, որովհետև նոյն երկիրներուն բնակիչք oui (այո) բառը ուալ (oil) կը հնչէին. իսկ հարաւային բնակիչք՝ ռոման լեզուն իր զտութեանը մէջ պահեցին, և որովհետև անոնք ալ նոյն oui բառը oc կը հնչէին, ուստի և խօսած բարբառնին լանկ փ'ոք (langue d'oc) կոչուեցաւ: Այսանկով Գաղղիա երկուքի բաժնուեցաւ իր լեզուովը. Լանկտոքի կամ բուն գաղղիականի գաւառ, և Լանկտուալի կամ գաւառային լեզուի:

Այս նախնական բարբառներու քննութեան պարապող քանի մը գաղղիացի արդի բանասէրք կը կարծեն թէ ռոման լեզուն լատինականի աղաւաղութենէն առաջ եկած է. որ նախ աշխարհիկ կամ գեղջուկ ռոման ու ետքն ալ լանկտոք գաւառ-

ռական (provençale) եղեր է, որով գաղղիական լեզուին բուն աղբիւրը կամ մայրը. և թէ նոյնպէս իրմէ առաջ եկած են իտալական, սպանիացի ու փորթուգալ լեզուները։ Ասանկով հարաւային Եւրոպիոյ ամէն լեզուներուն ծագումը ռոման լեզուէ առաջ եկած կը համարին։

Իսկ այլք կ'ենթադրեն թէ իտալացի, սպանիական և հիւսիսային Գաղղիոյ բարբառներն առաջ եկած են այն գաւառներուն մէջ իրենց բնակութիւնն հաստատող այլ և այլ ժողովրդոց լեզուին լատինականի հետ խառնուրդէն. և թէ ասոնց ամենուն աղբիւրը լատինն է, առանց ռոման լեզուի հետ վերաբերութիւն մը ունենալու։ Երկու կարծիքն ալ ինչպէս իրենց պատճառներն՝ տասանկ ալ հետեւողքն ունին։ Բայց ՚չափազանց կարևորութիւն և ազդեցութիւն մը տալ կ'ենթադրուի ռոման լեզուին, մինչդեռ ոչ իր դիրքն և ոչ ալ այն լեզուով գրի առնուած երկասիրութիւնք արժանի չեն ցուցըներ այն պատուոյն. իսկ լատինականը՝ հռովմէական աշխարհակալութեամբ ընտանի եղած և քրիստոնէութեան ժամանակն ալ պահպանուած, և երկար ատեն միայն գրաւոր լեզու մը սեպուած ըլլալով, հարկաւ մեծ և տևական ազդեցութիւն մը պիտի ունենար։ Նոյն բացարձակ իշխանութիւնը միայն այն ատեն կորսնցուց, երբոր այլ և այլ գաւառական բարբառներու հետ ձուլուելով, և անոնք կամաց կամաց կատարելագործուելով՝ Եւրոպայի հիւսիսային և հարաւային գաւառաց լեզուները եղան։ Այս լեզուններէն մէկն էր նաև ռոմանը, որ ուրիշ իրեն նման լեզուաց բաղդը չունենալով, միայն գաւառական (patois) բարբառ մնաց ժողովրդեան լեզուին մէջ, և զանազան կերպարանափոխութիւններ ալ կրեց. և այն բարբառով յօրինուած և մինչև առ մեզ հասած են հագներգուաց (troubadours) երգերը։

Հարաւային Գաղղիոյ մէջ՝ գեղեցիկ երկնքի մը ու բարեխառն կլիմայի տակ սկզբնաւորած ու ծաղկած է իրենց ազգային ու ժողովրդական բանաստեղծութիւնը հագներգուաց ձեռքով՝ որոնք մեծ պատիւ ունէին ազատաց, իշխանաց և ինչուան թագաւորաց առջև. և շատ անգամ՝ սակական անձինք միայն իրենց քերթողական հանճարովը՝ ամենէն ազնուական իշխանաց հաւասար կամ երբեմն ինչուան անոնց վրայ ալ ազդեցութիւն ունէին։ Իրենց երգոցը գլխաւոր նիւթերն էին սէր և փառք. և միջին դարուց պատմութենէն գիտենք թէ որչափ մեծ մասն ունէին մարդկային սրտի այս երկու գլխաւոր կրքերը նոյն ատենի արքունեաց և իշխանազանց քով. անով է որ հագներգուք կը փնտռուէին, կը սիրուէին ու առատապէս կը վարձատրուէին։ Այսպիսի մեծարանաց հետևանք էր որ քերթողաց թիւը շատնայ. և անանկ ալ եղաւ 'ի հարաւակողմանս Գաղղիոյ՝ գարլովինկեան վերջին թագաւորաց ժամանակ։ Սակայն քերթողաց թուոյն առաւելութիւնը՝ չկրցաւ անոնց երգերուն ասպարէզը ընդարձակել. նիւթը միշտ նոյն նեղ ու ամփոփ սահմանին մէջ մնալով, երգերն ալ սկսան ոչ միայն իրարու նման՝ այլ ինչուան տաղտկալի ալ ըլլալ։ Վասն զի որչափ ալ սէրն ու փառքը ամէն ատենուան և դարուց բանաստեղծներուն քնարացը գլխաւոր շարժառիթներէն մէկն եղած են, սակայն ոչ երբէք անոր բացարձակ և անհրաժեշտ սեպուած նիւթը, ինչպէս յայնմ ժամանակի և այն երկիրներուն մէջ որոց վրայ կը խօսինք։

Իրաւամբ զրուցուած է այն խօսքը թէ ով որ նոյն դարուց մէջ ապրող գաւառական բանաստեղծի մը սիրոյ երգ մը կարդացած է՝ կրնայ ենթադրել թէ ամէնն ալ կարդացած ըլլայ. այնչափ իրարու կը նմանին։ Կամ այն է որ կերպը

նոյնպիսի մտածութիւններ կամ բացատրութիւններ կ՚ազդէր ամենուն, և կամ չէին խղճեր իրարու հանճարոյն սահմանները աւարել. այս յայտնի է որ՝ ինչպէս ըսինք, նմանութիւնը խիստ զգալի է իրենց երգոցը մէջ: Նման է ընդհանրապէս նաև կենսագրութիւնին ալ, շատերը իրենց ցուցուած մեծարանօք և պատուով զեղծանելով. որով յաճախ ոչ լոկ արհամարհանաց՝ այլ նաև աքսորի գատապարտուած:

Փրովանսի քերթողաց մէջ նշանաւորներէն կըրնան սեպուիլ Առնոյ որ Մարվէյլ, Պէրէնժէ որ Բալասոլ, Պեռնար որ Վանթատուր, Գուլիելմ որ Պապէսթէն, Սորտէլ, Վիտալ, Բէյրոյ տ՚Օվէռնեը, և նոյն իսկ Գուլիելմ Թ Փուատուի կոմսն ու Ակուիտանիոյ դուքսը՝ որ ծանօթ հագներգուաց մէջ հնագոյնն է, ու հաւաստապէս անուանի եղած թէ քաջութեամբը և թէ բանաստեղծական հանճարովը: Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է նաև Գլարա Տանտիւզ՝ որ նոյն ժամանակաց Սափփովը սեպուած է, և յօրինած գեղեցիկ և աշխուժով լեցուն երգերը թէ իրեն և թէ գարուն պատիւ կ՚ընեն:

Եթէ հագներգուաց քերթողական երկասիրութիւնք միայն այն անձուկ սահմանին մէջ ամփոփուէին զոր յառաջ յիշատակեցինք, բաւական պիտի սեպէինք մեր խօսքը այն բազմաթիւ բանաստեղծներուն վրայ՝ որոնք որչափ ալ իրենց ժամանակցաց առջև յարգ ու մեծարանք գտած են, հիմա և ոչ իսկ խօսքերնին կ՚ըլլայ: Բայց անոնց թուոյն մէջ կան նաև այնպիսիք ալ որոնք այն գիրքն ու պատիւը ունէին՝ ինչ որ հիւսիսային Եւրոպայի արքունեաց մէջ Կալետոնիոյ բարդերը և Սկանտինաւիոյ սքալդք: Պատմութիւնը մեզի կը ցուցընէ անոնցմէ այլ և այլ անձինք՝ խառնուած զօրաց այն բանակներուն հետ՝

որոց իշխանք և թագաւորք կ՚առաջնորդէին։ Հին Յունաստանի պարծանք Տիրտէոս և Պինդար՝ թերևս չեն կրցած այնպիսի եռանդեամբ լի ու քանաստեղծական պատերազմիկ տաղեր երգել՝ ինչ որ միջին դարուց հագներգուաց մէջ նշանաւորներէն մէկն Գուլիելմ Տըսէնկրէկորի։ Լսելու արժանաւոր են հետևեալ քանի մը տողերը՝ զորս պատերազմի դաշտաց մէջ յօրինած կ՚երևնայ.

« Քանի՜ սիրելի է ինձ պասեքատօնը, որ մեր դաշտերը տերևներով ու ծաղկօք կը զարդարէ։ Քանի՜ քաղցր թռչնոց անոյշ դայլայլիկը, երբ անտառներն իրենց երգերովը կը հնչեցընեն։ Բայց որչափ աւելի գեղեցիկ է այս դաշտաց տեսարանը՝ վրաններով ու տաղաւարներով ծածկուած։ Ո՜րչափ կը վառի բորբոքի քաջութիւնս՝ երբ իրենց երիվարաց վրայ կը տեսնեմ ասպետները՝ զինու զարդու պատերազմի պատրաստուած։

« Սիրելի՜ է ինձ տեսնել զիրենք՝ երբ դիմացնէն փախստական կը հալածեն ամբողջ ժողովուրդ մը՝ իրենց ծանրագին ստացուածքներովը. կը սիրեմ տեսնել խուռն գունդերը՝ որ փախստէից ետևէն ինկած են. այլ կրկնապատիկ կ՚ըլլայ ուրախութիւնս՝ երբ կը տեսնեմ զիրենք որ ամենէն զօրաւոր բերդերը պաշարած են. երբ կը լսեմ անոնց բարձրաբերձ պարսպաց ահագին շառաչմամբ յերկիր կործանիլը։

« Բայց մանաւանդ կը սիրեմ տեսնել նախայարձակ այն կորիճ իշխանը որ երիվարին վրայ աշտանակելով՝ կը վազէ յառաջ և չգիտեր թէ ինչ է վախը։ Իր կորճութեամբը կը վառէ կը բորբոքէ ձեռքին տակ եղող զինուորաց սիրտը. խառնուրդը կը սկսի, ամէնքն եռանդեամբ կը փութան հետևիլ իրեն. և զինուորին յարգը այն ատեն ուրիշ բանի վրայ չէ՝ այլ ընդունած և տուած հարուածներուն։

« Արդէն պատերազմի դաշտը լեցուած է սուրերով, գոյնզգոյն սաղաւարտներով, կտոր կտոր ջախջախուած փայլուն վահաններով։ Ամէն մէկ զինուոր՝ ուրիշներէն վար չմնալու եռանդեամբ կը կռուի։ Մարդերուն վրայ թափառած կը քալեն մեռելոց ու վիրաւոր անկելոց երիվարները. պատերազմը ա՛լ աւելի կը սաստկանայ. հեծեալը չորս կողմանէ գլուխներէ ու բազուկներէ պաշարած կը տեսնէ Խէչլինքը. պարտութեան ամօթէն աւելի նախամեծար կ'ընտրէ զմահ։

« Երբ կը լսեմ ձիերուն վրնջիւնը կանաչազարդ դաշտերուն վրայ, երբ ամէն կողմանէ օգնութիւն խնդրելու ձայնը կը լսեմ. երբ մեծերն ու պզտիկներ իրենց մարմնովը կը ծածկեն երկիրը, երբ կիսամեռ դիակամբք կը լեցուին փոսերը. ու գեղարդանց հարուածներուն լայն վէրքերը պատուոյ զոհերը կը ցուցընեն »։

Վայրիկ մը կանկ առնունք այն բերդին առջև՝ որուն վրայ կը ծածանի Հենրիկոս վեցերորդի կայսերական դրօշը, և զոր կը պահպանեն զինուորք՝ կարծես թէ բանտապետի պաշտօն վարելնուն վրայ ամօթապարտք։ Ո՞վ է այն ստուար ու բարձրաբերձ պարսպաց մէջ արգելուող գերին։ Մէկը չի ճանչնար զինքը՝ բերդին գլխաւորէն զատ, որ անոր հետ խօսելու ատենը՝ ամենայն յարգանք կը ցուցընէ, ու իբրև թագաւոր մը կը պատուէ։ Իրիկուան մը դէմ երբոր պանդուխտի կերպարանքով Աւստրիոյ Լէոբոլտ իշխանին երկիրներէն կ'անցնէր, բռնուելով Գերմանիոյ կայսեր յանձնուեցաւ։ Ամենադառն գերութեան մը մէջ արդէն երկու ձմեռ անցուցած է. և կարծելով թէ իր ամէն բարեկամներէն երեսի վրայ ձգուած է, իր ցաւոցը ժամերուն հետևեալ տողերով կ'ողբայ անոնց ապերախտութիւնը.

« Ի՞նչ պէտք ունի ընդունայն գիտութեան՝ իր

վիշտերը պատմել ուզող կալանաւոր մը. միայն Թշուառութիւնը արժա՛ն է որ Թելադրէ անոր խօսքերը: Բարեկամներ ունեցայ. այլ աւա՜ղ, մոռցան զմեզ իրարու հետ միացընող երդման սուրբ կապանքը: Արդեօք չէ՞ն գիտեր Թէ երկու ձմեռուընէ 'ի վեր՝ Հոլիքարտ Թագաւորը շղԹայից մէջ կը հեծէ:

«Չէ՞ն գիտեր արդեօք իմ տոհմիկ ազատազ-գիքս՝ Թէ զիրենք նեղուԹենէ խալըսելու համար՝ բաց եղան միշտ իմ գանձերս: Ոչ մատնիչ և ոչ ստերդումն կը համարիմ զիրենք: Այլ ի՞նչ ըրին ինծի դէմ եղած անիրաւուԹեանց վրէժը խնդրելու համար: Արդեօք չէ՞ն գիտեր Թէ երկու ձմեռուընէ 'ի վեր՝ Հոլիքարտ Թագաւոր շղԹայից մէջ կը հեծէ:

«Գերեալը՝ չունի բարեկամ երկրիս վրայ: Ի՞նչ սիրտ ըսեն Անգղիոյ տոհմիկ իշխանքը, երբ քաշածներուս լուրը ականջնին հասնի: Փրկանացս յոյսը ձեր վրայ դրած եմ: Բայց որչափ սիրտ կարմրին յամօԹոյ ձեր Ճակատներն՝ երբ լսելու ըլլաք Թէ երկու ձմեռուընէ 'ի վեր Հոլիքարտ Թագաւորը շղԹայից մէջ է:

«Դժնդակ է ինձ այս վշտերէս ընկճիլ: Գաղղիոյ Թագաւորը ա՛լ կրնայ յագենալ իր ինծի դէմ ունեցած ատելուԹեամբը: Բայց կ'ըսեն Թէ իմ ձախորդուԹիւններէս շարժած՝ վրէժս խնդրելու համար կ'ուզէ իր փառքը գնել: Իր պատուոյն համար կ'ուզէի հաւատալ: Բայց արդեօք չգիտեր Թէ երկու ձմեռուընէ 'ի վեր Հոլիքարտ Թագաւորը շղԹայից մէջ կը հեծէ:

«Անողոք Թշնամիք, որոնց ուրախուԹիւն են իմ վշտերս՝ սուրը ձեռուընիդ կը սպասէք որ զիս տեսնէք. սակայն վախցէք որ չըլլայ Թէ այն ատեն դադրի ձեր պարծանքը: Գաղղիոյ և Անգղիոյ միրո՜ւն հագներդուք, ձեր երգերովը սփոփեցէք

իմ վշտերս։ Մի՛ մոռնաք թէ երկու ձմեռուընէ ՚ի վեր Հռիքարտ Թագաւորը շղթայից տակ կը հեծէ»։

Բանտին տառապանաց և առանձնութեան մէջ յօրիներ է Հռիքարտ այս երգը։ Զգայուն սիրտ, մեծվայելչութիւն և հանճար հաւասարապէս կը տեսնուի անոր մէջ, և իրաւամբք ցաւալի ընել կու տայ որ միւս երգերը հասած չեն առ մեզ, մանաւանդ ՚ի Պաղեստին շարագրածներն ՚ի պատիւ Մարգարիտէ Թագուհւոյն։

Երկոտասան ու երեքտասաններորդ դարուց մէջ ծաղկած էր նաև քերթողական մրցանքը (tenson, jeu-parti), որն որ երկու հագներգուաց մէջ կ՚ըլլար այլ և այլ նիւթերու վրայ, ու ետքը հանդիսին գլխաւորք յաղթողը կը պսակէին կամ կը վարձատրէին։ Նիւթը հանդիսականք կ՚առաջարկէին ու քերթողաց պարտքն էր նոյն նիւթին վրայ յանպատրաստից հինգ հինգ տուն քերթուած մը յօրինել, ու դատաստանը՝ ինչպէս ըսինք, իրենց ունկնդրացը ձգել։

Որչափ ալ թէ այսպիսի և թէ վերը յիշուած երգերուն մէջ՝ հագներգուաց բարոյականը թոյլ էր, սակայն ամէնքն ալ կրօնից եռանդով վառուած անձինք էին ընդհանրապէս։ Խաչակրաց եռանդը խրախուսելուն մէջ՝ կարևոր մաս մըն ալ իրենց կը վերաբերի. մանաւանդ թէ շատք ալ՝ հաւասարապէս ճարտար երևցան թէ ՚ի քնար և թէ ՚ի զէնս։

Ե.

ԼԱՏԻՆ ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ Ի ԳԱՂՂԻԱ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒՑ ՄԷՋ

ԱԲԵԼԱՐԴ, Ս. ԲԵՌՆԱՐԴ, ԳԵՐՍՈՆ

Որչափ ալ գաղղիական լեզուն անոյշ փափկութիւն մը և միանգամայն կորով սկսեր էր ստանալ, բայց ԺԲ, ԺԳ և ԺԴ դարուց գերագոյն հանճարները և իմաստունք՝ դեռ շատ հեռու էին զայն գրաւորական լեզու մը ենթադրելէն, այլ պարզապէս խոշոր գործի մը՝ զոր կրնային գործածել երգիչք և հապներգուք և աննշան քերթողք՝ մարդկային կրից զառածանքը երգելու՝ ինչպէս զսէր և զփառս, և թէ անկարելի էր անոր կիրառութեամբը գոհ ըլլալ եկեղեցեաց և համալսարանաց մէջ՝ կրօնական կամ իմաստասիրական բարձր խնդրոց վրայ խօսելու կամ վիճելու համար. միայն լատինականը՝ լուրջ ու ազնուական բարբառ մը կ'երևնար իրենց, և ամենայարմար այդպիսի նիւթերու։ Ուստի Միջին դարուց մատենագրութիւնը, մինչև չորեքտասաներորդ դար, երկու իրարմէ որիշ դասակար-

Digitized by Google

փութեան կրնայ բաժնուիլ. լատինական դպրութիւն՝ յորում կ'ամփոփուին վարդապետականը, իմաստասիրութիւն, գիտութիւն և գրեթէ բոլոր ընդհանուր պատմութիւն. և գաղղիական դպրութիւն՝ որ կը բովանդակէ բանաստեղծութեան այլ և այլ տեսակները և ժամանակագրական գրուածներ։

Այս երկրորդ տեսակին վրայ չխօսած, համառօտիւ նկատենք լատինական դպրութիւնը, որուն կեդրոնը ոչ ևս 'ի Հռոմ է. վասն զի քրիստոնէութեան մայրաքաղաքին Բարբարոսաց իշխանութեան տակ իյնալէն ետքը, դպրութիւնք բրտնութենէ անհանգիստ, ապաւինի անդորրութիւն մը փնտռեցին Գաղղիոյ, Գերմանիոյ և Անգղիոյ մենաստանաց և դպրոցաց մէջ։

Անոնց մէջ սկսաւ լատին լեզուին վերանորոգութիւնը։ Լատինը՝ եկեղեցւոյ և համալսարանաց լեզու է։ Մեծին Կարոլոսի իր Էքս քաղաքին մէջ երգած երգերը, բարեպաշտօն Հռոբերտ թագաւորին շարագրածները՝ ամէնն ալ լատին լեզուով են։ Սակայն այդ քերթութեանց մէջ Վիրգիլի և Որատեան հրաշալի լեզուն պէտք չէ փնտռել։ Լեզուի մը հոգին՝ լեզուին ուսմանը հետ չփոխանցիր. այլ ծառի մը կը նմանի որ իր ծաղկըները՝ բնութեան իրեն տուած հողին վրայ, իրեն յատուկ արեգական տակ կու տայ. իսկ երբ օտար հողի մը վրայ փոխադրես, կրնայ դեռ ևս ապրիլ, բայց իր ծաղկըները նոյն հոտը չունին և ոչ ալ նոյն համեղութիւնը իր պտուղները։ Որ և իցէ մատենագիր չկրնար երբէք լեզուի մը ճշմարիտ ոգւոյն տէր ըլլալ, եթէ անոր առաջին ձայները օրրանին միջէն թոթոված չըլլայ։ Անոր համար պէտք չէ զարմանալ եթէ միջին դարուց մէջ գաղղիացի Ճարտարախօսաց և մատենագրաց գործածած լատին լեզուն՝ չունի այն կորովը ու գե-

դեցկութիւնը, որ կը փայլէ Վիրգիլի, Որատեայ, Տակիտոսի, Լիւիոսի և Կիկերոնի գրոցը մէջ։ Ուստի լատինագիր գաղղիացի մատենագրաց երկասիրութեանց վրայ քննութիւն ընելու ատեննիս՝ աւելի մտածութիւն քան թէ լեզու և ոճ պէտք է փնտռենք։

Գրիգորի Տուրեցւոյ յաջորդող պատմաբանք և ժամանակագիրք, ինչպէս Փրեդեկէր, Էկինհարդ, Ոդերիկ Վիտալ, Էմոէն և այլք, լատին լեզուն գործածեցին։ Մեծին Կարողոսի ժամանակակից գրութիւնք, բաց 'ի քանի մը երգերէ, լատին լեզուով էին։ Իմաստունն Գերպեր, որ առաջ աղքատ հովիւ մըն էր, ու ետքը թագաւորաց դաստիարակ ու ինչուան սրբոյն Պետրոսի յաջորդն եղաւ՝ քահանայապետական աթոռոյն վերայ, և խորունկ չափագէտ, հմուտ աստեղաբան, ճարտար մեքենագէտ և հզօր աստուածախօս էր, ինքն ալ լատին լեզուն կը գործածէր, և նշանաւոր եղած էր ոճոյ գեղեցկութեամբն ու ճշգութեամբը։ Սակայն լատինականութեան պայծառագոյն փայլը 'ի Գաղղիա հետևեալ դարուն մէջ էր, երբ մի և նոյն ժամանակի մէջ երևցան երկու անձինք՝ որոնց հանճարը բոլոր աշխարհի մէջ մեծ եղաւ։ Այս երկու անձինքն էին Աբելարդ և սուրբն Բեռնարդոս, և որոնց մեծ անուանց քով կրնանք աւելցընել նաև Սուգերի և Պետրոսի Երանելւոյ անուանքը։

Այս չորս անձինքը՝ այնպիսի լուրջ ծանրութեան կնիք մը տպաւորեցին ԺԲ դարուն վրայ, որ բոլորովին կը հակառակէր երգչաց և հագներգուաց ըրած ազդեցութեանը։ Երբ բերդերը ուրախ և զուարթարար երգոց ձայներով կը հնչէին, 'ի նմին ժամանակի աստուածաբանութեան և իմաստասիրութեան վարժարանք խորունկ և ընդարձակ ուսմանց կը պարապէին, և ուր անվեր-

ջանալէ հակաճառութեանց նիւթ էին կրօնի, բարոյականի, տրամաբանութեան և ամենայն մարդկային գիտութեանց վերաբերեալ խնդիրներ։

Երկոտասաներորդ դարուն սկիզբը՝ վիճաբանական խնդիր մը բոլոր իմաստուն աշխարհը կը յուզէր։ Ասիկայ Իրականաց և անուանականաց խնդիրն էր։ Իրականք՝ որոց առաջնորդ էր անուանին Գուլիելմոս Տըշամբոյ՝ կը պահանջէին թէ ընդհանուր գաղափարները իրաց և ոչ անուանց մէջ են. իսկ անուանականք՝ որ Գոմբիէյնցի Ռոսըլենի կը հետևէին, հակառակը կը պնդէին։ Ամբողջ հինգ տարի գրեթէ ամէն օր դպրոցաց խիստ և անվերջանալի հակաճառութեանցը նիւթ էր այս խնդիրը, ուսուցիչք և աշակերտք դաշտերու և ընդարձակ հրապարակաց մէջ կը ժողվուէին իրենց պատճառաբանութեանց ոյժը և միանգամայն հագագներնուն ու ձայնին կարողութիւնը ցուցընելու։

Վէճը լմնցած չէր՝ երբ ասպարիզին մէջ նոր ախոյեան մըն ալ երևցաւ, Նանթի չորս կողմի գեղերուն մէկուն մէջէն։ Երկուքին ալ պատճառաբանութիւնները լսեց. ու առջի բերան աշակերտ, ետքը իր վարդապետացը դատաւոր բազմեցաւ, ու երրորդ կարծիք մը հաստատելով՝ սկըսաւ անոնց հետ կռուիլ։ Ինչուան իր ժամանակներն անծանօթ եղած ճարտարխօսութեամբ մը հաստատեց՝ թէ ընդհանուր գաղափարը՝ մտաց ըմբռնմունք մըն է. սակայն խօսքէ աւելի ու գործէ պակաս։ Թէպէտ յուզուած խնդիրը լուծելու համար անբաւական էր այս դրութիւնը, բայց նոր ուսուցիչը այնպիսի զօրաւոր, անդիմադարձ և անխառն կերպով հաստատեց, որ բոլոր ժամանակին երիտասարդութիւնը զարմացուց և իրեն հետևող ըրաւ։ Գուլիելմոս Տըշամբոյ և Ռոսըլէն՝ յաղթուեցան Նորահաս Աբելարդէն. —

սաիկայ էր իրենց հակառակորդին անունը։ Ա՛լ անկէ ետքը կրնար Աբեղարդ Փարիզի դպրոցաց վրայ իշխել. սակայն իր փառքը՝ յաղթութենէն աւելի պատերազմն է։ Յաղթեց իր իմաստասիրութեան վարդապետացը. սակայն Անսելմոսի Լաօնացւոյ՝ աստուածաբանական ուսմանց մէջ ունեցած համբաւը, զինք կը նեղէր։ Ինչպէս առաջիններուն, ասանկ ալ Անսելմոսի վարժարանը մտաւ Աբեղարդ՝ իբրև պարզ աշակերտ մը. ու քիչ ատենէն հետը վիճաբանելով, սուրբ գրոց մէկ խօսքին վրայ ըրած ճարտարախօս յանպատրաստից խօսակցութեամբը յաղթութեան փառքը առաւ։

Սակայն ամբարտաւանութիւն և սէր, մարդկային մտաց այս երկու ժայռերը, իրարու հետ կը միաբանէին այն գեղեցիկ հանճարը կործանընելու։ Իր բարեկամաց ու ժամանակակցաց մէկը՝ Ֆուլք, հետևեալ խօսքերով կ'իմացընէ թէ ինչպէս մեծ և ընդհանուր էր իր համբաւը ուսումնական աշխարհի մէջ. « Այն ատեն, — ասանկ կը գրէր առ Աբեղարդ, — ընդհանուր աշխարհի փառք մը կը յիմարեցընէր զքեզ, և մէկուն մաքէն չէր կրնար անցնիլ թէ օր պիտի գայ յորում բաղդին արկածից նշաւակ ըլլաս։ Հռոմ՝ քեզի կը ղրկէր իր որդիքը հրահանգուելու համար. ժողովուրդք խուռն կը դիմէին առ քեզ, զորս կը ձգէր քու պայծառ հանճարդ, շնորհագեղ ճարտարխօսութիւնդ, բայց մանաւանդ գերազանց գիտութիւնդ. կը վազէին կը դիմէին առ քեզ՝ իբրև առ վճիտ և մաքուր աղբիւր իմաստասիրութեան, իրենց ծարաւը յագեցընելու համար »։

Բայց ինչո՞ւ համար այս բազմաթիւ աշակերտք որ խուռն կը դիմեն առ նա 'ի Գաղղիոյ, յԱնգղիոյ, 'ի Գերմանիոյ և յԻտալիոյ, անուանի վարդապետին ուսմանցը և գիտութեանց աշակերտե-

Digitized by Google

լու, անոր խօսքերը նուազ ճարտասան կը գտնեն, գաղափարաց առատութիւնը պակսած, պաճառաբանութեանց ոյժը տկարացած։ Վասն զի ա՛լ միայն դպրոցական և կրօնական վէճերու փափաքը չէն իրեն միտքը գրաւողը. կենացը ճամբուն մէջ նորահաս օրիորդ մը ելաւ իր դիմացը, որուն գեղը՝ ամենէն աւելի տկար հրապոյրք մըն է իմաստուն ուսուցչին համար։ Հելոիզ, Ֆիւլպէր քահանային քեռորդին, ինքն Աբելարդ կը վկայէ, — « վերջին չէր իր սեռին մէջ գեղեցկութեամբը, այլ առաջին իր գիտութեամբը »։ Հազիւ քսան տարուան, արդէն հմուտ էր յոյն, լատին և հեբրայեցի լեզուաց։ Անոր տարօրինակ հմտութիւնը բաւական չսեպեց մօրեղբայրը. ուզեց որ փիլիսոփայականին ուսումն ալ ընէ՝ անուանի վարդապետին խնամոցը տակ։

Մեր նիւթէն դուրս է Հելոիզեայ ու Աբելարդի ցաւալի սիրոյն պատմութիւնը։ Բայց այս սէրը՝ երկու ամուսնոց իրարմէ բաժնուելէն ետքը՝ առիթ տուաւ այլ և այլ թղթակցութեանց, որ մատենագրական նկատմամբ նշանաւոր կրնան սեպուիլ։ Յոյն և լատին հնութեանց մէջ այս թղթոց նման գրուածի մը չենք հանդիպիր, յորս Հելոիզեայ գորովախառն ու փափուկ զգացմունքը և սիրոյն պատկերները կ՚անդրադառնան. քրիստոնեայ Սափփոյ մըն է: այս տարբերութեամբ որ Փաոնի սիրուհին բոլոր Յունաստանէն լսուելու համար կ՚երգէ, իսկ Հելոիզ միայն իր ամուսնոյն համար. Սափփոյայ կիրքը արդարացնելու չքմեղանք՝ զինքն արհամարհող ապաշնորհին գեղեցկութիւնն էր. իսկ Հելոիզ ընդհակառակն Աբելարդի վրայ ամէն բանէ առաջ կը սիրէ հոգւոյն մեծութիւնը, մտացը լոյսը, սրտին ազնուականութիւնը — գիտութեամբն, ճարտարխօսութեամբ և հանճարով գեղեցիկ է նա իրեն հա-

Digitized by Google

մօր․ աւելի հպարտ՝ քան երջանիկ է իր սիրովը։ Ուստի երբոր Հոգւոյն մխիթարչի կոչուած մենաստանին որմունքը՝ երկու սրտերը իրարմէ կը բաժնեն, Հելոիզի սէրը՝ ա՛լ աւելի խանդաղակաթ կ՚ըլլայ։ Ո՛րչափ կը խռովի, ո՛րչափ կը տրտմի՝ միայն յիշատակաւը որ չըլլայ թէ Աբելարդ զինքը մոռցած ըլլայ։ Այն ատեն գրիչը ձեռք կ՚առնու, ու լատին լեզուէն աւելի նախամեծար ընտրելով աշխարհիկ բարբառը, վասն զի աւելի լաւ կը բացատրէ իր սրտին զգացմունքները, «Կարդացի, կը գրէ առ նա, կրած հալածանքներդ, քեզի սպառնացուած վտանգները, և քու ցաւոցդ նըկարագիրը՝ կրկին յուզեցին իմ սրտիս ցաւերը։ Քու թուղթդ գրուած է նեղեալ բարեկամ մը սփոփելու համար․ բայց արդեօք յիշատակ մը, մխիթարութիւն մըն ալ ինծի պարտական չե՞ս։ Ո՞վ քեզի պէս քաջածանօթ է սուրբերէն գրուած ճառերուն հրահանգելու, քաջալերելու և մխիթարելու համար զառաքինի կանայս։ Կ՚ենթադրե՞ս արդեօք որ կարող ըլլամ արհամարհել քու թղթերդ և յորդորանքդ։... Դու ես իմ ամէն աղէտիցս պատճառը․ դու միայն կրնաս զիս վշտացընել, ուրախացընել և մխիթարել... Գիտէ Աստուած որ քեզմէ ուրիշ բան չէի ուզեր՝ բայց զքեզ... Ես ալ միայն քու վրադ կը մտածէի, Աբելարդ․ բայց բոլոր աշխարհի հետ մեկտեղ։... Ո՞ր թագաւոր ո՞ր իմաստասէր ունեցան երբէք քու համբաւդ։ Թագաւորութիւններ և մեծամեծ քաղաքներ իրարմէ կը յափշտակէին զքեզ։ Երբ հասարակաց հրապարակները երևնայիր, ամենուն աչքը քեզի կը դառնար... Այն ատենը ամենուն նախանձը կը շարժէի, իսկ այսօր անոնց արտասուացը առիթ եմ։ Դու ուզեցիր, և քեզի ամուսնացայ․ դու խորհուրդ տուիր՝ ու քեզմէ հեռացայ․ դու ստիպեցիր՝ ու վանքի մը մէջ ինք-

զինքս արգիլեցի․ և սակայն, Աբելարդ, հիմա առանց յիշատակի մը, առանց քու վրադ խօսքի մը զիս կը ձգես »։

Տարակոյս չկայ որ ճշմարիտ, խորունկ ու խանդաղատական զգացմանց թարգմանութիւններ են ասոնք․ ու եթէ Հելոիզի թղթերը կարդալով հըմտութիւն մը երևցընելու ընդունայն ջանք կը տեսնենք, պէտք չէ ստգտանել իր սիրտը կամ հանճարը․ այլ ժամանակը յորում կը գրէր, և թերևս այն անձը որուն իր նամակները կ՚ուղղէր։ Գիտնալով թէ միայն իր գիտութեամբն ու հանճարով կրնայ անոր հաճոյանալ, իր սրտին եռանդուն զգացմանցը հաստատութիւնն՝ դրսէն բերած վկայութեանց և ընտիր խօսքերու մէջ կը փնտռէ, իրեն օգնական կ՚առնու զՕվիդիոս և զսուրբն Հերոնիմոս, զՍենեկա և զսուրբն Աւգոստինոս, և կը ջանայ անանկով իր ամուսնոյն սիրտը գորովել։ Սակայն որչափ աւելի սրտաշարժ է ու խանդաղատական՝ երբ միայն սրտին թելադրութեանցը կ՚անսայ իր գրիչը։

Բոլորովին ուրիշ կերպարանք ու յատկութիւն ունին Աբելարդի պատասխանները․ փոխանակ շարժելու և յուզելու՝ կը ցրտացընեն ու գրեթէ կը սառուցանեն զսիրտ։ Գրեթէ միշտ աստուածաբան մը, քահանայ մը, սրբոյն Կելտասի վանից առաջնորդն է՝ որ Հոգւոյն սրբոյ մենաստանին աբբասուհւոյն կը գրէ․ — ոչ երբէք Աբելարդն է որ կը գրէ առ Հելոիզ։ Չունի գորով և ոչ արցունք մը․ հազիւ քանի մը մաղթանք այն կնոջ համար՝ որուն աղէտիցը պատճառն էր․ կարծես թէ մարդկային տկարութիւնը իրեն համար չէ․ ոչ ևս Հելոիզի փեսայն է, այլ քահանայ մը․ և քահանայն չունի այնպիսի մեծ պարտըկանութիւն մը՝ ինչպէս հաւատարիմ ըլլալ Աստուծոյ։ Կրած թշուառութիւններէն ու քաշած հալա-

Digitized by Google

ծանքներէն ձանձրացած, ինքզինքը նորէն աստուածաբանական հակաճառութեանց ասպարէզին մէջ ձգեց Աբելարդ. ինչպէս խղճմտանքով անհանգիստ և հպարտութեամբ մոլորած անձանց կը հանդիպի, իրեն անձին դէմ ելլելէն ետքը՝ Աստուծոյ դէմ ալ ապստամբեցաւ։ Զուննելով այն հոգեկան սէրը՝ որով միայն կարելի է շահել ըղսիրտ, ետևէ եղաւ բռնութեամբ վանական անկարգութիւնները վերցընել, և անանկով իրեն դէմ գրգռելով Եկեղեցւոյ ուխտին ատելութիւնը, ինչուան հերետիկոսութեան մէջ ընկաւ։

Այն ատենն էր յորում կ'երևնար մեծ և նշանաւոր անձ մը, եկեղեցւոյ խաղաղութիւնն ու միութիւնը շնորհելու՝ Անակլետոսի հերձուածը խափանելով։ Անիկայ էր որ այս ճարտասան ու զօրաւոր խօսքերը կը գրէր.

« Հազիւ թէ առիւծին կոկորդէն խալըսեցանք, և ահա վրանիս վիշապ մը վազեց. և ցաւ է ինձ տեսնելը՝ որ այնպիսւոյն գրուածները ամէն տեղ կը ցրուին, ու ինչուան հասարակաց հրապարակներուն վրայ կը կարդացուին։ Խաւարը յաջորդեց լուսոյ, քաղաքներ ու գեղեր լեցուած են իր մոլորութիւններովը. Թոյնը այնպիսի ճարտարութեամբ մը պատրաստուած՝ որ ամէնքը իբրև հաճոյական ըմպելիք, այնպէս անով կ'արբենան։ Նոր աւետարան մը, նոր հաւատք մը կը սահմանուի. առաքինութեանց և ախտից վրայ՝ բարոյականին սկզբունքներովը չեն խօսիր, և ոչ ալ հաւատոյ կանոնը՝ խորհրդոց մէջ։ Ամենայն ինչ տակնուվրայ եղած, ամենայն ինչ ընդդիմամարտ ինչուան հիմա գործածուածին և մեզի համար ընդունելի եղածին։ Այս նոր դայթակղութեան պատճառն է Պետրոս Աբելարդ, որ նոր Գողիաթի մը պէս զինու զարդու զինուորած՝ մեր դիմացը կ'ելլէ, իրեն օգնական ունենալով զԱռնալդ Պրեշիացի »։

Ո՞վ էր այն մատենագիրը որ ընդհանուր քրիստոնէութեան առջև իբրև հերետիկոս կ'ամբաստանէր սրբոյն Կելտասի վանաց առաջնորդը : — Սուրբն Բեռնարդոս, Քլէրվոյ վանաց հռչականուն հիմնադիրը, երրորդ խաչակրութեան Ճարտասան քարոզիչը, անխոնջ հակառակորդ ամենայն հերձուածոց, խստակրօն նորոգիչ միանձնական կարգաց. սոսկական քահանայ մը զոր Թագաւորք միջնորդ և հաշտարար կ'առնուին իրենց գժտութեանցը և հակառակութեանցը մէջ, զոր եկեղեցւոյ լուսաւոր սիւն մը կը սեպէին քահանայապետք և իրմէ խորհուրդ կը հարցընէին, որուն առջևը ժողովուրդք կը խոնարհէին՝ իրեն հանդերձիցը հպելու և օրհնութիւնն առնելու համար : Ոչ ոք իրեն հաւասար ազդեցութիւն մը ունեցաւ իր դարուն մէջ : Իր Ճարտարախօսութեամբը համոզեց զԼուդովիկոս Է Թագաւոր նոր խաչակրութիւն մը հանելու անհաւատից դէմ, որուն շատ հակառակեցաւ արքային գլխաւոր պաշտօնեայն Սիւգեր : Իսկ երբ Քրիստոսի անունը և խաչը կրող զինուորներ՝ իրենց անհրահանգութեամբն ու զեղծ վարքովը, ձախողեցան իրենց արշաւանացը մէջ, և ամէնքն զԲեռնարդոս կը սեպէին քրիստոնէութեան այս աղէտից պատճառը, ինքն սասանկ կը գրէր առ Հռովմայ քահանայապետն. « Խաղաղութիւն քարոզեցինք, և չկայ անդորրութիւն. միթէ մեր ըրածը յանդգնութիւն մըն էր : Միթէ ձեր հրամաններուն չհնազանդեցա՞նք, մանաւանդ թէ ձեզմով Աստուծոյ : Բայց իմ հոգս չէ որ զիս կը դատապարտեն՝ անոնք որ բարւոյն՝ չար կ'ըսեն, լոյսը խաւարի տեղ կը սեպեն ու խաւարը լուսոյ : Ինչ ալ որ հանդիպի, աւելի կ'ուզեմ որ ինծի դէմ քրթմնջեն քան թէ Աստուծոյ » :

Աբելարդ՝ Սուասոն քաղաքին մէջ գումարուած

ժողովքին գիմաց դատապարտուեր էր իր Ներածութիւն-աստուածաբանական կոչուած գրքին համար. բայց իր ազդեցութեան տակ եղող բազմաթիւ երիտասարդք խուռն կը դիմէին իր խօսքերն ու վարդապետութիւնները լսելու: Այն ատեն Քլէրվոյի աբբային տեսնելով թէ Արիոսի, Պելագիոսի ու Նեստորի մոլորութիւնները կը նորոգուէին, ամէն եռանդ և փոյթ ցըցուց եկեղեցւոյ սպառնացող հերետիկոսութեան առաքելոյն դէմ կռուելու համար: Այլ և այլ նամակներով Հռովմայ քահանայապետին ու գաղղիացի եպիսկոպոսաց եռանդը արծարծեց. և վերջապէս հրաման ընդունեցաւ որ Սան քաղաքին մէջ նոր ժողով մը գումարուի, որուն ինքն իսկ Թագաւորն Լուդովիկոս կրտսեր ներկայ պիտի ըլլար: Սահմանուած օրը՝ Աբելարդ վիճելէն հրաժարեցաւ, ու թող տուաւ որ զինքը դատապարտեն: Այն բաւական չէ. լսելով թէ Իննովկենտիոս Բ ժողովոյն վճիռը հաստատեր էր, Գլիւնի աբբային՝ Պետրոսի Երանելոյն առջև իր մոլորութեանցը յետս կոչումն ըրաւ խոնարհաբար:

Սուրբն Բեռնարդոս գրկատարած ընդունեցաւ զղջացեալ մեղաւորը. անկեղծ հաշտութիւն մը իրարու հետ միաբանեց այս երկու նախանձորդ հանճարները, որոնք այնչափ պայծառացուցին երկոտասաներորդ դարը: Կը զարմանանք ու կը յարգենք Քլէրվոյի աբբային զօրաւոր ճարտարխօսութիւնը և խստակրօն վարքը. սակայն իրեն պակասութիւններումն ալ՝ չենք կրնար բոլորովին անգոսնել Հոգւոյն սրբոյ վանից անուանի ու թշուառ հիմնադիրը: Եւ ով կրնայ զինքը դատապարտել՝ Պետրոսի Երանելւոյ այս տողերը կարդալէն ետքը, որ վկայ էր Աբելարդի կենաց վերջին օրերուն, և որ այսպէս կը գրէր Աբելարդի վրայ.

« Երբէք չեմ յիշեր որ կենացս մէջ այնչափ բարեպաշտ և խոնարհ անձ մը տեսած ըլլամ։ Միշտ կը կարդար, յաճախ կ'աղօթէր և ոչ երբէք կը խօսէր։ Հասակը, պահեցողութիւնք և աղօթք աւելցուցին իրեն հիւանդութիւնները. ծանր խօթութիւն մըն ալ մարեց իր ոյժը ապրիլի 21ին (1142) վաթսուներեք տարուան հասակին »։

Այսպէս մեռաւ խոնարհութեան և բարեպաշտութեան մէջ այն անձը՝ որուն հանճարը մոլորեր էր հպարտութեամբ։ Ծանր խրատ մը ամէն ժամանակաց մտածողներուն համար։

Աբելարդ և սուրբն Բեռնարդ լատին լեզուով գրեցին։ Եթէ աշխարհիկ լեզուն ուզենային գործածել, տարակոյս չկայ որ այն զօրաւոր հանճարներուն գրչին տակ մեծ յառաջդիմութիւն և բարգաւաճանք պիտի ունենար։ Սակայն առիթք եղան այն մտաւորական շարժման որ ԺԲ դարուն մէջ ընդհանուր եղաւ բոլոր Եւրոպայի մէջ. իսկ գաղղիական լեզուի նկատմամբ արդիւնք մը չունեցան. մանաւանդ թէ կրնանք ըսել որ անոր շուտով բարգաւաճանացը արգելք եղան։ Այսպէս դպրոցաց, մենաստանաց, համալսարանաց և եկեղեցեաց մէջ դեռ երկար ատեն նախագահութիւնը մնաց լատին լեզուին։

Նոյն խորհրդածութիւնները մտքերնիս կուգան՝ երբ աչուըննիս գրքի մը վրայ կանգ կ'առնու, որուն դեռ անծանօթ հեղինակը այնչափ բարձրացած է՝ որչափ իր աւանդած խրատները՝ Քրիստոսի վարդապետութեանցը կը մօտենան։ Ֆոնթընել կ'ըսէ. « Նմանութեան գիրքը մարդկանց ձեռքէն ելած ամենէն գեղեցիկ գրուածն է. որովհետև Աւետարանը մարդկային գործ չէ »։ Այս գովեստը, որչափ ալ չափազանց երևնայ, բոլոր քրիստոնեայ աշխարհին միաձայն հաւանութեանը վրայ հիմնուած է։ Անոր համար ան-

ցեալ և մեր ժամանակաց հմուտք ամէն ջանք ըրին այն անձին անունը գտնելու, որ Թերևս իւր իսկ առանց գիտնալուն՝ բարոյականի, Ճշմարտութեան, իմաստութեան, Ճարտարխօսութեան և ախորժակի գանձարան մը աւանդեր է յետագայից: Ոմանք կը համարին Թէ ինքն իսկ հեղինակն ուզած է անծանօԹ մնալ, և Թէ այն վախճանաւ կը զգուշացնէ գրոցը մէջ Թէ « Մի փնտռեր ով ըսեր է ասիկայ, այլ զրուցածը քննէ »: Գրեթէ ամէն լեզու Թարգմանուած է այս գիրքը. մինչև յարաբացի լեզու Թարգմանել տուած է զայն Մարոքի կայսր մը, և իր օրինաց գրքին հաւասար մեծարած: Եւ յիրաւի, ամէն ժողովրդոց և ամէն ժամանակաց գիրք մըն է, Թէպէտև քրիստոնական կրօնից ազդեցութեան տակ գրուած:

Նմանութիւնը աւելի վշտացեալ սրտերու յարմար գիրք մըն է. Նոր ժամանակաց Յոբայ գիրքն է. անոր համար առջի բերան Նէքէին Մխիթարութեան գիրք կը կոչուէր: Այն մարդուն որ իր ակընկալութեանց կործանմանը վրայ կը հառաչէ, ընչից կորստեանը, բարեկամաց երեսդարձութեանը, իւր սրտին ամենէն աւելի սիրելեաց հեռաւորութեան կամ մահուանը վրայ, պիտի խրատտանք որ Նմանութեան գիրքը կարդայ. հոն պիտի գտնէ ոչ միայն իր վշտացը սփոփումը, հապա նաև անոնց սիրով համբերելու քաջասրտութիւնը. չէ Թէ Թշուառութեան անզգայութիւն մը, այլ կրելու համակերպութիւն. և այն ատեն աղքատութիւնը այնչափ դառն պիտի չերևնայ, ցաւը ոչ այնչափ անհանդուրժելի, հիւանդութիւնը ոչ այնչափ դժուարատար և մահն իսկ ոչ այնչափ ահաբեկիչ: Այն հրաշալի գրքին ամէն մէկ երեսը կարծես Թէ աստուածային բալասան մըն է՝ որ կը մեղմացընէ ցաւերը և շուտով վիրաց սպիներն անգամ կ՚անհետացընէ: Որչափ զգօն

Digitized by Google

և իմաստուն խրատներ պիտի գտնէ այն որ պատուոյ, բաղդի և փառաց վտանգաւոր ասպարիզին մէջ ինքզինքը նետած է: Հոն պիտի տեսնէ թէ հարստութիւն, իշխանութիւնք և հաճոյք կորստական մեծութիւններ են, և թէ անմտութիւն է այնպիսի արագ անցնող բանի մը զոհել յաւիտենականը:

Աւելորդ կը սեպենք երկար խօսիլ այնպիսի գրքի մը վրայ որ ամենուն ձեռքն է, և որուն իմաստները ամենուն սրտին վրայ կ'ազդեն. գրքի մը զոր Թիւրէն, Վիլլար և Գաթինա իրենց հետ պատերազմի դաշտը կը տանէին և յաղթութեանց մէջ անոր վրայ կը խորհրդածէին, և որուն վրայ մեծն Գոռնէյլ զարմանալով ոտանաւորի դարձուց:

Երկար ատեն այս գերազանց գրքին հեղինակ կարծուեցաւ սրբոյն Աւգոստինոսի ուխտէն միանձն մը, Թովմաս Գեմբացի կոչուած, որ հնգետասաներորդ դարուն մէջ կ'ապրէր: Բայց ետքի հետազօտութիւնք և քննութիւնք կը հաւատարմացընեն թէ Փարիզու Համալսարանին մեծ ատենապետ՝ Յովհաննէս Շարլիէ Գերսոնն է հեղինակ, որ Ամենաքրիստոնեայ վարդապետ կը կոչուէր, և արժանապէս ներկայացուց Գաղլիոյ եկեղեցին Կոստանդիա ու Պալ քաղաքաց ժողովներուն մէջ, և պարզ քահանայութեանը ժամանակ համարձակեցաւ բեմին վրայէն Օռլէանի դքսին գովեստն ընել, զոր Պուրկոյնի դուքսը սպաննել տուեր էր: Այս քաջութեան և առաքինի գործոյն համար աքսորի դատապարտուեցաւ. և կ'աւանդեն թէ այն առանձնութեանը մէջ գրած ըլլայ այս գերազանց և անմահական գրուածը: Իր վերջին տարիներուն մէջ՝ կենաց օրինակը դրոցը մէջ աւանդուած խրատուց համաձայնեցընելով, հրաժարեցաւ իր ամէն պատիւներէն ու փառքէն,

ու Լիոն քաղաքին մէջ մանր տղայքը սորվեցընելու կը զբաղէր։ Այն խոնարհ պաշտամանցը մէջ վրայ հասաւ մահը (1429), կենաց եօթանասուն տարուան հասակին։ Չորս դարէն աւելի անցած է անկէ ետքը, և աղքատ տղայոց խոնարհ դաստիարակը, մարդկութեան խրատիչն է. Աստուծմէ ետքը՝ քրիստոնէութիւնը ամէն օր իրմէ կ'ընդունի իր օգտակար հրահանգները և քաղցրագոյն մխիթարութիւնները։

Զ.

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԳ—ԺԴ ԴԱՐ)

ՎԻԼ-ՀԱՐՏՈՒԷՆ, ԺՈՒԱՆՎԻԼ, ՖՐՈՒԱՍԱՐ, ՔՐԻՍԹԻՆ ՏԸ ՓԻԶԱՆ

Խաչակիրք՝ քրիստոնեայ հաւատոյաց ճարտարախօսութիւն և ջերմողաց բանաստեղծութիւն ազդելէն զատ, նոր փառք մը պիտի տային գաղղիական դպրութեանց, լատինականէն՝ պատմական լեզու ըլլալու արտօնութիւնը վերցընելով։ Սուրբ երկրին համար տրուած պատերազմաց բոլոր ժամանակագրութիւնք լատին լեզուն կը գործածէին, եթէ երեքտասաներորդ դարուն մէջ բացուած խաչակրութեանց ժամանակ չգըտնուէր Ժոֆրուա տը Վիլ-Հարտուէն, Շամփայնի մարաջախտը, որ այն աւելի աշխարհական քան թէ կրօնական արշաւանաց ամենազան դիպուածոց ականատես վկայ ըլլալով, ուզեց ինչուան իր օրերը ժամանակագրաց արհամարհ գաղղիական լեզուովը զանոնք գրի աւանդել։ Այս պատմական գեղեցիկ յիշատակարանը, ոչ ինչ նուազ

արդիւնք ունի նաև մատենագրական նկատմամբ: Ուրիշներն ալ գրի վրայ առեր էին՝ խեղճ լատինականով ու կցկտուր սուտ և ճշմարիտ աւանդութիւններէ քաղելով այն նշանաւոր խաչակրութեան դէպքերը, որով Գաղղիոյ պատուաւոր ասպետք՝ իշխաններ ու ինչուան արևելից կայսերք եղան, բայց անոնցմէ ոչ ոք Վիլ-Հարտուէնի պէս ստուգապատում և ականատես վկայ է: Վասն զի կը տեսնենք որ ինքն է Վենետկոյ հասարակապետութեան դեսպանութեամբ գնացողներէն մէկը, նաւեր խնդրելու համար. ինքը Տանտոլոյ դքսին առջև խօսողը. Խաչակրաց Կոստանդնուպոլսոյ վրայ ըրած արշաւանաց ատեն՝ նախայարձակ ախոյեաններէն մէկը. «Ես ալ, կ'ըսէ, իմ փառքս ունիմ այն դիպուածոց մէջ՝ որոնց պատմութիւնը կ'ընեմ, և յաղթողաց մէջ բաժնուած երկրական աւարին: Ես վկայ էի՝ երբ Ֆլանտրի կոմսը Պոտուէն և Մոնֆէրրայի մարգիզը Պոնիֆաս՝ իրարու հետ կը հակառակէին Կոստանդնուպոլսոյ արքունական աթոռոյն իրաւանցը վրայ, և որ Պոտուէնի ընտրութեամբը լմընցաւ. այն երկու նախանձորդաց մէջ եղած հաշտութիւնը, որով նոր կայսերութեան անկումը ուշացաւ, իմ ձեռքովս կատարուեցաւ: Անդրիանուպոլսոյ աղէտալի պատերազմէն ետքը՝ բանակին վտանգաւոր յետադարձը ես կարգի դրի. ու Քսենոփոնի պէս ուզեցի մեր զինուց յաջողութեան կամ ձախողելուն պատմութիւնը գրել... Բայց չէ. ես չէի գրողը. վասն զի գրելու համար այնչափ իմաստուն չէի. և իմ ձեռքս՝ որ աւելի յաջողակ էր 'ի կրել զսուր և զգեղարդն, գրիչ բռնել չէր գիտեր. այլ բերնուց ուրիշի գրուցեցի որ գրեն. և իմ տգիտութիւնս ալ՝ երախտաւորութիւն մըն է անկեղծութեանս. մաքէս չանցաւ ոճով բան մը շարագրել, վասն զի իմաստնոց

այդ արուեստը ինծի անծանօթ է։ Այլ տեսածս ու լսածս պարզ և անկեղծ կերպով պատմեցի. ինչ որ ինծի զրուցեցին, կամ ինչ որ անձամբ գործեցի. վասն զի ապահովագոյն վկայութիւնը աչքինն է, և անձնգովութիւնը աղէկ բան մը չէ։ Թէ որ իմ պատմութիւնս, որ ամէն զարդէ թափուր է, կենդանի և աշխոյժ երևնայ, և քաջ ասպետի մը անկեղծութիւնը երևցընէ, պատճառը՝ իմ ամէն բանէ առաջ ասպետ մը ըլլալս է։ Երանելի կը համարիմ ինքզինքս որ գովութեան արժանի գործերը գովեցի. չմոռցայ այն պարոններէն մէկը՝ որոնք փառքով ծածկուեցան, և պարծանօք անոնց անուանքը յիշատակեցի իմ պատմութեանս մէջ. ինչպէս որ մեռելոց անուանքը քարեղէն արձաններու վրայ կը նշանակենք, որպէս զի յետագայից աւանդուին։ Յոյն պատերազմողներուն անունները չյիշելուս պատճառը՝ զանոնք չճանչնալս և ճանչնալ չուզելս է։ Թէ որ մէկը զիս մեղադրէ որ պատերազմի աղէտքները չեմ նշանակած, ու յաղթութեան փառացը մէջ միայն ուրախութեան արցունքներ ուզեր եմ թափել, քաջութիւնն է զիս խրախուսողը՝ և արտասուելու ժամանակ չունենալս. չեմ գիտեր գոռվիլ մեր ձախորդութեանցը վրայ. և փոխանակ հառաչելու մեր աղէտից վրայ և անանկով ժամանակս կորսնցընելու, հո՛ն կ՚աւարտեմ իմ գիրքս, որպէս զի կարենամ սուրս առնուլ և վրէժ խնդրել»։

Այսպիսի է Վիլ–Հարտուէնի լեզուն և գրութեան ոճը. և ոչ նուազ փառք է իրեն գաղղիարէն լեզուն գործածող ժամանակագրաց մէջ առաջին ըլլալը, թէպէտև դեռ անկերպարան ըլլայ այդ բարբառը։

Իրեն հայրենակից, Շամփայնի գաւառէն էր նաև Ժուանվիլ, սրբոյն Լուդովիկոսի բարեկամն

ու պատմագիրը։ Շալօն-սիւր-Մառնը գաւառին մէջի Ժուանվիլ բերդը ծնած էր 1223ին, ու Փրօվանսի ու Թ'րուայի արքունեացը մէջ՝ հռչակաւոր Շամփայնի դուքս Թիպոյի խնամոցը տակ սկսաւ Ժուանվիլ այն կրթութիւնն և հանճարը, որով տանն անցնելէն ետքը համբաւաւոր պիտի ըլլար Գաղղիոյ արքունեացը մէջ։ Արդէն Փիլիպպոսի Աւգոստեայ օրովը քերթուածոց և ասպետականին ախորժակը սկսեր էր մանել այն արքունեաց մէջ. Լուդովիկոս Թ ուզեց աւելի լուրջ և գրաւորական յատկութիւն մը տալ անոր։ Իր թագաւորութեանը ժամանակէն կրնանք սեպել ճշմարիտ քաղաքականութեան սկզբնաւորութը 'ի Գաղղիա, որն որ ընկերական յարաբերութեանց անկեղծութեան և դիւրութեան վրայ կը հաստատուի։ Լուդովիկոս Թ ոչ միայն սուրբ թագաւոր մըն էր, այլ նաև մեծ և նշանաւոր անձ մը։ Իր լուսաւոր և ձեռնատու իշխանութեանը ժամանակ՝ Գաղղիոյ մէջ գաղափարաց նոր կարգաւորութիւն և լեզուի կատարելութեան մը կը սկսի։ Վասն զի անկէ ետքը գաղղիական լեզուն բարբարոս և խուժդուժ բարբառ մը չէ. Թիպոյի, Ժուանվիլի և նոյն իսկ Լուդովիկոս Թի ձեռքով այն նախապետութեան իրաւունքը կը սկսի ստանալ, զոր ժամանակ անցնելէն ետքը բոլոր եւրոպական լեզուաց վրայ պիտի բանեցընէ։

Երբոր սուրբն Լուդովիկոս իր բարեպաշտ աստուածսիրութեանը արդիւնք ուխտ մը կատարելու համար՝ արքունական վերարկուին վրայ մտադիր սիրով ուխտաւորի խաչը դրաւ, իր քովը կանչեց բոլոր թագաւորութեան ազնուականները։ Այն տենն էր՝ որ կրօնքէն աւելի, փառաց, յաջողութեան ու պատուոյ սէրը, իր հարցը բերդէն հանեց զերիտասարդ սենեչալն Շամփայնի զԺուանվիլ. հաղորդ ըլլալ այն արշաւանացը՝ ո-

Digitized by Google

րուն պատմագիր պիտի ըլլար։ Ոչ առանց գորովոյ և սրտմտութեան՝ Շըմինոնի սրբոյին ձեռքէն պանդուխտներուն յատուկ զգեստքը ու նշանակները ընդունեցաւ։ Իր հայրենական բերդին առջևէն անցնելուն ատեն՝ ուր թողուցեր էր իր կինն և զաւկըները, չհամարձակեցաւ երեսը դարձընել «որպէս զի չըլլայ թէ, — ինքը կը պատմէ, — սիրտը գորովի իր գեղեցիկ բնակարանը և սիրելի զաւկըները թողլուն վրայ»։

Այո, դառն էր իրեն թողուլ այն խաղաղ կեանքը, ու ծովերէն անցնելով՝ Պաղեստինի մէջ զինուորական ու պատերազմի դժուարին կենցաղը վարել։ Բայց ամենևին չդեգևեցաւ. մանաւանդ թէ ազնուականութեան ցեղին համեմատ չըլլալով ունեցած հարստութիւնը, ստիպուեցաւ գրաւի դնել իր ամէն ստացուածքը և ինչուան բնակութեան բերդը, և այնպէս ճամբայ ելլել։

Ժուանվիլի յիշատակարանները ինչ օգտակարութիւն կրնան ունենալ պատմական ու մատենագրական նկատմամբ՝ մեր դարուս համար։ Համառօտիւ մը նշանակենք։

Երկար արշաւանքէ մը ետքը այնպիսի երկրի մը մէջ, ուր թերևս նուազ վտանգաւորագոյնն է թշնամւոյն սուրը, գլխաւորներէն մէկը որ մօտէն տեսած է այն ամէն վտանգները, և իր ազատութիւնը՝ աստուածային նախախնամութեան մասնաւոր շնորհք մը կը համարի, կը մտնէ իր տունը՝ ուր բնտանիքը զինքը մէյմըն ալ տեսնելու յոյս չունէին։ Երբ իրեններուն գորովալիր խանդաղատանքը և որդւոյը ուրախութիւնը կը տեսնէ, կարծես թէ իր երկար բացակայութեան ամէն աղէտքը կը մոռնայ. և որչափ մեծ է ամենուն փափաքը որ իր բերնէն լսեն տեսած տեղերուն ստորագրութիւնները և իրեն կեանքը վտանգի մէջ դնող ծանր դէպքերուն պատմութիւնը, այն-

չափ ալ ինքը՝ կարիճ պատերազմողը պէտք մը կ'իմանայ տեղնիտեղը պատմել բարեկամացն ու սիրելեացը ինչ որ տեսեր էր, ըրուցեր և գործեր։ Անկեղծ, ճշգրտախօս և բնական ոճ մը կը գործածէ ժուանվիլ իր այս պատմութեանը մէջ. ընտանեացն ու բարեկամաց առջև ոչ ստելու և ոչ աւելորդ զարդերով իր խօսքերը պաճուճելու պէտք մը ունի։ Զինուորական անձ մը, գրութեան արուեստը անծանօթ է իրեն. հին պատմչաց գրուածներէն սորված չէ՝ թէ ինչ կերպով պատմական նշանաւոր դիպուածները կը ստորագրուին. և ոչ ալ գիտէ թէ որպիսի ծանր խրատներ կը նկատէ իմաստասիրութիւնը՝ պատճառներն ու արդիւնքը իրարու հետ միացընող յարաբերութեանց մէջ։ Բայց այն արուեստով, զոր հարկ չէ սորվիլ, վասն զի բնական է, տեսածը կը ցուցընէ, լսածը կը պատմէ, զգացածը դիմացինին ալ զգալ կու տայ։ Իր ունկնդիրքը՝ կարծես թէ իրեն հետ կը կրեն, և հաւասար կ'ուրախանան. իրեն հետ պատերազմի խառնուրդներուն մէջ կը նետուին, սովու, ծարաւոյ և ամենայն աղէտից կը դիմանան։

Երկար ատենէ 'ի վեր մեռած էր Լուդովիկոս, մանաւանդ թէ անոր որդւոյն մահուընէն ետքն ալ ձեռք զարկաւ ժուանվիլ իր յիշատակարանները գրելու. ուստի և շողոքորթութիւն չենք կրնար տեսնել այն հրաշալի նկարագիրը՝ որով կը ստորագրէ սուրբ թագաւորին առաքինութիւնները, և որոնց հետևող չուզեց ըլլալ Փիլիպպոս Գեղեցիկ։ Նոյն անկեղծութիւնը գործածեց ծերունի սենեշալը՝ եպիսկոպոսաց և ծիրանաւորաց առջև, վկայելով թագաւորին առաքինութիւնները, որուն երեսունըչորս տարի զօրմացողն ու բարեկամը եղեր էր։

Վիլ-Հարտուէն և ժուանվիլ ազգային լեզուով

Գաղղիոյ պատմութիւն գրելու օրինակը տալով,
ու անկէ ետքը ժամանակագիրք, որչափ ալ հը-
մուտ ըլլային լատին լեզուի, պէտք էր որ աշխար-
հիկ լեզուն գործածէին ապագայից համար սահ-
մանուած դիպուածները՝ աւանդելու։ Պատմու-
թիւնը՝ դիպաց պարզ յիշատակութեամբը չձեւա-
նար. այլ խնամքով կը ժողվէ աշխարհիս տեսարա-
նին վրայ երեւցող դերասաններուն ամէն մէկ խօս-
քը։ Բնականաբար՝ հաւատարիմ ըլլալու համար
անոնց լեզուն ալ գործածելու է, իրենց ծանօթ
չեղող կերպարանաց մէջ չխոթելով։ Ուստի ինչ-
պէս պատմական հաւատարմութիւնը, ասանկ
ալ լեզուի ճշգրտախօսութիւնը հարկաւոր է. և
պատմչի մը գլխաւոր պարտքերէն մէկն ալ կա-
րելի եղած չափին մէջ պահելն է՝ իր դիւցազանցը
խօսքերուն ճշմարիտ և ստոյգ յատկութիւնները։

Այս պարտքը՝ շատ պատմիչներէ աւելի լաւ
ճանչցաւ գաղղիացի քերթող մը, Յովհաննէս
Ֆրուասար, անշուշտ արուեստաւորի մը զաւակ,
որ 1337ին Վալանսիէն քաղաքը ծնաւ։ Հաւանա-
կան կ'երեւնայ թէ իր ուսանաւորները ոչ միայն իր
անունը մոռացութենէ փրկեցին, այլ նաեւ իր
բաղդն ալ շինելու մեծապէս սատար եղան. վասն
զի այն ատեններն՝ թէպէտ մէկը աղքատ ու ապա-
տոհմ ըլլար, եթէ իր մէկ քանի քերթուածնե-
րովը ժամանակին մեծամեծաց և տիկնայց առ-
ջև համբաւ և շնորհք գտանէր, բաւական ճո-
խութիւն դիզելէն զատ՝ կրնար նաեւ նշանաւոր
դիրք մը ունենալ ընկերութեան մէջ։ Իրենց քը-
նարաց ձայնին առջև հաւասար բաց էին արքու-
նիք, իշխանազանց բերդերը և պարոններուն
տուները։

Ֆրուասարի հայրը կ'ուզէր որ տղան եկեղեցա-
կան ըլլայ։ Որչափ ալ իրեն բերմանցը և ախոր-
ժակին հակառակ կը տեսնէր այդ վիճակը, չկըր-

ցաւ հօրն և ազգականաց կամացը դէմ կենալ, ուքահանայական աստիճանը ընդունելով, ինչուան կանոնիկոս և ուրիշ պատուաւոր վիճակներ ալ ունեցաւ: Սակայն միջին դարուց զբաղմանցը և պարապմանց մէջ՝ ինքն Ֆրուասար ալ կը խոստովանի թէ աւելի անուանով եկեղեցական մըն էր: Բուն իր կոչումը պատմագրութիւնն էր. և բարեբաստ գտնուեցաւ անով որ Նամուրի Ռոբերդ իշխանը իրեն ձեռնկալու և Մեկենաս գտաւ: Ասիկայ երիտասարդ քերթողին վրայ մասնաւոր յարմարութիւն մը տեսնելով պատմութիւն գրելու, խրախուսեց որ Գաղղիոյ և Անգղիոյ մէջ եղած յաճախ և անդադարելի պատերազմներուն պատմութիւնը շարադրէ: Սիրով յանձն առաւ Ֆրուասար, և թէպէտ ստուգախօս և ծանր պատմագրի մը ամէն հանգամանքը չունենայ, զոր ոչ իրեն գիտութիւնը և ոչ ժամանակը կը ներէր, սակայն քիչ գրիչ կը գտնուի որ անոր զբօսեցընող և սիրալիր ոճը բանեցընէ: Այսպէս երբ Կարոլոս հինգերորդի խանդաղատական մահուան նկարագիրը կ'ընէ, երբ Քալէի քաղաքացւոց զարմանալի անձնանուիրութիւնը կը պատմէ, կամ Անգութն Պետրոսի անողորմ բռնութիւնները, Յովհաննէս թագաւորին ազնուական գերութիւնը, Կալլեսի իշխանին ասպետական մարդասիրութիւնը, Տիւքէսքլէնի արութիւնը կամ Սեւու իշխանին քաջագործութիւնները, Ֆրուասար ընթերցողին սիրտը կը գրաւէ, իրեն բնական զուարճութեամբը և գեղեցիկ ոճովը:

Ֆրուասարի ժամանակագրութիւնները կը բովանդակեն այն ամէն և կարեւոր անցքերը՝ որոնք Եւրոպայի մեծ ազգերը տակնուվրայ ըրին գրեթէ ամբողջ չորեքտասաներորդ դարը (1322-1400): Պատմագիր է այն արիւնալից պատերազմին որ Գաղղիոյ և Անգղիոյ մէջ գրգռուեցաւ Գաղղիոյ

արքունի դահուն յաջորդութեանը պատճառաւ, և որ Աստուծոյ կողմանէ խրկուած օրիորդի մը հրաշալի միջամտութեամբը վախճան առաւ։

Կարոլոս հինգերորդի թագաւորութեան պատմութիւնն ալ կ՚ընէ Փրուասար. բայց աւելի իրեն ժամանակաց ընդհանուր դէպքերը կը ստորագրէ քան թէ թագաւորին յատուկ կեանքը։ Սակայն քիչ իշխան կայ՝ որուն վարքը այնչափ արժանի ըլլայ մտադրութեան և քննութեան, ինչպէս Կարոլոսի, որ Գաղղիոյ գլուխն էր՝ երբ Տիւքէսլէն անոր բազուկն էր։ Կին մարդ մը, և ինչուան այն ատեն մէկը չէր եղած իր սեռէն որ պատմութիւն գրելու ձեռք զարնէ, համարձակեցաւ այս բարձրութեան։ Այս կինն էր Քրիսթին տը Փիզան, որ իրեն գրոցը նիւթ առեր էր Կարոլոս Ե զգօն թագաւորին կենացը պատմութիւնը։

Ազգաւ գաղղիացի չէր Քրիսթին, այլ Թովմաս տը Փիզան պոլոնիացւոյ մը դուստր, որ չորեքտասաներորդ դարուն մէջ Իտալիոյ ամենէն աւելի նշանաւոր աստեղագէտներէն մէկը կը սեպուէր։

Այն ժամանակներն աստեղագէտք՝ կարևոր անձինք կը համարուէին. թագաւորաց արքունեացը մէջ իրենց բնակութիւնն ունէին, և իշխանք ամէն առթի մէջ խնամքով իրենցմէ խորհուրդ հարցընէին։ Այն աւելորդապաշտութիւնը՝ որով հինք իրենց մտածութիւններուն և գործերուն յաջողութիւնը թռչնոց թռիչքին, կենդանեաց փորոտեացը, հարցուկներուն ազդեցութեանց մէջ կը փնտռէին, միջին դարուց մէջ ալ երկնային շարժմունքն էին իրենց հետազօտութեանց պատճառը. ինչպէս գիսաւորի մը երևնալը, մոլորակի մը անցքը, և այլն։ Տարակոյս չկայ որ հնութեան վրայ յառաջադիմութիւն մըն էր ասիկայ. և դէպ՚ի երկինք նայող աչքը աւելի մօտ է ճշմարտութեան՝ քան զայն որ կենդանեաց ա-

խոնգանոյը մէջ զայն կը փնտռէ: Որչափ ալ տարօրինակ է աստեղաց ազդեցութեան վրայ եղած աւելորդապաշտութիւնը, ուսկից առակ եղած է ըսելը թէ մարդս յաջող կամ ձախող, երջանիկ կամ թշուառ աստղի մը տակ ծնած է, սակայն յայտնի է որ չորեքտասաներորդ դարուն մէջ այս գուշակութեանց հաւատացողք բազմաթիւ էին. և այն անձը որ կը յաջողէր հաւատարմացընել թէ այն երկնային գիրքը կարդալու և ապագայն գուշակելու կարողութիւնն ունի, ոչ միայն ռամիկ ժողովրդեան, այլ նաև մեծամեծաց, իշխանաց և թագաւորաց առջև յարգ ու պատիւ ունէր: Այնչափ շատ էր նոյն դարուն մէջ աստեղագիտութեան հետևողաց տրուած մեծարանքը, որ ժամանակակից գրիչ մը կը վկայէ թէ ոչ միայն աշխարհականն, այլ նոյն իսկ եկեղեցւոյ աւագութիւնը առանց անոնց հրամանին կամ ընտրութեան ո՛չ և իսկ գործի ձեռք չէր զարնէր. չէին կրնար, կ՚ըսէ, ոչ բերդեր շինել, ոչ եկեղեցւոյ շինութեան ձեռնարկել, ոչ պատերազմ սկսիլ և կամ ճանապարհորդութեան ելլել, առանց կանխաւ իրենցմէ խորհուրդ հարցընելու:

Զարմանալ պէտք չէ ուրեմն որ Կարոլոս Ե թագաւորն ալ՝ թէպէտ զգօն և խոհական իշխան մը, ներքին և արտաքին տարաձայնութիւններէ և պատերազմներէ նեղուած՝ աստեղագիտաց խորհրդոց և թելադրութեանը կը դիմէ: Անոր համար իր արքունիքը կանչեց զանուանի աստեղագէտն զԹովմաս տը Փիզան, որ 1368ին Գաղղիա գալով ներկայացաւ թագաւորին իր կնոջը և դստերը հետ, որ այն ատեն հազիւ հինգ տարուան էր: Կարոլոս Ե սիրալիր ընդունելութիւն մը ընելով մանուկ օրիորդին՝ չէր կրնար կարծել թէ օր մը անոր ձեռքով պիտի աւանդուէին ապագայից իր իմաստութեան և առաքինութեան գեղեցիկ յիշատակարանները:

Քրիստինէ տասնըչորս տարուան հասակին շնորհալի դէմք ունէր, Թագաւորին պաշտպանութիւնը և մտամաւոր ախորժակ մը գրականութեան, լատինական լեզուի ալ կատարեալ հմտութիւն: Ուսումի և Թագաւորական նօտարի մը հետ ամուսնացաւ: Բայց անիկայ քանի մը տարիէն ետքը մեռնելով, երեք զաւակով և պարտքի տակ ձգեց զՔրիստինէ: Յուսահատութեան մէջ ինկաւ խեղճը. վասն զի չէր գիտեր թէ ինչ կերպով պահէ և սնուցանէ իր զաւկըները և վերահաս թշուառութենէ խալըսէ. մանաւանդ որ իրեն բարեկամ իմաստուն Թագաւորը մեռած էր, և իրեն յաջորդը զինքը չէր ճանչնար: Իր ամէն ստացուածքը կորսնցուցած, միայն քերթողական հանճարը և մայրենի քաջասրտութիւնը քովը մնացեր էր: Ուզեց որ իր տառանաւորներովը՝ զորս հաճոյից և ժամանակ անցընելու համար շարադրած էր, պահէ իր ընտանիքը. ընծայելով զանոնք այն մեծամեծներուն որ ոսկւով կը վճարէին քերթողաց հեղուածները: Բայց այս բանիս համար՝ հարկ էր որ այնուհետև իր կեանքը զրկման, տոկունութեան և աշխատանքի կեանք մը ըլլայ. կանթեղի մը աղօտ լուսով, վառարանի մը կիսարծարծ կրակին քով՝ հատորներ գրելու զբաղի:

Սկսաւ ցուցեր և երգեր շարադրել, և անոնց մէկ հաւաքումը Պուրկոյնի դքսին, Յանդուգն Փիլիպպոսի ընծայեց. ան ալ փոխարէն անոր որդւոյը մէկը իրեն քով առաւ: Երկրորդ հատոր մըն ալ շարադրեց երգոց, և Պերրի դքսին ներկայացընելով, երկու հարիւր վահանագրոշմ ընտակ ընդունեցաւ: Վերջապէս 1403 տարւոյն առաջին օրը իբրև կաղընդչէք՝ Պուրկոյնի դքսին նուիրեց իր Փոփոխումն Բախտի ըսուած գիրքը: Իշխանը այն աստիճանի զարմացաւ այս գրուածքին մէջ երևցած Քրիստինէի հանճարոյն և գիտու-

Digitized by Google

թեանը վրայ, որ Կարոլոս Եի կենսագրութիւնը շարագրելու հոգը յանձնեց իրեն։ Մէկէնիմէկ ձեռք զարկաւ այն գործոյն. պէտք եղած նիւթերը և վաւերականները մատակարարուեցան, և հրաման եղաւ իրեն որ կարենայ ազատ վերաբերութիւն ունենալ այն ամէն անձանց հետ որ կրնան լուսաւորել զինքը պատմելու նիւթոցը նկատմամբ։

Երեք մասի բաժնուած է այս գիրքը. առջինին մէջ՝ որ Ազնուականութեան քաջութեան կը կոչուի, իշխանին դաստիարակութիւնը, անոր կենցաղավարութեան և առաքինութեանց նկարագիրը կ՚ընէ։ Երկրորդը՝ Ազնուականութեան ասպետութեան, Կարոլոս հինգերորդի թագաւորութեան ժամանակ տրուած զանազան պատերազմաց պատմութիւնն է։ Իսկ երրորդը Ազնուականութեան իմաստութեան, յորում իր խօսքերէն և գործերէն կը ցուցընէ թէ այն հռչակաւոր թագաւորին վայրապար զգօն և իմաստուն անունը չտրուեցաւ։

Քիչ պատմական գրուած կայ որ ատոր չափ հետաքննական ըլլայ, մանաւանդ երբ չմոռնանք թէ չորեքտասաներորդ դարու մէջ ապրած կնոջ մը զարմանալի հմտութեանը արգիւնք է։ Աւելորդ է ըսել թէ իր ժամանակին թերութեանցը կնիքն ալ վրան տպաւորած կը ցուցընէ. արտաքոյ կարգի հմտութիւն և գիտութիւն ուզելով երեւցընել, որով պատմագրի հանձարը կը տկարացընէ։ Բայց երբ գիտուածոց կարեւորութիւնը մոռցընել կու տայ իրեն իմաստուն երեւնալու փափաքը, այն ատեն ազնուական ու սիրալիր պարզութիւն մը կը գործածէ ոճոյ, որ իրեն հնութեամբն ալ հաճոյական է ու գեղեցիկ։ Օրինակի համար՝ հատուած մը մէջ բերենք յորում թագաւորին մահը կը պատմէ.

« Երբ հասաւ կիրակի առաւօտ, իրեն վախճա-

Digitized by Google

նին օրը, կանչել տուաւ իր առջևը տէրութեան ամէն պարոնները, եպիսկոպոսներն, խորհրդականներն ու ատենադպիրը. ու հետերնին այնպիսի սրտաշարժ կերպով խօսեցաւ, որ զամէնքը շարժեց յարտասուս... Ետքը Յիսուսի Քրիստոսի փշեղէն պսակը ուզեց, զոր բերաւ առ նա Փարիզի եպիսկոպոսը. սրբոյն Դիոնեսիոսի աբբայն ալ Թագաւորաց պսակման Թագը: Փշեղէն պսակը մեծ յարգանօք, ջերմեռանդութեամբ և արտասուօք ընդունեցաւ. ու հրամայեց որ իր առջևը դնեն. իսկ օծման Թագը՝ ոտքին տակ: Ցետոյ փշեայ սուրբ պսակին վրայ նայելով՝ սկսաւ այսպէս աղօթել. Ո՛վ պսակ պատուական, Թագ փրկութեան մերոյ. որչափ քաղցր ու գերազանց է այն գոհունակութիւնը զոր դու կ'ազդես, վասն զի քեզմով կատարուեցաւ մեր փրկագործութեան խորհուրդը. քաւիչ ըլլայ ինծի այն արիւնը որով դու ոռոգուեցար: Այսպէս յերկար եռանդեամբ աղօթեց:

« Ետքը արքունի պսակին դարձընելով իր խօսքը, հառաչեց. Ո՛վ արքունական Թագ Գաղղիոյ, որչափ պատուական ես և անարգ. պատուական՝ երբ արդարութեան խորհուրդը նկատենք, որ ամփոփուած է 'ի քեզ. բայց անարգ և արհամարհ, որովհետև զքեզ իրենց ուսոցը վրայ կրողներուն անթիւ նեղութիւն, տագնապ, վիշտ, մարմնոյ՝ խղճի և սրտի անձկութիւն կը պատճառես. զորս եթէ աղէկ խորհրդածելու ըլլային, աւելի յանձն պիտի առնուին տղմի մէջ զքեզ նետել քան թէ իրենց գլխուն վրայ դնել: Այս և այսպիսի խօսքեր այնպիսի հաւատքով, եռանդեամբ և երախտագէտ սրտով խօսեցաւ, որ ամէն հոն գտնուողները կարեկցութեան և յարտասուս շարժեց »:

Ըսինք նախ՝ թէ Քրիստինէ պատմագրութեան

ձեռք չզարկած, բանաստեղծութեան ետեւէ. եղեր էր։ Կարոլոսի կենսագրութիւնն շարագրելէն ետքը, որուն համար գրեթէ ամբողջ տարի մը անցուց, նորէն քերթողութեան ետեւէ եղաւ, անոր մէջ գտնելով իր կենացը քաղցր և զօրաւոր մխիթարութիւնը։ Կ՚երեւնայ թէ ոչ միայն հաճոյք կ՚իմանար, այլ մեծ դիւրութիւն ալ ունէր տաղերգելու. վասն զի բազմաթիւ են իր բանաստեղծական մանր երկասիրութիւնները և այլաբանական քերթուածները։ Բայց ասոնց մէջ, ամենէն նշանաւոր կրնան սեպուիլ Փոփոխութեան Բախտին զոր վերն ալ յիշատակեցինք, և Ճանապարհ Երկար ուսման կոչուածը, յորում կերպով մը ուզած է Իտալացւոց քերթողահօր Տանթէի հետեւիլ, կումէական սքեմայէ մը առաջնորդուելով։

Է.

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԳ—ԺԶ ԴԱՐ)

ՆԻԷՊԷԼՈՒՆԿԷՆ ԵՐԳՔ, ՀԱՆՍ-ՍԱՔՍԻ ՔԵՐԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Միջին դարուց մէջ Գաղղիայէն ետքը՝ Գերմանիոյ վրայ կը դառնայ մեր գլխաւոր մտադրութիւնը։ Քաղաքական ու մատենագրական կապ մը կարծես թէ զանոնք իրարու հետ միացուցած է մինչև այն օրը յորում կայսերական պսակը Սպանիոյ թագաւորի մը ժառանգութիւն կ'ըլլայ։ Գաղղիական ու գերմանացի ազգաց մէջ՝ թէպէտև ծագման միաբանութիւն չկայ, այլ գրեթէ մերձաւոր ազգախառնութիւն-մը։ Երկար ժամանակ մի և նոյն արքունի գաւազանի տակ միաբանած, նոյնպիսի քաղաքական կեանք մը ունեցան. և միջին դարուց ամենէն նշանաւոր անձը, մեծն Կարոլոս, հաւասարապէս երկու ազգին ալ կը վերաբերէր։

Բայց երբ իրեն ձեռքով հաստատուած ընդարձակ կայսերութիւնը այլ և այլ մասունք բաժ-

Digitized by Google

նուեցաւ, Հռենոս գետը պատուար մը եղաւ երկու ժողովրդոց մէջ. յորոց մէկը դաշնակից ըլլալով Հռոմէական ազգաց՝ իրենին նման անուշցուց անոնց լեզուին խոշորութիւնը, և քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ մտնող ազգաց մէջ առաջինը եղաւ. իսկ միւսը աւելի սերտ միաբանութիւն մը պահելով հիւսիսային ժողովրդոց հետ, հաստատուն մնաց տեւտոնեան լեզուին: Բայց այս բաժանումն արգելք չեղաւ որ երկար ատեն ետքն ալ իրարու հաշտ աչքով նային Փրանկներն ու Գերմանք, և երբ ասպետութեան կարգերը Հռենոսէն անդին սկսան, մէկէնիմէկ գետէն անդին անցնելով՝ Գերմանիոյ ամէն կողմերը տարածուեցան: Տրուերաց դպրութիւնը, որ ասպետական բարուց նկարագիրն է, հիւսիսական աւելորդապաշտութեանց մէջ շուտով գտաւ իր տարերքը, որոնք թէպէտ քրիստոնէութեան ազդած գեղեցկութիւնը չունէին, այլ շատ աւելի առատութեամբ: Բայց քրիստոնէութեան կրօնքն ալ մըացընելով իր երկրին մէջ, երկար ատեն ատրօրինակ միաբանութեան մը օրինակ ընծայեց Քրիստոսի կրօնից խիստ ու գերագոյն ճշմարտութեանցը՝ Օտէնի պաշտամանց անյարիր վարդապետութեանց հետ: Միջին դարուց մէջ բանաստեղծութիւնը չէզոք երկիր մը սեպուած էր, ուր ամէնայն հին և նոր կրօնական կարծիք կրցան անդիմադարձ ապրիլ: Տարակոյս չկայ որ խելացի գործ մը չէր՝ այսպէս առակը ճշմարտութեան հետ միաբանելը. սակայն այդ իմաստութիւնը դժուարին էր փնտռել այնպիսի ժամանակի մը մէջ ու բարբարոսութենէ դեռ նոր դուրս ելլող ժողովրդեան մը վրայ, զոր հազիւ դժուարաւ կրնանք գտնել աւելի քաղաքակիրթ ազգաց և դարերու մէջ: Միջին դարը՝ նման դիւրահաւան տղու մը, առանց գիտնալու և հասկընալու ամէն բանի կը հաւա-

Digitized by Google

տար՝ ինչ որ զարմանալի և գերբնական կ'երևնար. բայց այս զուարթարար ու հեշտացուցիչ առասպելախօսութեանց ատենն ալ՝ եկեղեցին չէր դադրեր իր ձայնը լսեցնելէն. ու իրեն զօրաւոր խօսքովը ու ակնարկութեամբ հիմնայատակ քանդուած այն ախորժական ստութեանց աւերակները՝ միայն դպրութեանց յիշատակարաններուն մէջ կը պահուին։

Գերմանական բանաստեղծութիւնը՝ սկանտինաւեան և ասպետային քերթութեանց ծնունդ է. Թէ մէկին և Թէ մէկալին հետքը միջին դարու ամէն գերմանական երկասիրութեանց մէջ կը տեսնուին, և մանաւանդ Նիէպելունկէնի կոչուած երգերուն մէջ (Niebelungen-lied) որ Գերմանիոյ հին քերթութեանցը մէջ հռչակաւորագոյն են։ Անոնց մէջ կը տեսնուին այն ազգային երգոց մնացորդքը, որ արդի ժողովրդոց նախնական ժամանակագրութիւնքը կը սեպուին, և զորս Կարոլոս Մեծն իր ընդարձակ պետութեանը ամէն սահմաններուն մէջ խնամով փնտռել ու հաւաքել տուած էր, բայց դժբաղդաբար ինչուան մեր ձեռքը չհասան. անոնց մէջ կը պահուին անցեալ ժամանակաց ժողովրդական աւանդութիւնները, յորս կեղծիք և պատմութիւն իրարու հետ կը խառնուին և կը շփոթին. հոն մեզի կը ներկայանայ գերմանական սերնդոց դիւցազնը՝ անուանին Սիկուրդ կամ Սիկֆրիտ, որուն անունը հիւսիսային Գերմանիոյ գրեթէ ամէն վիպացը մէջ կը յիշատակուի։

Սաորին գաւառաց Թագաւորներուն մէկուն որդին էր Սիկֆրիտ։ Երիտասարդական հասակէն պատերազմաց մէջ կարգէ դուրս արիութիւն մը ցըցուցեր էր։ Բաւական չէր սեպած պատերազմի դաշտերուն վրայի յաղթութիւններն. այլ իբրև նոր Հերակլէս մը՝ երկիրները անապատ դարձը-

նող գազաններէն կը մաքրէր, և ամէնքը կ'օրհնէին իր արշաւանքն և անունը։ Օր մը վիշապի մը հանդիպելով՝ կը սպաննէ զայն։ Վիշապին արիւնը զմարդ անխոց պահելու կարողութիւնն ունէր, ուստի Սիկֆրիտ բոլոր մարմնովը ինքզինքը այն արեան մէջ թաթախեց։ Դժբաղդաբար կաղնիի տերև մը կպած ըլլալով կռնըկին վրայ՝ արեան զօրութիւնը այն տեղւոյն վրայ իր ազդեցութիւնը չունեցաւ, ու կռնըկէն վէրք մը ընդունելու վիճակին մէջ մնաց Սիկֆրիտ. բայց սակայն իրեն հոգը չէր, վասն զի թշնամին իրեն երեսը միշտ պիտի տեսնէր և ոչ երբեք վատաբար փախուստը։ Սիկֆրիտ, ինչպէս ամէն դիւցազունք, իրեն խիստ անձուկ սեպեց հայրենի ժառանգութիւնը, ուստի նոր թագաւորութեան մը 'ի խնդիր ելաւ. և իր քաջութեամբը քիչ ատենէն ժառանգեց Նիբելունկի իշխանաց ընդարձակ գաւառները։ Այս իշխանք՝ կարգէ դուրս և անհաւատալի արժէք ունեցող գանձ մը ունէին, ու անոր պահպանութիւնը հսկայից ու թզուկներու յանձնած էին։ Սիկֆրիտ ամենուն յաղթելով՝ տէր և իշխան եղաւ Նիբելունկի իշխանաց գանձուն և երկիրներուն։ Գանձատան մէջ ոսկիէ և ակունքէ շատ աւելի արժէք ունեցող հարստութիւններ կային. դիւցազնը՝ որ գրեթէ անխոց էր, սուր մը գտաւ հոն, որ աննկուն կ'ընէր անով զինուորած ձեռքը. մոգական մատանի մը՝ որ զամէնքն իրեն հընազանդեցընելու կարողութիւն կը շնորհէր, և սեաւ վերարկու մը որ զանիկայ հագնողը անընկճնլի կ'ընէր։ Զարմանալի է յիրաւի որ միջին դարուց քերթողք ալ, հնոց պէս՝ գերմարդկային արտօնութիւններ կու տան իրենց դիւցազանցը և անոնց շահատակութեանցը. և մոգական զօրութեամբ մը զանոնք անխոց և աննկուն ենթադրելով, անոնց քաջութեան և ձախողակաց մէջ հաւ-

տատուն արիութեան արդիւնքը իրենցմէ կը վերցընեն։ Սակայն այդ դիւրահաւանութեան՝ դարերուն մէջ՝ եթէ քերթողը աւանդութեան իրեն տուած բնաւորութիւնը իր դիւցազնէն վերցընէր, չէ թէ միայն անոր փառքը չէր աւելցըներ, այլ նաև իր համբաւը և ժողովրդականութիւնը կը կորսնցընէր։

Սիկֆրիտի երիտասարդութեան հասակին դէպքերը և իր առջի քաջագործութիւններն Նիպէլունկի քերթողական երգոց մէջ նշանակուած չեն, այլ ուրիշ ազգային երգերուն մէջ որ թերևս ժամանակաւ անոնց մասն էին։ Քերթուածին սկիզբը՝ արդէն ժառանգ կը տեսնենք զինքը այն ամէն բարեմասնութեանց՝ որովք յաջողեցաւ իրեն Նիպէլունկի երկիրը ժառանգել. բայց իր պատմութեան շարունակութիւնը, ինչպէս որ քերթութեան մէջ կ՚աւանդուի, միացեալ է իր երիտասարդութեանը և առաջին արշաւանացը հետ։

«Նորահաս օրիորդ մը կը մեծնար 'ի Պուրկոյն. երկրիս վրայ գտնուողներուն մէջ ամենէն աւելի գեղեցիկներէն մէկն էր. և կը կոչէին զինքը Գրիէմհիլտ Վորմացի։ Այնչափ գեղեցիկ էր որ շատ պատերազմողներ կեանքերնին կորսնցուցեր էին՝ իրեն սիրոյն արժանի ըլլալու համար»։ Բայց 'ի մեծ աղէտս իր արքունական եղբօրը, Կունթերի արքային Պուրկոյնի, այն նշանաւոր գեղեցկութիւնը՝ ամուրի կեանքը ամուսնութենէ նախամեծար կը համարէր։ Իր գեղոյն և առաքինութեանց համբաւը Սիկֆրիտի հօրը՝ Սիգիսմոնտ թագաւորին արքունիքը հասաւ։ Երիտասարդ դիւցազնը ուրիշ փափաք մը չունէր՝ բայց միայն զԳրիէմհիլտ տեսնել. իմացուց հօրը թէ հոն կ՚ուզէ երթալ. նա ալ գեղեցիկ զինուորական հագուստներ ու կառքեր ու երիվարներ պարգևեց որդւոյն, որպէս զի կարենայ իրեն վիճակին հա-

Digitized by Google

մեծամեծ փառքով երեւնալ Պուրկոյնի արքունեաց մէջ․ իրեն ուղեկից են բազմաթիւ իշխաններ, գիպակէ և ոսկեղէն զգեստներով զարդարուած։ Եօթն օր Ճամբայ ընելէն ետքը կը հասնին 'ի Վորմս. և ծանօթանալու համար՝ Սիկֆրիտ կ'առաջարկէ Կունթերի որ սուսերամարտ խաղի ելլէ իրեն դէմ, ու յաղթողին վարձք սահմանուի մէկ կողմանէ Պուրկոյնի թագաւորութիւնը ու միւսէն ալ Ստորին Նահանգաց երկիրը։ Այս առաջարկութիւնը ընդունելի չեղաւ․ բայց Կունթէր միտքը դրաւ իր երիտասարդ հիւրին փառաւոր ընդունելութիւն մը ընել։ Հանդէսներ ու խաղեր այլ և այլ օրեր իրարու կը յաջորդէին։ Սիկֆրիտ միշտ յաղթական, միայն իր փառացը վրայ կը մտածէ․ և փառքը անոր համար սիրելի է իրեն, վասն զի անով պիտի Ճանչցուի օրիորդէն՝ զոր կը փափաքի տեսնել․ բայց իր ամէն ջանքն ու հետամտութիւնները դեռ անարգիւն են։ Պարապ տեղ կը փնտռէ զանիկայ Կունթերի արքունեաց օրիորդայն ու ազնուական տիկնայց մէջ։ Սակայն չգիտեր թէ պատուհանի մը ետև ծածկուած սիրալիր աչքով մը կը նկատէ զինքն Գրիէմհիլտ, կը գիտէ անոր քաջագործութիւններն, և իր քօղովը կ'ուզէ ծածկել սրտին յուզմունքն ու պարտութեանը ամօթը․ վասն զի կը սիրէ, ինք որ քիչ առաջ կը պարծենար թէ ոչ երբէք պիտի սիրէ․ կը սիրէ՝ առանց տարակուսելու թէ այն սիրոյն ծածուկ նպատակն է այն ազնուական երիտասարդը, որուն անունը դեռ անծանօթ է իրեն։

Բուն իսկ քերթողին խօսքերը մէջ բերենք․

«Արքունի տիկնայց մէջ մէկը՝ մէկին մէկալին կը հարցընէ թէ ո՞վ է այն անձնեայ, գեղադէմ և զօրաւոր երիտասարդը։ Հազար բերան մէկէն պատասխան կու տան․ — Անիկայ է Սիկֆրիտ, Ստորին Նահանգաց թագաւորին քաջ, զուար-

Digitized by Google

թագէմ և ազնուական որդին։ Յաղթող է նա ա-մէն ասպետական խաղերուն մէջ, բայց իր բոլոր մտածմունքը այն նորահաս օրիորդին վրայ է՝ զոր կը սիրէ առանց տեսնելու։ Իր սրտին տիրուհին ալ՝ կ'ախորժի գովել սրտին գաղտնեացը մէջ՝ երիտասարդ օտարականին գեղեցկութիւնը։ Երբոր գաւթին մէջ կը նետէ դիւցազնը իր նետը կամ գեղարդը, և ասպետք ու հանդիսատեսք մէկմէկու վրայ կ'ելլեն զինքը տեսնելու համար, Գրիէմհիլտ յափշտակուած կը դիտէ զինքն իր պատուհանէն, և թո՛ղ անկէ ետքը արքունի դուստրը ուրիշ ուրախութիւն մը չճանչնար։ Այլ եթէ կարենար գիտնալ թէ կը տեսնէր զինքն անիկայ՝ որուն խորհըրդովը լեցուած է իր միտքը, և եթէ իր աչքերը մէկ անգամ մը կարենային զինքը տեսնել, բոլոր աշխարհք անկէ աւելի մեծ երջանկութիւն մը պիտի կարող չըլլար ընծայել իրեն։ Սակայն անոր միտքը գրաւող խորհուրդները զուարթարար չէին։ Աւա՜ղ, կ'ըսէր, երբ պիտի կարող ըլլամ տեսնել իմ աչքովս անոր ազնուական անձը զոր կ'ուզեմ միշտ սիրել։ Ո՜րչափ տխուր է և չարատանջ այն մտածութիւնը թէ մէկմէկու դեռ անծանօթ ենք»։

Երկու սիրելեաց բարեբաստութեամբը՝ պատերազմ մը կը բացուի Պուրկոնտի ու Սաքսոնիոյ մէջ։ Կունթերի բանակին մէջ կը պատերազմի Սիկֆրիտ, իր ձեռքովը գերի կը բռնէ Սաքսի թագաւորը, և փոխարէն իր քաջութեանը ուրիշ վարձք չուզեր բայց եթէ արժանի ըլլալ թագաւորին քրոջը ներկայանալու պատուոյն՝ որուն արքունի թագը փրկեր էր։ Ահաւասիկ այս առաջին տեսութեան ստորագրութիւնը.

« Սիրալիր նորահաս օրիորդը երևցաւ առաւօտեան վարդամատն լուսոյն պէս՝ երբոր գիշերոյ տխուր ամպերուն մէջէն կը փայլի։ Այն ա-

տեն շատ պատերազմող կարիճներ սրտերնուն վրայ եղող ծանր վիշտ մը թօթափեցին։ Տեսաւ զինքը Սիկֆրիտ, և իմացաւ թէ վշտաց ժամանակն ալ անցած է։ Զինքը տեսնելուն՝ ուրախութիւն և տրամութիւն միանգամայն եկան հասան իր վրայ. — Անխորհուրդ յանդգնութիւն մըն է, ըսաւ, զինքը սիրելս. բայց զինքը չսիրելէս աւելի փափաքելի է ինձ մահը։ Այս մտածութիւնը կարմրացուց իր թալկացեալ երեսը։ Երբ նորահաս օրիորդը տեսաւ որ երիտասարդը չէր համարձակեր խօսիլ, կարմրելով մը այսպէս զրուցեց. — «Ողջամբ գալուստդ, ազնիւդ Սիկֆրիտ, քաջ և հաւատարիմ ասպետ։ Այս խօսքերուն, դիւցազնին սիրտը սկսաւ բաբախել, արիւնը արագագոյն շրջան մը ընել իր երակացը մէջ։ Խոնարհեցաւ անոր, ու ձեռքը սեղմելով, ուրախ և բարեբաստ օրիորդին հետ կը քալէր, փոփոխակի գորովալից աչքեր մէկմէկու վրայ ձգելով։ Սակայն որչափ խորունկ էր իրենց սէրը, այնչափ ալ մաքուր իրենց խորհուրդները. սէր և պատիւ՝ անբաժան էր անոնց սրտէն»։

Այն միջոցներուն Կունթէր թագաւորն ալ՝ առանց ճանչնալու. կը սիրէ հիւսիսային աշխարհաց թագուհի մը, համբաւաւոր իրեն ուժովը և քաջութեամբ։ Բայց Պրունհիլտ, — ասիկայ է իշխանուհւոյն անունը, — անոր միայն կ՚ուզէ ամուսին ըլլալ որ պատերազմական հրահանգաց մէջ իրմէն աւելի ուժով և զօրաւոր երեւնայ. և դժնդակ պայման մը կը դնէ որ յաղթուողին գլուխը պիտի կտրել տայ։ Արդէն շատ դիւցազունք նկուն եղեր էին այն վտանգաւոր ձեռնարկութեան մէջ։ Կունթէր աւելի սիրահար քան թէ քաջ. Սիկֆրիտի իր քոյրը կը խոստանայ, եթէ կարող ըլլայ յաղթական երեւնալ գոռոզն Պրունհիլտի վրայ։ Ուրախութեամբ կ՚ընդունի Սիկ-

Ֆրիտ այն առաջարկութիւնը, և երկու իշխաններն, հետերնին ունենալով զվայրագն և զհնարագիտ Հակըն որ քերթուածին մէջ յիշատակուած գլխաւոր անձերուն մէկն է, ահաւոր ամազոնին բնակութեան բերդը գնացին։ «Երբ զանոնք տեսաւ, կ'ըսէ քերթողը, Պրունհիլտ զէնու զարդու վառուած՝ պատերազմի գաւթին մէջ ներկայացաւ իրենց, իբրև թէ թագաւորի մը արքունի պսակը կամ կեանքը վերցընելու վրայ ըլլայ խնդիրը։ Իր վրայի զգեստը, ոսկեղէն օղակներով հիւսուած, այնպիսի ճարտարութեամբ շինուած է՝ որ երբէք մահկանացու մը չկրնար զայն ծակել։ Ասոցը վրայ լիբէական առիւծի մը մորթը ձգուած է, հարուստ և ոսկիէ վերջաւորօք զարդարուած. գեղեցիկ ակունքներով բոլորովին ծածկուած են իր զգեստներն ու զէնքերը։ Բայց այն ամէն հարստութիւնն ու ճոխութիւնը կ'ընդունայնանան իրեն գեղեցկութեանն առջև»։

Որպիսի մեծ ու դժուարին փորձի մը դատապարտուած է արքայն Կունթէր։ Նետ ու նիզակ նետելու, խրամներէն ցատքելու անցնելու արուեստին մէջ ամօթով պիտի յաղթուի 'ի Պրունհիլտայ։ Բայց մեծանձնն Սիկֆրիտ, որ իբրև իր բարեկամին հպատակը կը ներկայանայ, զինքն աներևոյթ ընող վերարկուն վրան կ'առնու, Կունթերի առջևը կը կենայ. սակայն ինքն է նետը նետողը, ինքը նիզակ շարժողը. ու խրամներէն ցատքով անցնողը՝ իր բարեկամը գիրկը բռնած։ Պրունհիլտ պարտութիւն կը խոստովանի, և յանձնառու կ'ըլլայ Վորմս քաղաքը գալ Կունթերի հետ ամուսնանալու համար։ Սիկֆրիտի և Գրիէմհիլտի ամուսնութիւնը՝ Կունթերի և Պրունհիլտի ամուսնութեան հետ մէկ օրուան մէջ կը կատարուի։ Դիւցազնը՝ իր արքունի հարսը՝ հօրը պալատը կը բերէ. ան ալ իրեն կը յանձնէ թագը ու Նիէպէլունկի հռչակաւոր գանձը։

Digitized by Google

Հոս կը լմննայ քերթուածին առաջին մասը, որ հաճոյական ու գեղեցիկ նախերգանք մը կրնայ սեպուիլ այն տխուր և ահաւոր դէպքերուն որ քիչ ետքը պիտի պատահէին։

Սիկֆրիտ և Գրիէմհիլտ իրենց ամուսնութենէն ետքը տասը տարի բարեբաստ կեանք մը անցուցին. և իրենց փոխադարձ խանդաղատանքը ա՛լ աւելի շատցաւ զաւկի մը ծննդեամբ։ Սակայն հանդէս մը կը պատրաստուի Կունթերի արքունեացը մէջ, որուն խրոխտն Պրունհիլտ չէ կրցած տալ այն երջանկութիւնը՝ զոր կը վայելէ Գրիէմհիլտի կենակիցը։ Անոր բարեբաստութիւնը՝ նեղութիւն ու տագնապ մըն է Պուրկոյնի թագուհւոյն. և որովհետև զՍիկֆրիտ իր փեսային հպատակներէն մէկը կը սեպէ, կը հրաւիրէ զիրենք հանդիսի մը, ոչ թէ զանոնք պատուաւորելու՝ այլ մանաւանդ թէ խոնարհեցընելու ակնկալութեամբ։ Ամէն բանէ առաջ ուզեց գետին զարնել իր գեղանի նախանձորդը՝ իր ուժոյն գերազանցութեամբը։ Սիկֆրիտ և Գրիէմհիլտ առանց կասկածելու Պուրկոյնի արքունիքը կ՚երթան. բայց հասած չհասած՝ մէկէն կռիւը կը սկսի երկու թագուհիներու մէջ։ Երկուքն ալ իրենց փեսային իրարու վրայ ունեցած գերազանցութեանը վրայ՝ կը պնդեն, և անանկով կ՚ուզեն յաղթանակել նախանձորդին վրայ։ Եկեղեցւոյ դրանը քով կը հանդիպին իրարու. խնդիր կ՚ըլլայ թէ ո՛վ առաջ ներս պիտի մանէ. սաստիկ կռիւ մը կը ծագի մէջերնին, և զիրար նախատական և արհամարհալից խօսքերով կը թշնամանեն. վերջապէս Գրիէմհիլտ չկարենալով դիմանալ, կը յայտնէ անոր պատրանքը, և թէ իր սիրելի Սիկֆրիտն էր իրեն յաղթողը և ոչ Կունթեր։ Աս որ կը լսէ, գոռոզն Պրունհիլտի սրտին ցաւոցը ա՛լ չափը կ՚անցնի. միայն Սիկֆրիտի արիւնը, որ իրեն յաղ-

թեց և զինքը խաբեց, կրնայ այս արհամարհանաց նախատինքը իրմէ վերցընել. ուստի վայրագ Հակընէն կը խնդրէ անոր մահը... Սակայն այս դիւցազնը անյաղթելի է և անխոց. ինչ պիտի կարենայ ընել անոր դէմ Հակընի սուրը: — Հոս քերթողը գեղեցիկ գիւտ մը կը դիմէ: Նենգաւորն Հակըն կ'երթայ առ Գրիէմհիլտ, և իրեն առաջուց կ'իմացընէ Պուրկոնի Թագուհւոյն վրէժխնդիր խորհուրդները: Գրիէմհիլտ անոր այս կարծեցեալ անձնանուիրութենէն խաբուելով, և գիտնալով թէ Հակըն իր ամուսնոյն պիտի ընկերէ Սաքսոնաց դէմ տրուած պատերազմի մը, արտասուօք կ'աղաչէ իրեն. «Ա՛հ, կ'ըսէ, հսկէ իմ սիրելւոյս վրայ. պահապան եղիր իրեն, վասն զի կարծուածին պէս՝ բոլորովին անխոցելի չէ: Վասն զի երբ ինքզինքը թաթախեց այն վիշապին արեանը մէջ, որով ամէն վէրքէ ազատ պիտի ըլլար իր մարմինը, կաղամախի մեծ տերև մը ինկաւ իր երկու ուսոցը մէջ, և այն տերևին ինկած տեղէն կրնայ գեղարդը ճամբայ մը գտնել վէրք մը բանալու համար: Այն վտանգաւոր տեղը զգեստին վրայ խաչ մը նշան դրած եմ. ուստի զգոյշ եղիր իրեն վրայ»: Խեղճը չէր գիտեր թէ մատնիչն Հակըն պիտի զգուշանար, բայց Պրունհիլտի վրէժը խնդրելու համար: Այսպէս Գրիէմհիլտի սէրն ու խանդաղատանքը՝ իր ամուսնոյն կորստեանը պատճառ պիտի ըլլար. և ուզելով կարծեցեալ վտանգէ մը զինքը խալըսել, բուն և իրական վտանգի մէջ պիտի ձգէր:

Տարակոյս չկայ որ ասիկայ թատերական հանգոյց ու յարմարութիւն մըն է. և երբ քանի մը օրէն ետքը որսոց ժամանակ՝ մահառիթ վէրքով մը կը զարնուի 'ի Հակընէ, հարկ չէ ըսել թէ ինչ յուսահատութեան մէջ կ'իյնայ թշուառն Գրիէմհիլտ, և որպիսի վրէժխնդրութեան փափա-

քով կը վառի անոր սիրտը։ Բայց ի՞նչ կրնայ ընել իր ցաւը։ Անօգնական, անհնեցուկ և առանց պաշտպանի աչքին առջև կը տեսնէ նաև Սիկֆրիտի գանձուցը կողոպտուիլը. ու երբ կը ժառանգեն զանոնք, իր փեսային սպաննողքը Նիէպելունկի դիւցազունք կը կոչուին։ Նոյն իսկ իր եղբայրը երեսէ կը ձգէ զինքը իր յուսահատութեան և սրտասուացը մէջ։ Իր օրերն ու գիշերները՝ սիրելի ամուսնոյն գերեզմանին քով կ'անցընէ։ Հոն կուգայ կը գտնէ զինքը Էցէլ անուն Թագաւորին մէկ պատգամաւորը, զոր ոմանք նոյն կը համարին հռչակաւորն Աթթիլայ հետ։ Գրիէմհիլտի գեղեցկութեան համբաւը հասած է մինչև առ նա, ուստի այն իշխանուհւոյն հետ կ'ուզէ ամուսնանալ։ Գրիէմհիլտ՝ իր սիրելւոյն Սիկֆրիտի յիշատակը միտքը բերելով, առջի բերան կը հրաժարի. բայց երբ իրեն հասկըցընեն թէ միայն ան միջոցը մնացած է իրեն վրէժխնդրութեան, Էցէլի առաջարկութիւնը կ'ընդունի և Հունգարիոյ Թագուհի կ'ըլլայ։

Ա՛լ մօտ է արիւնալից աղէտքը, որով Նիէպելունկի քերթուածը կը լմըննայ։ Գրիէմհիլտ՝ բացարձակ տէր ըլլալով Էցէլի կամացը՝ Կունթէրը և անոր իշխանները փառաւոր կոչունքի մը կը հրաւիրէ իր արքունիքը։ Սիրալիր ու բարեկամական է հրաւէրը. և Թագուհւոյն ամենևին կասկած չտալու համար, բոլորովին անտարբերութիւն մը կը ցուցընէ իր առջի ամուսնոյն վրայ, և թէ երկրորդ հարսանեաց վայելչացը մէջ գտած է իր բարեբաստութիւնը։ Հակըն ոչ միայն քաջ, այլ նաև նախատես, պարապ տեղ կը ջանայ արգելուլ զԹագաւորն Կունթէր՝ Էցէլի արքունիքը երթալէն։ Նիէպելունկի դիւցազունքը ճամբայ կ'ելլեն՝ Հռենոսի ջուրերուն մէջ պահելով իրենց գանձը, և ընդունելով որ մէկու մը

ջրայտնեն ուր պահած ըլլալնին։ Ճամբուն վրայ այլ և այլ տխուր նախազգացութիւններ կը նշանակէ անոնց Հակըն, և թէ ինչպէս գէշ բաղցի մը յայտարար են անոնք։ Բայց անոնք առանց իրեն ականջ կախելու՝ կը շարունակեն ճամբանին, և կը հասնին Էցէլի արքունիքը, ուր թագուհին սիրալիր և անկեղծ ընդունելութիւն մը կ՚ընէ անոնց. միայն Հակըն՝ խղճէն նեղուած, անմասն է իր ընկերակցացը ապահովութենէն. ուստի և իրեն խորհրդոցը անսալով, արքունի կոչնոց՝ իրենց պատերազմական զէնքերովը կ՚երթան։ Խաղերը կը սկսին. Հակըն որ կը գուշակէր Թագուհւոյն խորհուրդը, կ՚ուզէ գէթ սուղի նստեցընել իր վրէժխնդրութիւնը. ուստի ձեռքի սուրովը կը զարնէ ու կը սպաննէ Գրիէմհիլտի և Էցէլի պզտի տըղան։ Հոն արքունեաց մէջ սոսկալի կոտորած մը կը սկսի, որուն արհաւրայը ստորագրութիւնը քիչ պատերազմներու մէջ կրնայ տեսնուիլ։ Կոտորածը բոլոր գիշերը կը տեւէ. Նիւպէլունկները առիւծաբար իրենք զիրենք կը պաշտպանեն, ու եօթն հազար հոգի կը մեռցընեն Էցէլի պատերազմակիցներէն. անոնց դիակունքը պատուհաններէն դուրս կը նետեն, և կարծես թէ կ՚ուզեն դէմ դնել թշնամւոյն՝ որ ամէն կողմանէ զիրենք նեղը կը ձգէ։ Բայց նոր տեսակ մահ մը կը սպառնայ իրենց. Գրիէմհէլտ կրակ տալ կու տայ սրահին. անոնք արեամբ կը մարեն այն կրակը, ու արեամբ կ՚անցընեն իրենց ծարաւը։ Վերջապէս թիւը կը յաղթանակէ քաջութեան, և Նիւպէլունկի ասպետներէն ուրիշ մարդ չմնար՝ բայց եթէ Թագաւորն Կունթէր և Հակըն, որոնք կ՚իյնան յոգնած՝ բայց ոչ յաղթուած։ Կը գտնեն զանոնք մեռելոց մէջ, և շղթայակապ կը բերեն առ Թագուհին։ Գրիէմհէլտ կը հարցընէ առ Հակըն թէ ուր պահեր է Նիւպէլունկներուն գանձը։ Կարիճ պա-

տերազմողը պատասխան կու տայ թէ երդում ը-րած է չյայտնելու՝ քանի որ իր ընկերակիցներէն մէկը կենդանի է։ Կրկնեց Թագուհին. « Ես հիմա խալըսեմ զքեզ քու երդմանէդ ». ու մէկէնիմէկ կտրել տուաւ իր եղբօրը Կունթէրի գլուխը, ու Հակընի ներկայացընելով, « Հիմա, ըսաւ, կրնաս խօսիլ։ — Հիմա պատասխանեց աւազակը, ոչ ոք գիտէ թէ ո՛ւր է գանձը՝ բաց 'ի ինծմէ և յԱստուծոյ։ Ետևէ եղիր որ Աստուծմէ իմանաս, վասն զի ես ոչ երբէք պիտի զրուցեմ քեզի »։ Թագուհին կատղած՝ անոր սիրտը խոթեց Սիկֆրիտի սուրը զոր սպաննելէն ետքը առեր էր իրմէ Հակըն։

Գրիէմհիլտի վրէժխնդրութիւնը կատարուեցաւ։ Բայց այն ատեն որ կը յաղթանակէ, աւապետաց մէկը զայրանալով՝ այնչափ ազնուաց համար, որոնց գլխաւորն պատճառն էր, կը սպաննէ զինքը Էցէլի աչքին առջևը, որ ամենևին դէմ չկենար. և կը մնայ միայն արտասուելու համար այն քաջ պատերազմողներն որ մեռան։

Ասոնք են գլխաւոր տեսարանները այս Նշանաւոր քերթութեան, յորում պատմական անցքերը այնչափ այլայլութիւններ կրած և բնականէ դուրս դիպաց հետ խառն են, որ անկարելի է որոշ կերպով սահմանել անոնց ժամանակը։ Ոմանք, ինչպէս վերը ըսինք, կ'ենթադրեն թէ Էցէլ Թագաւորը՝ Ատտիլաս ըլլայ, և թէ այս քերթուածը ակնարկութիւն մը ըլլայ Սուասոնի պատերազմին որուն առջևը արգիլուեցաւ Հոնաց ահեղ Թագաւորը։ Սակայն Էցէլ՝ այս քերթուածին մէջ շատ խեղճ վիճակի մը մէջ ստորագրուած է. անանկ որ և ոչ իսկ սուրը կրնայ քաշել նախատանաց վրէժ խնդրելու համար, և թող կու տայ որ նոյն իսկ իր արքունեացը մէջ ամէնքը զինքն անպատուհաս նախատեն։ Ի՞նչպէս այսպիսի անձի մը վրայ կրնանք նկատել Ատտիլայ

պատմական մեծ կերպարանքը, որ իր ժամանակին անցիցը վրայ այնչափ ահաւոր հետքեր ձգած է։

Բայց եթէ պատմական ստուգութիւնը կը պակսի Նիբելունկի քերթուածին, չկայ մատենագրական յիշատակարան մը որ այնպիսի ճշմարիտ գաղափարներ տայ և այնպիսի ճիշդ գոյներու տակ հեռաւոր ժամանակաց բարքն ու սովորութիւնները ստորագրէ։ Բնաւորութիւնք կենդանի և ստոյգ կերպով նկարուած են։ Մատենագրութեան արժանաւոր է Հակընի նկարագիրը, որ զարմանալի կերպով կը միացընէ իր վրայ այլ և այլ իրարու հակառակամարտ բնաւորութիւններ. ինչպէս իմաստնոյ մը խոհականութիւնը, գիւցազին մը քաջութիւնը, և աւազակի մը անզգամութիւնը։ Միանգամայն Ոդիսևս մըն է, Աքիլլէս և Թերսիտէս։

Քերթուածին այլ և այլ տեսարանները ճարտարութեամբ մտածուած և ճշմարիտ հանճարով կարգի գրուած են. տեղ տեղ կատակերգական կտորներ ալ կան, որոնք բնական են. բայց տեսարանին ընդհանուր երևոյթը տխուր է և ահաւոր. միայն արիւն կը շնչէ. և սպանութեան և կոտորածի տեսարանները՝ որոնցմով քերթուածը կը լմընայ, այնպէս խիստ են և գժնդակ, որ արհաւրաց տխուր ազդեցութիւն մը կ՚ընեն ընթերցողին վրայ։ Եւ թէպէտ փափաքելի էր որ քերթուածին ամբողջութեանը մէջ աւելի արուեստ գտնուէր, սակայն պէտք է խոստովանիլ թէ եռանդուն երևակայութեան և ուժով վրձնի տէր է հեղինակը, այդպիսի մեծ պատկերներ իրենց բնական գոյնովը ստորագրելու յարմար։

Գրեթէ հինգ դար՝ Գերմանիոյ մէջ անծանօթ մնաց այս քերթութիւնը. վասն զի հաւանական կ՚երևնայ թէ երեքտասաներորդ դարուն մէջ Գերմանացիք ունեցած ըլլան իրենց այս Իլիականը։

Ուրիշ զանազան ասպետական քերթուածներ, ինչպէս Դիւցազանց Գիրքը, Արկածք Տիէթրիխոյ և Արքունիք Արթիւրայ կոչուածները յայտնապէս կը ցուցընեն թէ Գերմանացիք Սուաբեան իշխանաց ցեղին ատեն պահեցին բանաստեղծութեան ախորժակը։ Ասոր մէկ գլխաւոր պատճառն ալ խաչակրութեանց պատճառաւ Գերմանիոյ և Գաղղիոյ մէջ եղած յարաբերութեանց շատութիւնն էր։ Սուրբ երկրին ճամբուն վրայ իրարու կը հանդիպէին՝ ու այն ատեն ընդհանուր քրիստոնէից միութեանը ատեն էր. ճամբուն նեղութիւնը կը մոռնային հայրենիքնին յիշեցընող երգերով. Գերմանիոյ մինեզինկերները պատերազմի դաշտաց մէջ՝ եղբօր պէս-էին Գաղղիոյ հարաւային Թրուպատուրներու և հիւսիսի-Թրուվէրներու հետ. և զգացմանց այս միաբանութենէն, մտածութեանց և բարուց փոփոխ յարաբերութիւններէն առաջ եկաւ՝ որ ասպետական քերթութիւնը մինչև 'ի հնգետասաներորդ դար, գրեթէ նոյն կերպարանքն ունեցաւ Եւրոպայի ամէն ժողովրդոց մէջ։

Ինչպէս 'ի Գաղղիա, սանկ ալ Գերմանիոյ մէջ, թագաւորք և իշխանք սիրողք եղան և խրախուսիչք գրչութեանց. բայց քիչ ատենէն իրենց նախանձորդ և ուսուցիչներ գտնելով հասարակ ու գիւղական անձանց մէջէն, մոռցուցին հրաժարեցան այն փառքէն, ու կրկին զինուորական հրաժանգաց պարապեցան՝ ուր եթէ յաղթուէին ալ, իրենց հաւասար անձէն կ'ընդունէին այդ պարտութիւնը։ Ուստի հնգետասաներորդ դարէն առաջ քերթողութիւնը ձգուեցաւ արուեստաւորաց, վարպետներու, գարբիններու, կօշկակարներու, որոնք Երգիչք կ'անուանէին (Meister saenger)։ Ասոնք իրենց կծու և արհամարհոտ լեզուովը՝ անոր բնութիւնը փոխեցին.

ու մը այնուհետեւ ասպետական չմնալով, քաղաքային ու անտանելի ժողովրդական կերպարանք մը առաւ։ Թէպէտեւ բազմաթիւ էին այս քերթողքը, և իրենց գրուածները քիչ շատ մտադրութեան արժանաւոր, բայց մենք գոհ ըլլանք անոնցմէ ամենէն հռչակաւորը նշանակելով։

Առիկայ Նուրիմպէրկցի կօշկակար մըն էր Հանս-Սաքս կոչուած։ Հայրը որ դերձակ մըն էր՝ մանկութեան ատենէն զինքը ձրիավարժ դպրոց մը դրած էր, ուր՝ ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէ իր քերթուածոց մէկուն մէջ, խիստ չափաւոր դաստիարակութիւն մը ընդունեցաւ։ Հազիւ թէ քիչ մը յոյն և լատին լեզուաց հմտութիւն ունեցեր էր, հայրը մէկէնիմէկ կօշկակարի մը քով դրաւ զինքը. բայց ոստայնանկ մը՝ որ միանգամայն երգիչ էր՝, սորվեցուց պատանւոյն բանաստեղծութեան արուեստը. որով սկսաւ քիչ ատենէն պատերու վրայ այլ և այլ քերթուածներ շարագրել։

Կօշկակարի քով աշակերտութեան տարիները լմնցընելէն ետքը՝ Ճամբորդութեան ելաւ Գերմանացի գործաւորաց սովորութեան համեմատ։ Սաքս կը խոստովանի թէ իր Ճամբորդութեանը մէջ ամէն ջանք ըրաւ քերթողութեան արուեստին մէջ կատարելագործելու։ Կ'երեւնայ թէ անկէ ետքն ալ իր գլխաւոր պարապմունքն այն եղած է. վասն զի իր եօթանասուն և եօթներորդ տարուան հասակին ուզելով 'ի մի հաւաքել իր ամէն գրաւորական արդիւնքը, տեսաւ որ անոնք երեսուն մեծ հատորներ ձեւացուցեր էին, ամէնքն իր ձեռքովը գրուած։ Ասոնց մէջ էին չորս հազար երկու հարիւր երգեր, երկու հարիւր ութը թատերական քերթուածներ, հազար եօթը հարիւր առակներ, վէպեր. վաթսունուիրեք կրօնական, պատերազմի և սիրոյ երգեր. բոլորը մէկտեղ վեց հազար քառասունըութը կտոր, ընդ

մեծ և ընդ. փոքր։ Այս Թիւը՝ Հանսի գրելու դիւրութիւնը կը յայտնէ, բայց ոչ նոյնպէս և հանճարոյն զօրութիւնը. և իրաւի, որչափ ալ ընդհանրապէս քերթողական հանճար և ախորժակ մը տեսնուի իր ամէն գրուածոցը մէջ, սակայն զանազան Թերութիւններ ալ ունի, իր ժամանակաց սովորութիւններին ու բարքը տալով ոչ միայն հնութեան գեղեցազանցը, այլ նաև սրբոց և հրեշտակաց։

Սաքս՝ Լուտերի վարդապետութեանն եռանդուն ջատագովներէն մէկն եղաւ, ու կրօնից նորոգութիւնն ընել ուզող անձին վրայ յաղթական քերթուած մը շարագրեց Սոխակն Վիթէնպէրկի կոչուած. բայց հազիւ քանի տարի անցեր էր վրան, մէկ անոր վարդապետութեանցը տևական ըլլալուն չէր հաւատար, ու անոր վերահաս կործանման վտանգը կը գուշակէր։ Կենացը վերջի տարիները կրօնական ու քաղաքական վէճերէ բոլորովին ձեռք քաշելով, ինքզինքը Թատերական քերթութեանց տուաւ։ Կ'երևնայ Թէ անոնք բաւական մտադրութեան արժանաւոր երկասիրութիւններ սեպուած պիտի ըլլան. որովհետև անուանին Կեթէ ուզեց նմանիլ անոնց և Թատեր վրայ հանդիսացընել տալ։

Ը.

ՍՊԱՆԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԲ ԴԱՐ)

ՍԻՏԻ ՔԵՐԹՈՒԱԾԸ ԵՒ ՌՈՄԱՆՍՆԵՐԸ

Հռովմէական ինքնակալութեան իշխանութեանը տակն ինկող ազգաց մէջ՝ իր տերանցը լեզուն ընդունողներուն մէջ ամենէն աւելի յօժարակամ երեւցաւ Սպանիա. ուր ուրիշ լեզու ծանօթ չէր երբ 409ին հոն արշաւեցին Սուեւք, Ալանք, Վանդալք և Վիսիգոթք: Այս վերջինները՝ որ հիւսիսական ազգաց մէջ ամենէն աւելի լուսաւորեալ կամ նուազ բարբարոս էին, իբերական թերակղզիէն իրենց հին դաշնակիցները վռնտեցին, և միայն տեարք մնալով երկրին՝ հռովմէական ժողովրդեան հետ խառնուեցան ու քրիստոնէական կրօնքն ընդունեցան. և երբ 710ին Սպանիա նշաւակ եղաւ Արաբացւոց արշաւանացը, երկրին մէջ ոչ Հռովմայեցի մնացեր էր և ոչ Գոթք, այլ միայն Սպանիացիք:

Սպանիական լեզուն՝ լատինականին հիւսիսային բարբառներու հետ խառնուրդէն առաջ

եկած է. արաբացին ալ ետքը այլ եւ այլ բառերով ճոխացուց, եւ առանց լեզուին հոգւոյն վրայ փոփոխութիւն մը ընելու՝ իր հագագային հնչմունքը գրաւ վրան: Այսպէս սպանիականը հաղորդ է լատին, գոթական ու արաբացի բարբառներուն. բայց զինքը գործածող մարդկանց պէս գոռոզ. ոչ երբէք յանձնառու եղեր է օտար օրէնքի մը տակ մնալ. եւ ինչպէս լեզուն, ասանկ ալ մատենագրութիւնը ազգային եղած է միշտ, թէպէտեւ գաղղիական ու իտալական մատենագրութենէն ետքը փայլած:

Սակայն երկար ու դժնդակ եղան իր ճգունքը արաբական բռնութեան եւ ազդեցութեանց դէմ: Քրիստոնէական հաւատք ու կաստիլեան գոռոզութիւնը ՝Քսերէսի ձախորդութենէն ետքը ապաւինեցան լեռներու մէջ. եւ սպանիական բանաստեղծութիւնը արգասիք է այն երկար եւ արիւնառուշտ կռուոյն՝ որ Մաւրիտանացւոց սպառսպուռ հալածմամբը վերջացաւ: Այս պատճառաւ ալ է որ բոլորովին ազգային ու ասպետական է իրենց քերթութիւնը:

Միջին դարուց մէջ ՝ի Գաղղիա, ՝ի Գերմանիա եւ յԱնգղիա երեւցած քերթողներէն հռչակուած դիւցազունքը՝ աւելի առասպելաց քան թէ պատմութեան կը վերաբերին. եւ եթէ իրենց անուանքը իրական անձինք կը յիշեցընեն, այլ իրենց քաջագործութիւններն երեւակայական, կամ այն աստիճանի կերպարանափոխ եղած՝ որ իրենց պատմական յատկութիւնն ու արժէքը կորսընցուցեր են: Սակայն ասոնց թուոյն մէջէն դուրս է կաստիլեան դիւցազնն Սիտ: Քերթողք իրեն անձին համար զարմանալի դէպքեր ստեղծագործելու կարօտ չեն. արդէն դտած են զանոնք պատմութեան մէջ, եւ իրենց երեւակայութիւնը՝ առանց հնարելու, ընտրութիւն միայն պիտի ընէ քեր-

Digitized by Google

Թողական ազդեցութեամբ լեցուն վարքի մը նշանաւոր դէպքերուն։ Ուստի՝ պէտք չէ զարմանալ եթէ սպանիական հին քերթութեան ամբողջութիւնը բովանդակուած տեսնենք Սիտայ փառացն ընծայուած երգերուն մէջ։

Կ'երեւնայ թէ Տօն Ռոտրիկ տէ Պիվարի վարքը՝ մահուընէն քիչ տարի ետքը գրուած է՝ իր մահմետական երկու ծառայիցը ձեռքով. և թէ այս ժամանակագրութենէն քաղուած են քերթուածը, ռոմանսները և ողբերգութիւնք՝ որոնց նիւթը դիւցազնին ու գլխաւոր անձն է։ Քերթուածը ոտանաւոր վիպասանութիւն մըն է իր վերջին յաղթութեանցը, և Կարիոնի իշխանազուններէն ընդունած արհամարհանաց վրէժխնդրութեանը, որոնց հետ ամուսնացուցեր էր իր դստերքը։

Կամ այն է որ քերթուածին սկզբնաւորութիւնը պակաս է, կամ թէ քերթողին դիտմունքն եղած է իր դիւցազնին ծերութիւնը երգել, այս ստոյգ է որ իր վաթսունեչորս տարուան հասակին կը ներկայանայ մեզ Սիտ։

Ալփոնսոս թագաւորին քով ըրած ծառայութեանցը փոխարէն ապերախտութիւն տեսնելով ու իր հրամանաւը աքսորուած, Ռոտրիկ արտասուալից աչքով կը հեռանայ իր հայրը բնակութիւն եղող բերդէն, ու Պուրկոս քաղաքէն կ'անցնի, հետն ունենալով քանի մը բարեկամներ՝ որ հաւատարիմ մնացեր էին իրեն թշուառութեանը մէջ ալ։ Պուրկոսի բնակիչներն անոր աղէտքը տեսնելով կ'արտասուեն վրան, բայց ոչ ոք չհամարձակիր անոր դուռը բանալ, վախնալով Ալփոնսոսի բարկութենէն. ու բաւական կը սեպեն հառաչելն և ըսելը. «Ո՛վ Աստուած, ինչո՞ւ այս բարի հպատակին աղէկ տէր մը չտուիր»։ Սիտ տխրութեամբ կը շարունակէ իր ընթացքը մինչև 'ի սահմանածայրս Մաւրիտանացւոց. և

Ճամբուն վրայ կ՚ուզէ հրաժեշտի ողջոյնը տալ Քիմենէսի և իր աղջկանը, որոնք սրբոյն Պետրոսի աբբայարանը առանձնացած էին։ Կը դրկէ զանոնք խանդաղատանօք, ու « Ա՜հ, Քիմենէս, կ՚ըսէ, կը սիրեմ զձեզ, ինչպէս կը սիրեմ իմ հոգիս։ Կը տեսնէք որ հարկ է բաժնուիլ իրարմէ. պէտք է որ հեռանամ, և դուք մնաք հոս։ Լսէ՛ Աստուած իմ աղօթիցս, և միւսանգամ դառնամ հոս իմ դստերքս ամուսնացընելու համար. տայ ինձ բարեբաստութիւն և քանի մը օրուան կեանք »։

Ձենք ուզեր յերկարել մեր խօսքը Սիտի Մաւրիտանացւոց դէմ տուած պատերազմներովը, իրեն հետ միաբանող երեքհարիւր ասպետաց գլուխ և առաջնորդ կենալով։ Ամէն յաղթութիւններէ ետքը՝ իր յաղթանակին նուէրը կը մատուցանէ Ալփոնսոս թագաւորին։ Բայց իրեն յաջողութիւններն՝ քրիստոնեայ իշխանաց նախանձը կը գրգռեն. Հռայմոնտ Բ՛ Պարշէլոնի կոմսը, կը խրախուսէ իրեն դէմ ու կը յաղթուի. Սիտ՝ որ միշտ մեծանձն է; բռնական կը սեպէ անոր սուրն առնելը, և կենացը կը խնայէ. անկէ կ՚երթայ Վալէնցհիայի թագաւորութիւնը կը գրաւէ, և քիչ ատենէն հոն բերել կու տայ ըզՔիմենէս և իր դստերքը։ Մարոքի թագաւորը յիսուն հազար պատերազմող հետն առած՝ կու գայ զինքն հալածելու. բայց ծերունին Սիտ փոյթ չըներ ու չվախնար թշնամեաց թուոյն առաւելութիւնը տեսնելով. « Գոհութիւն Աստուծոյ, կ՚ըսէ, իմ ամենէն աւելի սիրելի ստացուածքս քովս են։ Սուրովս Վալէնցհիայի տիրեցի, ու ալ ասկէ ետքը իմ ժառանգութիւնս է. մահը միայն կըրնայ առնուլ զայն ինծմէ։ Իմ հետս են դստերքս և կինս. երկրաւոր հաճոյք եկան դտան զիս ծովուց ափանցը վրայ։ Պիտի հագնիմ իմ զէնքերս,

և պիտի չստիպուիմ հանել զանոնք։ Իմ աղջիկներս ու իմ կինս պիտի տեսնեն պատերազմիլս. պիտի տեսնեն թէ ինչպէս օրուան հացը կը վաստըկուի»։

Սակայն իր կինն ու դստերքը Ալքազարի ամենէն աւելի բարձր աշտարակի մը վրայէն կը տեսնէին Մաւրիտանացւոց վրանները.

«Ի՞նչ են անոնք, կ՚աղաղակեն։ Ա՛հ, փրկէ զքեզ Աստուած, ո՛վ Սիտ»։

Պատասխան կու տայ ծերունի պատերազմողը. «Ամենեւին հոգ մ՚ընէք։ Մեծ ու զարմանալի հարստութիւններ են անոնք որ մեր ձեռքը պիտի իյնան։ Եկաք դուք իմ քովս, և մեր դստերաց ամուսնութեանը համար՝ հարսանեաց նուէրներ կը բերեն։ Ո՛վ կին, կեցիր այս արքունեաց մէջ. մի՛ հեռանար՛ այս աշտարակէն. մի՛ վախնար՝ երբ իմ պատերազմիլս կը տեսնես. Աստուծոյ օգնական շնորհքովը՝ աւելի սիրտ պիտի առնում, վասն զի ձեզի համար պիտի պատերազմիմ»։

Այս տեսարանը՝ տարակոյս չկայ որ չիկրնար բաղդատուիլ Իլիականին մէջի Հեկտորի և Անդրոմաքեայ վերջին հրաժեշտին հետ. սակայն կը յիշեցընէ զնոյն կաստիլեան դիւցազին ազնուական ու սրտաշարժ լեզուն։ Երկու պատերազմողքն ալ մի և նոյն գորովն ունին, փեսայի և հօր. բայց որչափ մեծ աղդեցութիւն կ՚ընէ բարուց տարբերութիւնը՝ զգացմունքներին բացատրելու եղանակին մէջ։ Հեկտոր իր վերջին հրաժեշտի ողջոյնին ատեն՝ տխուր է և ծանր. կ՚աղաչէ Անդրոմաքեայ որ զաւկին հետ տունը դառնայ. կը վախէ որ չըլլայ թէ անոր տեսլեամբը տկարանայ իր քաջութիւնը։ Իսկ Ռոտրիկ ընդհակառակն լի է վստահութեամբ. անոնց տեսութեամբը ա՛լ աւելի կորով և կորձութիւն կ՚իմանայ։ Մէկը հեթանոս դիւցազն մըն է՝ Ճակատագրէն հալածուած.

իսկ միւսը՝ Աստուծոյ վրայ իր յոյսը դնող քրիստոնեայ ասպետ մը։

Սիտ՝ Մարոքի Թագաւորին հետ արիւնահեղ պատերազմ մը տալով, մեծ աւար մը ձեռք կը ձգէ. և երկու մասն բաժնելով, մէկը իր դստերացը կու տայ, իսկ միւսն Ալփոնսոս Թագաւորին։ Թագաւորը սիրով կ'ընդունի, և կ'ուզէ առջի բարեկամութիւնը նորոգել հետը. միայն պայման մը դնելով՝ որ Սիտ իր երկու դստերքը Կարիոնի կոմսին որդւոցը, Տիէկոյի ու Ֆերրանտոի հետ ամուսնացընէ։ Դժկամակութեամբ յանձնառու կ'ըլլայ Ռոտրիկ։ Հարսանեաց համար տրուած հանդիսից և կոչնոց ժամանակ՝ շղթայազերծ առիւծ մը հոն սրահը կը մտնէ։ Երկու կոմսերը ուրիշ բան չեն մտածեր բայց եթէ փախստեամբ ինքզինքնին ապրեցընել. մինչդեռ Սիտ կը բռնէ առիւծը և իր պահապանացը ձեռքը կու տայ։ Ռոտրիկ՝ աչքին առջև ունենալով փեսայից վատութիւնը, ցաւօք կը տեսնէ դստերացը այնպիսի անարժան ամուսնոց հետ իրմէ հեռանալը. տըխուր նախազգեցութիւններ կը տրտմեցընեն իր ու Քիմենեսի սիրտը. ու դժբաղդաբար՝ պիտի չխաբուէին։

Հազիւ թէ Կորբեսի կաղնեացը անտառը կը հասնին, «որուն ծիւղերը, կ'ըսէ քերթողը, ամպերուն հետ կը խառնուին», Կարիոնի իշխանազունքը իրենցմէ առաջ կը խրկեն հետևորդնին եղող ծառաները ու իրենք մինակ կը մնան Էլվիրա և Սոլ տիկնանց հետ… Քանի մեծ կ'ըլլայ այդ թըշուառ կանանց յուսահատութիւնը երբ կ'իմանան թէ հոն անտառին մէջ պիտի ձգուին իրենք, ուր այն անգութ կենդանիներուն՝ որոնց մռնչիւնը կը լսեն։ Սակայն քիչ է այս նախատինքը. մերկացընել կու տան զանոնք և կը պատրաստուին իրենց ձիերուն խարազաններովը ծեծել զիրենք։

Digitized by Google

Ընդունայն տեղ ծնկան վրայ եկած կ'աղաղակեն. «Յանուն երկնից՝ որովհետև մեր հօրը ձեզի տըւած սուրերը կը կրէք, կարեցէք մեր գլուխը. զայս կը խնդրենք ձեզմէ, 'ի փոխարէն մեր ըրած բարեացը. բայց այդպիսի անօթալի պատժով մի պատուհասէք զմեզ: Ձերն է արհամարհանքը, եթէ զմեզ ծեծելու ըլլաք»:

Կարիոնի իշխանազունքը ամենևին ականջ չկախեցին ոչ անոնց աղաչանացը և ոչ ալ արտասուաց. այլ կը զարնէին զանոնք, մինչև որ արիւններն կը կայլակէր, ու կիսամեռ կը թողուին: Իրենց այն վիճակին մէջ՝ կը գտնէ զօրիորդս անոնց ազգականներէն մէկը Ֆէտէզ-Մունոզ, և անոնց հօրը քով զիրենք կը տանի: Հարկ չէ ըսել թէ որչափ սաստիկ կ'ըլլայ Սիտի բարկութիւնը: Չէ թէ լոկ ահաւոր վրէժխնդրութիւն մը, այլ արժանաւոր հատուցում մըն ալ պէտք է: Կաստիլիոյ թագաւորութեան խորհրդական իշխանները կը ժողվուին 'ի Թոլետոյ, և հոն հարիւր ասպետով կը ներկայանայ Սիտ: Արքայէն դատաւորներ կը խնդրէ՝ որպէս զի իր ու Կարիոնի իշխանազանց դատաստանը տեսնեն արդարութեամբ: Թագաւորը իրեն խնդիրքը կը շնորհէ. և երբ ամէնքը կը սպասէին թէ ի՞նչ հատուցմունք պիտի ուզէ իր զաւկրաց եղած նախատանացը, ինքն ամենևին խօսքը չըրաւ անոնց եղած արհամարհանացը. միայն խնդրեց որ իր դատերքը ետ իրիկողները՝ դարձընեն նաև երկու սուրը և երեք հազար արծաթի դահեկանները՝ զոր ընծաներ էին իրմէ: Իշխանազունքը ուրախութեամբ կը հնազանդին, և կը կարծեն թէ անով խալըսեցան: Այն ատեն Սիտ ոտք կ'ելլայ, և թագաւորին դառնալով կ'ըսէ.

«Տէր արքայ, շնորհակալ եմ քեզմէ. բայց չեմ կրնար մոռնալ ինծի եղած ամենէն մեծ նախա-

տինքը։ Մտիկ ըրէ ինծի քու բոլոր արքունեօքդ, և իրաւունք տուր իմ ցաւոցս։ Կարիոնի իշխանազունքը՝ որ այնպէս անարժան կերպով զիս անպատիւ ըրին, չեն կրնար զիս գոհ ընել բայց եթէ պատերազմով մը։ Ըսէք ինծի պայազատք, ինչ կերպով զձեզ նախատեցի... Վալէնսիա քաղաքին մէջ տուի ձեզի իմ դստերքս մեծ պատիւներով ու հարստութեամբ։ Թէ որ դուք զանոնք չէիք սիրեր, ո՛վ մատնիչք, ինչո՞ւ վերուցիք զանոնք քաղաքէն՝ ուր այնչափ պատիւ ունէին։ Ինչո՞ւ Կորբեսի անտառին մէջ մինակ ձգեցիք, վայրենի գազանաց ու գիշատիչ թռչնոց որս։ Նախատինքը՝ որոնցմով զանոնք նախատեցիք, ձեր գլխուն վրայ կը ծանրանայ։ Թող արքունի իշխանք դատեն՝ թէ արդեօք պարտակա՞ն էք դուք ինծի հատուցման»։

Կարսիխոս կոմսը, իշխանազանց բարեկամը, տաք կ'ելլէ ու կ'ըսէ.

«Սպանիոյ ամենէն աւելի ընտիր Թագաւորին արդարութեանը կը բողոքեմ։ Սիտ եկաւ մտաւ այս արքունիքը, ու մորուքը աճեցընելով կարծեց վախ և ահարկութիւն ձգել ամենուն վրայ. բայց Կարիոնի որդիքը այնպէս ազնուատոհմ են, որ անոր դստերքը իրենց արժանաւոր հարսն չսեպան. անոր համար իրաւունք ունէին զանոնք երեսի վրայ ձգելու. ու հօրերնուն Ռոտրիկի դանդաղներն ամենևին արժէք մը չունեին մեր աչքեր»։

Այն ատեն Քամփէատոր ձեռքն ածելով իր երկայն մորուքը, աղաղակեց. «Երկայն է իմ մորուքս, վասն զի այդպէս հաճոյ է ինծի. բայց քանի որ կ'ապրիմ, ոչ ոք՝ մաւրիտանացի կամ քրիստոնեայ, համարձակեցաւ ձեռք երկնցընել անոր։ Բայց դու, ո՛վ կոմս, չունիս այդ պարծանքը. վասն զի Կապրայի բերդին մէջ՝ ոչ միայն

բնծի, հապա նաև մանկանց տղայոց արհամարհանք էիր և խաղալիկ»։ Ետքը Փէրոյ Պէրմուէզի դառնալով, որ իր ազգականն էր և լուռ կը կենար, «Խօսէ, ըսաւ, ով քաջ. ինչո՞ւ համար կը լռես։ Անոնք իմ դստերքս են, բայց քու ալ քեռորդիքդ։ Երբոր զիս կը նախատեն, քեզի համար ալ այնչափ ապտակներ են։ Եթէ իրենց պատասխան տամ, ա՛լ առիթ պիտի չունենաս պատերազմելու»։

Այս հրաւէրներն ու խրախուսանքը այնչափ ճշգրտանման են՝ ուր կարծես թէ քերթողը անսածը կը պատմէ, լսածը կ'երկրորդէ։ Այսպէս պէտք էր որ խօսէր ու գործէր ծերունին Սիտ։ Արդի քերթող մը զինքն իսկ ասպարէզին մէջ պիտի խօթէր իր ու դստերացը պատիւը խնդրելու համար. պիտի հանդիսացընէր զքաջ ծերունին որ իր հակառակորդացը դէմ կը կռուէր, ու այն ահաւոր սուրովը՝ որով այնչափ անգամ պատերազմի դաշտաց մէջ յաղթանակած էր Մաւրիտանացւոց վրայ, պիտի պատուհասէր Կարիոնի իշխանազանց հպարտութիւնն ու նենգութիւնը։ Թերևս այս յարմարութիւնն աւելի թատերական՝ կամ մանաւանդ քերթողական ըլլար. բայց ճշմարիտ չէր ըլլար, և քերթուածը՝ իրեն պատմական անկեղծութիւնը կը կորսնցընէր, յորում է իր գլխաւոր գեղեցկութիւնը։ Կրնանք ըսել որ այս տեսանաւոր ժամանակագրութեան հեղինակը գրեթէ բան մը ինքիրմէ ստեղծած չէ. աւելի պատմիչ մըն է քան թէ քերթող։ Այնպիսի կերպով մը տեսարաններն ու անձինքը կը ներկայացընէ՝ որ իրենց ստուգութեանը վրայ չես կրնար տարակուսիլ։

Սիտ կ'ընտրէ իր ախոյեաններն. պատերազմը բաց դաշտի մը մէջ ու թագաւորին ներկայութեանքը պիտի ըլլայ. «Նշանը տրուածին պէս,

Digitized by Google

Սիտի ախոյեաններին առաջ կու գան՝ առ պայազատս Կարիոնի. անոնք ալ իրենց կողմանէ Սիտի ախոյենից դէմ կ՚ելլեն։ Ամէն մէկը իր քաջութիւնը կ՚ուզէ ցուցընել. կը գրկեն իրենց վահանները, սրտերնուն վրայ կը դնեն, կը խոնարհեցընեն իրենց գեղարդունքը, կը զարնեն մտրակով իրենց երիվարները, և երկիր կը դողայ անոնց արագ ընթացքը տակ։ Արդէն իրենք մէկմէկուհետ խառնուած են. վրանին նայողը զանոնք արդէն մեռած կը համարի»։

Կռիւը կը յերկարի գեղարդեամբ և սրով. բայց վերջապէս Սիտի ախոյեանքը յաղթող կ՚ելլեն, և Ալփոնսոս թագաւոր կը հռչակէ անոնց քաջութիւնը։ Պատերազմին կենդանի և աշխոյժ նկարագրէն ետքը, քերթողը այսպէս կը լմնցընէ.

«Մեծամեծ ուրախութիւններ և հանդէսներ կատարուեցան Վալէնսիա քաղաքին մէջ՝ Սիտի ախոյենից տարած փառացն համար։ Ռույ-Տիազ (Սիտ) ձեռքը մօրուացը տանելով. «Գոհութիւն, ըսաւ, թագաւորին երկնից. իմ դստերացս վրէժը խնդրուեցաւ։ Հիմա որ Կարիոնի ժառանգութիւնը կը ձգեն, կրնամ առանց շիկնելու ամուսնացընել զանոնք՝ որու որ ուզեմ»։ Եւ յիրաւի, Սիտի դստերքը Արագոնի և Նավառրայի պայազատաց հետ ամուսնացան, և տանիկով աւելցուցին անոր փառքն՝ որ աւելի յաջող օրուան մը մէջ ծնած էր։

Անշուշտ մեր յիշատակած քանի մը հատուածներէն ալ պիտի նկատեն ընթերցողք թէ կատարեալ քերթուած մը չէ Սիտ։ Բայց անոր յարգը հասկընալու համար՝ ժամանակին սրտովը ու գաղափարներով պէտք է դատել, բոլորովին մէկդի դնելով արդի բանաստեղծութեան վրայ ունեցած մեր գաղափարը։

Եթէ այս դիտողութիւնը հարկաւոր է երկար

քերթութեան մը համար, որուն մէջ քիչ շատ կարգաւորութիւն և շարամանութիւն կայ, եւ առաւել այն բանաստեղծական շարագրածոց որոնք թէպէտև նոյն անձին կը վերաբերին, այլ հաւասար միութեան կապ մը չունին։ Խօսքերնիս սպանիական ռոմանսներ շարագրողաց համար է, որոնք ընդհանուր անուամբ Վէղա Սիդի կը կոչուին։ Բուն ընդարձակ քերթուածէն աւելի ժողովրդականութիւն մը ստացած են սոնք, վասն զի երգեցուելու համար յօրինուած են. մայրերը կը սորվեցընէին զանոնք իրենց զաւակացը, ու մէկ կողմանէ ալ խօսելու կը վարժեցընէին զիրենք. զինուորք թշնամւոյն դէմ գնացած ատեննին զանոնք կ'երգէին։ Ո՞վ էր այս ռոմանսներուն հեղինակը։ Կրնանք ըսել թէ բովանդակ Սպանիա։ Ոչ ոք 'ի քերթողաց իր անունը չգրաւ անոնց վրայ. երկրին մէջ ծնան, ինչպէս պտուղ մը իր հողին վրայ։ Երկար ատեն բոլոր Սպանիոյ մէջ երգեցուելէն ետքը, Յովհաննէս Էսքոպար անունով մէկը զանոնք 'ի մի հաւաքեց, և որոնք եօթանասուն են թուով. բայց անշուշտ այլ և այլ ուրիշ երգեր ալ պիտի ըլլան անոնցմէ դուրս մնացած։ Ինչուան առ մեզ հասածները, և որոնք հաւանականաբար այլ և այլ ժամանակ յօրինուած են « քաջին ասպետին Սիտայ Քամփէատոր » պատմութիւնը կը կազմեն։ Ընթերցողաց գաղափար մը տալու համար՝ անոնցմէ մէկ քանին մէջ բերենք։ Պատուական ականց նման են ասոնք զորս շփելէն ու մաքրելէն զգուշանալու է. կամ հին մետալներու՝ որոնց ժանգն անգամ սրբելէն վախնալու է, որպէս զի չըլլայ թէ իրենց բուն յարգը կորսնցընեն։

« Մարդկանց մէջ մէկը չկար Տիէկոյի պէս տըխուր։ Գիշեր ցորեկ ուրիշ բան չունէր՝ բայց եթէ իր տանը եղած նախատանաց վրայ խորհրդածել։

Digitized by Google

Լայնէզի գերգաստանը հարուստ էր և հին, և ուրիշ ընտանեաց հետ ըրած խնամութեամբը զօրացած։ Կ'իմանայ թէ իր ոյժը բաւական չէ 'ի վրէժխնդրութիւն, թէ իր երկար տարիները կը քշեն կը տանին զինքն 'ի շիրիմ. և իր թշնամին, Գոմաս, պանծանօք կը քալէ քաղքին մէջ, և չկայ մէկը որ համարձակի անոր ճանապարհը արգելուլ։ Չիկրնար ոչ քնանալ, ոչ ուտել, ոչ աչքը գետնէն վեր վերցընել, կամ իր տանը սեմը կոխել, կամ բարեկամացը հետ խօսիլ, ու անոնցմէ մխիթարութիւն ընդունիլ, վախնալով որ չըլլայ թէ իր անպատիւ շնչովը զանոնք ցամաքեցընէ։

« Վերջապէս Տիէկոյ իր համր ցաւոց շղթայն կը խզէ կը թօթափէ։ Կը կանչէ իր որդիքն, ու առանց յայտնելու անոնց իրեն եղած նախատինքը, կը բռնէ անոնց ձեռքերը, ու այնպէս պնդապէս կը կապկըպէ զանոնք, որ արտասուօք իրմէ շնորհք կը խնդրեն։ Իր յոյսը կորսնցընելու վրայ էր, երբոր իր կրտսերագոյն որդւոյն Ռոտրիկին ձեռքերը կապել ուզած ատենը, իր չյուսացածը տեսաւ անոր վրայ։ Երիտասարդը բարկացայտ վագրի մը նման աչուըներով հօրը դիմացն ելաւ, ու « Դուն մոռցեր ես, ըսաւ, թէ զիս ազատազգի մը ըրած ես. սակայն ես ոչ երբեք կրնամ մոռնալ թէ իմ հայրս ես։ Առանց ատոր՝ այս քեզի երկնցած բազուկը սուր մը կը դառնար, քու աղեաց մէջ այս նախատանաց հատուցմունքը խընդրելու համար »։

« Ուրախութեան արտասուօք լեցուեցան ծերունւոյն աչքերը. աղաղակեց. — Դուն ես, Ռոտրիկ, դու ես իմ որդեակս. քու բարկութիւնդ ինծի խաղաղութիւն կու տայ, քու ցասումդ կը հանդարտեցընէ իմ ցաւերս։ Այդ բազուկը պէտք չէ որ քու հօրդ դէմ վերցընես. այլ այն անօրէնին դէմ որ անպատիւ ըրաւ մեր տունը։ — Ո՞ւր

Digitized by Google

է անհիկայ... Այս եղաւ Ռոտրիկի պատասխանը, և ժամանակ չտուաւ հօրը իր եղած նախատինքը պատմելու։

« Ռոտրիկ կը հանդիպի ամբարտաւան Թշնամւոյն արքունեաց հրապարակին մէջ. և այնպիսի ծածուկ կերպով մը, որ ուրիշը չկարենայ լսել, կը մօտենայ անոր ու կ'ըսէ. « Գիտէի՞ր արդեօք, ազնուականդ Կոմաս, թէ ես Տիէկոյի որդին եմ, երբ անոր պատկառելի երեսին վրայ տարիր քու ձեռքդ։ Գիտէի՞ր թէ Տիէկոյ սերունդ էր Լայնէզ Քալվոյի, և թէ իր ընտանեաց պատուանշանը երբէք անպատիւ եղած չէր։ Գիտէի՞ր թէ Տիէկոյի ըրած նախատինքդ՝ անկարելի էր որ անպատուհաս մնայ՝ քանի որ ես իր որդին կենդանի եմ »։ — « Իսկ դու, պատասխան տուաւ իրեն ամբարտաւանն Կոմաս, գիտե՞ս արդեօք թէ ի՞նչ է կենաց կէսը »։ — « Այո, գիտեմ. պատասխանեց Ռոտրիկ. կենաց կէսը տրուած է վեհանձն մարդիկը պատուելու համար, իսկ միւս կէսը ամբարտաւանները պատուհասելու, և իրենց արեամբը՝ մեզի ըրած նախատինքնին սրբելու համար »։ Այս ըսաւ, ու իր բարկացայտ աչքերը կոմսին վրայ դարձուց։ « Ի՞նչ կ'ուզես ինծմէ » հարցուց Կոմս։ — « Գլուխդ, վասն զի խոստացեր եմ »։ — « Չէ, որդեակ. եկեր ես դու ստահակ ծառայի մը պէս գանակոծ ըլլալու համար »։

« Ի՞նչ եղած պիտի ըլլայ Ռոտրիկ այս խօսքը լսած ատենը »։

Չենք կրնար սպանիացի վիպասաններէն՝ պատմական հաւատարմութեամբ մէջ բերած իրենց ազգային դիւցազին փառաւոր կենացը այլ և այլ մասունքը մէջ բերել։ Բայց անհնար է մեզի զանց ընել անոր վերջին պատերազմին նկարագիրը։

« Տարիքով յոգնած, այնչափ պատերազմներով յոգնած, բայց լի փառօք, իմացաւ Սիտ թէ

Պուքար իրեն դէմ կը վազէ անհաւոր զօրութեամբ և երեսուն թագաւորաց ընկերակցութեամբ, իրմէն Վալէնսիա քաղաքն առնելու համար։

« Սիտ՝ երբոր կը պատրաստուէր անոր դէմ երթալու, այսպէս խօսեցաւ Քրիմենէի հետ։

« Եթէ մահաբեր վէրքերով զարնուած՝ պատերազմի դաշտին վրայ իյնամ, պատրաստել տուր իմ գերեզմանս Քարտենա քաղաքին սրբոյն Պետրոսի սեղանին առջև. բայց ամէն բանէ աւելի զգոյշ եղիր, Քրիմենէ, որ չըլլայ թէ Մաւրիտանացիք երկիւղի կամ տկարութեան նշանակ մը տեսնան վրադ։ Ու երբ իմ մարմնոյս վրայ հանգստեան մաղթանքները կը կարդացուին, միւս կողմանէ պատերազմողները զէնքի կանչէ, որպէս զի չըլլայ թէ թշնամեաց նոր քաջութեան մը առիթ տայ, և իրենց յաղթութիւնը չվստահացընէ։

« Ո՛վ դուստրդ իմ Դիսոնա, ինչուան գերեզմանիս մէջ ալ իմ սուրս ձեռքէս մի՛ վերցըներ. որպէս զի չըլլայ թէ անարժան մարդու մը ձեռքն իյնայ։ Եթէ Աստուած այնպէս հրամայէ, եթէ կը տեսնես դու զԲաբիեկա՝ որ պատերազմի դաշտէն կը դառնայ՝ առանց զիս իր կռնակն ունենալու, բարեկամութեամբ բաց անոր առջև տանը դուռը. խնամէ զնա, Քրիմենէ. վասն զի անիկայ որ հաւատարմութեամբ կը ծառայէ տիրոջը իր կենացը մէջ, արժանի է վարձուց անոր մահուընէն ետքն ալ։

« Օգնէ ինձ, Քրիմենէ, օգնէ որ իմ զինուորական զէնքերս հագնիմ. կը տեսնեմ ահաւասիկ որ արշալոյսը կը կարմրի երկնից վրայ, և այս օրը՝ իմ կենացս և մահուանս օրը պիտի որոշէ։ Տուր ինձ, սէր իմ, տուր քու օրհնութիւնդ, և տա՛յ ինձ Աստուած որ քեզմով կարենամ անարատ պահել իրմէ ընդունած բարիքս »։

« Այսպէս խօսեցաւ Սիտ. ու հազիւ կըցաւ

գժուարութեամբ իր Բաբիեկա երիվարին վրայ աշտանակել։ Այնիւ կենդանին՝ տեսնելով իր տիրոջը տրտմութիւնը, ինքն ալ տրտմութեամբ կը խոնարհեցընէր իր գլուխը յերկիր »։

Այս տեսարանին քով, որուն գեղեցկութեանը վրայ հարկ չէ խօսք երկնցընել, գնենք Սիտի մահուանը նկարագիրը։ Կարծես թէ Իլիականին ու Ոդիսականին երգերը՝ իրենց արժանաւոր նախանձորդ մը գտած են սպանիական քերթողին վրայ։

« Դրօշնե՛ր, հին ու պատուական դրօշներ, որ յաճախ ընկերեցիք Սիտայ պատերազմաց մէջ, և յաղթանակաւ դարձաք իրեն հետ, շարժեցէք հառաչանօք օդուն մէջ. վասն զի ձայն ու լեզու, վասն զի արտասուք կը պակսին ձեզի։ Կը փակուին հիմա իր աչուըները, ու վերջին անգամ մըն է որ զձեզ կը տեսնէ։ Ողջոյն ձեզ, ծաղկազարդ լերինք Թերուէլայ ու Ալպարազանայ, վըկայք իրեն անմահական փառացը, իր բարեբաշտութեանը և քաջութեանը։ Ողջոյն ձեզ գեղազուարթ բլրակք, ու անոնց ստորոտներուն առջև տարածուած ծովեր։ Ա՜հ, մահը ամէն բան կը ծածկէ մեզմէ, ամէն բանէ զմեզ կը մերկացընէ կը թօթափէ։ Ի՞նչ ըսաւ զօրաւորն և քաջ Սիտ, տարածուած իր անկողնոյն վրայ. ի՞նչ եղաւ իրեն երկաթի ձայնը... Հազիւ կը լսուի թէ վերջին անգամ մըն ալ կ՚ուզէ տեսնել իր Բաբիեկա բարեկամը։

« Եկաւ Բաբիեկա։ Անիկայ որ այնչափ պատերազմաց մէջ դիւցազին զինուորը ընկերակից եղեր էր, երբ տեսաւ այն հին դրօշներն՝ զորոնք կը ճանչնար, և որոնք երբեմն կը ծածանէին օդուն մէջ, հիմա տարածուած մահուան անկողնի մը վրայ, և անոնց տակն իր բարեկամը, իմացաւ թէ իր փառաց ընթացքը լմընցած է։ Կեցաւ հոն՝ ա-

չուըները բացած, բայց համր և անշարժ՝ գաւազան մը պէս։ Քիմենէ լուռ նստած է. և Սիտ՝ անոր ձեռքը կը սեղմէ... Բայց գրօշներուն շարժումները ալ աւելի կ'ուժովնայ, բլուրներուն վրայէն շնչած հովը՝ դրաց պատուհաններուն մէջէն կ'անցնի... Եւ ահա յանկարծ հողմունք և գրօշք կը լռեն... և Սիտ կը նիրհէ... Հիմա գոչեցէք փողք և թմբուկք... ձեր արձագանգաց ձայները խափանեն զարտասուս և զհառաչանս։ Ինքն Սիտ է որ հրամայեց. դուք պիտի ընկերէք նիրհեալ դիւցազին հոգւոյն»։

Այնպիսի բանաստեղծական գեղեցկութիւններ են ասոնք, որոնց յարգը ամէն դարք պէտք է հաւասարապէս զգան և իմանան։

Թ.

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԴ ԴԱՐ)

ՏԱՆԹԷ

Իտալական քերթութիւնը՝ յունականին ըն-կերքն ունեցած է գերագոյն գրուածքով մը ծանօթանալով ուսումնական աշխարհի։ Տանթէի Աստուածային կատակերգութիւնը (Divina Commedia) այնպէս է Իտալացւոց համար՝ ինչ որ հին Յունաց Հոմերոսի Իլիականը։ Խօսքերնիս հաստատացընելու համար հարկ է որ քննութեան աչք մը ձգենք թէ ինչ վիճակի մէջ էին իտալական լեզուն և դպրութիւնը Տանթէի ժամանակներէն առաջ։

Իտալիա՝ Հռովմէական կայսրութեան անկմամբը՝ անժառանգ մնացած իր քաղաքական մեծութեններէն ու գրաւորական փառքէն, գրեթէ բոլորովին աննշան պիտի մնար Եւրոպիոյ մէջ առանց քրիստոնէութեան, որուն մայրաքաղաք եղաւ Հռովմ։

Digitized by Google

Իտալական ազգը՝ մերթ պզտի իշխանութիւններու և մերթ մանր հասարակապետութեանց բաժնուած, երկար ատեն դադրեր էր այն համազգութիւնը երևցընելէն, որով կը զանազանուէին մեծամեծ ժողովուրդներ։ Այս իշխանութիւններն ու հասարակապետութիւնները գրեթէ միշտ իրարու հետ կռուով, և երբեմն նաև ընտանի պատերազմներով նեղուած, բոլորովին իրենց քաղաքական շահուցը զբաղած՝ ուսումնական փառքերնուն վրայ մտածելու ժամանակ չունէին։ Նորմանտացի ասպետաց յԱպուլիա ըրած արշաւանքէն ետքը, և Սիկիլիոյ Թագաւորաց Արաբացւոց ըրած հիւրընկալ մեծարանքովը՝ դպրութիւնք և արուեստք կրկին երևցան այս երկրին մէջ՝ իբրև արտասահմանք՝ զորս օտար ձեռք մը նորէն իրենց հայրենի երկիրը կ՚առաջնորդէ։ Սարակինոսք, հարկ է խոստովանիլ, այն ատեն Եւրոպայի ամենէն աւելի լուսաւորեալ և ուսումնական ժողովուրդն էին։ Երբոր Փրեդերիկոս Բ կայսրը՝ Նորմանտացի Թագաւորաց յաջորդեց, ոչ միայն իր զինուորներն, այլ նաև դատաւորներն, քաղաքապետներն ու տէրութեան պաշտօնեայքն անոնցմէ ընտրեց առաւ. և սիկիլիացի ժողովուրդը, իր նոր վեհապետին օրինակին հետևելով, մասնաւոր սէր մը ձգեց անոնց արուեստիցը, գիտութեանց և քաղաքականութեան ու բանաստեղծութեան, որոնք իրեն նորանոր հաճոյից պատճառ կրնային ըլլալ։

Երկար ատենէ 'ի վեր լատին բարբառը յԻտալիա սովորական ըլլալէն դադրած էր։ Նոր աշխարհիկ լեզու մը ձևացած էր, և որովհետև ընդհանրապէս կանայք կը գործածէին այն լեզուն, հարկ էր որ էրիկ մարդիկ ալ անոնց իմանալի ըլլալու համար անոր կիրառութեամբը վարուէին։ Բայց այս նոր բարբառը՝ ոչ մասնաւոր սկզբունք

և ոչ ալ հաստատուն կանոն մը ունենալով, ամէն քաղքի մէջ զանազան կերպարանք ընդունած էր, և անկարելի էր գրաւորական լեզու մը ընել զայն։ Ուստի Իտալացի գրագէտք դեռ լատին լեզուն կը գործածէին. և Պրունէթթոյ Լաթինի, որ Տանթէի ուսուցիչն եղաւ, ուզելով աշխարհիկ լեզուով գրել, աւելի յանձն առաւ գաղղիականը գործածել, քան թէ իր երկրին խոշոր և անկանոն բարբառը։

Սակայն այս լեզուն սկսեր էր մաքրուիլ ու կանոնի տակ մտնել. և Իտալիոյ այլ և այլ գաւառական բարբառներուն մէջէն ընտրելագոյն մը կ'երևնար, արքունական լեզու մը՝ ինչպէս իրենք կը կոչէին, որ եւրոպական ընդհանուր մատենագրութեանց մէջ նշանաւոր տեղ մը պիտի գրաւէր։ Բայց ինչուան այն ատենը գաղղիական լեզուն նախամեծար սեպուած էր «Իր հաճոյական և դիւրին ըլլալուն համար — ինչպէս կ'ըսէ Տանթէ, — և որովհետև աշխարհիկ լեզուով գրուած շատ բան կը բովանդակէ, Յունաց և Հռովմայեցւոց քաջագործութեամբք լեցուն գրքեր, Արթուրի երկար գրուածները և ուրիշ այլ և այլ պատմական և ուսումնական երկասիրութիւններ»։

Բայց եթէ նոյն իսկ Տանթէի վկայութեանն համեմատ՝ գաղղիական բարբառը այնչափ նախամեծար էր յԻտալիա երեքտասաներորդ դարուն մէջ, սակայն քերթող մը պիտի անհետ ընէր զայն՝ նոր լեզու մը ձևացընելով. և այս քերթողն էր նա ինքն Տանթէ։

1304ին տարեն Հռովմայ քահանայապետական իշխանութեան ու կայսերութեան մէջ տրուած արիւնառուշտ պատերազմաց ժամանակ, զոր կարգէ դուրս կորձնութեամբ կը պաշտպանէին Իտալիոյ ժողովուրդքը՝ Գուելփեանց ու Կիպելլեանց դրօշուն տակ, կայսերական կառավարութեան

ամէն կուսակիցքը վռնտուեր էին 'ի Փլորեն-տիոյ: Ազգասէր Գիպելլին մը, երկար ժամանակ Իտալիոյ այլ և այլ քաղաքները թափառելէն ետքը, եկաւ 'ի Փարիզ: Երիտասարդութեանը ժամանակ իմաստասիրական ու աստուածաբա-նական գիտութեանց ետևէ կ'ըլլար: Հետաքննու-թեան համար օր մը Սորբոնի վարդապետաց հա-մախմբութեան կաճառը կը մտնէ, և կը տեսնէ զանոնք երեքատասներորդ դարուն դպրոցական ու իմաստասիրական գիտութեանց՝ շատ անգամ ընդունայն ու բուռն հակաճառութեամբք զբա-ղած: Երիտասարդ տաղականը փափաք մը կ'ի-մանայ սրտէն անոնց հետ վէճի մտնել, որուն հետ կամ ինչ նիւթի վրայ ալ ըլլայ: Մէկէն անոնցմէ տասներչորս հոգի նախայարձակ կ'ըլլան՝ անոր յանդուգն առաջարկութիւնը պատուհասելու: Կուտին դատաւորները՝ նիւթերը կ'որոշեն: Տա-ղականը թող կու տայ որ իր տասնուչորս հակա-ռակորդքը խօսին նախ. ու երբ անոնց ճարտար-խօսութիւնը կը սպառի, նախ ամենուն մէկէն պատասխան կու տայ. ետքը առանձինն անոնց առարկութեանցը պատասխանելով, չէ թէ միայն իր ձեռնարկութեանց թուոյն և ուժով զանոնք կը յաղթահարէ, այլ նաև իր զօրաւոր խօսքե-րովը: Ամէնքն միաձայն կը գրուատեն զերիտա-սարդ իտալացին, որուն բուռն և միանգամայն տխուր կերպարանքը ամենուն սիրտը կը գրաւէ, ու հետաքրքրութիւննին կը շարժէ: Վարդապե-տաց մէջ ամենէն նշանաւորը՝ Սեկիէ կոչուած, կու գայ կը համբուրէ զինքը, և կը խնդրէ որ ինք-զինքը ճանչցընէ իրմէ յաղթուողներուն, որպէս զի, կ'ըսէ, իրենց պարտութեանը վրայ կարենան մխիթարուիլ:

Տաղականը՝ որ արդէն իր երիտասարդու-թեան կեանքը ստորագրեր էր Նոր կեանք (Vita

nuova) կոչուած գրուածքին մէջ, դժուարութիւն մը չունէր մէկէն իր ունկնդիրքը գոհ ընելու։ Ուստի այսպէս սկսաւ պատմել իր վարքը.

« Տուրանթէ Ալիկիէռի է իմ անունս, բայց Իտալիոյ մէջ սովորական եղած համառօտագրութեամբը՝ Տանթէ կը կոչեն զիս։ Փլորենտիոյ ազնուական ընտանեաց մը սերունդ եմ. և երկինք՝ որուն հրամանաւը ծնած եմ 'ի 1265, դատապարտած է զիս կուսակցութեան գերի եղող ժողովրդոց յուզեալ կեանքին։ Ձեր Գաղղիոյ երկրին մէջ՝ կուսակցութիւնք իրարու հետ կը կռուին՝ բայց առանց մէկզմէկ ատելու. իսկ առ մեզ՝ թէ կ'ատեն զիրար և թէ կը սպաննեն։ Առաքինութիւններէ աւելի ատելութիւնք խնամքով կը շարունակուին ընտանեաց մէջ։ Կուսակցութեան հոգին՝ միշտ եղերանց կ'առաջնորդէ. միայն հայրենասիրութիւնն է մեծամեծ քաղաքացիներ կազմողը։ Քաղաքականութեան մէջ՝ մարդս հազիւ երբեք ազատ է՝ իր խղճին թելադրութեանցը անսալու. այլ միշտ՝ կամ գերի է իր կրիցը կամ խաղալիկ դիպուածոց։ Ես ահա անոր մէկ օրինակն ալ եւս եմ։ Կուելփեան ծնած, պարագաները զիս Կիպելլեան ըրին։ Իմ երկրիս ծառայելու փափաքը՝ յորդորամիտ ըրաւ զիս այնպիսի պաշտաման մը ետեւէ ըլլալ, զոր պահանջելու իրաւունք կու տայ իմ հասակս ու եռանդս։ Զինուոր, դեսպան ու Փլորենտիոյ գլխաւոր դատաւորաց մէկը ըլլալէս ետքը, տեսայ որ իմ կուսակցութիւնս ապերախտութեամբ փոխարինեց իմ ծառայութիւններս. վասն զի կուսակցութիւնք ապերախտ են անոնց դէմ որ ամէն բանէ առաջ իրենց հայրենիքը կը սիրեն։ Կիպելլեանք՝ որոնց հետ միաբան պատերազմեր էի, մոռցան իմ ծառայութիւններս՝ երբ անոնց յիշեցուցի թէ անկարելի էր որ Փլորենտիա օտար տիրոջ մը ծառայէ. ու-

տի նախ աքսորուեցայ, ու ետքը ողջ ողջ այրուելու դատապարտուեցայ՝ եթէ երբեք յաղթական կուսակցութեան ձեռքն իյնալու ըլլայի։ Մերժուած իմ բարեկամներէս, հարկ եղաւ որ թըշնամեացս քով ապաւինիմ։ Բայց վերջը ետ կեցայ այս փառասիրութենէն որ իմ ամէն աղէտիցս պատճառ եղած էր, և անկէ ետքը ուրիշ բան մը չեմ բայց եթէ աքսորեալ մը։ Ասանկ եղած է իմ քաղաքական կեանքս, որ ինծի ցաւալի օգուտ մը ըրած է՝ զմարդիկ ճանչնալու։ Սակայն այսպիսի դպրութեանց սրբավայրի մը մէջ՝ միայն իմ մատենագրական կենացս վրայ հարկ է որ խօսիմ ձեզի հետ. թերևս անով միայն Տանթէի անունն իրեն հետ չմեռնի։

«Իմ երիտասարդութեանս առաջին պարապմունքն եղան՝ բանաստեղծական, պատմական ու աստուածաբանական ուսմունք։ Բայց եթէ եկեղեցւոյ Հարց ու մեր ժամանակի վարդապետներուն մէջ կարող եղայ գտնել ճարտար ուսուցիչներ՝ աստուածաբանականին վտանգաւոր ու դըժուարին ճամբաներուն մէջ առաջնորդուելու, սակայն երևցաւ ինծի որ պատմութեան, և մանաւանդ բանաստեղծութեան մէջ՝ հնութիւնը միայն կրնար նմանողութեան գաղափարներ և հետևելու օրինակներ ընծայել ինծի։ Այնչափ աւելի շլացոյց զիս այս լոյսը, որչափ ծանր էր այն խաւարը՝ որուն մէջ կ՚ապրէի։ Տարակոյս չկայ որ կը զուարթացընէին զիս տրուվերք և հապներգուք՝ իրենց երգոցը անուշութեամբն և փափկութեամբ. բայց երբոր անոնք մէկդի թողլով ձեռքս կ՚առնուի զՀոմեր և զՎիրգիլ, Պինդարոսի և Որատիոսի տաղերը, ու բանաստեղծութեան այն ամէն գանձերը՝ զոր յոյն և լատինական հնութիւնը մեզի աւանդ ձգած է, կը խոստովանիմ թէ իմ միտքս ուրիշ լուսով մը կը լու-

տաւորուէր, ու սիրտս ուրիշ եռանդեամբ կը բորբոքէր։ Իմ խորհուրդքս կ'ախորժէին այն մեծ մարդկանց հետեւող ըլլալ. մերթ այն բարձր գաւառներն՝ ուր կը հանգչի իրենց հանճարը, և մերթ այն երկրին վրայ՝ ուր երբեմն յանձն կ'առնուն իջնել, մարդկութեան գաղտնիքը մեզի իմացընելու համար։ Կը բաղդատէի իմ խօսած լեզուիս անստուգութիւնն ու աղքատութիւնը՝ Կիկերոնի ու Դեմոսթենի խօսած լեզուներուն հարստութեանն ու վսեմութեանը հետ, և այսպէս վեր ելլելով մինչև այն աստուածային լեզուն՝ զոր յայտնեց Աստուած մարդուն, և որ Մովսիսի ու Դաւթի լեզուն եղաւ, միջոց կը փնտռէի մէկի ձուլել բոլոր իտալական բարբառները, որպէս զի կարող ըլլամ հաստատուն և տեւական հիման մը վրայ դնել զայն։ Միտքս դրած էի ցուցընել Պրունէթթոյ Լաթինի՝ իմ գիտնական վարդապետիս, թէ գաղղիական լեզուն կրնար իրեն նախանձորդ մը գտնել այն երկրին մէջ՝ ուր Վիրգիլիոս երգած էր. և կը փնտռէի թէ ինչ կերպով կրնամ այս մեծ փոփոխութիւնն ընելով օրէնսդիր ըլլալ ամբողջ ազգի մը լեզուին։ Դարուց ձայնը ինծի պատասխան տուաւ՝ թէ լեզուք բանաստեղծութեամբ կը ձեւանան. ուստի միտքս դրի այնպիսի գործոյ մը ձեռք զարնել, որուն նոյն իսկ դժուարութիւնը ինծի քաջալէր կ'ըլլար։ Եւ ինչո՞ւ չխոստովանիմ. փառաց ընդունայն փափաք մը չէր իմ սըրտիս վրայ ազդեցութիւն ունեցողը. քերթողութեան արուեստին դեռ անծանօթ էի՝ երբ սէրը զիս քերթող ըրաւ։

« Դեռ երիտասարդ էի՝ երբ առջի անգամ տեսայ Փլորենտիոյ քաղաքացւոյն՝ Ֆոլքոյ Փորթինարոյի դուստրը։ Թող տուէք ինծի ըսել թէ որպիսի տագնապ կրեց իմ երիտասարդ հասակս անոր առջի մէկ նայուածքովը։ Այդ ակնարկէքը՝

Digitized by Google

ինծի երջանկութեան վերջին ծայրը մը սեպուեցաւ։ Քաղցր զգածմունքներ դրաւեր էին սիրտս... ցաւալի ու տխուր բան մը չէր կրնար մանել հոն՝ երբ իր աչքը մէկ հայեցուածք մը կը ձգէր։ Այս սերը՝ զոր ինչպէս ագահ մը իր գանձը, անանկ կը պահէի սրտիս մէջ, տակնուվրայ ըրաւ իմ առողջութիւնս։ Բարեկամներս տեսան դէմքիս վրայ այլայլութիւն մը, ու ետեւէ եղան պատճառը հասկընալու։ Բայց ես լռեցի․ գաղտնիքը պատուականագոյն կ'ընէր զայն. և անոնց կասկածը փարատելու համար՝ ուրիշ պատճառանքներ մէջ կը բերէի։ Բայց գիտէք ինչ հանդիպեցաւ։ Պէատրիչէ, — վասն զի կրնամ հիմա անոր անունը տալ, — իմ այդ չափաւոր ու յարգական սիրոյս խիստ տկար կերպով փոխարինեց․ հասկըցաւ իմ տագնապս ու արհամարհեց... Բոլորովին վշտացած՝ մտայ իմ տունս, և քիչ մը ատենէն՝ պատուհաս ընդունող տղու մը պէս արտասուելով քունս տարաւ։

«Գթած ժողով մը կը տեսնեմ երեսնիդ, վարդապետք իմաստունք․ բայց դեռ ամբողջը չլսեցիք․ լսեցէք ինչ որ հանդիպեցաւ, ու պիտի տեսնէք իմ աւելի տկարութիւնս։ Քանի մը օրէն ետքը հիւանդ ընկայ, և իմ երեւակայութեանս բռնկելէն ինծի անանկ երեւցաւ որ հերարձակ կանայք չորս կողմս առեր էին։ Անոնցմէ ոմանք կ'ըսէին թէ Դուն պիտի մեռնիս։ Իսկ ուրիշներ՝ որ ցաւագին ձայնով մը կ'աղաղակէին․ Արդէն մեռած ես։ Մէկէնիմէկ կարծեցի թէ արեւը կը խաւարէր, և երկիրը ոտքիս տակ կը դողդըղար։ Բարեկամ մը մօտեցաւ ինծի և ըսաւ․ Դեռ չես գիտեր թէ մեռաւ Պէատրիչէ։ Այս խօսքերը լսելուս, արցունքը սկսաւ յորդառատ վազել աչքէս, և կարծես թէ հրեշտակներ կը տեսնէի որ զինքը երկինք կը տանէին, և ձայն մը կու գար ինծի թէ

Գերագոյն խաղաղութեան պատճառը կը տեսնեմ: Իսկ ես ցաւոց մէջ ընկղմած՝ կ՚ողողակէի. Ո՛վ Պէաթրիչէ, երանի՛ զքեզ տեսնողին: Այս ձայնին՝ իմ չորս կողմս եղող կանայքը վազեցին. և ես ալ աչքերս բացի, և իմացայ թէ երազ տեսեր եմ. և կը կարծէի թէ իմ հառաչանքներս ու արցունքս արգելք եղած էին Պէաթրիչէի անունը լսելու:

«Այս երազը ամենևին մտքէս չելաւ. Ինծի անանկ կու գար թէ գեղեցիկ լուսոյ.պայծառութեան մը մէջ Պէաթրիչէի երկինք ելլելը կը տեսնէի: Այս տխուր նախազգեցութիւնը քիչ ատենէն կարծես թէ իրականութիւն եղաւ: Երբ քերթողին փառքը՝ սիրելոյն բարեբաստութիւնը կ՚ապահովցընէր, մեռաւ Պէաթրիչէ. այն ատենէն ետքը ուրիշ բան չէի մտածեր՝ բայց միայն զմահ. բուռն ու միանգամայն քաղցր փափաք մը կը զգայի, և չուզելովս ալ երեսիս վրայ յայտնի կը տեսնուէր սրտիս տագնապը:

«Զիս մխիթարելու համար՝ ամուսնացուցին: Դժբաղդաբար Սոկրատայ համբերութիւնը չունէի... և տեսայ որ բանաստեղծութիւնը միայն կրնար ինծի պարգևել զՊէաթրիչէ: Զկարենալով զինքը գտնել, բայց եթէ այն երանական կենաց մէջ՝ որ պիտի յաջորդէ մեր համառօտ կենացը, անդադար այս աշխարհիս մէջ պատուհասի ու վարձուց առարկաներ կը փնտռէին աչքերս: Սուրբ գրոց մէկ խօսքին տարակուսական մեկնութիւնը գուշակեր էր թէ Քրիստոսէ 1000 թուականին պիտի հանդիպէր աշխարհիս կատարածը, ուստի ամենուն մտքին մէջ մեծ վախ ու տագնապ մը ձգած էր. և թէպէտ այն սահմանեալ թուականը շատոնց անցած էր, բայց դեռ բոլորովին ապահովութեան մէջ չէին ամէնքը: Ուստի ամպիոններու վրայէն, վանքերու, գալլոցաց, պա-

լեռներու և հիւղերու մէջ անդադար խօսք կ'ըլլար դժոխոց տանջանքներուն վրայ, քաւարանին մէջ եղող զղջացելոց քաղցր յուսոյն, և առաքինութեան համար պահուած արքայութեան ստոյգ բարեբաստութեան վրայ։ Ուզեցի նկարագրել, իմ երևակայութեանս համեմատ, այս անծանօթ աշխարհը, այն աներևոյթ գաւառը՝ որ օր մը ամենուս բնակութիւնը պիտի ըլլայ։ Այն ատենէն այս մտածութիւնը ոչ՛ երբեք թողուցի. այլ անբաժան էր այն ինծմէ գիշեր ցորեկ, և իմ մտացս ամէն կարողութիւնները կը գրաւէր։ Օր մը հրապարակին մէջ գիրք մը ձեռքս ինկաւ, զոր երկար ատենէ 'ի վեր կը փնտռէի. և անոր մէջ այլ և այլ նիւթեր կային իմ մտածած բանաստեղծութեանս յարմար։ Սկսայ կարդալ, և գիշերը վրայ հասաւ նոյն տեղը, մինչդեռ ես ընթերցումս կը շարունակէի։ Ետքը ինծի ըսին թէ նոյն հրապարակին մէջ՝ ուր ես կարդալու զբաղեցայ, քաղաքական մեծ հանդէս մը կատարուեր է. այլ և այլ զինուց և նուագարանաց ձայներ, ամենազգի պարեր ու խաղեր՝ հոն խռներ էին զանհամար բազմութիւն ժողովրդեան. ես միայն ոչ բան մը լսեր էի և ոչ բան մը տեսեր. ու տունս դարձեր՝ միտքս դրած ըլլալով թէ հանգիստ ու խաղաղ օր մը անցուցի յառանձնութեան։

« Արգասաւոր էր մտածութիւնս, բայց ձեռնարկս ընդարձակ և յանդուգն։ Մահուան գաւառներուն մէջ ետևէ ետև քալել, այն տխուր անդունդներէն՝ ուր մեղքը յաւիտենական պատիժներով կը պատուհասի, մինչև երկնային գաւառները՝ յորս առաքինութիւնը իր անսահման վարձքը կ'ընդունի, լեցընել զերկինս, զդժոխս և քաւութեան և յուսոյ գաւառները այն անուանի մարդիկներով՝ որոնց յիշատակը կարծես թէ անկորուստ է մարդկանց մէջ. Նշանակել անոնց ամէն

մէկուն արժանաւոր պատուհասը, քաւութիւնն ու վարձքը. հարցընել անոնց ու ստիպել որ խոստովանին ինծի՝ ինչ որ թերեւս կը մտածէին ծածկել յաշխարհէ, եւ այսպէս մարդկային սրտին գաղտնեացը թափանցել, — ասոնք ամէնքը իմ յանձն առած աշխատանքիս մէկ կէսն էին. այլ հարկ էր՝ երկար դարերէ՚ի վեր աշխարհիս մէջէն տարագիր եղող բանաստեղծութեան ձեռքով, ու ինչուան այն ատեն անկերպարան եւ անստոյգ լեզուով մը՝ ամենուն աչքին երեւելի ընել իմ չտեսածս, ու ամէն սրտերու զգալի՝ ինչ որ ես չէի զգացած. հարկ էր ամպարիշտ ու անմիտ մարդուն չժառանգելու համար ջանալ որ իմ նկարներուս ճշմարտութիւնը, ստորագրութեանցս ստուգութիւնը եւ դատաստաններուս խիստ արդարութիւնը անանկ ըլլան՝ որ իմ մեռելոց թագաւորութեան մէջ ըրած ճանապարհորդութիւնս անհաւատալի չըլլայ։ Մեծ եղաւ սրտիս ուրախութիւնը՝ երբ օր մը Վերոնա քաղաքին փողոցներուն մէկուն մէջ անցնելու ատենս՝ կնիկներ տեսայ որոնք իրարու զիս մատնանիշ ցուցընելով «Նայեցէք, կ՚ըսէին, տեսէք այն մարդը որ դժոխք իջնելով ետ դարձեր է ու անկէ մեզի լուրեր բերած։ — Իր երեսը, մազերն ու մօրուքը ուրիշ գոյն մը առած են, վրայ կը բերէր ուրիշ մը, ու դժոխոց ծուխէն սեւցած»։ Շնորհակալ ըլլալով բարեւով մը իրենց այս ակամայ գովութեանը համար, ուրախ եղայ որ իմ քերթուածս գրելու համար լատին լեզուէն աւելի նախամեծար սեպեր էի իմ երկրիս արդի բարբառը»։

Ընթերցողք Տանթէի բուն իսկ իր խօսքերով խելամուտ եղան իտալական դպրութեանց հայր այս մեծ քերթողին վարուցը։ Ինքն ալ խոստովանեցաւ թէ բարեբաստիկ կեանք մը չէր անցու-

ցածը։ Իր հայրենեաց ընտանի կռիւները, քաղաքակցաց ապերախտութիւնը և հայրենասիրութեանը համար կրած աքսորը, քերթողին սիրելի ու տխուր սրտին-վրայ՝ ատելութեան ու վրէժխնդրութեան զգացմունքներ տպաւորեր էին, և զորս ահաւոր կերպով գոհ ընելու ճգնական տուաւ իր հանճարը։ Զինքը տարագիր ընող անձանց դէմ՝ արտասահմանութենէ շատ աւելի ուժով զէնք մը ունէր իր ձեռքը, և զոր առանց խնայելու գործածեց։ Բանաստեղծութիւնը՝ հրեշտակապետին շողշողող սուրն եղաւ իրեն, մանաւանդ թէ կերպով մը՝ Աստուծոյ բաժինը յափշտակեց, և ուզածին պէս պատուհաններ ու վարձք բաշխեց ամենուն, և իր ձայնովը կցուց ըզյաւիտենականութիւն։

Սակայն փոխարինուած վրէժխնդրութեան հաճոյքն ալ՝ չէր կրնար պարգևել իրեն սրտին ուրախութիւնը, քանի որ հեռի էր իր այնչափ սիրով սիրած հայրենիքէն։ Փլորենտիա՝ ոչ այնչափ շարժած իրեն վշտերէն, որչափ անոր փառաց պարծանքովը, խոստացաւ գրամական հատուցմամբ իրեն թողութիւն և ներումն շնորհել։ Տանթէ այն նուաստ առաջարկութեանը այսպիսի պատասխան մը տուաւ։ Իր բարեկամացը մէկուն գրելով՝ կը զրուցէր.

« Ասիկա՞յ է այն փառաւոր հրաւէրքը՝ որով հնգետասանամեայ բացակայութենէ ետքը իր հայրենիքը պիտի մտնէ Տանթէ։ Ասո՞ր արժանի է իր բոլոր աշխարհի առջև յայտնի եղած անմեղութիւնը. ասիկա՞յ իր քրտանքը և անխոնջ ուսմանց վարձքը։ Հեռո՜ւ ինծմէ, հեռի իմաստասիրութեան ծառայէ մը՝ բոլորովին մարմնական սրտի արժանաւոր ցածութիւն մը, որով ինքզինքս առաւել նշաւակի պիտի ընեմ։

« Հայրենիքս մտնելու համար՝ ասիկայ չէ իմ

ճանապարհս. բայց եթէ քու կամ ուրիշի մը ձեռքով կարող ըլլաք գտնել ճամբայ մը՝ որ Տանթէի փառացն ու պատուոյն չհակառակի, սիրով կ՚ընդունիմ. ապա թէ ոչ, երբէք Փլորենտիա չեմ մաներ: Եւ միթէ ամէն տեղէն՝ արեւուն եւ աստեղաց լոյսը չեմ կրնար տեսնել, եւ ամէն երկնից տակ՝ յափշտակիչ ճշմարտութիւններ մտածել: Եւ վերջապէս տեղ մը չկայ՝ ուր ինծի համար հաց պակսի»:

Փլորենտիա՝ որ մեծ քերթողին որրանն եղեր էր, անոր շիրիմն ըլլալու փառացը արժանի չեղաւ: Վասն զի յիսունըվեց տարուան հասակին՝ Ռաւեննա քաղաքին մէջ մեռաւ, ուր Կուիտոյ տա Փոլէնթա իշխանին բարեկամութիւնը՝ չէր կրցած մոռցընել Տանթէի իր ապաշնորհ հայրենիքը:

Քերթողին վարուցը այս համառօտ ուրուագծէն ետքը՝ տեսնենք նաեւ իր քերթութիւնը:

Տանթէ առաջին չէ որ կենդանի մարդ մը գըժոխք ինջեցընելու գաղափարը ունեցած ըլլայ: Առանց Հոմերի ու Վիրգիլի առեղծաբանութեանց յիշատակութեանը ելլելու, գաղղիարէն գրքի մը՝ սրբոյն Դիոնեսիոսի հին յիշատակարանին մէջ այսպիսի դիպուած մը կը գտնենք:

Կարոլոս՝ որ Գերմանիոյ թագաւոր, պատրիկ եւ կայսր Գաղղիոյ կը կոչուէր, ծննդեան օր մը գիշերապաշտամանէն ետքը՝ քիչ մը հանգչելու համար պառկելով՝ քունը տարաւ: Քնոյն մէջ ձայն մը լսելի եղաւ իրեն. «Հոգիդ մարմնէդ պիտի զատուի, ու պիտի երթայ այնպիսի տեղ մը՝ ուր փրկչին դատաստանները պիտի տեսնէ. ու երբ ապագայք իրեն յայտնուին՝ կրկին պիտի դառնայ իր մահկանացու մարմնոյն մէջ բնակելու համար»: Եւ ահա մէկէնիմէկ լուսաւոր պայծա-

ութեամբ անձ մը կը յափշտակէ անոր հոգին, ու գիսաւորի նման պայծառ Թելէ ծրարի մը մէջ զինքը դնելով, «Այս Թելին ծայրը բռնէ, կ'ըսէ տեսիլը, և ուժով մը մատիդ կապէ, վասն զի պիտի առաջնորդեմ քեզ 'ի դժոխս»: Մէկէնիմէկ Կարոլոս փոխադրուած կը տեսնէ ինքզինքը հրեղէն խորունկ ձորերու մէջ, ուր կպրով, ծծըմբով և կապարով բորբոքուած հորերու մէջ կ'այրին այն ամէն հոգևոր աւագութիւններն՝ որ իր հօրը և նախնեաց ծառայեր էին: Զարհուրած այն տեսարանէն, կը հարցնէ կ'իմանայ Թէ պատուհասեր էին անոնք ժողովրդեան և իշխանաց մէջ կռիւ և անմիաբանութիւն սերմանելնուն համար, մինչդեռ պարտքերնին էր քարոզել զսէր և զխաղաղութիւն: Երբ ինքն անոնց հետ կը խօսի, սեադէմ սատանաները ամէն ջանք կ'ընեն ձեռքէն եղած Թելը իրմէն յափշտակել. բայց անոր մէջ եղած աստուածային լոյսը զիրենք փախստական կը հալածէ: Ետքը հրեշտակը կը տանի զինքը բարձր լերան մը վրայ, ուստի բոցեղէն գետեր կը վազեն. և կը տեսնէ իր հօրը արքունեաց իշխանները այն հրեղէն գետերուն մէջ ինկած, ու կատաղութեան և ցաւոց աղաղակներով և հեծութեամբք կը յայտնեն Թէ գործած սպանութեանց և յափըշտակութեանց համար է կրած պատիժնին. մինչդեռ ահաւոր ձայն մը պատասխան կուտայ իրենց Թէ Հզօրք՝ հզօրագոյնս պիտի պահանջին... Կը դառնայ ու բոցակէզ վառակներու մէջ, ուր վիշապներ և օձեր կը խաղան, կը տեսնէ իր եղբայրներն ու քոյրերը որ կ'աղաղակէին. «Տես, Թէ ինչ պատիժներ կը քաշենք մեր չարութիւնը, հպարտութիւնն և քեզի տուած նենգաւոր խորհուրդնիս քաւելու համար»: Կարոլոս չի կրնար արցունքը բռնել: Մէկէն բերաննէն կրակ Թափող մեծ վիշապներ կը վազեն վրան, և կ'ուզէին գիշա-

Digitized by Google

տեւ զինքը, եթէ իրեն առաջնորդը չտանէր զինքը ձորի մը մէջ, ուր տեսաւ երկու աղբիւր, մէկը եռացեալ և միւսը ցուրտ ջրոյ։ Առջինին մէջ էր իր Լուդովիկոս հայրը, որ՝իր ցաւոցը և տագնապներուն մէջ խօսեցաւ իր որդւոյն հետ. « Մի վախնար, ըսաւ, որդեակ իմ. գիտեմ որ հոգիդ կրկին պիտի դառնայ քու մարմինդ. Աստուած է զքեզ հոս խրկողը՝ որպէս զի աչքովդ տեսնես թէ ինչ տանջանքներ կը քաշենք մեր մեղքերը քաւելու համար։ Նման պատուհասներ քեզի ալ պահուած են՝ եթէ մեր օրինակին հետեւող ըլլաս »։

Տարակոյս չկայ որ մեր առաջ բերած հատուածը, ուրուագիծ մըն է, ինչպէս ըսինք, բայց անկերպարան և անհարթ ուրուագիծ մը Տանթէի քերթութեան, որ իր տափուածային մակդիրը ամէն կերպով կ՚արդարացընէ. Հոմերի գրուածքէն ետքը՝ մարդկային հանճարոյ ամենէն աւելի ընդարձակ և սկզբնատիպ արտադրութիւնը. յորում այլ և այլ զանազանեալ գործերով քերթողական արուեստին ամէն տեսակները, վիպասանական, ողբերգական, պատմական, եղերերգակ և երգիծաբանական, գեղեցիկ կերպով կը փայլին։

Ահաւասիկ նոյն քերթուածին համառօտ տեսութիւնը։

1300 թուականին զատկաց եօթնեկին մէջ՝ Տանթէ քնով ծանրացած կը մոլորի անապատի մը մէջ, ու կը հասնի լերան մը ստորոտը, որուն գագաթը լուսաւորուած է արեգական նախկին ճառագայթներովը։ Յովազ մը, կատաղի առիւծ մը ու ետքը մատակ գայլ մը կ՚ուզեն արգելուլ իր ճանապարհը. և Տանթէ զարհուրած՝ մթին հովտի մը խորոցը մէջ կը ծածկէ իր երեսը, « ուր կը լռէ արեգակն »։ Ստուեր մը տեսնելով զանիկայ իրեն օգնութեան կը կոչէ։ Կը մերձենայ ա-

Digitized by Google

նոր ստուերը, և կ՚ըսէ թէ ինքն ալ երկրիս վրայ քերթող մըն էր, Անքիսեայ բարեպաշտիկ որդւոյն երգիչը։ Կ՚աղաղակէ Տանթէ. «Ապա ուրեմն դո՞ւ ես Վիրգիլ, ակնն առատ՝ ուստի մեծավայելուչ գետի մը պէս կը բղխէ ճարտարխօսութիւնը. որ լոյս և փառք ես ուրիշ քերթողաց. և զքեզ այնչափ խնամքով խնդրեցի՝ և աստուածազգեցիկ գրուածներդ այնպիսի եռանդեամբ կարդացի։ Դու ես իմ սիրելի քերթողս ու իմ վարդապետս. քեզմէ սորվեցայ այն գեղեցիկ ոճը, որ զիս այնչափ պատուաւոր ըրաւ յաշխարհի»։

Այսպէս Տանթէ, միջին դարուց զօրաւոր հանճարը, կ՚ախորժի ինքզինքն աշակերտ անուանել աւգոստեան դարուն մեծ քերթողին։ Զինքն իրեն առաջնորդ և նեցուկ կ՚առնու իր քերթողական ճանապարհորդութեանը մահուան տխուր գաւառացը մէջ։ Տանթէ կը պարծենայ իր վարդապետին վրայ, ինչպէս որ Վիրգիլիոս ալ իր աշակերտին. և չորեքտասան դարերը՝ որ զանոնք իրարմէ կը բաժնեն, կ՚անհետանան իրենց հասարակաց անմահութեանն առջև։

Վիրգիլիոս՝ Տանթէի մեծարանացն առիթ ըլլալու համար ուրիշ պատճառ մըն ալ ունի։ Վասն զի իր սիրելին, Պէաթրիչէ՝ որ անոր առաջնայն ուխտը տեսեր էր, ինքը ղրկած է զքերթողն Մանթուացի, իրմէն երկիւղը փարատելու և անոր առաջնորդելու համար։ Այս երկու քերթողքը՝ դժոխոց դուռը կը հասնին, և անոր վրայ կը կարդան այս արձանագրութիւնը.

«Ընդ իս ի քաղաքն աղխատաւոր լինին մուտք.
Ընդ իս ի տանջանաց յաւիտենից երթայ մարդ.
Ընդ իս ի ժողովեան կորուստեան հասանէ։
Ըզբարձրեալն իմ զարարող՝ արդարութիւնն զըրդեաց,
Եւ զիս աստուածեղէն կարողութիւնն ած ի գոյ,
Գերագոյն իմաստութիւն՝ հանդերձ սիրոյն առաջնով։

Քան զիս յառաջագոյն չէացան այլ արարածք,
Բայց միայն յաւերժականք, եւ ես մնամ յաւիտեան.
Ով ի ներքս մտանէք՝ զամենայն յոյս ընկեցէք »:

Քերթողը այս զարհուրելի սպառնալիքէն ա-հաբեկ, կ՚ուզէ ետ դառնալ: Բայց առաջնորդը ձեռքէն կը բռնէ, կ՚ապահովցընէ զինքն և կը մու-ծանէ ՚ի դժոխս:

Տեսնենք ինչպէս կը նկարագրէ Տանթէ զդը-ժոխս, զքաւարան և զարքայութիւն:

Դժոխքը՝ գլխիվայր կոնաձև մըն է իրեն հա-մար, ահագին և խորունկ փոս մը, որուն դուռը երկրիս երեսէն է, և կատարածը անոր կեդրոնին մէջ: Ինը գաւառ բաժնուած է, և ամէն մէկ գա-ւառն ալ այլ և այլ բաժանմունք ունի, ուր ար-գիլուած են դատապարտեալք՝ իրենց յանցանաց բնութեան և աստիճանին համեմատ: Տանթէ և Վիրգիլ գաւառէ գաւառ իջնելով կը հասնին մին-չև ՚ի խորս ահաւոր վայրացն, ուր դրուած է Սատանայէլի աթոռը՝ որ ինքիր վրայ կը դառնայ: Իրենց գլուխը ոտուըններնուն տեղը կը բռնէ, և երկրիս միւս կիսագունտը կ՚անցնին՝ ջրոց հե-ղեղներէն բացուած նեղ ճամբով մը: Այսպէս կը հասնին հակոտնեայց տեղը:

Այն տեղեն բարձր լեռ մը կ՚ելլէ ովկիանին. և հոն է քաւարանը: Եօթը գաւառի կամ շրջանա-ւոր աստիճաններու բաժնուած է. և ամէն մէկ աստիճանին վրայ դրուած են եօթն մահացու կամ գլխաւոր մեղաց յանցաւորքը: Այն լերան գլուխն է երկրաւոր դրախտը, և անկէց ալ վեր երկնաւոր արքայութիւնը՝ որ եօթն մոլորակնե-րով կը ձևանայ: Անոնց ամէն մէկը բնակութիւն է երանելեաց՝ որոնց բարեբաստութեան աստի-ճանը կը փոփոխուի իրենց բարի գործոց կամ առաքինութեանցը համեմատ: Եօթն մոլորակնե-

Digitized by Google

րէն անգին է հրեղէն երկինքը, աստուածութեան բնակարանը:

Այսպէս Աստուածային կատակերգութեան քերթուածին ամբողջ նիւթը՝ երևակայական ճանապարհորդութիւն մըն է երեք գաւառներուն մէջ; յորոց մէկը սահմանուած է 'ի յաւիտենական պատուհաս յանցանաց, երկրորդը՝ մեր բնութեան անկակից ախտից անցաւոր քաւութեանը համար, իսկ երրորդը 'ի մշտնջենաւոր վարձս առաքինութեանց:

Առանց կարենալու առաջնորդել մեր ընթերցողին Քերթողին ստորագրած այլ և այլ գաւառները դժոխոց, քաւարանի և արքայութեան, կ'ուզենք այդ ընդարձակ վիպասանականին մէկ անկատար ճաշակը տալ, անոր մէկ քանի հատուածոց թարգմանութեամբը: Օրինակի համար, դժուարին էր դժոխոց մէջ տեղ մը սահմանել՝ քրիստոնէութենէն առաջ ապրող առաքինի դիւցազանց և նշանաւոր հանճարներու համար: Տանթէ ուզած է միանգամայն յարգել իր կրօնից վարդապետութիւնները և արդարութեան սկզբունքը: Այս կրօնական դժուարութեան քերթողաբար կը յաղթանակէ.

« Ահաւոր աղաղակ մը, կ'ըսէ, գլխուս վրայ ծանրացած խորունկ քունը ընդհատեց. ցատկեցի՝ ինչպէս որ քնոյ մէջ եղող մը կ'ոստնու: Կանգուն կեցած՝ իմ հանգչած աչքերս չորս կողմն կը դարձընէի, և ուշի ուշով կը նայէի գտնուած տեղս ճանչնալու համար: Եւ ահա կը գտնէի ինքզինքս անդնդային ցաւագին հովտի մը քով, ուր հազարաւոր ցաւերէ մէկ ահաւոր աղաղակ մը կը կազմուէր: Խոր էր անդունդը, մթին և մառախլապատ. և թէպէտ աչքերս ինչուան անոր յատակը կրնային նկատել, բայց առանց բան մը զանազանելու:

Digitized by Google

« Քերթողին երեսին գոյնը նետեց։ Մտնենք, ըսաւ, խաւարային աշխարհին մէջ. առաջ ես անցնիմ, և դու իմ ետևէս եկուր։

« Իսկ ես որ անոր տագնապը կը տեսնէի, ըսի. Ի՞նչպէս կրնամ ես երթալ, մինչ դու կը վախնաս, դու՝ որ իմ գեղևելուս ատեն ինծի նեցուկ ես։

« Բայց անիկայ. Թշուառաց տագնապն է որ իմ ճակտիս վրայ կը սփռէ այն գութը՝ զոր դու վախ կը կարծես։ Առաջ քալենք, վասն զի ճամբուն երկայնութիւնը զմեզ կը ստիպէ։

« Մէկէնիմէկ առաջ անցաւ. ու անդունդը շրջապատող առաջին գաւառը մտանք։ Ականջ դրի. ու չէինք լսեր արտասուք, հապա հառաչանաց ձայներ որ կը դողացընէին յաւիտենական օդը։ Առանց տանջանքի թշուառութեան մը արգասիք էր այն, և որուն ճաշակը կ'առնուին անթիւ բազմութիւն մարդկան, արանց, կանանց և տղայոց։

« Առաջնորդս ինծի ըսաւ. Չե՞ս հարցըներ թէ որո՞նք են տեսած հոգիներդ։ Դեռ առաջ չգնացած՝ կ'ուզեմ որ գիտնաս թէ անոնք ամենևին մեղք մը չունին. և թէպէտ արդիւնք ալ ունենան, բայց անիկայ բաւական չէ. վասն զի մկրտութիւնը ընդունած չեն, որ քու դաւանած հաւատոցդ դուռն է. և որովհետև քրիստոնէութենէ առաջ ապրած են, ուստի ըստ արժանւոյն Աստուծոյ պաշտօնատարք եղած չեն։ Անոնցմէ մէկն ալ ես եմ։ Այս պակասութեան և ոչ ուրիշ յանցանքի մը համար դատապարտուած ենք. և մեր միակ պատուհասն է՝ ապրիլ փափաքանօք՝ բայց առանց յուսոյ։

« Տխրութիւն մը պատեց սրտիս վրայ այս խօսքերը լսելուս. վասն զի ճանչցայ մեծամեծ առաքինութեանց տէր մարդիկ՝ որ այդ լիմբոսին մէջ էին։ Ու աղաղակեցի.

Digitized by Google

«Ըսէ ինծի, տէր իմ, ըսէ իմ վարդապետս. որպէս զի զիս ապահով ընես այս հաւատքին վրայ՝ որ կը յաղթանակէ ամէն մոլորութեանց. միթէ կա՞ն ձեր մէջ այնպիսիք որ իրենց կամ ուրիշի արդեամքը խալըսած ըլլան այս տեղէն, բարեբաստութիւն մը վայելելու համար։

«Իսկ անիկայ, որովհետեւ հասկըցաւ թէ ինչ իմաստ կը ծածկէին իմ խօսքերս՝ պատասխանեց. Դեռ նոր եկած էի այս տեղս՝ երբ տեսայ որ իջաւ հոն զօրաւոր մը՝ յաղթական նշանով մը պսակուած. ու հանեց նախաստեղծ մարդուն ստուերը, անոր Աբէլ որդին, զՆոյ, զօրէնսդիրն Մովսէս, զնահապետն Աբրահամ, զԴաւիթ թագաւոր, զԻսրայէլ՝ իր հօրը և որդւոցը հետ, զՌաքէլ՝ և ուրիշ շատերը. և երջանիկ ըրաւ զանոնք։ Բայց կ՚ուզեմ որ գիտնաս թէ անոնցմէ առաջ մարդկային հոգի մը փրկուած չէր։

«Խօսած ատենը ճամբանիս կը շարունակէինք. անտառի մը մէջէն կ՚անցնէինք, մարդկանց հոգւոցը խիտ անտառին մէջէն։ Այնչափ հեռու չէինք անդնդոց դռնէն, երբ կրակ մը տեսայ որ խաւարային կիսագնտէ մը դուրս կը ցատքէր. քանի մը քայլ կար մէջերնիս. բայց կրնայի տեսնել թէ փառաւոր հոգիք կը բնակէին անոր մէջը։ Հարցուցի.

«Դուն որ կը մեծարես զգիտութիւն և զարուեստ, ինծի ըսէ թէ որո՞նք են այն հոգիները՝ որ ուրիշներէն զատ բնակելու պատիւն ունին։

«Պատասխանեց. Իրենց գեղեցիկ համբաւը՝ որով լի է ձեր աշխարհը, շնորհք կը գտնէ երկնից մէջ, և կը զանազանէ ուրիշ հոգիներէն։

«Այն միջոցին ձայն մը լսուեցաւ. Պատուէ զգերագոյն քերթողն. իր ստուերը՝ որ քիչ մը հեռացած էր, նորէն ետ կը դառնայ։

«Ձայնը լռեց. և տեսայ չորս մեծ ստուերներ

որ դէպ առ մեզ կու գային. իրենց դէմքը ոչ տըխուր էր և ոչ ուրախ։

« Առաջնորդս ինծի ըսաւ. Անոր նայէ որ իրենքէն առաջ կը քալէ, և Թագաւորի նման՝ սուր մը կը կրէ իր ձեռքին մէջ։ Նա ինքն է Հոմերոս, քերթողն գերագոյն, իսկ միւսն որ անոր ետևէն կ'երթայ՝ երգիծաբանն Որատիոս։ Երրորդն է Ովիդիոս, իսկ չորրորդը Լուկանոս։

« Այսպէս միացած տեսայ գերագոյն երգողին հեռաւորաց դասը, և ինքը որպէս զարծուի՝ ամենէն աւելի բարձրաթռիչ կը խոյանայ։ Դարձան նայեցան ինծի, և ողջունեցին. որուն վրայ ուրախութեան ժպիտ մը փայլեցաւ առաջնորդիս երեսը։ Բայց աւելի մեծ պատիւ մըն ալ ըրին ինծի. որովհետև զիս իրենց խմբին մէջ ընդունեցան. որով այն հանճարներուն մէջ վեցերորդ եղայ »։

Ո՜րչափ փափուկ ու գեղեցիկ է Տանթէի այս մտածութիւնը՝ ինքզինքը նշանակելով փառաց ու հանճարոյ տաճարին մէջ գրաւելու տեղը։

Դժոխոց երկրորդ շրջանակին մէջ կը դնէ Տանթէ զսիրողս, որք սիրելնուն համար պարտաւոր եղան. բայց զանոնք այնչափ խստութեամբ չպատուհասեր։ Հոն մէջ կը բերէ Ֆրանչէսքա տա Ռիմինիի սրտաշարժ ու գեղեցիկ գրուագը։ Բայց աւելի աննման է Ուկոլինոյի եղերական պատմութիւնը, որուն կը հանդիպի Տանթէ դժոխոց վերջին շրջանին մէջ, սառնապատ լճի մը մէջ։ Այս կտորը ամենէն աւելի կ'երևցընէ Տանթէի հանճարը, տխուր և ահաւոր կերպարանքի մը մէջ ցուցընելով զայն։

Հայկական արդէն ծանօթ թարգմանութիւն մը անախորժ պիտի չըլլայ մեր ընթերցողացը.

« Եւ հրաժարեալք վաղ ի մեկնել մեր 'ի նմանէ ,
Ցրտապատուղից տեսի երկուս ես ի ծերպ մի ,
Անկեալ միոյն կառափն ի գլուխ անդրը միւսոյն :
Եւ իբր ըղձաց ոք թէ քաղցեալ ճաշակիցէ ,
Այնպէս ի միւսն այն որ ի կողմըն կայր վերին՝
Արկեալ զատամունս ուր ընդ ուղեղն յարի ծոծրակ :
Ոչինչ այլապէս խածեալ զերեսըն Տիդէոս
Մելանիպպեայ առ ի զայրոյթ արամբարութեան ,
Քան սա զկառափն այլովքն հանդերձ ձըրձեալ մասամբքը :
Ո՛վ որ մոլիդ տեսեմ , այդպէս վայրագաբար
Ցասելութիւն՝ մինչև լափլէզ ծախել ըզդա ,
Ասա զվասն երըն դու այսու ինձ պայմանաւ ,
Զի իրաւամբ եթէ ատես զայդ զոր ատես ,
Ուսեալ թէ ո՛ք իցէք , և զինչ դա մեղուցեալ ,
Ես իսկ ըստ այնըմ հատուցից յերկիր ի վեր
Եթէ շըթունքս իմ այսոքիկ ոչ ցամաքեսցին :
Եղեռնաւորն առ ըզքերանն յայնժամ ի վեր
Գազանական ի ճարակէն , և ջնջեաց զայն
Հերովք գըլխոյն զորոյ զյետոյսն էր ճարակեալ :
Ցետոյ սկսաւ . Կամիս զի ես նորոգեցից
Զայն որ ըզսիրտ իմ ընկճէ վիշտ դառնակըսկիծ ,
Ցածել և եթ զայն ըզմըտաւ մինչ չև խօսեալ :
Իսկ եթէ բանքս իցեն սերմանք արգասաբեր
Դաւաճանին զոր խածատեմըս վասն անուան ,
Տեսցես համայն ընդ բարբառոյ լիս արտասուս :
Ես ոչ գիտեմ ո՛վ ոք իցես , և ոչ թէ իբր
Իջեալ ի ասոր . այլ ինձ 'ի լուր խօսիցըդ քոյ-
Ճշմարտապէս թըւիս դու գոլ փլորենտացի .
Գիտես զի կոմս երբեմն էի ես Ուկոլին ,
Սա գիտապետն էր Րուճճերի . արդ ասացից
Քեզ առ իմէ ես հուպ այսպէս կամ առ դըմին :
Ի՛բր ես ի ձեռըն նենգամիտ գործին խրատուց ,
Վստահացեալ ի դա՛ եղէ նախ ձերբակալ ,
Եւ վարեցայ ապա ի մահ , չէ հարկ ասել :
Այլ որում ոչ մարթ էր լինել քեզ իրազեկ ,
Թէ որպիսի՛ ինչ անողորմ կրեցի ես մահ ,
Լուր և ապա գիտասցես զինչ մեղաւ դա յիս :
Դոյզըն լուսանցք ամրածածուկ հաւալըցին ,

Այն որ յինէն կալաւ զանուն իւր ըզՍովու,
Ուր և այլոց լեցի ի ճահ գոլ բանտարգել,
Վաղ իսկ ծերպն էր ինձ ցուցեալ լուսին բազում,
Եւ ահա նինջ անդաղհական ինձ երազովք
Պատառեաց եհերձ ըզքօղ հանդերձելոց։
Թըւէր ըզսա ինձ ուսանել իշխան և տէր.
Զի հալածէր ըզգայլ հանդերձ կորեամբք ի լեառն՝
Որ կայ արգել Պիզացւոց դէտ կալ ի Լուկա.
Վըտիտ և շնյս քաջամարզիկ առաջականեա.
ԸզԿալուանտիս և զՍիզմոնտ և զԼանֆրանքի
Զառաջեաւ իւրով կարգեալ էր 'ի ճակատ։
Ի սակաւիկ մի ընթացից վաստակաբեկ
Ինձ թըւէին հայրն և որդիք. թըւէր ինձ առ
Գէշ գէշ ըզկողըս նոցին սուր ժանեօքն յօշել՝
Եւ զարթուցեալ վաղ քաջ ընդ այգըն՝ լըսէի
Զողբս որդեկացս իմոց ի քուն, որք առ ինեւ
Կային կողմնեալ, ըզհաց ի յողբումն հայցելով.
Յոյժ անողորմ ես դու՝ թէ ոչ շարժիս յողորմ,
Յուշ ածելով որ ինչ ի սիրտ իմ անդ ազդէր.
Եւ թէ ընդ այս ոչ լաս, ըզմ՞է լեցի քեզ լալ՝
Զարթեաք և ժամըն մերձենայր սովորական,
Յորում բերէր մեզ ճաշ. այլ մեր ամենեցուն
Յուզէին միտք 'ի կասկածի վասն երազոյն։
Յայնժամ լըւայ ես ի ներքուստ ահեղ դղեկին
Զագխելըն դրանըն ճարընչիւն. և անբարբառ
Ի դէմս որդւոց իմոց կացի ակընկառոյց։
Ես ոչ լայի, ի ներքս ի յիս քարացեալ.
Նոքա լային և Անսելմիկն իմ ինձ ասէ.
Է՞ր ապըշուցեալ կաս դու հայրիկ, զի՞ եղև քեզ։
Համայն այնպէս ես ոչ լացի և ոչ ետու
Զօրըն ցերեկ և ցայգ նըսմին պատասխանի.
Մինչև միւսայ արեգական ծագել յերկիր։
Իբրև այն ինչ աղօտ նշոյլ՝ ի ներքս անկաւ
Ի տըխրամած մըռայլ բանտին, և տեսի ես
Փառեալ ի դէմըս նըկարեալ զիմըս պատկեր.
Զայս և զայն ձեռս առ ի ցաւոց խածատեցի.
Նոցա ի կարծ ընդոստուցեալ թէ առ քաղցի
Անկեցեմ զայն, յարեան իսկոյն և ասեն. Հայր,

Digitized by Google

Թեթեւագոյն յոյժ եղիցի կըրել մեզ վիշտ,
Եթէ դու զմեզ ճարակիցիս. դու զգեցուցեր
Մեզ զայս մարմին թըշուառ, և դու մերկացո զայս։
Հանդարտեցի յայնժամ զի մի եւս յաւելից
Նոցա թախիծ. զայն օրն և զմիւս կամք անմռունչք.
Երկիր անգութ, ո՜հ, ընդէր ոչ պատառեցար։
Իսկ ի չորրորդըն ժամանել մեր անդր ի յօր,
Գադդոն առ ոտս իմ տարածեալ. անկեալ ասէ.
Հա՜յր իմ, ընդէ՞ր չօգնես դու ինձ. և հան զոգի։
Եւ որպէս դու տեսանես զիս, տեսի ստէն
Զանկումն այլոցըն մի առ մի և երեցունց
Ընդ հինգերորդըն աւուր ու 'նդ աւուրն վեցերորդ։
Ցայնժամ ըզմի մի առ խարխափ որոնէի՝
Կուրացեալ վաղ և ըզմեռեալսըն կոչէի,
Զաւուրս երիս, և ապա քաղց յաղթեաց ցաւոց։
Ասաց նա զայս, և վերըստին խեթիւ ակամբ
Էարկ ի հէք անդր ի կառափըն զատամունս,
Որպէս ըզշան՝ հարըստեալ յոսկըր կարծրատոր։
Եղո՜ւկ ըզքեւ, Պիսա, նախատ ժողովըրդոց
Զըքնաղագեղ երկրին ուր «ի» քաղցահընչէ.
Քանզի յամեն ըզքեզ դըրացիք քո ի պատժել.
Շարժեսցին Կապրայա և Գորգոնիա
Եւ ի բերան Առնեայ արկցին թումբ և պատուար,
Հեղձուցանել ալեօքն զբնաւս ի ծոց քոյին.
Զի թէ համբաւ տայր՝ կոմսին Ուկոլինի
Լեալ մատընտու բերդորէից քոց, չէր արժան
Եւ քեզ զանպարտ որդեակս այսպէս տալ ի կըտտանս,
Զորս ի չքմեղս առնէին տիք ըսկըզբնաբոյս
Ո՜վ Նոր Թեբէ զՈւկոչիոն զԲրիգաթա,
Եւ զերկոսին՝ զոր երգս ի վեր անդր յորջորջէ »։

Բանադատներէն ոմանք Տանթէի թերութիւն սեպեցին որ Դժոխոց ստորագրութեանը մէջ՝ հեթանոսութենէն փոխ առած ըլլայ զանազան առասպելեալ անուանք, ինչպէս Կարոն, Մինոս, Կերբեր և ուրիշ սանդարամետական աստուածներ, զորս խնամով խառներ է քրիստոնէական

սուրբ կրօնից հաւատալեացը հետ: Անշուշտ իր քերթուածին թերութիւններէն մէկն է ասիկայ. բայց այս խառնուրդը՝ սրբազանին ընդ արտաքնոյն, առակին ընդ ճշմարտութեան, Տանթէի գարուն մէջ սովորական եղած էր: Քրիստոնէական հաւատքը այնչափ զօրացած էր՝ որ այսպիսի քերթողական կեղծիք չէին կրնար իրեն վնասակար ըլլալ: Նոյն իսկ Եկեղեցին չէր դատապարտեր զայն. ուստի քերթողը կրցեր է առանց կրօնից արհամարհանք մը ընելու գործածել զայն, բայց ուղիղ բանի և ախորժակի մէջ թերանալով: Կը վրիպին որոնք բանն ու ախորժակը՝ հանճարոյ թշնամի կը կարծեն, ենթադրելով թէ անոր ազատ յառաջադիմութեանը խոչընդոտն ու արգելք մը ըլլան. բայց թերևս ստուգագոյն է թմբերու նմանցընել զանոնք, յորս գետի մը ջուրերը կ'ամփոփենք՝ օգտակարագոյն ընելու համար, փոխանակ իրենց մոլորական ընթացքը մէջ թողլով՝ անարդիւն ձգելու: Այն թափառմանց մէջ ալ հանճարը միշտ մեծ կրնայ մնալ. սակայն երբեք չմոլորիլն ալ՝ անշուշտ փոքրկանալ պէտք չէ սեպուի:

Դժոխքէն՝ Տանթէ և Վիրգիլ քաւարանը կ'անցնին, «այն երկրորդ թագաւորութիւնը՝ ուր մարդուս հոգին կը սրբուի, ու երկինք ելլելու արժանաւոր կ'ըլլայ»: Ոչ ևս Կարոն, այլ երկնքէն հրեշտակ մը կ'իջնէ, ու թեթև և արագասահ նաւակով մը կ'անցընէ զանոնք: Տանթէի ստորագրած քաւարանը այնչափ նման է երկրիս՝ մեր բնակութեանը, որ կարծես թէ առանց մասնաւոր դիտման ըրած չէ այս նմանութիւնը: Նոյն արևը, նոյն աստեղք են իրեն լուսատու. միայն քերթողը կը տեսնէ չորս աստեղք որոնք ևեթ հնոց ծանօթ էին: Հոն իրեն հանդիպող հոգիներուն մէջ առաջին է Կատոնինը, որուն առջև իր առաջ֊

նորդը « Իր խօսքովը, շարժմունքովը ու նայուածքով, ծունր կրկնել և աչուըները խոնարհեցընել կու տայ »: Կատոն կը ցուցընէ իրենց լերան Ճանապարհը, և հազիւ թէ Ճամբայ ելած են, և ահա ընդ առաջ կ'ելլեն հոգիներու բազմութիւն երգեր երգելով: Թողունք քերթողին որ խօսի.

« Հոգիներն՝ իմ շունչ առնելէս իմանալով թէ դեռ կենաց մէջ եմ, զարմանքէ այլագունեցան: Եւ ինչպէս ձիթենւոյ ճիւղ մը բերող պատգամաւորին քով ամէնքը խուռն կը դիմեն՝ բերած լուրերն իմանալու, և մէկզմէկ հրմշտկելուն վրայ հոգ չեն ըներ, այսպէս ինծի ընդ առաջ ելան այն երջանիկ հոգիները, կարծես թէ մոռնալով որ սրբուելու հարստութիւն ունին: Անոնցմէ մէկը տեսայ որ կու գայ առ իս, և այնպիսի տարփամամբ մը կ'ուզէր գիրկընդխառն ըլլալ ինծի հետ, որ ինծի ալ փափաք կու տար իրեն նմանելու: Ո՜վ ընդունայն ստուերք, բաց 'ի աչքերէ: Երեք անգամ թեւերս բացի, և երեք անգամ ես ինքզինքս միայն գրկեցի: Զարմանքս կարծեմ երեցաւ երեսիս վրայ, վասն զի ստուերը ժպտելով ետ քաշուեցաւ. իսկ ես դեռ առաջ կ'երթայի իրեն ետևէն: Անուշութեամբ մը իմացուց ինծի որ կանգ առնում. այն ատեն Ճանչցայ զինքը, և խնդրեցի որ քիչ մը հետս խօսի: Պատասխան տուաւ ինծի. « Ինչպէս որ մարմնոյս մէջ բանտուած ատենս զքեզ կը սիրէի, նոյնպէս կը սիրեմ նաև յազատութեանս »:

Այն ատեն քերթողը Ճանչցաւ իր Գազէլլա բարեկամը, որուն երգերը կը մեղմացընէին երբեմն իր թշուառութիւնները. և աղաչեց որ միւսանգամ յանձն առնու մխիթարել իր նեղեալ հոգին: Գազէլլա՝ նոյն ինքն Տանթէի յօրինած տաղերը սկսաւ երգել: Վիրգիլ և իր չորս կողմը կեցած հոգիները այնպէս զմայլած կը մնան, որ կար-

ծես թէ ուրիշ մտածմունք մը չունին։ Բայց ահա յանակնկալօրէն Կատոնի խիստ ձայնը կը լսուի՝ որ կ'ըսէ. Ո՛վ ծոյլ հոգիներ, ի՞նչ բան է որ զձեզ հոս կը բռնէ։ Դիմեցէք 'ի լեառն՝ որպէս զի թօթափէք վրանէրնէդ այն ծանրութիւնը որ ձեզի արգելք կ'ըլլայ զԱստուած տեսնելու։ «Ինչպէս որ դաշտի մը մէջ ժողվուած աղաւնիները, որ հանդարտութեամբ կը կայեն ցորեանն ու որոմը, եթէ յանկարծ զիրենք ահաբեկող բան մը տեսնեն, շուտով մը կը ձգեն իրենց կերը, այնպէս տեսայ այն հոգեաց գունդը որ մեկէնիմէկ ձգելով երգերը՝ դէպ 'ի այն կողմը վազեցին. Նման այն մարդուն որ կ'ընթանայ առանց գիտնալու թէ դէպ 'ի ուր կ'առաջնորդեն իր քայլերը»։

Տանթէի քերթուածը յաճախ այնպիսի բաղդատութիւններ կը ներկայացընէ, որոնք՝ ինչպէս հիմա ալ նկատեցինք, դաշտային կենաց տեսարաններէն փոխ առնուած են։ Հոմերոսէն ետքը ինքն եղած է՝ ամենէն աւելի ուշի ուշով քննող բանաստեղծութեան ունեցած յարաբերութիւնները ընդ բնութեան։ Իրական ու գաղափարական աշխարհներու մէջ եղած մերձաւորութիւնները՝ գեղեցիկ և ընտրելագոյն միջոցներ են զորս քերթողութիւնը կը գործածէ ճշմարտութիւնը հռչակելու համար, և իրեն յօրինուածին քիչ շատ միաձեւութիւնը կոտրելու։ Եւ որպիսի զօրաւոր երևակայութեան կարօտ էր Տանթէ՝ որպէս զի առանց տաղտուկ մը բերելու՝ զուարճութեամբ զբաղեցընէ իր ընթերցողին միտքը՝ դժոխոց, քաւարանի և արքայութեան մէջ տեսած հոգիներուն հետ ըրած տեսութեամբն և խօսակցութեամբ։

Կարծես թէ որչափ որ իր նիւթին մէջ կ'ընկղմի, այնչափ աւելի իր հանճարը կը մեծնայ։ Բայց ասիկայ ամենուն կարծիքը չէ։ Բանադատներէն ոմանք, քանի առաջ երթայ՝ քերթուածին գեղեց-

կութիւնը պակաս կը տեսնեն. և թէ քաւարանին մասը՝ դժոխոց տեսարանին գեղեցկութիւնը չունի, իսկ արքայութեան երգը ամենէն նուազ կը սեպեն: Իսկ այլք այս կարծիքէն չեն. Համրասի ու Վիրգիլիոսի գրոց մէջ գտնուած դժոխոց նկարագրութիւնները՝ կրնան համեմատուիլ Տանթէի տարագրածին հետ. բայց Էնիականին Ելիսեան դաշտերը՝ շատ հեռու կը մնան Աստուածային կատարելագործութեան նկարագրած արքայութենէն: Վիրգիլ գրեթէ միայն քանի մը տող կը նուիրէ արդարոց բնակութեան տարագրութեանը. իր երեւակայութիւնը կարծես թէ կը սպառի կը լմննայ՝ քանի մը երկրաւոր անմեղ հաճոյք անոնց փորձք տալովը, ինչպէս ըմբշական խաղեր, երգեր, պարեր: Բայց վարձատրութեան և հատուցմանց տեղ մը՝ ուր միայն երկրաւոր ուրախութիւններ կ'ընծայուին ընտրելոց, քրիստոնեայ Ելիւս մը չկրնար ըլլալ. և Տանթէ ուզած է քրիստոնեայ ըլլալ իր քերթուածին մէջ՝ ինչպէս է սրտովը:

Երբոր արքայութեան դուռը կը հասնին, ալ Վիրգիլ չէ Տանթէի առաջնորդը. կ'իմացընէ որ անոր մուտքը արգիլուած է իրեն, ու կը քաշուի: Այն ատեն կ'երեւնայ Պէաթրիչէ, ու կը տանի զինքը յառաջին երկինս՝ որ լուսինն է:

« Հոն, կ'ըսէ, տեսիլ մը բացուեցաւ իմ աչքիս առջեւը, և ինքզինքս բոլորովին մոռցայ այն շլացութեան մէջ: Ինչպէս թափանցիկ ու մաքուր ապակիէ մը, կամ հեղասահ ու ջինջ ջուրերու մէջէն, որոնք այնչափ խորունկ չըլլան ու յատակնին մթին, մեր դէմքին նկարագիրը այնպէս տկարացած կ'երեւնայ, ինչպէս սպիտակ ճակտի մը մը վրայէն ինկած մարգարիտը՝ անորոշ կը մնայ մեր աչքին, այնպէս այլ և այլ դէմքեր տեսայ որ խօսելու պատրաստ էին... Զանոնք տեսնելուս՝

կարծելով թէ հայելւոյ մը մէջէն անդրադարձած պատկերներ են, աչուըներս ետև կը դարձընէի՝ տեսնելու համար թէ որո՛նք են. բայց ոչ զոք տեսնելով, կը նայէի իմ առաջնորդիս աչքերուն՝ որ նուիրական հրակէզ բոցերով ինծի դառնալով՝ կը ժպտէր »։

Անցնինք երկրորդ երկինքը, զոր Տանթէ Հրատ մոլորակին մէջ կը դնէ։

« Ինչպէս նետը կը զարնէ իր նպատակին՝ քանի որ աղեղին լարը դեռ կը թրթռայ, այսպէս ելանք երկրորդ թագաւորութեան մէջ. և այնչափ պայծառ տեսայ զՊէատրիչէ, որ երբ այն երկինքին լուսոյն մէջ մտաւ, մոլորակը կարծես թէ աւելի պայծառացաւ։ Ու թէ որ աստղը այնպէս այլակերպելով զուարթացաւ, հապա ինչ պիտի ըլլար ինծի պէս փոփոխելի բնութիւն մը ունեցողը։

« Ինչպէս որ մաքուր ու հանդարտ աւազանի մը մէջ ձկները կը վազեն խմբովին դրսէն ձգուած բանի մը, կարծելով անոնց մէջ իրենց ճարակը գտնել, այսպէս տեսայ հազարաւոր պայծառ հոգիներ որ կը դիմէին առ մեզ, և ամէն մէկը կ'աղաղակէր. Ահաւասիկ անիկայ որ պիտի առաւելու մեր սէրը »։

Տանթէ ու Պէատրիչէ կ'ելլեն Աստղիկ մոլորակին մէջ. հոն է երրորդ երկինքը։

« Հոն վեր ելլելս չէի իմանար, կ'ըսէ քերթողը, բայց անոր մէջ գտնուիլս կը զգայի, իմ սրտիս սիրելին աւելի գեղեցկագոյն տեսնելովս։ Եւ ինչպէս բոցի մէջ կայծ մը կը տեսնուի, կամ ինչպէս ձայներու ներդաշնակութեան մէջ կը զանազանուի այն ձայնը որ աւելի ուժով է և ելևէջներ կ'ընէ, կը նկատէի այսպէս այն լուսոյն մէջ ուրիշ պայծառութիւններ՝ որ նուազ կամ աւելի երագութեամբ շրջան կ'ընէին, իրենց յաւիտենական

տեսլեանը համեմատ։ Ցուրտ ամպերուն մէջէն ելած ամենէն աւելի սաստկաշունչ հողմունք՝ դանդաղ ու յամր են՝ այն դէպ 'ի առ մեզ վազող լոյսերուն համեմատութեամբ, որ սերովբէից բնակութեննէն կ'իջնէին։ Եւ ովսաննա երգոց ձայն մը կը լսէի, այնպիսի երգ մը՝ զոր կրկին անգամ լսելը անկէ ետքը միշտ փափաքելի եղած է ինծի»։

Տանթէ զարեգակն՝ արքայութեան չորրորդ երկինքը կը սեպէ։ Հոն հանճարուն՝ տեսածներովը այնպէս կը շլանան իր աչքերը, և լսածներովը այնչափ կը զմայլին լսելիքը, որ վայրկեան մը կը մոռնայ զՊէատրիչէ։ Իսկ անիկայ փոխանակ վշտանալու կը ժպտի, և չորս կողմը եղածներուն վրայ կը հրաւիրէ քերթողին ուշադրութիւնը։

«Տաս·կենդանի ու յաղթական պայծառութիւններ տեսայ՝ որ մեր չորս կողմը պսակ մը կը բոլորէին, քաղցրագոյն լսելեաց համար՝ որչափ շլացուցիչ աչաց։ Այսպէս կը տեսնենք երբեմն Լատոնի դուստրը յամպոց շրջապատեալ՝ իր բոլորակին օդուն մէջ ձևացուցած պարունակին չորս կողմը։ Երկնից արքունեացը մէջ, ուստի դուրս կ'ելլեմ, այլ և այլ սակաւագիւտ ու պայծառ ուրախութիւններ կը տեսնուէին...

«Երբ այսպէս երգելով, այն բոցահրատ լուսերը երեք անգամ մեր չորս կողմը կը դառնային, ինչպէս բևեռին շրջանակը՝ մերձաւոր աստեղք, ինծի այն պարերգուաց պէս երևցան՝ որ պարելէն դադրած չեն, բայց վայրկեան մը հանգիստ կ'առնուն, և լռութեամբ ականջ կը դնեն նոր եբաժրշտական ձայներ լսելու համար»։

Հինգերորդ երկնից մէջ, որ Արէս մոլորակն է, կը տեսնէ Տանթէ Քրիստոսի պայծառափայլ խաչը. «Այն խաչին մէկ թևէն մինչև միւսը, ու գագաթէն ինչուան ստորոտը կայծակնանման լուսերու սարափք կըշեղանէին, ինչպէս սենեկի մը

միութեան լուսոյն մէջէն շառաւիղած ճառա-գայթին՝ հիւլէներ »։ Այն երկնից մէջ կը տեսնէ Տանթէ իր նախնեացը մէկուն լոյսը, որ Փլորեն-տիա քաղաքին անցեալ ժամանակաց մէջ ունեցած վիճակը կը պատմէ.

« Փլորենտիա, կ՚ըսէ, իր հին պատուարին մէջ ամփոփուած՝ խաղաղութեան մէջ կը վայելէր, ժուժկալ և ամօթխած. չունէր ոչ ապարանջան և ոչ պսակ. և կանայք՝ իրենցմէ աւելի գեղեց-կութիւն ունեցող գօտիներ չէին կապեր իրենց մէջքը։ Դուստրը ծնած ատենը՝ հօրը երկիւղին և հոգոցը պատճառ չէր ըլլար. վասն զի օժիտն ու ամուսնութեան ժամանակը իրենց արդար սահ-մանին մէջն էին։ Անորդի գերդաստան մը չկար հոն։ Տեսայ զՊէլլինչիոնէ Պերթի՝ որ պղնձէ և ոսկրէ գօտի մը կը գործածէր, և իր կինը՝ որ ա-ռանց գլուխը սանտրելու՝ հայելիէն կը դառնուէր։ Վէքքիոթթի ու Ներլիի ընտանիքները տեսայ իրենց մերկ մորթովը գոհ, և կնիկնին՝ որ ուրիշ բանի չէին զբաղեր, բայց իրենց տնական պարապմանցն ու աղէկանին։ Ո՜րչափ երջանիկ էին անոնք. անոնց-մէ ամէն մէկը ապահով էր իր գերեզմանին վը-րայ... Մէկը օրրոցին քով կը հսկէր, և կը մխի-թարէր զմանուկն այն սիրալիր բարբառովը՝ որ հայրերուն և մարց ուրախութեան առիթն է. իսկ միւսը իր տանին զբաղմանցը պարապած՝ պատմութիւններ կը պատմէր իր ընտանեացը մէջ Տրովացւոց վրայ, Ֆիէզոլէի ու Հռովմայ վը-րայ... Այն քաղցր անդորրութեան մէջ, քաղա-քային այն գեղեցիկ կենացը մէջ, ընտանի հաւա-տարմութեան մէջ, իմ սիրելի հայրենեացս մէջ, ծնայ զիս Մարիամ. և ձեր հին մկրտարանին մէջ միանգամայն քրիստոնեայ և Քաչչիակուիտա եղայ »։

Իր հայրենեացը այս գովութիւնէն ետքը, քեր-

Թողը իր հաւուն բերնովը յառաջուց գուշակել կու տայ՝ նոյն տանենի կրած աքսորանքը.

« Ինչպէս որ Հիպպոլիտէս Աթենքէն ելաւ՝ իր անգութ մօրուին նենգութեամբը, այսպէս և քեզ հարկ է Թողուլ մեկնիլ 'ի Փլորենտիոյ։ Անիկայ է ուզածնին, ասիկայ իրենց փնտռածը. ու որոնք որ կը գարանին՝ քիչ ատենէն պիտի յաջողին... Ինչպէս որ սովորութիւն է, յանցանքը յաղթուողին վրայ պիտի ինայ. բայց աստուածային վրէժխնդրութիւնը՝ ճշմարտութեան վկայութիւն պիտի տայ։ Պիտի Թողուս այն ամէն բան զոր գորովով ու խանդաղատանօք կը սիրես. աքսորանաց աղեղին ձգած առաջին նետը այն պիտի ըլլայ։ Պիտի իմանաս Թէ որչափ դառն է օտարաց հացը, և որչափ գժնդակ ուրիշի սանդուղովը ելլել ու իջնելը »։

Այսպիսի իմաստներով ու զգացմունքներով, որոնք խիստ յաճախ կը տեսնուին Տանթէի երկասիրութեան այս երրորդ մասին մէջ, քերթողը երկրիս վրայ կը բերէ երկնաւոր բարձրութեանց մէջ եղող հոգիները, ու իր երևակայութեան ամէն գեղեցկութիւնը երևցընելով, կը զուարթացընէ զանոնք քաղցր ու անուշ մտածութեամբք, որ կ'ելլեն իր սրտէն ներդաշնակ ու խանդաղատական տողերով։

« Այլ կողմն՝ սա Պէատրիչէ կը դառնայի՝ որպէս զի խօսքով կամ շարժմունքով մը հասկըցընէ ինծի Թէ ինչ պէտք է ընեմ։ Ու իր աչքերը այնպէս սուրբ և նշուլագեղ տեսայ, որ իր պայծառութեամբը ամենուն կը գերազանցէր, նոյն իսկ իր վերջի ակնարկեացը։

« Ինչպէս բարեգործութիւն մը ընողը՝ իր ամէն օրուան զգացած հաճոյքէն կ'իմանայ Թէ իր առաքինութիւնը կը բարգաւաճէ, այսպէս ես ալ երկինք ելլելուս ատեն՝ քանի որ մեծ շրջանակնե-

Digitized by Google

րուն մէջ մտնէի, աւելի զարմանալի կը նկատէի այն աքանչելիքը։ Եւ ինչպէս ճերմակ այտերուն վրայէն շուտով կ'անհետանայ ամօթոյ գոյնը, այնպէս ես ալ մեկէնիմէկ իմացայ թէ իմ բնակութիւնս փոխեր եմ, երբ զիս իր մէջը ընդունող վեցերորդ աստղին ճերմակ լուսոյն մէջ ծածկուեցայ։ Երեւակ մոլորակին մէջ բնակող հոգւոյ ճառագայթը, իմանալի կ'ընէր մեզի մեր լեզուն։

« Ինչպէս գետերուն քով եղող թռչունները, իրենց ճարակին հետ խաղալու տեսնելին, մերթ բոլոր մը կը կազմեն, մերթ կարգաւ կը շարուին, այնպէս այն լուսոյն մէջ երջանկաց դասը կը թռչէին ու կ'երգէին։

« Ո՛վ Մուսայդ աստուածային, որ փառք և տեւողութիւն ես այն հանճարներուն, որոնց ջանքը քեզմով յաւիտենականութիւն կու տան քաղաքաց և պետութեանց, լուսաւորէ զիս քու լուսովդ, որպէս զի կարենամ յայտնել տեսածիս պէս անոնց կերպարանքը, և քու զօրութիւնդ երեւնայ այս տողերուս մէջ »։

Վերջապէս Տանթէի աչքին կը ներկայանայ յետին երկինքը·

« Ինչպէս անակնկալ փայլակ մը տեսական զօրութիւններս կը խորտակէ, և անբաւական կ'ընէ մեր աչքը աւելի զօրաւոր առարկաներ տեսնելու. այնպէս կենդանի լուսով մը շրջապատուեցայ, որ անանկ զիս իր ճառագայթիցը մէջ ծածկեց որ ալ բան մըն ալ չէի կրնար տեսնել »։

Մեկէնիմէկ երկնային ճանապարհորդը նոր տեսութիւն մը կը ստանայ, այնչափ զօրաւոր՝ որ մաքուր և կենդանի պայծառութիւն մը չկայ՝ որուն չկարենայ դիմանալ։ Այն ատեն կը տեսնէ Քրիստոսի սուրբ զինուորութիւնը՝ նշուլազարդ վարդի մը կերպարանացը տակ, որուն չորս կողմը կը թռչէին, ինչպէս մեղուաց խումբ մը՝ ծաղ-

Digitized by Google

կանց չորս կողմը, հոգիք՝ որոնց երեսը բոցեղէն է, թեւերը ոսկի, և մարմինը այնպիսի սպիտակութեամբ մը՝ որուն և ոչ ձիւնը կրնայ համեմատուիլ։ Երբ այս հոգիները վարդենեաց վրայ կ'իջնեն, թեւերնին շարժելով կը տարածեն զխաղաղութիւն և զեռանդն՝ զոր կ'ընդունին յԱստուծոյ։

Քերթողը՝ սուրբ կուսին պահոյից առջև կը տարուի. և հրեշտակապետը, որ իրեն առաջնորդութիւն կ'ընէ՝ այսպէս կը խօսի Աստուածամօր հետ.

« Ո՛վ կոյս Մայր, դուստր քու որդւոյդ, խոնարհ և գերագոյն քան զամենայն արարածս, դու այնպէս ազնուացուցիր մարդկային բնութիւնը՝ որ Արարիչը անարժան չսեպեց իր որդին ըլլալ։ Քու գրկացդ մէջ վառեցաւ այն սէրը՝ որուն ճառագայթները բողբոջեցուցին այս ծաղիկը յաւիտենական խաղաղութեան մէջ։ Դու հոս մեր մէջը սիրոյ արեգակ մըն ես, և մարդկանց մէջ յուսոյ կենդանի աղբիւր մը։ Ո՛վ կին, այնչափ մեծ ես և զօրաւոր՝ որ առանց քու միջնորդութեանդ շնորհք մը խնդրողը՝ կ'ուզէ որ իղձքը առանց թեւոց թռչին։ Քու բարութիւնդ օգնութեան կը համնի ոչ միայն անոնց որ կը խնդրեն, այլ շատ անգամ մեծանձնութեամբ խնդիրքէն առաջ կ'երևնայ։ Ի քեզ է ողորմութիւն, 'ի քեզ գթութիւն, 'ի քեզ և մեծվայելչութիւն. վասն զի 'ի քեզ կը միանայ ամենայն արարածական բարութիւն։ Ուստի այս անձը՝ որ տիեզերաց վերջին անդունդէն մինչև հոս՝ ամէն հոգեղէն էութիւնները մէկիկ մէկիկ տեսաւ, քեզմէ կը խնդրէ՝ որ պէտք եղած զօրութիւնը շնորհես՝ որպէս զի կարենայ աչքը մինչև 'ի վեր յերկինս՝ 'ի գերագոյն երանութիւնն ամբառնալ. և ես՝ որ և ոչ իսկ ինծի համար այսպիսի եռանդեամբ՝ իրեն համար փափաքած շնորհքս խնդրեր եմ, քեզի կը նուի-

Digitized by Google

րեմ իմ աղաչանքս, և կ'աղաչեմ որ ընդունայն չըլլամ. որպէս զի քու զօրութեամբդ՝ անոր մարդկութեան ամէն ամպերը իրմէ փարատես, և երևնայ իրեն յաւիտենական ուրախութիւնը: Կը խնդրեմ դարձեալ քեզմէ, ո՛վ արքուհի, որ կարող ես ամենայնի ինչ որ կ'ուզես, իր սէրը սուրբ պահել նաև այս անեղծական տեսութենէն ետքը: Քու պահպանդ աջդ՝ յաղթական երևնայ անոր երկրաւոր բերմանցը վրայ: Տես զՊէաթրիչէ և և զամենայն դասս ընտրելոց՝ որ բազկատարած ինծի հետ կ'աղաչեն»: —

« Այն աչքերը՝ զորս սիրեց Աստուած և մեծարեց, յառելով խօսողին վրայ, հասկըցուցին մեզի թէ որչափ իր եռանդուն աղաչանքը ընդունելի էին: Ետքը նոյն աչքերը դարձան յաւիտենական երանութեան վրայ, և կրնանք ըսել թէ արարածական աչք մը չկայ որ կարող ըլլայ իրեն նման խորունկ թափանցել հոն: Իսկ ես՝ որ իմ ամէն փափաքմանցս նպատակին կը մերձենայի, կը ըղգայի՝ ինչպէս որ բնական էր, իմ ըղձիցս եռանդեան մարիլը: Բեռնարդոս ժպտելով մը հրաւէր կը կարդար ինծի վեր նայիլ. և ուզածին պէս աչքերս վերուցեր էի՝ երբ աչքս սրբուելով, կամաց կամաց կը թափանցէր մինչև 'ի ճառագայթս գերագոյն լուսոյն՝ ուր է ճշմարտութիւն: Այն վայրկենէն իմ մտածմունքս՝ խօսքերէս շատ գերագոյն են, ու չեն կրնար տեսածս բացատրել. և յիշողութիւնս նկուն եղաւ անոր մեծութեանն առջև:

« Ինչպէս մէկը որ երազ մը կը տեսնէ, և երազէն ետքը անորոշ տպաւորութիւն մը միայն կը մնայ մտքին մէջ ու գրեթէ չյիշեր տեսածը, նոյն վիճակին մէջ կը գտնուիմ ես ալ. վասն զի իմ տեսիլքս վերացաւ ինծմէ, և սրտիս մէջ միայն անկէ առաջ եկած քաղցրութեան ճաշակը կ'առնում: Այսպէս ձիւնը կը հալի արևուն դիմաց, այսպէս

Digitized by Google

հողմէն կը ցրուէին՝ թեթեւաշարժ տերեւներու վրայ քանդակուած սիրելային խօսքերը։

« Ո՛վ լոյս գերագոյն, որ այնչափ վեր կը բարձրանաս մահկանացուաց մտածութիւններէն, հանգանակէ իմ հոգւոյս մասն մը քու պայծառութենէդ, և այնչափ կարողութիւն տուր իմ լեզուիս՝ որ կարենամ թողուլ ապագային՝ գէթ կայծ մը քու փառացդ. վասն զի մասն մը գտնելով իմ յիշողութեանս մէջ, մասն մըն ալ լսելի ընելով այս երգերովս, ա՛լ աւելի լաւ պիտի հասկը ցընես քու յաղթանակդ »։

Տանթէի այս փափաքը կատարուեցաւ։ Աստուածային Ճառագայթ մը լուսաւորեց քերթողը. և իր երգած տաղերը՝ հինգ դարէ 'ի վեր դեռ ևս կը զմայլեցընեն քրիստոնեական պաշտաման և բանաստեղծութեան հաւատարիմ մնացող սըրտերը։

Սակայն հարկ է ըսենք թէ Արֆայուըլէան երգը, յորում Տանթէի կրօնասէր սրտին և զգացմանց մեծութիւնը կ'երևնայ, տեղ տեղ աստուածաբանական հակաճառութիւններ կը բովանդակէ, և որոնք կրնան մեծապէս նուաղեցընել իր յարգը և արժանաւոր մեծարանքը։ Փափաքելի էր որ քերթողը՝ իր նոյն ժամանակը զգացած կրքերուն զոհ ըլլալէն՝ անձնապահ ըլլալու աւելի զգուշութիւն ըներ. ու գպրոցաց և եկեղեցւոյ վարդապետաց ձգէր գիտութեան և վարդապետականին վերաբերեալ խնդրոց լուծումը՝ որոնք բանաստեղծութեան հետ այնչափ յարաբերութիւն չունին։

Տանթէի քերթութեան մէջ տեղ տեղ անխմանալի մնացած են նաև Իտալացւոց։ Պատճառը յայտնի է։ Յաճախ իր ժամանակին դէպքերն ու մարդիկը կ'ակնարկէ. հիմա որ անոնք աներևոյթ եղած են, առանց իրենց հետքը ձգելու, մեկնիչք

ընդունայն տեղ կը յոգնին. և փոխանակ քերթուածին մութ անզգուանքը լուսաբանելու, ալ աւելի կը մթագնեն։

Միջին դարուց ամենէն մեծ քերթողն է Տանթէ. արդի ժամանակաց Հոմերոսն է։ Կրնանք ըսել թէ կրկին յարութիւն առաւ քերթութեան, զոր Ելլադացի հանճարը ստեղծեր էր. առջինը՝ անդունդքէն հանեց, իսկ՝ սա բարբարոսութեան մահահանդոյն խաւարէն։ Երկու հանճարներու մէջ խիստ կարճ է հեռաւորութիւնը. ստեղծող զօրութիւնը՝ կենդանութիւն տուող զօրութենէն բաժնող միջոցը։

Ժ.

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԴ ԴԱՐ)

ՓԵԹՐԱՐՔԱ, ՊՈՔՔԱՉՉԻՈՑ

Քաղաքական երկպառակութիւնները՝ որ չորեքտասաներորդ դարուն սկիզբները կը յուզէին զՖլորենտիա, և տարագիր մերժեր էին զՏանթէ իր հայրենիքէն, նոյն քաղաքը Փեթրարքայի հայրենիք ըլլալու փառքէն զրկեցին: Արեցցոյի մէջ 1304 յուլիսի 20ին տարագրութեան մէջ ծնաւ Փրանկիսկոս տի Փեթրաքքոյ (Պետրոսի որդի): Այս անունը՝ տոհմային փառաւորութիւն մը չունէր, այլ նշանաւոր եղաւ հանճարովը, որ ուրիշ աստուածապարգև ազնուականութիւն մըն է:

Այն միջոցներուն ազգ մը յեղափոխութեան եղաւ քրիստոնէութեան մէջ: Կղեմէս Ե քահանայապետը՝ որ գաղղիական ազդեցութեամբ հայրապետական աթոռը բարձրացեր էր, այնպէս հակառակութեան մը հանդիպեր էր իտալական կուսակցութեան կողմանէ, որ ուզեց պատուհասել զԻտալիա՝ ոչ միայն օծումը և թագադրու-

թեան հանդէսը Լիոն քաղաքին մէջ կատարելով, այլ նաև ՚ի Հռովմէ յԱւենիոն փոխադրելով հայրապետական աթոռը։ Փեթրարքայի հայրը իբրև Կիպելլեանց կուսակից աքսորուած էր. ուստի պատսպարան և պաշտպանութիւն մը չկրցաւ գտնել այն քաղաքին մէջ որ ուղղափառութեան մայրաքաղաք ըլլալէն ետքն ալ՝ քիչ ժամանակէն հաճոյից, տռնախմբութեանց և հանդիսից ժողովարան մը եղաւ ամէն կողմանէ հոն խուռն դիմող ազնուականաց։ Փեթրարքա իր երիտասարդ հասակէն հասկըցաւ թէ ազատահմութեանը պատճառաւ անկարելի պիտի ըլլար իրեն աշխարհական փառաց հասնիլ՝ եթէ ոչ դրականութեան պարապելով։ Ուստի այս ուսումն՝ գրեթէ հակառակութիւն մը ազդեց իրեն՝ իրաւաբանութեան գիտութեանը դէմ, առ որ կը ստիպէր զինքը հայրենի իշխանութիւնը։ Հօրմէն Մոնփէլիէ քաղաքը ղրկուելով, որպէս զի համալսարանին մէջ նոյն գիտութեան ուսումնական ընթացքն ընէ, գրեթէ չորս տարի կեցաւ հոն առանց ամենևին յառաջադիմութիւն մը ընելու այնպիսի ուսման մը մէջ որ միանգամայն կը հակառակէր իր բարուցն և ախորժակին։ Ինքն է որ այս բանին վկայութիւնը կու տայ.

« Չէ թէ, կ'ըսէ, օրինական գիտութեանց հարկաւորութիւնն և օգուտը չէի ճանչնար։ Իրաւագիտութեան մէջ՝ զինքը պատկառելի ընող հռովմէական հնութեան կերպարանքն ախորժելի էր ինծի. բայց սրտիս անկեղծութիւնը չէր կրնար հանդուրժել այնպիսի ուսման մը պարապիլ՝ զոր բարուց ապականութիւնը վաստակոր ըրած էր։ Մարդկանցմէ շատերը անոր համար կ'ուզեն օրինաց ծանօթութիւն ունենալ, որպէս զի իրենք անկէ փախուստ տան, կամ ուրիշներուն սորվեցընեն անպատուհաս կերպով արհամարհել զա-

Digitized by Google

նոնք։ Ինծի համար անկարելի էր այս ուսմունքը՝ խոհականութեան հակառակող այսպիսի զեղծում մը ընել. ուստի և կ՚իմանայի թէ որչափ դժուարին էր անոր պատուաւոր կիրառութիւնը այնպիսի դարու մը մէջ յորում առաքինութիւն և անմեղութիւն ծաղու նիւթ եղած էին։ Օրէնքը իրաւագիտաց ձեռքը՝ ամօթալի շահագիտութիւն մը դարձեր էր։ Իրենց լեզուն, բնաւորութիւնը, ոգին, պատիւը, համբաւն ու հաւատարմութիւնը, ամենայն ինչ հասարակաց առջև կասկածելի էր ու կեղակարծ»։

Չենք կրնար չըսել թէ այս նկարագրին մէջ չափազանցութիւն գործած չէ Փեթրարքա։ Բանաստեղծականին համար ունեցած յարումը՝ աւելի կ՚երևցըներ իրեն օրինաց գիտութիւնը, և անոր վրայ ունեցած հակառակութեանը կը զահէր՝ անոր պարապող անձինքը։ Այսպէս աւելի քերթողութեան պարապելով անցուց իր տարիները ՚ի Մոնփէլիէ. ուստի երբ հայրը եկաւ զինքը տեսնելու, անոր քով փոխանակ իրաւագիտական ուսմանց վերաբերեալ գրքերու, լատին ու գաւառական բանաստեղծութեան հատորներ գտաւ. և այնչափ նեղացաւ, որ փուանց անոնց տուող զնոյն նայելու, բոլորն ալ կրակի մէջ նետեց։ Հազիւ կրցաւ Փեթրարքա Վիրգիլիոս մը ու Կիկերոնի մէկ քանի ճառերը խալըսել, իր երկու սիրելի ու աննման հեղինակները։ Մոնփէլիէէն Պոլոնիա խրկեց զինքը հայրը, որպէս զի հոն շարունակէ իր օրինական գիտութիւնը. բայց ինչպէս ՚ի Մոնփէլիէ՝ հոն ալ հաւատարիմ մնաց Փեթրարքա բանաստեղծութեան և ճարտարխօսութեան։

Պոլոնիայի մէջ բաղդ ունեցաւ Փեթրարքա իրեն ուսուցիչ ունենալ զանուանի իրաւագէտն Չինոյ Փիսթոյացի, որ իր հանգստեան ժամերուն

Digitized by Google

կը պարապէր նուագներ շարագրել, զորոնք կը գովէր Տանթէ և վրանին կը սքանչանար Փեթրարքա։ Ուստի երբ դարձաւ յԱւենիոն՝ այնչափ աւելի սիրող էր քերթողութեան, որչափ կ՚ատէր զօրէնսգիտութիւն։ Հօրը մահուամբն ազատ մնալով իր բերմանցն հետևելու, բոլորովին դպրութեանց տուաւ ինքզինքը կարգէ դուրս եռանդեամբ և յարատևութեամբ։

Օր մը երբ Աւենիոնի փողոցներուն մէջ կը քալէր, ծերունի մը հանդիպեցաւ իրեն՝ որ աղքատութեանը պատճառաւ ստիպուած էր մէկուն մէկալին ձեռք բանալով իր ոգեպահիկը հայթհայթել։ Փեթրարքա կը պատրաստուէր իրեն ողորմութիւն տալու՝ երբ ճանչցաւ թէ այն մուրացիկը իր նախկին ուսուցիչներէն մէկն էր։ Այն վայրկենէն՝ ծերունին քերթողին սեղանակիցն եղաւ։ Բայց դժբաղդութեամբ ինքն ալ կարօտ էր, և ապրուստի համար կը բռնադատուէր քովը գտնուած հին ու ազնուագոյն գրչագիրները ծախել։ Այս գանձարանին մէջ կը գտնուէր Կիկերոնի Յաղագս փառաց կոչուած գրքին միակ և անգիւտ օրինակը. Փեթրարքա իր ծեր ուսուցչին տուած էր որ կարդայ. նա ալ իր նեղութեանը ատեն՝ քանի մը դահեկանով վաճառեր էր զայն։ Օրեր անցնելէն ետքը՝ Փեթրարքա խնդրեց նոյն գիրքը 'ի ծերունւոյն, և մատենին տեղ՝ անոր արտասուալից պատասխանին ընդունեցաւ։ Չհամարձակեցաւ վրան իյնալ քերթողը, վախնալով որ չըլլայ թէ աւելի վիշտ և տրտմութիւն պատճառէ անոր ցաւագնեալ սրտին. և անանկով Կիկերոնի անմահական մէկ գրուածը բոլորովին ու անդարման կորուստ մը եղաւ ապագայ դարերուն և դպրութեանց։

Քսանուիրեք տարուան հասակին՝ Աւենիոնի մէջ եղող հաւատաւորաց եկեղեցի մը գնացեր էր

Digitized by Google

Փեթրարքա ։ Հոն խորանի մը առջև նորահաս կին
մը տեսաւ, ու անոր երեսաց գեղովը զմայլած
յափշտակուեցաւ ։ Այս կինն էր Լաւրա, որուն
անունը Փեթրարքայի անուանը հետ անմահացաւ.
վասն զի իր քերթող լեզուին և հանճարոյն նպա-
տակ ըրաւ զինքն Փեթրարքա, թէպէտև պար-
տուցը հաւատարիմ տիկինը անտարբեր գտաւ իր
սիրոյն ։ Իր նուագաց մէջ գեղեցկագոյններն անոր
անձին նուիրուած են. և Լաւրայի մահուընէն
ետքն ալ՝ դեռ ևս անոր սիրոյն յիշատակաւը կը
թրթռան Փեթրարքայի քնարին թելերը. սա-
կայն զգուշանալով հին և հեթանոս քերթողաց
անզգոյշ բացատրութիւններն ու լեզուն գործա-
ծելէն, որով ողջախոհ սէրը և մտքեր կը վիրաւո-
րին. այլ մանաւանդ թէ ամէն տողերուն մէջ
ջանացած է՝ զգացմունքն հպատակեցընել առա-
քինութեան և կրօնից, զորս ամէն բանէ վեր կը
կը մեծարէր ։ Սակայն անով հանդերձ, առ գերա-
գոյն և ճշմարիտ սէրն, առ Աստուած, դարձած
ատենն անսազգիւս չէր գտնէր այն տաղերն, և կը
վկայէր թէ

« Յաճախ ինքնին իսկ ամաչեմ ես զանձնէս,
Եւ զառանցմանս շահապտուղքն են պղտորող,
Եւ ապաշաւ, և ճանաչել յայտնապէս՝
Թէ որ հաճոյն յաշխարհի, է երազ սուղ »։

Իտալական լեզուն Տանթէի ձեռքով կարգա-
ւորուեր էր և յղկուած. իսկ Փեթրարքա աւելի
քաղցրութիւն մը տուաւ անոր. և արդի լեզուաց
մէջ ամենէն աւելի ներդաշնակն ըլլալու ջանքովը
անուանի փղորենտացւոյն բանաստեղծութեան
ազդած կորովը ջլատեց ու տկարացուց. և իրմէ
ետքը եկողներն՝ չկարենալով Տանթէի նմանիլ,
Փեթրարքայի հետևեցան ։
Փեթրարքա սիրող էր հայրենեացը, անոր

Digitized by Google

զուարթառատական ըլլոցը, յափշտակիչ գեղոյն ու քաղցր նկիմայրին՝ որոնք այնչափ և այնպիսի ազդեցութիւն ունեցան իր քնարին վրայ. ուստի և անտարբեր չէր կրնար ըլլալ անոր վրայ ծանրացող աղէտից և ընտանի երկպառակութեանց, որոց ականատես ըլլալու դժբաղդութիւնն ունէր: Այս սրտով և զգացմամբք յօրինած է Իտալիոյ վըրայ տաղերգութիւն մը՝ որ իր գրչին և հանճարոյն արդիւնք ընտիրներուն մէջ՝ ընտրելագունից դասէն է. յորում հաւասար կը մրցին քերթողական եռանդ, բացատրութեանց գեղեցկութիւն և սէր հայրենեաց:

Երկար ճանապարհորդութիւններ ըրած է Փեթրարքա 'ի Գաղղիա, 'ի Հոլանտա և 'ի Գերմանիա. և 'ի Հռովմ գեգերած տեններին՝ Գոլոննա հաչականուն ազգատոհմին տունը բնակելով, հոն յաճախող մեծամեծաց հետ ծանօթացաւ. անկէ Աւենիոն անցաւ, և վերջապէս Վալքիուզա (Վոքլիւզ) առանձնանալով, հոն շարագրեց իր գրուածոց գլխաւորագոյն մասը, և մանաւանդ Տաղարանը (Canzoniere):

Ժամանակակիցք չուզեցին անտարբեր երևնալ անոր հանճարոյն և արժանաւոր հռչակին. ուստի մի և նոյն օրուան մէջ թէ Հռովմայ ծերակոյտէն և թէ Փարիզու համալսարանէն քերթողաց դափնիէ պսակն ընդունելու հրաւէր հասաւ առ Փեթրարքա: Առջի բերան տարակուսեցաւ թէ այն երկուքէն որն ընտրէ. բայց ետքը հայրենեաց կողմանէ տրուածը իրաւամբք նախամեծար համարելով՝ գնաց 'ի Հռովմ, և հոն 'ի Կապիտոլիոն բազմամբոխ ժողովրդեան մը ու ծերակոյտին ներկայութեամբ իրեն սահմանուած պսակն ընդունեցաւ: Նոյն պսակը գլուխը վատիկանեան տաճարին իջաւ քերթողը. ու սրբոյ Առաքելապետին գերեզմանին նուիրեց զայն, որով ա՛լ աւելի

հռչակուեցաւ համբաւը. Ժամանակին բոլոր մեծամեծքն տուներնին կը հրաւիրէին զինքը, և պետական դժուարին գործերուն կատարումը իրեն հանճարոյն և հայրենասիրութեանը կը յանձնէին: Ինքն Հռովմայ ժողովրդեան կողմանէ պատգամաւոր գնաց առ Կղեմէս Զ քահանայապետ, Թախանձելով որ նորէն 'ի Հռովմ դարձընէ այն հայրապետական աթոռը որ շատ տարիներէ 'ի վեր փոխադրուած ըլլալով 'ի Գաղղիա, աղետից ու Թշուառութեան մէջ ձգեր էր զԻտալիա. Վէննետկոյ հասարակապետութեան և Գենուացւոց մէջ հաշտութեան միջնորդ եղաւ, և Հռովմայ քաղաքական կառավարութիւնը բարւոքելու համար խորհրդակից բազմեցաւ ծերանաւորաց ժողովոյն:

Կենացը վերջին տարիներն՝ Եւգանեան բլրոց մերձաւոր Արքուա գիւղը քաշուելով, հոն լմընցուց իր օրերն. ուր անձնական փորձառութեամբն ալ ա՛լ աւելի խելամուտ աշխարհաւէր ընդունայնութեանց, երիտասարդական հասակին զառածանքը՝ ծերութեան արտասուօքն ուղեց ջնջել. և ձեռքն առնելով խաչելեալ Աստուծոյ մը պատկերը՝ հեռագայ զղջական նուագով մը այս կենաց համար գոցեց իր աչուըները.

« Հա՛յր երկնաւոր, զրաւեալ աւուրցս իմ ըզկեա,
Զկեա գիշերաց՝ զոր յերազմամբ ծախեցի,
Բուռն այն ըղձիւ վառելով սաստ յիմ սրրտի,
Պշուցեալ ի գործս այնքան շըքեղս յիմ աչէտ :

Հաճեաց, աղէ, զի ես դարձայց քո լուսով
Յայլ կեանս և ի ձեռնարկ գեղադոյն,
Որպէս զի 'զուր ելեալ հաղբից իւր Թագուն
Խիստ իմ սոսխ դարձցի ընդ այն ամօԹով:

Այս մետասան աւաբիկ ամ լըրանայ
Զի ընդ սովին անկայ լըծով դառնուԹեան,
Որ ոչ խնայէ՝ յայնս աւաւել բըռնանայ :

Ո՛վ տէր, գըթա յիմ տառապանս անարժան,
Զրահետ զիմ միտս ի լուսագոյնն ած ի վայր,
Յուշ արկ նըմա զի՛ խաչ այսօր դու մեռար »:

Փեթրարքայի սիրտն ու սէրն էր զինքը քերթող ընողը: Իր նախնական ու սիրելագոյն պարապմունքն ուրիշ էին:

Հնութեան մեծ սէր ունէր Փեթրարքա: Տղայութեան հասակին ամէն ժամերը՝ Վիրգիլեայ. և Կիկերոնի ընթերցմամբը կ'անցընէր. ամէն տեղ հին գրուածք, ձեռագիրներ կը փնտռէր, ու վանքերու գրատունները տակնուվրայ ընելով, անոնց մէջ կ'ուզէր գտնել նախնական եկեղեցւոյ և հին դասական մատենագրութեան մնացորդքը: Տանթէի պէս սիրող էր հռովմէական հին բարբառոյն, և Իտալական լեզուով քերթողաբանելու ալ առջի բերան մեծ դժուարութիւն կը կրէր: Իր գրուածոյը մէջ առաջին կը կարծուի Ճառ յաղագս հնարէց բաղդի կոչուածը, որն որ իմաստասիրական գրութիւն մըն է: Այլաբանական դէմքեր, Յոյսն և Ուրախութիւնը, հաճոյից և կենաց գովեստը կ'ընեն. Բանը՝ անոնց ընդունայնութիւնը կը ցուցընէ, և Ցաւ և Երկիւղ՝ թշուառութեանց, աղետից և հիւանդութեանց նկարագիրը կ'ընեն, որոնցմով կարծես թէ մարդկային կեանքը կը թունաւորուէին. ուր Բանը այլ և այլ պատճառներով կը հաւատարմացընէ թէ անոնք բուն չար չեն կրնար սեպուիլ: Իմաստասիրական զրուցատրութիւն մը, որ շատ յերկարելովը ոչ միայն հրահանգիչ ըլլալէն կը դադրի, այլ ընչուան տաղտկալի ալ կ'ըլլայ:

Յաղագս առանձնական կենաց կոչուած Ճառը՝ մարդատեաց սկզբունքներ կը բովանդակէ, որոնք Փեթրարքայի բնաւորութենէն օտար կ'երեւնան, որն որ թէպէտ մելամաղձոտ էր և մտածող,

սակայն մարդկութեան դէմ ատելութիւն ունենալէն շատ հեռու: Առանձնութիւնը ընկերական կենաց հետ կը բաղդատէ, թէ մէկին և թէ միւսին օգուտներն ու անպատեհութիւնքը ցուցընելով. սակայն առանձնական կեանքը համեմատութեամբ նախամեծար կը սեպէ, և անոր հետևողաց բարեբաստութեամբը կը հաւաստարմացընէ զրուցածները:

Ասոնցմէ զատ ուրիշ ձևով մըն ալ ունի Յաղագս արհամարհելոյ աշխարհի, զոր խղճին վրայ ծանրացող ազդեցութեամբ մը շարադրած է: Սրտին վշտացն ու տագնապին ծանօթ քահանայ մը՝ սրբոյն Աւգոստինոսի Խոստովանութեանց գրքէն օրինակ մը տուեր էր Փեթրարքայի, և որուն ընթերցումը յոյս էր իրեն և քաջալերութիւն: Իր և սուրբ վարդապետին՝ նախնական կենացը մէջ եղած նմանութիւն մը՝ յորդորամիտ ըրաւ զինքը օրինակին նման պարզութեամբ մը իր վարքը գրի վրայ առնուլ, և վերաւոր սրտին բժշկութիւնը սրբոյն Աւգոստինեայ յանձնել:

Բարոյականէն զատ՝ պատմական երկասիրութեանց ալ զբաղած է Փեթրարքա. բայց սկսած գրուածներն չկրցաւ գլխաւորել: Միտքը դրած էր Հռովմայեցւոց ընդարձակ պատմութիւն մը շարագրել, որուն միայն քանի մը հատուածները կան Յաղագս Իրաց անուանեաց և Համառօտութեան վարուց արանց հռչակաւորաց գրուածոց մէջ. յորում Հռոմուլեայ, Նումայի, Տուլլոսի Ոստիլեայ և Յունեայ Բրուտոսի կենսագրութիւնք կան:

Քաղաքավարական գրուածոց մէջ նշանաւոր է Յաղագս ընտիր վարչութեան հասարակաց պետութեան կոչուած գիրքը, զոր Պատաւիոնի քաղաքապետ Փրանկիսկոսի Քարարացւոյն ընծայեց, յորում Պղատոնի և Կիկերոնի խօսքերովը՝ տեսչութեան գերազանց խրատներ կու տայ իրեն: — Իմաս-

Digitized by Google

տաղերականաց մէջ նշանաւոր է Յաղագս տգիտութեան իւրոյ և այլոց ըսուած Ճառը, որուն իր գլխէն անցած դէպք մը առիթ եղած է: Իր բարեկամներէն չորս հոգի, որոնցմէ մէկը բան չէր գիտեր, և երկրորդն, երրորդն ու չորրորդը իրարմէ քիչ մը աւելի գիտուն էին, սրդողած որ ուրիշները զիրենք մարդու տեղ չէին դներ, որոշեցին որ Վենետկոյ մէջ հրապարակական տեղ մը գրեն թէ Փեթրարքա՝ թէպէտ ընտիր բնաւորութեան տէր անձ մըն է, բայց միանգամայն չափէն աւելի տըգէտ: Այս կարգէ դուրս դատաստանին վրայ երբոր ամէնքը զարմացան, Փեթրարքա պատրաստուեցաւ պատասխան տալու. զոր և փառօք կատարեց, իմաստասիրաց և հարց եկեղեցւոյ խօսքերն մէջ բերելով, որոնք իրենց գրուածներովը մարդկային իմաստութեան բուն արժէքը հասկըցուցեր էին:

Սակայն՝ այս գրուածոց մէջ ամէնէն աւելի գերազանց սեպուած է արժանապէս իրեն Տաղերանը:

Ինչպէս յառաջագոյն ալ յիշատակեցինք, Փեթրարքայի մէկ գլխաւոր պարծանքն այն է՝ որ ինքն եղաւ առաջին Եւրոպայի մէջ ճանչցընող թէ հնութեան գլուխ գործոց սեպուած երկասիրութիւնքն կարդալու է՝ ոչ միայն լեզու սորվելու վախճանաւ, այլ զի հոն պիտի փնտռենք ընտիր ախորժակը, և այնպիսի գաղափարաց նմանութեանը վրայ ձուլենք մեր հանճարն ու լեզուն: Ամէն ջանքն ըրաւ Փեթրարքա հին գրչագիրք ժողվելու. և իրեն այս փութոյն մեծապէս պարտական է ուսումնական աշխարհքը, որովհետև առանց իրեն՝ թերևս շատ գրքեր՝ որ այսօր ձեռուընուս մէջն են, ուրիշ բազմաթիւ մատեաններու հետ պիտի կորսուէին: Զրուցածնուս գլխաւոր ապացոյցը նոյն իսկ Փեթրարքայի խօսքերուն մէջ է, որ կը պատմէ թէ ինքը սպասանեկութեան

ատեն տեսած էր Կիկերոնի Յաղագս փառաց և Վարրոնի Յաղագս աստուածային և մարդկային գործոց կոչուած գրքերը, և որոնց օրինակը չկրցաւ ետքը ձեռք ձգել, կորսուած ըլլալնուն համար։ Հետաքննական է իր բերնէն լսելը Թէ ո՛րչափ ջանք ունեցեր է այլ և այլ գրչագիրք ձեռք ձգելու համար. «Երբ, կ՚ըսէ, բարեկամներս տեղ մը երԹալու ատեննին կու գային իրենց հրաժեշտի բարեւը տալ ինծի, և կը հարցընէին Թէ գացած տեղերնէն ինչ կ՚ուզեմ որ բերեն, այս էր իմ պատասխանս. — Կիկերոնի գրքերը փնտռեցէք։ Իմ ԹղԹերուս մէջ ալ միշտ նոյն պաղատանքը կը կրկնէի։ Ո՛րչափ նամակներ գրած եմ, քանի տարի անցուցեր եմ Կիկերոնի երկասիրուԹիւնքը գտնելու համար. չէ Թէ միայն Իտալիոյ մէջ՝ ուր շատ ծանօԹներ ունիմ, այլ նաև 'ի Գաղղիա, 'ի Գերմանիա, 'ի Սպանիա և յԱնգղիա՝, և որ զարմանալին է՝ մինչև 'ի Յունաստան։ Հո՛ն յոյս ունէի ես Կիկերոն մը գտնել, իսկ երկրին բնակիչքն՝ յոյն լեզուով գրուած Հոմերոս մը խրկեցին ինծի. զոր իմ ջանքովս ու ծախքով 'ի լատին Թարգմանել տուի; և հիմա հռովմէական պատմուճանով՝ անարժան չհամարիր ինծի յարկակից ըլլալ։ Թէ որ իմ ճանապարհորդուԹեանցս մէջ հեռուանց վանք մը տեսնելու ըլլայի, յուսալով Թէ կարող ըլլամ նոր բան մը գտնել, մէկէն դէպ 'ի հոն կ՚երԹայի՝ ամէն խորշերը աչքէ անցընելու։ Քսանըհինգ տարուան հասակիս Լիէժ քաղաքն հասնելով, ինծի իմաց տուողներ եղան Թէ հո՛ն գրքեր կը գտնուին. ուստի աղաչեցի իմ ընկերակցացս որ նոյն քաղաքին մէջ կանկ առնուն։ Կիկերոնի երկու ճառերուն օրինակները ձեռք ձգեցի, որոնցմէ մէկուն գաղափարն ես առի, միւսին ալ աշխատուԹիւնը բարեկամներէս մէկը իր վրան առաւ։ Բայց օրինակելու համար, Թանաքի կարօտուԹիւն ու-

նէինք. լուողը շատ պիտի զարմանայ երբ ըսեմ թէ նոյն քաղքին մէջ գտնելը շատ դժուարին եղաւ մեզի. ու վերջապէս գտածնիս ալ աւելի քրքում էր քան թէ թանաք»։

Այս հատուածիս մէջ յիշատակուած Հոմերոսի գիրքը՝ Նիկողայոս Սիգերոս անունով յոյն մը, որ Կոստանդնուպոլսոյ դիւանատանց մէջ պատուաւոր պաշտօն մը ունէր, Փեթրարքայի ընծայ խրկած էր։ Փեթրարքա Իտալիոյ մէջ յաջողեցաւ գտնել Կիկերոնի ուրիշ ճառերն ալ և անոր ընտանեկան թուղթերը։ Մեծ դժուարութիւն ունեցաւ բոլոր նոյն երկրին մէջ ամբողջ Կուինտիլիանոս մը գտնելու. և ամէն ջանքն ընելէն ետքն ալ հազիւ կրցաւ Տիտոս Լիւիոսի առաջինն, երկրորդ և երրորդ Տասնեակները ձեռք ձգել։

Լատին գրչագրաց այնչափ սակաւագիւտ ըլլալէն՝ յայտնի կ՚երեւնայ թէ որչափ աւելի քիչ պիտի ըլլային յունականքը՝ որուն ուսումը գրեթէ բոլորովին դադրած էր յԻտալիա՝ երկքասաներորդ դարուն ատենը։ Նամակի մը մէջ՝ զոր 1360ին Փեթրարքա գրեց առ Հոմերոս, 'ի պատասխանի Պոքքաչչիոյի այն թղթին զոր յանուն այս քերթողին խրկած էր իրեն, կ՚ըսէ թէ բոլոր Իտալիոյ մէջ տասը հոգի չեն գտնուիր՝ որ կարենան Իլիոնի քերթողին երկասիրութիւնն բուն իր. լեզուովը կարդալ. և ցուցընելու համար թէ այս խօսքը չափազանցութեամբ զրուցուած չէ, անոնց համրանքը կ՚ընէ. «Հինգ հոգի Փլորենտիոյ մէջ կը գտնուին, կ՚ըսէ, մէկ մը 'ի Պոլոնիա, երկու 'ի Վերոնա, մէկը 'ի Մանթուա, որն որ Պտղոմէոսի հետեւելու համար, կ՚ըսէ, Հոմերոսէ երես դարձուց. մէկ հոգի մըն ալ 'ի Փերուճիա. իսկ 'ի Հռովմ ոչ ոք»։

Փեթրարքայի յունական լեզուն սորվեցընողը՝

Digitized by Google

Բարլաամ անունով մէկը եղած է (1339), քերթողին գրեթէ երեսունըհինգ տարուան հասակին։ Միաբան՝ Պղատոնի գրքերը կարդացին, և անոնց ընթերցմամբը վառուեցաւ Փեթրարքա պղատոնական իմաստասիրութիւնը նորէն խօթել Իտալիոյ մէջ։

Փեթրարքայի հաւաքած գրչագիրքը կ'երեւնայ թէ իր մահուընէն անմիջապէս ետքը այլ և այլ տեղուանք ցրուած ըլլան։

Իտալական բանաստեղծութեան ծագումը՝ առձակ լեզուի գրութենէն շատ առաջ ձևաւորուելով կերպարանքի տակ մտաւ. Կուիտոյ Գուալքանթի, Կուինոյ Կուինչելլի. Տանթէ և Փեթրարքա արգէն երեցեր էին, և իրենց ընտիր քերթուածքներն ու երգերով ամենուն եռանդը վառած՝ նոյն արուեստին ետեւէ ըլլալու։ Տաղաչափելու սէրը զարմանալի էր. հանճար ունեցող կամ չունեցող, Մուսայից ընկերել ու Պառնաս լերան վրայ կ'ուզէր ելլել։ Տանթէի Աստուածային կատակերգութեան հրատարակուելէն ետքը՝ ամէն մարդ կարծես թէ բանը գործը ձգած, իրեն կարեւորագոյն զբաղմունքն ըրած էր անոր հետեւող ըլլալու աշխատիլ. Փեթրարքայի բածին ալ՝ իրաւագէտք և բժիշկք ալ Յուստինիանոսի և Հիպոկրատայ գրոցը վրայ չէին ուզեր նայիլ. Չինոյ Փիսթոյացի՝ իրաւագիտութեան անուանի վարպետը՝ նոյն ծանր ուսմունքը երեսի վրայ ձգեր, և բանաստեղծութեան ետեւէ սկսեր էր ըլլալ. և եթէ Փեթրարքայի խօսքը չափազանցութիւն չուզենանք սեպել, արհեստագիրք, հիւսք, երկրագործք, արօրը կը ձգէին բանաստեղծելու սիրովը։ Այս մոլութիւնը՝ հասարակ կարգի մարդիկներէն՝ ազնուականաց և մեծամեծներու անցեր էր։ Սրբազան կը սեպուէր բանաստեղծին

անձը. ինչուան քաղաքական յանցանաց համար սահմանուած պատիժներէն խալըսելու հնարքը զայն կը համարէին. Նիկողայոս Ռիէնցի անուանի խռովարարը բանտարկուելով մահուան դատապարտուեցաւ. ու այն պատժէն խալըսելու համար բաւական եղաւ տեռնով տառանաւորաց շարադրութեամբ զբաղած ըլլալը:

Քերթողութեան այսպիսի դիրքի մը մէջ անկարելի էր որ արձակ լեզուն կարգաւորուէր. մանաւանդ թէ իրենց իմաստնոցն անգամ կ'երեւնար թէ տաղաւորի համար այնչափ դիւրութեամբ յարմարող իտալական լեզուն կարելի չէր արձակի համար ալ գործածել. ուստի եւ Տանթէ իր արձակ գրուածոցը մէջ լատինականը գործածեց. եւ որ աւելի զարմանալին է, Պետրոս Գրեշէնցի՝ մշակաց համար երկրագործական գրուածք մը հրատարակելով, լատինականով գրեր էր, այն լեզուով՝ զոր ոչ ոք կը հասկընար՝ որոց գործածութեան կամ օգտին համար յօրինուած էր:

Իտալական արձակ լեզուին ձեւանալուն, ու կերպաւորելուն առաջին աշխատողները Վիլլանի եղբարք եղան՝ Յովհաննէս, Մաթէոս եւ Փիլիպպոս:

Յովհաննէս Վիլլանի պարզ ու բաւական ընտիր ոճ ունեցող պատմագիր մըն է: Կը պատմէ թէ 1300ին տարիները Հռոմ ճանապարհորդութիւն մը ընելով՝ տեսաւ ու քննեց հնութեան մնացորդքը. եւ ինքն ալ Սալլուստիոս, Տիտոս Լիւիոս, Վալերիոս Մաքսիմոս, Պաւղոս Որոզիոս պատմագրաց, եւ Վիրգիլեայ ու Լուկանոսի քերթութիւններն կարդալով, ուզեց անոնց նմանողութեամբ իր հայրենեացը պատմութիւնը շարադրել. եւ յօրինեց Փլորենտիոյ պատմութիւնը, նոյն քաղաքին հիմնարկութենէն ինչուան Քրիստոսի 1348 թուականը, որ տարին ինքն ալ մե-

նոնք։ Ինծի համար անկարելի էր այս ուսմունքը՝ խոհականութեան հակառակող այսպիսի զեղծում մը ընել. ուստի և կ'իմանայի թէ որչափ դժուարին էր անոր պատուաւոր կիրառութիւնը այնպիսի դարու մը մէջ յորում առաքինութիւն և անմեղութիւն ծաղու նիւթ եղած էին։ Օրէնքը իրաւագիտաց ձեռքը՝ ամօթալի շահադիտութիւն մը դարձեր էր։ Իրենց լեզուն, բնաւորութիւնը, ոգին, պատիւը, համբաւն ու հաւատարմութիւնը, ամենայն ինչ հասարակաց առջև կաշառելի էր ու կեղակարծ»։

Զենք կրնար չըսել թէ այս նկարագրին մէջ չափազանցութիւն գործած չէ Փեթրարքա։ Բանաստեղծականին համար ունեցած յարումը՝ աւելի կ'երևցընէր իրեն օրինաց գիտութիւնը, և անոր վրայ ունեցած հակառակութեանը կը զոհէր՝ անոր պարապող անձինքը։ Այսպէս աւելի քերթողութեան պարապելով անցուց իր տարիները 'ի Մոնփէլիէ. ուստի երբ հայրը եկաւ զինքը տեսնելու, անոր քով փոխանակ իրաւագիտական ուսմանց վերաբերեալ գրքերու, լատին ու գաւառական բանաստեղծութեան հատորներ գտաւ. և այնչափ նեղացաւ, որ փուանց անոնց սուղ զընոյն նայելու, բոլորն ալ կրակի մէջ նետեց։ Հազիւ կրցաւ Փեթրարքա Վիրգիլիոս մը ու Կիկերոնի մէկ քանի ճառերը խալըսել, իր երկու սիրելի ու աննման հեղինակները։ Մոնփէլիէէն Պոլոնիա խրկեց զինքը հայրը, որպէս զի հոն շարունակէ իր օրինական գիտութիւնը. բայց ինչպէս 'ի Մոնփէլիէ՝ հոն ալ հաւատարիմ մնաց Փեթրարքա բանաստեղծութեան և ճարտարխօսութեան։

Պոլոնիայի մէջ բաղդ ունեցաւ Փեթրարքա իրեն ուսուցիչ ունենալ զանուանի իրաւագէտն Ջինոյ Փիսթոյացի, որ իր հանգստեան ժամերուն

կը պատրաստէր նուագներ շարագրել, զորոնք կը գովէր Տանթէ և վրանին կը սքանչանար Փեթրարքա։ Ուստի երբ դարձաւ յԱւենիոն՝ այնչափ աւելի սիրող էր քերթողութեան, որչափ կ'ատէր զօրէնսգիտութիւն։ Հօրը մահուամբն ազատ մնալով իր բերմանցն հետեւելու, բոլորովին դպրութեանց տուաւ ինքզինքը կարգէ դուրս եռանդեամբ և յարատեւութեամբ։

Օր մը երբ Աւենիոնի փողոցներուն մէջ կը քալէր, ծերունի մը հանդիպեցաւ իրեն՝ որ աղքատութեանը պատճառաւ տխրած էր մէկուն մէկալին ձեռք բանալով իր օրապահիկը հայթհայթել։ Փեթրարքա կը պատրաստուէր իրեն ողորմութիւն տալու՝ երբ ճանչցաւ թէ այն մուրացիկը իր նախկին ուսուցիչներէն մէկն էր։ Այն վայրկենէն՝ ծերունին քերթողին սեղանակիցն եղաւ։ Բայց դժբաղդութեամբ ինքն ալ կարօտ էր, և ապրուստի համար կը բռնադատուէր քովը գտնուած հին ու ազնուադոյն գրչագիրները ծախել։ Այս գանձարանին մէջ կը գտնուէր Կիկերոնի Յաղագս փառաց կոչուած գրքին միակ և անգիւտ օրինակը. Փեթրարքա իր ծեր ուսուցչին տուած էր որ կարդայ. ան ալ իր նեղութեանը ատեն՝ քանի մը դահեկանով վաճառեր էր զայն։ Օրեր անցնելէն ետքը՝ Փեթրարքա խնդրեց նոյն գիրքը 'ի ծերունւոյն, և մատենին տեղ՝ անոր արտասուալից պատասխանն ընդունեցաւ։ Չհամարձակեցաւ վրան իյնալ քերթողը, վախնալով որ չըլլայ թէ աւելի վիշտ և արտմութիւն պատճառէ անոր ցաւագնեալ սրտին. և անանկով Կիկերոնի անմահական մէկ գրուածը բոլորովին ու անդարման կորուստ մը եղաւ ապագայ դարերուն և դպրութեանց։

Քսանուիրեք տարուան հասակին՝ Աւենիոնի մէջ եղող հաւատաւորաց եկեղեցի մը գնացեր էր

Փեթրարքա։ Հոն խորանի մը տակ՝ նորահաս կին մը տեսաւ, ու անոր երեսաց գեղովը զմայլած յափշտակուեցաւ։ Այս կինն էր Լաւրա, որուն անունը Փեթրարքայի անուանը հետ անմահացաւ. վասն զի իր քերթող լեզուին և հանճարոյն նպատակ ըրաւ զինքը Փեթրարքա, թէպէտև պարտուցը հաւատարիմ տիկինը անտարբեր գտաւ իր սիրոյն։ Իր նուագաց մէջ գեղեցկագոյններն անոր անձին նուիրուած են. և Լաւրայի մահուընէն ետքն ալ՝ դեռ ևս անոր սիրոյն յիշատակաւը կը թրթռան Փեթրարքայի քնարին թելերը. սակայն զգուշանալով հին և հեթանոս քերթողաց անզգոյշ բացատրութիւններն ու լեզուն գործածելէն, որով ողջախոհ սիրտ և մտքեր կը վիրաւորին. այլ մանաւանդ թէ ամէն տողերուն մէջ ջանացած է՝ զգացմունքն հպատակեցընել առաքինութեան և կրօնից, զորս ամէն բանէ վեր կը կը մեծարէր։ Սակայն անով հանդերձ, առ գերագոյն և ճշմարիտ սէրն, առ Աստուած, դարձած ատեն անտարբեր չէր գտներ այն տողերն, և կը վկայէր թէ

« Ցաւալի ինքնին իսկ ամաչեմ ես զանձնէս,
Եւ զառանցմանս շառագունենանքն են պտուղ,
Եւ ապաշաւ, և ճանաչել յայտնապէս՝
Թէ որ հաճոյն յաշխարհի, է երազ սուղ »։

Իտալական լեզուն Տանթէի ձեռքով կարգաւորուեր էր և յղկուած. իսկ Փեթրարքա աւելի քաղցրութիւն մը տուաւ անոր. և արդի լեզուաց մէջ ամէնէն աւելի ներդաշնակն ըլլալու ջանքովը անուանի Փլորենտացւոյն բանաստեղծութեան ազդած կորովը ջլատեց ու տկարացուց. և իրմէ ետքը եկողներն՝ չկարենալով Տանթէի նմանիլ, Փեթրարքայի հետևեցան։

Փեթրարքա սիրող էր հայրենեացը, անոր

զուարթատեսիլ բլրոցը, յափշտակիչ գեղոյն ու քաղցր կլիմային՝ որոնք այնչափ և այնպիսի ազդեցութիւն ունեցան իր քնարին վրայ. ուստի և անտարբեր չէր կրնար ըլլալ անոր վրայ ծանրացող աղէտից և ընտանի երկպառակութեանց, որոց ականատես ըլլալու դժբաղդութիւնն ունէր: Այս սրտով և զգացմամբք յօրինած է Իտալիոյ վըրայ տաղերգութիւն մը՝ որ իր գրչին և հանճարոյն արգիւնք ընտիրներուն մէջ՝ ընտրելագունից գասէն է. յորում հաւասար կը մրցին քերթողական եռանդ, բոցաորութեանց գեղեցկութիւն և սէր հայրենեաց:

Երկար ճանապարհորդութիւններ ըրած է Փեթրարքա 'ի Գաղղիա, 'ի Հոլանտա և 'ի Գերմանիա. և 'ի Հռովմ դեգերած ատենին՝ Գոլոննա հռչակաւոր տոհմին տունը բնակելով, հոն յաճախող մեծամեծաց հետ ծանօթացաւ. անկէ Աւենիոն անցաւ, և վերջապէս Վալքիուզա (Վոքլիւզ) առանձնանալով, հոն շարագրեց իր գրուածոց գլխաւորագոյն մասը, և մանաւանդ Տաղարանը (Canzoniere):

Ժամանակակիցք չուզեցին անտարբեր երևնալ անոր հանճարոյն և արժանաւոր հռչակին. ուստի մի և նոյն օրուան մէջ թէ Հռովմայ ծերակուտէն և թէ Փարիզու համալսարանէն քերթողաց դափնիէ պսակն ընդունելու հրաւէր հասաւ առ Փեթրարքա: Առջի՛ բերան տարակուսեցաւ թէ այն երկուքէն որն ընտրէ. բայց ետքը հայրենեաց կողմանէ տրուածը իրաւամբք նախամեծար համարելով՝ գնաց 'ի Հռովմ, և հոն 'ի Կապիտոլիոն բազմամբոխ ժողովրդեան մը ու ծերակուտին ներկայութեամբ իրեն սահմանուած պսակն ընդունեցաւ: Նոյն պսակը գլուխը վատիկանեան տաճարին իջաւ քերթողը. ու սրբոյ Առաքելապետին գերեզմանին նուիրեց զայն, որով աւելի

հռչակուեցաւ համբաւը. ժամանակին բոլոր մեծամեծքն տուներնին կը հրաւիրէին զինքը, և պետական դժուարին գործերուն կատարումը իրեն հանճարոյն և հայրենասիրութեանը կը յանձնէին։ Ինքն Հռովմայ ժողովրդեան կողմանէ պատգամաւոր գնաց առ Կղեմէս Զ քահանայապետ, թախանձելով որ նորէն 'ի Հռովմ դարձընէ այն հայրապետական աթոռը որ շատ տարիներէ 'ի վեր փոխադրուած ըլլալով 'ի Գաղղիա, աղետից ու թշուառութեան մէջ ձգեր էր զԻտալիա. Վենետկոյ հասարակապետութեան և Գենուացւոց մէջ հաշտութեան միջնորդ եղաւ, և Հռովմայ քաղաքական կառավարութիւնը բարւոքելու համար խորհրդակից բազմեցաւ ծիրանաւորաց ժողովոյն։

Կենացը վերջի տարիներն՝ Եւգանեան բլրոց մերձաւոր Արքուա գիւղը քաշուելով, հոն լմընցուց իր օրերն. ուր անձնական փորձառութեամբն ալ ա՛լ աւելի խելամուտ աշխարհաւէր ընդունայնութեանց, երիտասարդական հասակին զառածանքը՝ ծերութեան արտասուօքն ուզեց ջնջել. և ձեռքն առնելով խաչելեալ Աստուծոյ մը պատկերը՝ հետագայ զղջական նուագով մը այս կենաց համար գոցեց իր աչուըներն.

« Հայր երկնաւոր, զբաւեալ աւուրցս իմ ըզկեա,
Զկեա գիշերաց՝ զոր յերազմամբ ծախեցի,
Բուռն այն ըղձիւ վառելով սաստ յիմ սըրտի,
Պշուցեալ ի գործս այնքան շըքեղս յիմ աղէտ։

Հաճեաց, աղէ, զի ես դարձայց քո լուսով
Յայլ իմն ի կեանս և ի ձեռնարկ գեղագոյն,
Որպէս զի 'զուր ելեալ հաղըից իւր թագուն
Խիստն իմ ոսոխ դարձցի ընդ այն ամօթով։

Այս մետասան աւասիկ ամ լըրանայ
Զի ընդ ատվըին անկայ լըծով դառնութեան,
Որ ոյց իշխէն՝ յայնս առաւել բըռնանայ։

Digitized by Google

Ո՜վ Լաուրա, գըթա յիմ տառապանաց անարժան,
Զըրահետ զիմ միտս ի լաւագոյնն ած ի վերը,
Ցուցարկ նըման զի՝ խաչ այսօր գու մեռար »:

Փեթրարքայի սիրան ու սէրն էր զինքը քերթող ընողը: Իր նախնական ու սիրելագոյն պարապմունքն ուրիշ էին:

Հնութեան մեծ սէր ունէր Փեթրարքա: Տղայութեան հասակէն ամէն ժամերը՝ Վիրգիլեայ. և Կիկերոնի ընթերցմամբը կ'անցընէր. ամէն տեղ հին գրուածք, ձեռագիրներ կը փնտռէր, ու վանքերու գրատուններր տակնուվրայ ընելով, անոնց մէջ կ'ուղէր գտնել նախնական եկեղեցւոյ և հին դասական մատենագրութեան մնացորդքը: Տանթէի պէս սիրող էր հռովմէական հին բարքառոյն, և Իտալական լեզուով քերթողաբանելու ալ աւելի բերան մեծ դժուարութիւն կը կրէր: Իր գրուածոյը մէջ առաջին կը կարծուի Ճառ յաղագս հնարից Բաղդի կոչուածը, որն որ իմաստասիրական գրութիւն մըն է: Այլաբանական դէմքեր, Ցոյսն և Ուրախութիւնը, հաճոյից և կենաց գովեստը կ'ընեն. Բանը՝ անոնց ընդունայնութիւնը կը ցուցընէ, և Ցաւ և Երկիւղ՝ թշուառութեանց, աղետից և հիւանդութեանց նկարագիրը կ'ընեն, որոնցմով կարծես թէ մարդկային կեանքը կը թուանաւորուի. ուր Բանը այլ և այլ պատճառներով կը հաւատարմացընէ թէ անոնք բուն չար չեն կրնար սեպուիլ: Իմաստասիրական գրուցատրութիւն մը, որ շատ յերկարելովը ոչ միայն հրահանգիչ ըլլալէն կը դադրի, այլ ծնջուան տաղտկալի ալ կ'ըլլայ:

Յաղագս առանձնական կենաց կոչուած Ճառը՝ մարդատեաց սկզբունքներ կը բովանդակէ, որոնք Փեթրարքայի բնաւորութենէն օտար կ'երևնան, որն որ թէպէտ մելամաղձոտ էր և մտածող,

Digitized by Google

սակայն մարդկութեան դէմ ատելութիւն ունենալէն շատ հեռու։ Առանձնութիւնը ընկերական կենաց հետ կը բաղդատէ, թէ մէկին և թէ միւսին օգուտներն ու անպատեհութիւնքը ցուցընելով. սակայն առանձնական կեանքը համեմատութեամբ նախամեծար կը սեպէ, և անոր հետևողաց բարեբաստութեամբը կը հաւատարմացընէ զրուցածները։

Ասոնցմէ զատ ուրիշ ճառ մըն ալ ունի Յաղագս արհամարհելու աշխարհի, զոր խղճին վրայ ծանրացող ազդեցութեամբ մը շարադրած է։ Սրտին փշացն ու ազնուագին ծանօթ քահանայ մը՝ սրբոյն Օգոստինոսի Խոստովանութեանց գրքէն օրինակ մը տուեր էր Փեթրարքայի, և որուն ընթերցումը յոյս էր իրեն և քաղցրութիւն։ Իր և սուրբ վարդապետին՝ նախնական կենացը մէջ եղած նմանութիւն մը՝ յորդորամիտ ըրաւ զինքը օրինակին նման պարզութեամբ մը իր վարքը գրի վրայ առնուլ, և վերաւոր սրտին բժշկութիւնը սրբոյն Օգոստինեայ յանձնել։

Բարոյականէն զատ՝ պատմական երկասիրութեանց ալ զբաղած է Փեթրարքա. բայց սկսած գրուածներն չկրցաւ գլխաւորել։ Միտքը դրած էր Հռովմայեցւոց ընդարձակ պատմութիւն մը շարադրել, որուն միայն քանի մը հատուածները կան Յաղագս Երից անուանեաց և Համառօտութեան ճառից արանց հռչակաւորաց գրուածոց մէջ. յորում Հռոմուլեայ, Նումայի, Տուլլոսի Ոստիլեայ և Յունեայ Բրուտոսի կենսագրութիւնք կան։

Քաղաքավարական գրուածոց մէջ նշանաւոր է Յաղագս ընտիր վարչութեան հասարակաց պետութեան կոչուած գիրքը, զոր Պատաւինի քաղաքապետ Փրանկիսկոսի Կարարացւոյն ընծայեց, յորում Պղատոնի և Կիկերոնի խօսքերովը՝ տէրութեան գերազանց խրատներ կու տայ իրեն։ — Իմաս-

տասնիրականաց մէջ նշանաւոր է Յաղագս փգիփոա-Բէան խորոյ և այլոց ըսուած ճառը, որուն իր գլխէն անցած դէպք մը առիթ եղած է: Իր բարեկամնե-րէն չորս հոգի, որոնցմէ մէկը բան չէր գիտեր, և երկրորդն, երրորդն ու չորրորդը իրարմէ քիչ մը աւելի գիտուն էին, սրդողած որ ուրիշները զի-րենք մարդու տեղ չէն դներ, որոշեցին որ Վե-նետկոյ մէջ հրապարակական տեղ մը գրեն թէ Փեթրարքա՝ թէպէտ ընտիր բնաւորութեան տէր անձ մըն է, բայց միանգամայն չափէն աւելի տը-գէտ: Այս կարգէ դուրս դատաստանին վրայ եր-բոր ամէնքը զարմացան, Փեթրարքա պատրաս-տուեցաւ պատասխան տալու. զոր և փառօք կա-տարեց, իմաստասիրաց և հարց եկեղեցւոյ խօս-քերն մէջ բերելով, որոնք իրենց գրուածներովը մարդկային իմաստութեան բուն արժէքը հասկը-ցուցեր էին:

Սակայն՝ այս գրուածոց մէջ ամենէն աւելի գե-րազանց սեպուած է արժանապէս իրեն Տաղարանը:

Ինչպէս յառաջագոյն ալ յիշատակեցինք, Փե-թրարքայի մէկ գլխաւոր պարծանքն այն է՝ որ ինքն եղաւ առաջին Եւրոպայի մէջ ճանչցընող թէ հնութեան գլուխ գործոց սեպուած երկասիրու-թիւնքն կարդալու է՝ ոչ միայն լեզու սորվելու վախճանաւ, այլ զի հոն պիտի փնտռենք ընտիր ախորժակը, և այնպիսի գաղափարաց նմանու-թեանը վրայ ձուլենք մեր հանճարն ու լեզուն: Ա-մէն ջանքն ըրաւ Փեթրարքա հին գրչագիրք ժող-վելու. և իրեն այս փութոյն մեծապէս պարտը-կան է ուսումնական աշխարհքը, որովհետև ա-ռանց իրեն՝ թերևս շատ գրքեր՝ որ այսօր ձեռուը-նուս մէջն են, ուրիշ բազմաթիւ մատեաններու հետ պիտի կորսուէին: Զրուցածնուս գլխաւոր ապացոյցը նոյն իսկ Փեթրարքայի խօսքերուն մէջ է, որ կը պատմէ թէ ինքը պատանեկութեանն

ատեն տեսած էր Կիկերոնի Յաղագս փառաց և Վարրոնի Յաղագս աստուածային և մարդկային գործոց կոչուած գրքերը, և որոնց օրինակը չկրցաւ ետքը ձեռք ձգել, կորսուած ըլլալնուն համար։ Հետաքննական է իր բերնէն լսելը թէ որչափ ջանք ունեցեր է այլ և այլ գրչագիրք ձեռք ձգելու համար. «Երբ, կ՚ըսէ, բարեկամներս տեղ մը երթալու ատեննին կու գային իրենց հրաժեշտի բարեւը տալ ինծի, և կը հարցընէին թէ գացած տեղերնէն ինչ կ՚ուզեմ որ բերեն, այս էր իմ պատասխանս. — Կիկերոնի գրքերը փնտռեցէք։ Իմ թղթերուս մէջ ալ միշտ նոյն պաղատանքը կը կրկնէի։ Ո՜րչափ նամակներ գրած եմ, քանի տարի անցուցեր եմ Կիկերոնի երկասիրութիւնքը գտնելու համար. չէ թէ միայն Իտալիոյ մէջ՝ ուր շատ ծանօթներ ունիմ, այլ նաև 'ի Գաղղիա, 'ի Գերմանիա, 'ի Սպանիա և յԱնգղիա՛, և որ զարմանալին է՝ մինչև 'ի Յունաստան։ Հո՛ն յոյս ունէի ես Կիկերոն մը գտնել, իսկ երկրին բնակիչքն՝ յոյն լեզուով գրուած Հոմերոս մը խրկեցին ինծի. զոր իմ ջանքովս ու ծախքով 'ի լատին թարգմանել տուի; և հիմա հռովմէական պատմուճանով՝ անարժան չհամարիր ինծի յարկակից ըլլալ։ Թէ որ իմ ճանապարհորդութեանցս մէջ հեռուանց վանք մը տեսնելու ըլլայի, յուսալով թէ կարող ըլլամ նոր բան մը գտնել, մէկէն դէպ 'ի հոն կ՚երթայի՝ ամէն խորշերը աչքէ անցընելու։ Քսանըհինգ տարուան հասակիս Լիէժ քաղաքն հասնելով, ինծի իմաց տուողներ եղան թէ հո՛ն գրքեր կը գտնուին. ուստի աղաչեցի իմ ընկերակցացս որ նոյն քաղաքին մէջ կանգ առնուն։ Կիկերոնի երկու ճառերուն օրինակները ձեռք ձգեցի, որոնցմէ մէկուն գաղափարն ես առի, միւսին ալ աշխատութիւնը բարեկամներէս մէկը իր վրան առաւ։ Բայց օրինակելու համար, թանաքի կարօտութիւն ու-

նէինք . լսողը շատ պիտի զարմանայ երբ ըսեմ թէ նոյն քաղքին մէջ գտնելը շատ դժուարին եղաւ մեզի . ու վերջապէս գտածնիս ալ աւելի քրքրուած էր քան թէ թանաք » :

Այս հատուածիս մէջ յիշատակուած Հոմերոսի գիրքը՝ Նիկողայոս Սիգերոս անունով յոյն մը, որ Կոստանդնուպոլսոյ դիւանատանց մէջ պատուաւոր պաշտօն մը ունէր, Փեթրարքայի ընծայ խրկած էր : Փեթրարքա Իտալիոյ մէջ յաջողեցաւ գտնել Կիկերոնի ուրիշ ճառերն ալ և անոր ընտանեկան թուղթերը : Մեծ դժուարութիւն ունեցաւ բոլոր նոյն երկրին մէջ ամբողջ Կուինտիլիանոս մը գտնելու . և ամէն ջանքն ընելէն ետքն ալ հազիւ կրցաւ Տիտոս Լիւիոսի առաջին, երկրորդ և երրորդ Տասնեակները ձեռք ձգել :

Լատին գրչագրաց այսչափ սակաւագիւտ ըլլալէն՝ յայտնի կ'երևնայ թէ որչափ աւելի քիչ պիտի ըլլային յունականքը՝ որուն ուսումը գրեթէ բոլորովին դադրած էր յԻտալիա՝ երեքտասաներորդ դարուն ատենը : Նամակի մը մէջ՝ զոր 1360ին Փեթրարքա գրեց առ Հոմերոս, 'ի պատասխանի Պոքքաչչիոյի այն թղթին զոր յանուն այս քերթողին խրկած էր իրեն, կ'ըսէ թէ բոլոր Իտալիոյ մէջ տասը հոգի չեն գտնուիր՝ որ կարենան Իլիոնի քերթողին երկասիրութիւնն բուն իր լեզուովը կարդալ . և ցուցընելու համար թէ այս խօսքը չափազանցութեամբ զուրցուած չէ, անոնց համրանքը կ'ընէ . « Հինգ հոգի Փլորենտիոյ մէջ կը գտնուին, կ'ըսէ, մէկ մը 'ի Պոլոնիա, երկու 'ի Վերոնա, մէկը 'ի Մանթուա, որն որ Պտղոմէոսի հետևելու համար, կ'ըսէ, Հոմերոսէ երես դարձուց . մէկ հոգի մըն ալ 'ի Փերուճիա . իսկ 'ի Հռովմ ոչ ոք » :

Փեթրարքայի յունական լեզուն սորվեցընողը՝

Բարաղամ անունով մէկը եղած է (1339), քեր-թողին գրեթէ երեսունըհինգ տարուան հասա-կին։ Միայն՝ Պղատոնի գրքերը կարդացին, և անոնց ընթերցմամբը վառուեցաւ Փեթրարքա պղատոնական իմաստասիրութիւնը նորէն խոթել Իտալիոյ մէջ։

Փեթրարքայի հաւաքած գրչագիրքը կ'երեւնայ թէ իր մահուընէն անմիջապէս ետքը այլ և այլ տեղուանք ցրուած ըլլան։

Իտալական բանաստեղծութեան ծագումը՝ ար-ձակ լեզուի գրութեններէն շատ առաջ ձեւաւորուե-լով կերպարանքի տակ մտաւ. Կուիտոյ Գաւալ-քանթի, Կուինոյ Կուինիցելլի, Տանթէ և Փե-թրարքա արդէն երևցեր էին, և իրենց ընտիր քերթուածքը ու երգերով ամենուն եռանդը վառած՝ նոյն արուեստին ետեւէ ըլլալու։ Տաղա-չափելու սէրը զարմանալի էր. հանճար ունեցող կամ չունեցող, Մուսայից ընկերել ու Պառնաս լերան վրայ կ'ուզէր ելլել։ Տանթէի Աստուա-ծային կատակերգութեան հրատարակուելէն ետ-քը՝ ամէն մարդ կարծես թէ բանը գործը ձգած, իրեն կարեւորագոյն զբաղմունքն ըրած էր անոր հետեւող ըլլալու աշխատիլ. Փեթրարքայի բա-ծին մէջ՝ իրաւագէտք և բժիշկք ալ Յուստինիա-նոսի և Հիպոկրատայ գրոցը վրայ չէին ուզեր նայիլ. Զինոյ Փիսթոյացի՝ իրաւագիտութեան ա-նուանի վարպետը՝ նոյն ծանր ուսմունքը երեսի վրայ ձգեր, և բանաստեղծութեան ետեւէ սկսեր էր ըլլալ. և եթէ Փեթրարքայի խօսքը չափազանցու-թիւն չուզենանք սեպել, որմնադիրք, հիւսք, եր-կրագործք, արօրը կը ձգէին բանաստեղծելու սի-րովը։ Այս մոլութիւնը՝ հասարակ կարգի մար-դիկներէն՝ ազնուականաց և մեծամեծներու ան-ցեր էր։ Սրբազան կը սեպուէր բանաստեղծին

անձը. ինչուան քաղաքական յանցանաց համար սահմանուած պատիժներէն խալըսելու հնարքը զայն կը համարէին. Նիկողայոս Ռիէնցի անուանի խռովարարը բանտարկուելով մահուան դատապարտուեցաւ. ու այն պատժէն խալըսելու համար բաւական եղաւ ատենով ոտանաւորաց շարադրութեամբ գրաւած ըլլալը։

Քերթողութեան այսպիսի դիրքի մը մէջ անկարելի էր որ արձակ լեզուն կարգաւորուէր. մանաւանդ թէ իրենց իմաստնոցն անգամ կ'երեւնար թէ ոտանաւորի համար այնչափ դիւրութեամբ յարմարող իտալական լեզուն կարելի չէր արձակի համար ալ գործածել. ուստի և Տանթէ իր արձակ գրուածոցը մէջ լատինականը գործածեց. և որ աւելի զարմանալին է, Պետրոս Գրեչէնցի՝ մշակաց համար երկրագործական գրուածք մը հրատարակելով, լատինականով գրեր էր, այն լեզուով զոր ոչ ոք կը հասկընար՝ որոց գործածութեան կամ օգտին համար յօրինուած էր։

Իտալական արձակ լեզուին ձեւանալուն ու կերպարանելուն առաջին աշխատողները Վիլլանի եղբարք եղան՝ Յովհաննէս, Մատթէոս և Փիլիպպոս։

Յովհաննէս Վիլլանի պարզ ու բաւական ընտիր ոճ ունեցող պատմագիր մըն է։ Կը պատմէ թէ 1300ին տարեդարձը Հռովմ Ճանապարհորդութիւն մը ընելով տեսաւ ու քննեց հնութեան մնացորդքը. ետքն ալ Սալուստիոս, Տիտոս Լիւիոս, Վալերիոս Մաքսիմոս, Պաւղոս Օրոզիոս պատմագրաց, և Վիրգիլեայ ու Լուկանոսի քերթութիւններն կարդալով, ուզեց անոնց նմանողութեամբ իր հայրենեացը պատմութիւնը շարադրել. և յօրինեց Փլորենտիոյ պատմութիւնը, նոյն քաղաքին հիմնարկութենէն ինչուան Քրիստոսի 1348 Թուականը, որ տարին ինքն ալ մե-

տաւ ժամանամահէ։ Դիւրահաւան պատմչի մը հաւատարմութիւնը իրաւամբ կասկածելի է. Վիլլանիի պատմած դէպքերն ալ ստուգութեան կարօտ են՝ երբ իր ժամանակներէն առաջ պատահած դէպքերը կը յիշատակէ. բայց երբոր ժամանակակից պատմութեան կը հասնի, իր պատմած անցքերը նոր կերպարանք մը կ'առնուն։ Իր ատենները Իտալիոյ և մանաւանդ Թոսքանայի մէջ պատահած դէպքերուն կատարեալ տեղեկութիւն ունէր Վիլլանի. բայց կուելփեանց կուսակցութեան ոգի կը տեսնուի իր գրուածքին մէջ, որով մերթ կը սխալուի ճշմարտութենէ տարբերիլ։

Նոյն ստուգախօսութիւնը կը տեսնուի նաև Մատթէոս ու Փիլիպպոս Վիլլանիի պատմագրական երկասիրութեանց մէջ, առանց կարող ըլլալու առաջինին պարզ ոճը գործածել։ Փիլիպպոս Վիլլանի լատին լեզուաւ շարադրած է անուանի մարդկանց կենսագրութիւնը։

Իտալական արձակ լեզուի գեղեցկութիւն և շնորհք տուողն է Պոքքաչչիոյ։

Փլորենտացի վաճառականի մը զաւակն էր Պոքքաչչիոյ, ու յամին 1313 ծնած 'ի Փարիզ։ Հայրը միտքը դրած ըլլալով վաճառականութեան արուեստին դնել իր զաւակը, չափաբերական ու հաշուետումարի սկզբանց կը պարապեցընէր զինքը. Ճանապարհորդութիւններ ալ ընել տուաւ, որպէս զի լաւ ևս հմտանայ արուեստին։ Բայց Պոքքաչչիոյ՝ պատանեկութեան հասակէն միայն գրաւորական ուսմանց և բանաստեղծութեան կը զբաղէր. կ'ըսեն թէ եօթը տարուան եղած ատենէն՝ սկսած ըլլայ տաղիկներ շարադրել։

Քսան տարուան էր երբ Ճանապարհորդութեանց ատենը Վիրգիլեայ գերեզմանը տեսնե-

լով վառեցաւ իրեն հետեւող ըլլալու փափաքանօք. և երբ հօրը յայտնեց, չկրցաւ դէմ կենալ, միայն պատուիրելով որ քանաստեղծութեան հետ՝ իրաւանց գիտութիւնն ալ զբաղի։ Անկէ ետքը բոլորովին հնութեան տուաւ ինքզինքը Պօքքաչչիոյ, յաճախ Որատիոսի, Վիրգիլեայ, Ովիդիոսի գըրքերը կը կարդար։ Գալապրիայի մէջ յունարէն լեզուն ալ սորվեցաւ. հոն մշակեց նաև չափաբանական, աստեղագիտական և աստուածաբանական ուսմունքը. Փեթրարքայի հանդիպաւոր պըտակման լուրը լսելով, աւելի վառուեցաւ ուսմանց սիրովը և անուանի քերթողին հետ բարեկամացաւ։

Պօքքաչչիոյ վիպասանական քերթութեան ըզբաղելով քանի մը երկասիրութիւնք ալ շարագրեր էր որ նոյն տեսակ քանաստեղծութեան կը վերաբերէին. ասոնց կարգէն են Թէզէյտա, Փիլոսդրադօ, Ամէտօ, Ֆէզօլէ. բայց Տանթէի Աստուածային կատակերգութեան ընթերցումը՝ նոյն արուեստին մէջ յաջողելու յոյսը իրմէ վերցուց։ Ուստի քնարերգակ քերթութեան սկսաւ զբաղիլ. նուագներ, երգեր, ցուցեր շարագրեց, ինչուան որ զՓեթրարքա ճանչցաւ. և երբոր անոր յօրինած նմանօրինակ երկասիրութիւնները տեսաւ, այնչափ արհամարհ եղեցան աչքին իր գրածները, որ կրակի տալով միտքը դրաւ մէյմըն ալ քերթողութեան չզբաղիլ։ Այս առաջադրութեամբը ստացաւ Իտալիա Պօքքաչչիոյի վիպասանականներն, և մանաւանդ հռչակաւոր Տամերէոյն։

Տանթէի ու Փեթրարքայի պէս՝ Պօքքաչչիոյ ալ սկսեր էր նախ լատիներէն գրել։ Ցաղագս ծննդաբանութեան աստուածոց կոչուած երկասիրութիւն մը շարագրեր էր, հնդետասան գիրք, որ դիցաբանական ուսմանց կատարեալ տեղեկութիւն մը կ'ամ-

փափքէր, և բանաստեղծութեան արուեստը վար զարնողներուն դէմ՝ անոր պաշտպանութիւնը կ'ընէր։ Ուրիշ գիրք մըն ալ գրեց լերանց, անտառաց, լճերու, աղբերաց ու գետոց վրայ, որն որ տետրակ մը բնական աշխարհագրութիւն կրնայ սեպուիլ։ Քերթուածներէն միայն տասնըվեց հովուերգութիւնք ձեռագրով հասած են, ցամաք ու մթին ոճով։

Պոքքաչչիոյ՝ արձակ գրելու սկսած օրէն անուանի եղած չէ. իր միջապատանութեանցը մէջ յայտնապէս կ'երեւնայ այս տարբերութիւնը։ Ֆիլոքոփոյ՝ որ պատանեկութեանը երկասիրութիւնն է, չափաւոր գրուածք մը կրնայ սեպուիլ թէ ոճովը և թէ գաղափարութեամբ։ Ֆիամեթը (Fiammetta) ընթերցողայն է. Ագռաւ չոր (Corbaccio) կոչուածը սուր երգիծաբանութիւն մը. Անոր հովուերգութեան մէջ կը սկսի փայլիլ մատենագրին համճարը. իսկ Հարիւր վէպէր կամ Տասնօրեայն (Decamerone) արժանապէս սիրելի կ'ընեն հեղինակին համճարոյն հետ նաև գիւտոց բազմազանութիւնը։ «Յաճախ կը մոռնանք, կ'ըսէ Վիլմէն, թէ որչափ օգտակար եղած է հնութեան ուսումը, և որչափ կրնայ ըլլալ։ Կը համարինք թէ հնոց գիւտերը՝ արդի համճարոյն կրնան փոխակար ըլլալ. թէ անոնց ներկայութիւնը կը շփոթէ զմեզ, և չթողուր որ ինքնագիր երկասիրութիւններ արտադրենք. ուր առանց անոնց պիտի յաջողէինք։ Չկայ ասկէ աւելի տարակուսական կարծիք մը։ Միջին դարուց մէջ այնպիսի համճարներու կը հանդիպիմ՝ որոնք առանց հնոց բարգաւաճեր են. և ուրիշներու ալ որ անոնց օժանդակութեամբ օգտուեր են. ինքնագրական մեծութիւնը այս վերջիններուն է։ Ո՞վ կայ հողներգուաց մէջ Տանթէի ու Փեթրարքայի հաւասարող. ով առաւելեալ յօրինման արուեստին մէջ կրնայ Պոքքաչչիոյի զուգընթանալ»։

Իրեք տեսակ են վէպք՝ որ յաջորդաբար երեւցած են: Արուեստին մանկութեանը ժամանակ այս տեսակ գրուածոց գլխաւոր յատկութիւնը՝ պատմուած դէպքերուն յաճախութեանը մէջ է. վասն զի դեռ կարող չըլլալով անոնց իսկական վայելչութիւն մը տալ, շարադրողք հարկ սեպեր կամ բանադատուեր են ունկնդրաց կամ ընթերցողին մտադրութիւնը դիպուածոց շատութեամբ և արագութեամբ արթուն պահել: Որչափ աւելի ճշմարտանման ըլլալէ հեռու, անհիմանալի և երբեմն արտառոց ալ ըլլան, այնչափ տպաւորութիւն կ՚ընեն անհրահանգ ժողովրդեան և տղայոց մտքին վրայ, զբօսեցընելով և զուարճացընելով: Բայց երբ մտքերը կը բացուին, գաղափարաց ասպարէզը կ՚ընդարձակուի, սիրտը աւելի քաղցր յուզմանց կարօտ ըլլալը կը զգայ. և փոխանակ դիպաց յաճախութեան կամ սովորականէ դուրս պատմութիւններով պարապելու, սրտի ու զգածմանց հետ խօսող արկածներ ախորժագոյն կ՚ընծայուին իրեն: Իսկ երբ քաղաքակրթութեան օժանդակելովը ընկերական կեանքը աւելի միակերպութիւն և բարեկարգութիւն կ՚առնու, և մարդս կենաց դիպուածոց ներկայացման մէջ՝ դէպքէն աւելի այնպիսի ախթներով ու պատճառներով, երկիւղիւ և յուսով կը զբաղի, որոնք անոնց վրայ ազդեցութիւն ունին, բնականաբար զարմանալւոյն կը յաջորդէ զգայումն, կիրք, ճարտարախօսութիւն. և վէպը՝ որուն նպատակը պարզապէս զբօսեցընել պիտի չըլլայ, պարզ ոճոյ ու կերպարանքի մը տակ կը սկսի ծաւալել բարոյական, քաղաքագիտական և կրօնական գաղափարներ:

Երբ Պօքքաչչիոյ իր Տասնօրեայն կը շարադրէր, գիտութեանց և բանասիրականին ուսումը մասամբ անհետ ըրած էին իտալական ժողովրդեան

կրթուած գտնուին մէջէն այնպիսի նախապաշարու-մունք՝ որոց արգիլեալ է խելքէ մտքէ դուրս եղած դէպքերը հաւատարիմ ենթադրելը. սակայն մէ-ջին դարուց բուռն կրքերը դեռ եւս զօրաւոր իշ-խանութիւն ունէին, և Իտալիոյ երկիրը անկար-գութեամբք և եղերամբք կը լեցընէին. և մտքերը սակաւին ազնուապետական բարուց խոշորու-թեան դէմ կը մարտնչէին: Ուստի բանադատուած էր Գոքքաչչիոյ առջի երկու դաս վիպասանաց հե-տեւող երեւնալ. այսինքն դիպուածոց յանձնառու-թիւն խոստել, առանց զարմանալույն՝ որ հաւա-տարիմ պիտի չըլլար. և նկարագրել մարդկային կրքերը, առանց անոնց յատուկ բնաւորութիւնը ստորագրելու: Այս ոճը բռնած է ընդհանրապէս Գոքքաչչիոյ իր վիպասանութեանց և Տասնօրէին մէջ:

Հարիւր դէպքով կամ պատմութեամբ կը ձե-ւանայ այս վերջինը, զորոնք իրարու հետ կապե-լու և մէկ գրուած մը կազմելու համար, կ'են-թադրէ թէ 1348ին դժնդակ ժանտամահէն ժա-մանակ, որ Փլորենտիա քաղաքն անապատ ու ան-մարդի ըրաւ, եօթն կանայք և երեք ազնուական պարոններ, հիւանդութենէն խալըսելու համար՝ քաղաքին մերձաւոր գեղի տուն մը կ'առանձնանան. և հոն ժամանակնին անցընելու, և տխուր մտա-ծութիւններ մտքերնէն հեռացընելու համար, ամեն մէկը պատմութիւն մը կը պատմէ, տասն օր. և անոնցմով կը ձեւանան Տասնօրեայ գրոց հա-րիւր վէպերը:

Գրքին սկզբնաւորութիւնը զուարճացընելէն շատ հեռու է: Ահաւոր ժանտամահին ստորա-գրութիւնը կ'ընէ, և այն այնպիսի գոյներով և սրտաշարժ դիպուածներով, որ յայտնապէս կ'ե-րեւնայ թէ պատմիչն ալ ականատես վկայ եղած է այն դէպքերուն և տեսարանաց որոնց պատմու-

թիւնն և ստորագրութիւնը կ'ընէ։ Հիւանդութեան սկզբնաւորելուն և ծարակելուն նշանակքը, բնակչաց տխուր յուսահատութիւնը, զգուշութեան ահաւոր միջոցները՝ որոց ստրուկը թելադիր կ'ըլլայ, և որոնք անբաւական կ'ըլլան մահուան սաստկութեան առջեւ, անձնասիրութիւնն ու բարուց ապականութիւնը՝ նոյն իսկ կուսակեաց գիտակաց ողորմագին տեսարանին դիմաց, այնպիսի ուժգնութեամբ ստորագրուած և ճշմարտութեան կերպարանք առած են, որ ընթերցողը ինքզինքը Փլորենտիոյ մէջ և այն աղէտալի անցից ականատես կը կարծէ։ Յաճախ ճարտասանական ընտիր լեզու և կրակ մը բանեցընելէն ետքը՝ յանկարծ կանգ կ'առնու մանր ու չնչին կարծուած պարագայի մը վրայ, որոնց մեծ է ազդեցութիւնը սրտի վրայ։ Ասանկ այն ոչխարաց հօտին նկարագիրը՝ որոնք իրենք իրենցմէ առաւօտը դուռէն դուրս կ'ելլեն և իրիկունները ներս կը մտնեն... որովհետեւ բոլոր հովիւներին մեռած են։

Երբ ահարեկութիւնն ու ցաւը ինչուան վերջի աստիճանի հասած է, և ահա մէկէնիմէկ տեսարանը կը փոխուի, և կը տեսնենք ինքզինքնիս Փալմիէրի գեղակին զուարթարար հովանաստուեր ծառոց տակ փոխադրուած՝ այն փախստականներուն մէջ որոնք հոն դիմած են Փլորենտիոյ աղէտքին ու վտանգները մոռնալու համար։ Հոն դալարագեղ մարգագետնի մը վրայ, հեզասահ վտակի մը քով, անոյշ զեփիւռի մը մէջ՝ առջի օրուան պատմութիւններն կը սկսին։ Ա՛լ ոչ ևս տխուր աչք մը կ'ուզեն ձգել այն թշուառ քաղաքին վրայ որուն հեծեծանքն ինչուան երկինք կը բարձրանան, ոչ այն բարեկամաց զորս կորուսին՝ և զորս դեռ ևս կորանցընելու վտանգի մէջ են։ Ասիկայ ոմանց համար թերութիւն մը կը սեպուի Պոքքաչչիոյի ոճին. սակայն մարդկային բարուց ընդհանուր և ճիշդ նկարագիր մըն է։

Տասնօրեայ գրոց մէջ պատմուած հարիւր վէպերուն ու գիւտը արդեօք միայն Պոքքաչչիոյին է։ Բանասիրաց մէջ տարակուսական է այս խնդիրը. որովհետև ոմանք կ'ենթադրեն թէ ուրիշ նըմանօրինակ՝ մանաւանդ արևելեան վէպեր անցած են ձեռքը, և անոնցմէ մեծապէս օգտուած. իսկ իտալացիք սկզբնական ըլլալու պարծանքէն չեն ուզեր զրկել ոչ իրենց հայրենակից հանճարը և ոչ զանիկայ երևցընող ազգը։ Սակայն նմանողութիւնը հաւանական է, բայց այնպիսի ճարտար կերպով՝ որ հաւասարապէս պատիւ է հեղինակին. վասն զի այն նմանութեամբն ու՝ գիւտին արդիւնքն ունեցեր է։

Բայց Պոքքաչչիոյի մեծագոյն յարգը՝ իտալական ոճին և գրեթէ աննման բացատրութեանցը մէջն է. անանկ որ ուրիշ որ և իցէ լեզուի թարգմանելն անկարելի ըլլալով, իրմէ ետքն եկող նոյն իսկ իր ազգայիններն ալ իրեն նմանող ըլլալ ջանացեր են, թէպէտև շատ անգամ խիստ հեռու մնալով իրմէն։ Պոքքաչչիոյի մասնաւոր յատկութիւնը մարդկային սրտի խորունկ գիտութեանը և միջին դարերու իտալական բարուց ճիշդ նկարագրին մէջ է։ Պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ նոյն ժամանակաց բարք՝ շատ զեղծմանց ենթակայ էին. և Պոքքաչչիոյի շատ վէպերը կը հաւատարմացընեն թէ որպիսի թուլութիւն մը տիրած էր ընդհանրապէս, և թէ հեղինակին դիտմունքն. է ոչ եթէ այն սրտերը կրթել, այլ զբօսեցընել իրենց հաճոյական դիպուածներու յիշատակութեամբ։ Ասիկայ թերութիւն մըն է՝ որ մեծապէս կը նուաստացընէ Պոքքաչչիոյի համբաւը. մինչդեռ ոճովը ու լեզուովը այնպիսի մատենագրական փառք մը ստացած է՝ որ Տանթէի ու Փեթրարքայի քով կենալովն ալ՝ այն փայլը չաղօտանար։

Digitized by Google

Ինչպէս Տանթէի ու Փեթրարքայի, ասանկ ալ Բոքքաչչիոյի շատերն երեցան հետեւողք, որոնց մէջ նշանաւոր կրնան սեպուիլ Ֆրանքօ Սաքքէթթի և Ցովհաննէս Փլորենտացի. որոնք Տասնօրեայ վէպերու հետեւողութեամբ այլ և այլ պատմութիւններ շարադրեցին, բայց առանց սկզբնագրին յաջողակութեանն ու նիւթոց զանազանութեան։ Սաքքէթթի որ պատանեկութեան ատեն քերթող ու երաժիշտ էր, և այրական հասակին պետութեան մարդ և ատենական, մօտանց քններ էր զմարդիկ, և անոնց բարքն ու բնաւորութիւնը իրեն ծաղու նիւթ ըրած։ Բայց Բոքքաչչիոյի հանճարը չունէր. և սուր լեզուովը աւելի ուզած է զուարճանալ քան թէ զուարճացընել։ Նոյնը կրնանք ըսել նաև Ցովհաննու Փլորենտացւոյն վրայ, թէպէտ զինքը Սաքքէթթիէն վեր կը համարին իտալացիք։ Իրենցմով կը լմըննայ իտալական մատենագրական պատմութեան չորեքտասաներորդ դարը։

Այս դարուս մէջ բացուած և բաւական համբաւ ունեցած են Բոլոնիոյ, Պատուայի, Փաւիոյ ու Նէապոլսոյ համալսարաններն։

ԺԱ.

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԶ ԴԱՐ)

ՑԷՓԷՐԻԷՐ, Ց. ՄԱՐՈՑ, Կ. ՄԱՐՈՑ, ՌԱՊԸԼԷ

Վեշտասաներորդ դարուն սկիզբը երեք անուանի անձինք կային որոնց գիտութեան համբաւովն ու գովութեամբ լեցուած էր Եւրոպա։ Այս անձինքն էին Տիտիէ Երասմոս ռոթթերտամցի, Յոհաննէս Լուդուիկ Վիվէս Վալենսիացի, և Գուլիէլմ Պուտէ Փարիզցի, որոնց գրուածքը որչափ ալ հիմա միայն գիտնոց ձեռքն է, սակայն իրենց ժամանակին մէյմէկ լուսաւորքն կը սեպուէին, երբ Ֆրանսուա Ա. Իտալիոյ վրայ արշաւելու խորհուրդը մէկդի դրած, ետեւ էր գիտուն անձանց և ուսմանց ըրած պաշտպանութեամբը՝ պատերազմներէ եթէ ոչ աւելի փառաւոր, սակայն աւական փառք մը փնտռելու։

Այս անձանց մէջ առաջինը՝ Երասմոս, ծնած էր ՚ի Ռոթթերտամ, ու նախ Ութրէխթը, ու ետքը Տէվէնթէր քաղաքաց մէջ ընդունեցաւ այն խնամոտ դաստիարակութիւնը որ իր հանճարոյն ըն-

Digitized by Google

դարձակ կարողութիւններն յայտնի պիտի ընէր։ Տասնըեօթը տարուան որբ մնալով, և հայրենի ժառանգութիւնն ալ վատնուած իր խնամակալներէն, բռնադատուեցաւ Սթէյն քաղաքին մէջ վանք մը առանձնանալ. բայց ուսմանց սէրը և ճանապարհորդելու եռանդը բռնադատեցին զինքը թողուլ այն առանձնութիւնը, ու Եւրոպայի մէջ իրեն բարեկամ և պաշտպաններ փնտռել։ Փարիզին ալ հասաւ. վասն զի 'ի Գաղղիա գտաւ զԲուտէ և զՖրանսուա Ա. յԱնգղիա զԹովմաս Մորուս և զՀենրիկոս Ը. յԻտալիա զԼեոն Ժ քահանայապետ և զաշխարհահռչակ տպագրիչն Ալդոս Մանուցիոս։ Սակայն իշխանաց և Թագաւորաց իրեն ըրած հրաւէրներն մերժեց, որոնք կ'ուզէին որ իրենց արքունեացը մէջ հաստատուի բնակութեամբ. և պատճառն ալ վրայ կը բերէր. « Գիտուն անձինք, կ'ըսէր, Փլանտրիոյ գորգերու վրայ նկարակերտուած պատկերներու կը նմանին, որոնց արդիւնքը հեռուէն տեսնուելնուն վրայ է »։

Համալսարանին վարդապետաց մէջ զԵրասմոս նշանաւոր ընողը իր հանճարն էր. վասն զի ոչ միայն գիտութեան հրաշալիք մըն էր, այլ նաև հաղուագիւտ հանճարեղ մատենագիր և սիրելի վարմունք ունեցող անձ մը. ազատամիտ իրեն կրօնական կարծեացը մէջ, հաւասար կասկածելի էր ուղղափառաց և լուտերականաց. վասն զի սրտովը ուղղափառ, ժամանակին կրքերէն և մոլորութեանց հեղեղներէն ուզեց կամ կարծեց զգուշանալ, ոչ Վիրթէմպէրկի միանձին օտարաձայն վարդապետութեանցն անսալով, և ոչ ալ անոր հակառակորդաց զինքը յաղթահարել ուզելու համար բռնած ոճոյն։ Այսպիսի անձ մըն էր բազմաթիւ ճառերու և աստուածաբանական գրուածոց հեղինակը, որուն անբաւ հմտութիւնը և գե-

ղեցիկ լատինաբանութիւնը երկար դարեր զինքը նշանաւոր ըրին, և Ցիմարութեան գովքը, Առածները և Զրուցատրութիւնք ինչուան առ մեզ հասուցին իր անունը: Առածները՝ հին մատենագրաց գրուածոցը մէջ եղած ու Երասմոսի ձեռքով հաւաքուած իմաստասիրական ու բարոյական խորհրդածութիւններ են. Զրուցատրութիւնքը՝ Լուկիանոսի տրամախօսութեանց հետեւողութեամբ՝ հեղինակին դարուն մարդկանց ու բարուց վրայ երգիծաբանութիւնք. իսկ Ցիմարութեան գովքը՝ եռանդուն և ընտիր զուարթաբանութեան օրինակ մըն է՝ կէս մը երգիծական և կէս մը կատակերգակ ոճով:

Այս գրուածը իր բարեկամին՝ Թովմաս Մորուսի ընծայած է. և առաջուց գուշակելով անոր հրապարակութեան պատճառաւ իրեն կրելիք հակառակութիւններն, յառաջաբանին մէջ հետեւեալ խօսքերով ինքզինքը կ'արդարացնէ.

« Հակառակորդքս, կ'ըսէ, պիտի հաչակեն թէ այսպիսի զուարթաբանութիւնք անպատեհ կ'ընեն աստուածաբանական ծանրութիւնը, և թէ այս երգիծաբանութիւնը բոլորովին ընդդիմամարտ է քրիստոնէական չափաւորութեան. պիտի բամբասուիմ թէ հին կատակերգութեան նորէն կենդանութիւն կու տամ, և նոր Լուկիանոսի մը նման բոլոր աշխարհք կը խածատեմ: Սակայն այս տեսակ գրութեան հնարողը ես չեմ. Հոմերոս՝ գորտանց ու մկանց պատերազմին նկարագրութիւնն ըրած է, Վիրգիլիոս՝ մժեղի վրայ գրելով զբաղեր է, Ովիդիոս՝ ընկուզի վրայ. Պոլիկրատէս՝ Բուսիրիսի ծաղրական գովաբանութիւնը շարադրեր՝ որ Եգիպտոսի թագաւոր մըն էր. Իսոկրատ ալ անոր հերքումը յօրիներ է. Գլաւկոն՝ անիրաւութեան գովեստը, Փաւորինոս՝ Թերսիտէսը և քառօրեայ տենդը գովեր. Սինե-

Digitized by Google

սիրտս ալ գլխոյ կնդութիւնը։ Իմ դիտմունքս էր աւելի զբօսեցընել քան թէ խածատել. և ով որ կենաց զանազան պայմաններուն և ընկերութեան դէմ կ'ելլէ գրչով, մարդկանց դէմ չէ տուած պատերազմը, այլ անոնց թերութեանցը »։

Երասմոս այս խօսքերով իր դիտումը արդարացընել ուզելէն ետքը, կը ներկայացընէ զՑիմարութիւն որ բարձր տեղ մը ելած իր և իրմէ անբաժան ընկերակցաց զովութիւնն կը սկսի ընել, որ են Անձնասիրութիւն, Շողոքորթութիւն, Մոռացութիւն, Ծուլութիւն, և այլն. ետքը կը սկսի վար զարնել զԻմաստութիւն, և 'ի հանդիսի ածելով մարդկային ամէն վիճակներն ու գիրքը՝ առանց մէկին մը խնայելու կը քննադատէ ու կը ծաղրէ։ Հետաքննական է թէ որպիսի չարութեամբ, — և որ յաճախ առանց հիման չէ, — Ցիմարութիւնը կ'ամբաստանէ հնութեան շատ իմաստասէրներն, և հայրենեաց թշուառութեան պատճառ կը համարի զանոնք։ Անկէ խօսքը աւելի իրեն մերձաւոր ժամանակաց իմաստասիրաց վրայ դարձընելով, հետևեալ կերպով անոնց նկարագիրը կ'ընէ.

« Դեռ կարելի կ'ըլլար համբերել՝ եթէ այդ իմաստասէրքը՝ միայն հասարակաց պաշտամանց անյարմար ըլլային. սակայն ընկերային կենաց պարտուց նկատմամբ ալ աւելի բան մը չեն արժեր։ Հրաւիրէ այդ իմաստնոց մէկը 'ի ճաշ. կամ տխուր լռութիւն մը կը պահէ, կամ բոլոր ընկերութիւնը կը յոգնեցընէ ըրած ցուրտ և անտանելի հարցմունքներովը. հասարակաց զուարճութեան տեղուանք տար, ներկայութիւնն ու դէմքը միայն բաւական է ժողովրդեան զբօսանացն արգելք ըլլալու։ Եթէ մանէ այնպիսի ընկերութեան մը մէջ՝ ուր պար և եռանդուն խօսակցութիւն մը կ'ըլլայ, ամէնքը կը լռեն, իբրու թէ գայլ մը ըլլար ներս մտնողը։ Եթէ գնելու, վաճառելու, դաշնա-

դիր ըլլալու գործողութեան մը մէջ տեսնես զինքը, աւելի ծառի կոճղ մը կ'երեւնայ քեզի քան թէ մարդ. որով իմաստասէր կոչուածը ոչնչութիւն մըն է թէ իր երկրին, թէ ընտանեացը եւ թէ իւր իսկ անձին։ — Մարդկանց մէջ ամէն եղածը յիմարութիւն է. եթէ մէկը կ'ուզէ այդ յորձանքին դէմ առնուլ, թող երթայ անապատ մը քաշուի Տիմոնի պէս, եւ ուզածին պէս վայելէ իր իմաստութիւնը »։

Լատին լեզուով գրուած են Երասմոսի ամէն երկասիրութիւնները, ինչպէս վերջատասաներորդ դարուն շատ գիտնոց եւ պատմչաց գրուածները։ Կարծես թէ բանադատուած ալ էին 'ի նոյն, ուզելով որ օտար երկիրներու մէջ ալ ընթերցող գտնեն. ուր իրենց յատուկ լեզուն գործածելով, պարզապէս ազգային եւ երկրին ժողովրդեան համար պիտի մատենագրէին։ Արդի լեզուաց յառաջդիմութեան ուշանալուն գլխաւոր պատճառն էր այս։

Ազգային լեզուէն աւելի լատինականը նախամեծար ընողներուն թուոյն մէջ կրնանք դնել նաեւ զՎիվէս սպանիացի եւ զԳուլիելմ Պուտէ իմաստուն փարիզացին։ Առջինին թողած երկասիրութիւնքը ընդհանրապէս աստուածաբանական եւ իմաստասիրական են. երկրորդն ալ որ հնոց գործածած դրամոց վրայ հետաքննական գրուածք մը յօրինած է, մատենագրական պատմութեան մը մէջ տեղ մը պիտի չգրաւէր, եթէ Դաստիարակութեան Իշխանի կոչուած գիրքը շարագրած չըլլար՝ զոր Ֆրանսուա առաջնոյն ընծայեց, եւ մանաւանդ Գաղղիոյ Դպրոցին հիմնարկութեանն համար գըլխաւոր աշխատողներէն մէկը եղած չըլլար։ Ուստի կ'արժէ որ համառօտ յիշատակութիւն մը ընենք այն անձին վրայ զոր Երասմոս՝ հրաշալիք Գաղղիոյ կը կոչէր՝ եւ Լասքարիս՝ աթենացին Փարիզու։

Պուտէ՝ հարուստ և պատուական ընտանեաց զաւակ, պատանեկութեան հասակին չցուցըներ իր վրայ այնպիսի կանխահաս հանճար մը՝ որուն գիմաց ուսումը նախամեծար սեպուի քան զխաղս մանկութեան և զհաճոյս երիտասարդութեան. մանաւանդ թէ ուսուցչաց խնամքին, և Օռլէանի համալսարանին մէջ ընդունած ուսումն բոլորովին անօգուտ և անարգասաւոր կ'ըլլան. ու քսանուերեք տարուան հասակին՝ որսորդութենէ և ուրիշ զուարճութիւններէ զատ բան չգիտեր: Բայց յանկարծ մէկէնիմէկ կը վաճառէ ձիերն ու շները, ծառաները կ'արձըկէ, զուարճութեանց ընկերակիցներէն կը հեռանայ կը քաշուի, և իրեն կանոն և ուղղիչ առնելով լատինական առած մը թէ « Ուսմանց և գիտութեանց համար չծախուած ժամանակը կորսուած ժամանակ է », ալ անկէ ետքը և ոչ ժամ մը պարապ կ'անցընէ, և մանաւանդ թէ ուտելու և քնանալու համար անցուցած ժամերուն վրայ կը ցաւի: Նոյն իսկ աշխարհք մտած օրը՝ կը թախանձէ և հրաման կ'ընդունի որ գէթ չորս ժամ ուսմանց պարապելով անցընէ: Առանց ուսուցչի առաջնորդութեան կը սորվի զլատին լեզու, և բոլոր Կիկերոնի ճառերը բերնուց կը սերտէ. վրան քիչ ատեն անցնելէն ետքն ալ Հերմոնիմ սպարտացի և Լասքարիս կը սորվեցընեն իրեն Հոմերի լեզուն. չափազանցական ուսմանց կը զբաղի ժամանակին հռչակաւոր ուսուցչի մը ձեռքին տակ, և քիչ ատենէն զինքը կը գերազանցէ. հնութեան, քաղաքականի, բարոյականի, իրաւագիտութեան, բժշկութեան, բնական ուսմանց, վերջապէս՝ մարդկային ամէն գիտութեանց ետևէ կ'ուզէ ըլլալ և ամենուն մէջ կը յաջողի. և հարկ չէ ըսելը թէ մրրկալից և վատնուած երիտասարդութիւն մը անցընելէն ետքը՝ հոն հասնելու համար ո՛րչափ օրեր և գիշեր-

ներ ծախած է ուսմանց և աշխատութեան պարապելով։ Երբ իր սիրելի զբաղմանցն ետեւէ կ'ըլլար, բոլոր աշխարհ աչքին չէր երեւնար. և կ'աւանդեն թէ օր մը ծառան անձապարելով անոր ուսման սենեակն մտեր և իմացուցեր է թէ տան մէկ կողմը բռնկեր է։ Իսկ Պուտէ առանց աչքը վերցընելու այն գրքին վրայէն որուն ընթերցմամբ զբաղեր էր, «Գնա, ըսեր է, կնոջս իմացուցէ՛, զի գիտեր թէ տնական կառավարութեան խառնուողը ես չեմ»։ Սովորականէ վեր մարդկանց յատուկ է այսչափ պարապիլը և հեռաքննութիւնը. և սակայն անոնց արդիւնք են հանճարոյ գիւտերը։ Նիւթընի հարցուցեր են թէ ինչ կերպով յաջողեր է աշխարհի գրութիւնը գտնել. «Միշտ վրան մտածելով» պատասխաներ է։

Իրականաց և անուանականաց հետ դպրոցական վէճերն ալ դադրած չէին. մանաւանդ թէ այնչափ աւելի զօրացեր՝ որ ծանր ու նախատական գործուածներ ալ իրարու դէմ գործածել և անոնց մէջ ոյժ փնտռել սովորական դարձեր էր։ Դարուս անուանի իրեք անձինքը՝ որ այդ վիճաբանութեանց ուղղիչ և յուզուած խնդիրներու դատաւորք կը սեպուէին՝ ոչ երբէք դադրեցան զիրար մեծարելէն և սիրելէն. և առանց իրարու վրայ ծուռ աչքով նայելու, առիթ չէին փախցըներ մէկմէկու արդիւնքը հռչակելէն և գովելէն։ Գաղղիոյ արքունիքն ալ բացուած էր՝ առանց ազգի և ժողովրդոց խտրութեան, նեցուկ և պաշտպան ըլլալ անոնց ամենուն որ ուսմանց յառաջադիմութեան համար կը ջանային. զիրենք ամենէն աւելի սիրող և մեծարող՝ եւրոպական անձն էր Ֆրանսուա Ա.։

Ֆրանսուա Ա. Նավարրայի դպրոցին աշակերտն էր, և նշանաւոր հանճարովը իր ընկերակցացը մէջ՝ որոնց նախանձորդն ու բարեկամն էր։ Թիս-

տոյ՝ իր ուսուցիչը. Գաղղիոյ մէջ տպագրուած առջի երբայական քերականութիւնն իրեն ընծայեց։ Թագաւորելէն ետքը քիչ մը ատեն պատերազմաց ու խռախճանութեանց մէջ մոռցաւ Նաւարրայի վարժարանին մէջ առած դասերը. բայց մէկէնիմէկ կրկին յիշեց զանոնք, և ինչպէս պատերազմի դաշտաց մէջ կորիճ ասպետներէն շրջապատուած ատենը հաճոյք և բերկրութիւն կը զգար, ասանկ ալ աւելի կերպով մը՝ երբ իր չորս կողմը կը ժողվէր ժամանակին գիտնական անձինքը, անոնց իմաստութեամբը օգտուելու, կամ խրախուսիչ և օգնական ձեռք մը երկնցընելու։ Եթէ արքունի գահոյքէն հեռու ծնած ըլլար, իբրև հաճոյք մը պիտի մշակէր զդպրութիւնը. գահոյից վրայ՝ իբրև փառք մը զանոնք փնտռեց։

Իր քոյրը՝ Մարգարիտա Նաւառրայի Թագուհին, ոչ ինչ նուազ ճաշակ ունեցաւ. սպաներէնը և իտալական լեզուին այնպիսի ծանօթութիւն ունէր՝ որ կարծես թէ Սիրայ հայրենեաց կամ Մէտիչիներու արքունիքն ծնած ըլլար. լատին և եբրայականին ալ հետամուտ և հաւասար յաջողութիւն ունեցած էր։ Արիասիրտ վտանգաց մէջ, զօրաւոր 'ի ձախողութիւնս, առանց իրեն Գաղղիոյ Թագաւորը՝ Կարոլոս հինգերորդի գերի 'ի Մադրիտ, իր շղթայից ծանրութեան տակ պիտի ընկճէր. ինքը փրկեց զեղբայրն, և Սպանիոյ Թագաւորը ամօթով ձգեց արքունական գերոյն դէմ ցըցուցած խստութեան համար։ Այլ և այլ քերթուածներ ալ շարագրած է, և Պոքքաչչիոյի հետեւողութեամբ զանազան վէպեր, յորս ընտրելագոյն բարոյականի սկզբունքներ փափաքելի են։

Մարգարիտայի արքունեաց անձինքն էին Բ. Տեփէրիէր և Ց. Մարոյ։ Առաջինը չափաւոր վիպասան մըն է, իսկ երկրորդը ժամանակին համար անուանի քերթող մը։

Մարոյի մանկութեանն ատեն՝ Վարգի վերաստանութիւնը գաղղիական բանաստեղծութեան ամենէն աւելի նշանաւոր յիշատակարանն էր. հին հագներգուաց լեզուն արդէն հնցած, և իրենց արտագրած քերթուածները հազիւ իմանալի էին։ Մարոյի հայրը Յովհաննէս՝ գաղղիական լեզուին փափկութիւն, գեղ և ուղղութիւն տուողներուն մէջ առաջիններէն մէկն էր։ Գաղղիոյ թագուհին Աննա ար Պրըթայն, որուն ներկայացուցին զՅովհաննէս Մարոյ, այնչափ մեծարեց անոր հանճարն, որ արքունեաց քերթող կարգեց զինքն, և ընկերակից տուաւ Լուդովիկոս ԺԲԻ Գենուայի ու Վենետկոյ դէմ ըրած արշաւանացն ժամանակ։ Մարոյ այն արշաւանաց պատմութիւնն յօրինեց ոտանաւոր լեզուով. յորում որչափ ալ նշանաւոր հանճարներու կնիքն ու յատկութիւնները չտեսնենք, սակայն զգացմունք ու բանաստեղծութիւն պակաս չէ մէջը։ Ասկէ զատ այլ և այլ քերթուածներ յօրինած է և նամակներ, որոնց մէջ հանճարէն աւելի զարմանալի է բարուց ու սրտին ազնուութեամբը և երկիւղած զգուշաւորութեամբը։ Դժբաղդաբար նոյնը չենք կրնար ըսել իր որդւոյն համար, որ հօրը պաշտաման յաջորդեց յարքունիս և Պաւնաւի ճամբուն մէջ զինքն շատ եա ձգեց։

Կ. Մարոյ ծնաւ 'ի Քահոր 'ի 1496։ Հայրը ուզեց որ փաստաբանութիւն սորվի, սակայն վախճանին չհասաւ. որովհետև տղան բանաստեղծ ծնած էր և բանաստեղծ եղաւ։ Մարգարիտա թագուհին սքանչացած անոր հանճարոյն վրայ, եղբօրմէն խնդրեց որ կարենայ իր քովը առնուլ. թագաւորն ալ յանձն առաւ, բայց առանց իր արքունական պաշտպանութիւնն ալ անոր վրայէն հեռացընելու։ Սակայն յերկարատև չեղաւ այդ համարումն ու պաշտպանութիւնը Գաղղիոյ ար-

Digitized by Google

քուննեաց մէջ. որովհետեւ քերթողին վրայ լուսաւորական վարդապետութեանց հակամիտութիւն տեսան. և որչափ ալ ինքը ուզեց արդարանալ թէ խօսքով և թէ գրուածներով, սակայն բաւական չեղաւ՝ի փարատել այն կասկածը. և ինչուան բանտ ալ մտաւ: Սակայն Թագաւորին միջնորդութեամբն բանտէն խալըսելէն ետքն ալ՝ առիթը չէր վրիպեցըներ իր սուր լեզուին և գրչին նպատակ ընել զգահոյս և զեկեղեցի. և որչափ ալ իր անձին առուժիւքը կը տեսնէր այն հակառակութեանց արդիւնքը, սակայն միւս կողմանէ ալ հարկ է զրուցել թէ անոնցմով ալ աւելի վառուեցաւ իր աշխոյժը և հռչակուեցաւ անուան համբաւը: Այն անունը անկորուստ պիտի մնայ գաղղիական դպրութեանց պատմութեանը մէջ: Այնպիսի քերթող մըն է Մարոյ որ դժուարաւ իրեն նախանձորդքը պիտի գանէ այն տեսակ քերթութեանց մէջ յորս թէ սկզբնագիր և թէ անհամեմատ է. ինչպէս վերտառութիւնք, մանր քերթուածք, աշխոյժ և զուարթաբան նամակներ, եւայլն: Բայց երբ կ'ուզէ բարձրէն թռչելով՝ Ովիդիոսի, Վիրգիլի կամ Դաւթի հետոցը ետեւէն ընթանալ, կամ անոնց գրուածներն թարգմանել. մէկէն կը կորուսանէ իրեն յատուկ ոճոյն քաղցրութիւնը՝ առանց իրեն նմանողութեան օրինակ առած քերթողաց բարձրութեանն հասնելու: Մեղուի մը կը նմանցընեն զինքը, որուն մեղրը, խայթոցն ու թեւերն ալ ունի, բայց առանց անկէ վեր համեմատութիւն մը ունենալու:

Ֆրանսուա Ռապըլէ 1483ին ծնած է և աղքատ այգեգործի մը զաւակ: Ընտանեկան դաստիարակութեան պակասութիւնը իր ջանքովը լեցուց, առանձնանալով վանք մը և հոն ինքզինքը բոլորովին ուսմանց տալով. հաւասարապէս ծանօթ էին իրեն լատին, յոյն, հեբրայեցի, իտալական, ըս-

փափաքէր, և բանաստեղծութեան արուեստը վար զարնողներուն դէմ՝ անոր պաշտպանութիւնը կ'ընէր։ Ուրիշ գիրք մըն ալ գրեց լերանց, անտառաց, լճերու, աղբերաց ու գետոց վրայ, որն որ տեսակ մը բնական աշխարհագրութիւն կրնայ սեպուիլ։ Քերթուածներէն միայն տասնըվեց հովուերգութիւնք ձեռուընիս հասած են, ցամաք ու մթին ոճով։

Պոքքաչչիոյ՝ արձակ գրելու սկսած օրէն անուանի եղած չէ. իր մխիպաստանութեանցը մէջ յայտնապէս կ'երեւնայ այս տարբերութիւնը։ Ֆիլոքոփոյ՝ որ պատանեկութեանը երկասիրութիւնն է, չափաւոր գրուածք մը կրնայ սեպուիլ թէ ոճովը և թէ դասակարգութեամբ։ Ֆիամէդը (Fiammetta) ընտրելագոյն է. Ագռաւ չար (Corbaccio) կոչուածը սուր երգիծաբանութիւն մը. Ամէտոյ հովուերգութեան մէջ կը սկսի փայլել մատենագրին համձարը. իսկ Հարիւր Վէպը կամ Տասնօրէայն (Decamerone) արժանապէս սիրելի կ'ընեն հեղինակին համձարոյն հետ նաև գիտաց բազմազանութիւնը։ «Յաճախ կը մոռնանք, կ'ըսէ Վիլմէն, թէ որչափ օգտակար եղած է հնութեան ուսումը, և որչափ կրնայ ըլլալ։ Կը համարինք թէ հնոց գիտակը՝ արգել համձարոյն կրնան վնասակար ըլլալ. թէ անոնց ներկայութիւնը կը չփոթէ զմեզ, և չթողուր որ սկզբնագիր երկասիրութիւններ արտադրենք. ուր առանց անոնց պիտի յաջողէինք։ Չկայ աւելի տարակուսական կարծիք մը։ Միջին դարուց մէջ այնպիսի համձարներու կը հանդիպիմ՝ որոնք առանց հնոց բարգաւաճներ են. և ուրիշներու ալ որ անոնց օժանդակութեամբ օգտուեր են. սկզբնագրական մեծութիւնը այս վերջիններուն է։ Ո՞վ կայ հազներգուաց մէջ Տանթէի ու Փեթրարքայի հաւասարող. ո՛վ առասպելաց յօրինման արուեստին մէջ կրնայ Պոքքաչչիոյի զուգընթանալ»։

Իրենք տեսակ են վէպը՝ որ յաջորդաբար երե-ւան են։ Արուեստին մանկութեանը ժամանակ այս տեսակ գրուածոց գլխաւոր յատկութիւնը՝ պատմուած դէպքերուն յաճախութեանը մէջ է. վասն զի դեռ կարող չըլլալով անոնց իսկատիպ վայելչութիւն մը տալ, շարադրողք հարկ սեպեր կամ բռնադատուեր են ունկնդրաց կամ ընթեր-ցողին մտադրութիւնը դիպուածոց շատութեամբ և արագութեամբ արթուն պահել։ Որչափ ա-ւելի ճշմարտանման ըլլալէ հեռու, անիմանալի և երբեմն արտառոց ալ ըլլան, այնչափ տպաւորու-թիւն կ'ընեն անհրահանգ ժողովրդեան և տղայոց մտքին վրայ, զբօսեցընելով և զուարճացընելով։ Բայց երբ մտքերը կը բացուին, գաղափարաց ա-պարէզը կ'ընդարձակուի, սիրտը աւելի քաղցր յուզմանց կարօտ ըլլալը կը զգայ. և փոխանակ դիպաց յաճախութեան կամ սովորականէ դուրս պատմութիւններով պարապելու, սրտի ու զգած-մանց հետ խօսող արկածներ ախորժագոյն կ'ըն-ծայուին իրեն։ Իսկ երբ քաղաքակրթութեան օժանդակելովը ընկերական կեանքը աւելի մա-կերպութիւն և բարեկարգութիւն կ'առնու, և մարդս կենաց դիպուածոց ներկայացման մէջ դէպքէն աւելի այնպիսի առիթներով ու պատ-ճառներով, երկիւղիւ և յուսով կը զբաղի, որոնք անոնց վրայ ազդեցութիւն ունին, բնականաբար զարմանալւոյն կը յաջորդէ զգացումն, կիրք, ճարտարախօսութիւն. և վէպը՝ որուն նպատակը պարզապէս զբօսեցընել պիտի չըլլայ, պարզ ոճոյ ու կերպարանքի մը տակ կը սկսի ծաւալել բա-րոյական, քաղաքագիտական և կրօնական գա-ղափարներ։

Երբ Պոքքաչչիոյ իր Տասնօրեայն կը շարադրէր, գիտութեանց և բանասիրականին ուսումը մա-սամբ անհետ ըլլած էին խաւարական ժողովրդեան

կրթուած դասուն մտքէն այնպիսի նախապաշարմունք՝ որոց արգիւնք է խելքէ մտքէ դուրս եղած դէպքերը հաւատարիմ ենթադրելը. սակայն միջին դարուց բուռն կրքերը դեռ եւ զօրաւոր իշխանութիւն ունէին, և Իտալիոյ երկիրը անկարգութեամբք և եղեռամբք կը լեցընէին. և մտքերը տակաւին ազնուապետական բարուց խոշորութեան դէմ կը մարտնչէին: Ուստի բանագատուած էր Պոքքաչչիոյ առջի երկու դասու վիպասանից հետեւող երևնալ. այսինքն դիպուածոց յաճախութիւն խոլթել, առանց զարմանալւոյն՝ որ հաւատարիմ պիտի չըլլար. և նկարագրել մարդկային կրքերը, առանց անոնց յատուկ բնաւորութիւնը ստորագրելու: Այս ոճը բռնած է ընդհանրապէս Պոքքաչչիոյ իր վիպասանութեանց և Տամնօրէին մէջ:

Հարիւր դէպքով կամ պատմութեամբ կը ձեւանայ այս վերջինը, զորոնք իրարու հետ կապելու և մէկ գրուած մը կազմելու համար, կ'ենթադրէ թէ 1348ին գժնդակ ժանտամահին ժամանակ, որ Փլորենտիա քաղաքն անապատ ու անմարդի ըրաւ, եօթն կանայք և երեք ազնուական պարոններ, հիւանդութենէն խալըսելու համար՝ քաղքին մերձաւոր գեղի տուն մը կ'առանձնանան. և հոն ժամանակնին անցընելու, և տխուր մտածութիւններ մտքերնէն հեռացընելու համար, ամէն մէկը պատմութիւն մը կը պատմէ, տասն օր. և անոնցմով կը ձեւանան Տամնօրէայ գրոց հարիւր վէպերը:

Գրքին սկզբնաւորութիւնը զուարճացընելէն շատ հեռու է: Ահաւոր ժանտամահին ստորագրութիւնը կ'ընէ, և այն այնպիսի գոյներով և տրտաշարժ դիպուածներով, որ յայտնապէս կ'երեւնայ թէ պատմիչն ալ ականատես վկայ եղած է այն դէպքերուն և տեսարանաց որոնց պատմու-

թիւնն և ստորագրութիւնը կ'ընէ: Հիւանդութեան սկզբնաւորելուն և ճարակելուն նշանակքը, բնակչաց տխուր յուսահատութիւնը, զզուշութեան ահաւոր միջոցները՝ որոց տարափը թելադիր կ'ըլլայ, և որոնք անբաւական կ'ըլլան մահուան սատկութեան առջևը, անձնասիրութիւնն ու բարուց ապականութիւնը՝ նոյն իսկ կուստկեալ գիւղականց ողորմագին տեսարանին դիմաց, այնպիսի ուժգնութեամբ ստորագրուած և ճշմարտութեան կերպարանք առած են, որ ընթերցողը ինքզինքը Փլորենտիոյ մէջ և այն աղէտալի անցից ականատես կը կարծէ: Յաճախ ճարտասանական ընտիր լեզու և կրակ մը բանեցընելէն ետքը՝ յանկարծ կանգ կ'առնու մանր ու չնչին կարծուած պարագայի մը վրայ, որոնց մեծ է ազդեցութիւնը սրտի վրայ: Ասանկ այն ոչխարաց հօտին նկարագիրը՝ որոնք իրենք իրենցմէ առաւօտը գոմէն դուրս կ'ելլեն և իրիկունները ներս կը մանեն... որովհետև բոլոր հովիւներն մեռած են:

Երբ ահաբեկութիւնն ու ցաւը ինչուան վերջի աստիճանի հասած է, և ահա մէկէնիմէկ տեսարանը կը փոխուի, և կը տեսնենք ինքզինքնիս Փալմիէրի գեղակին զուարթարար. Հովանաստուեր ծառոց տակ փոխադրուած՝ այն փախստականներուն մէջ որոնք հոն դիմած են Փլորենտիոյ աղէտքն ու վտանգները մոռնալու համար: Հոն դալարագեղ մարգագետնի մը վրայ, հեղասահ վտակի մը քով, անուշ զեփիւռի մը մէջ՝ առջի օրուան պատմութիւններն կը սկսին: Ա՛լ ոչ ևս տխուր աչք մը կ'ուզեն ձգել այն թշուառ քաղաքին վրայ որուն հեծեծանքն ինչուան երկինք կը բարձրանան, ոչ այն բարեկամաց զորս կորուսին՝ և զորս դեռ ևս կորսնցընելու վտանգի մէջ են: Ասիկայ ոմանց համար թերութիւն մը կը սեպուի Պոքքաչչիոյի ոճին. սակայն մարդկային բարուց ընդհանուր և ճիշդ նկարագիր մըն է:

Տասնօրեայ գրոց մէջ պատմուած հարիւր վէպերուն ալ գիւտը արդեօք միայն Պոքքաչչիոյի՞ն է։ Բանասիրաց մէջ տարակուսական է այս խնդիրը. որովհետեւ ոմանք կ'ենթադրեն թէ ուրիշ նմանօրինակ՝ մանաւանդ արեւելեան վէպեր անցած են ձեռքը, և անոնցմէ մեծապէս օգտուած. իսկ Իտալացիք սկզբնական ըլլալու պարծանքէն չեն ուզեր զրկել ոչ իրենց հայրենակից հանճարը և ոչ զանիկայ երեւցընող ազգը։ Սակայն նմանողութիւնը հաւանական է, բայց այնպիսի ճարտար կերպով որ հաւասարապէս պատիւ է հեղինակին. վասն զի այն նմանութեամբն ալ՝ գիւտին արդիւնքն ունեցեր է։

Բայց Պոքքաչչիոյի մեծագոյն յարգը՝ իտալական ոճին և գրեթէ աննման բացատրութեանցը մէջն է. անանկ որ ուրիշ որ և իցէ լեզուի թարգմանելն անկարելի ըլլալով, իրմէ ետքն եկող նոյն իսկ իր ազգայինքն ալ իրեն նմանող ըլլալ ջանացեր են, թէպէտև շատ անգամ խիստ հեռու մնալով իրմէն։ Պոքքաչչիոյի մասնաւոր յատկութիւնը մարդկային սրտի խորունկ գիտութեանը և միջին դարերու իտալական բարուց ճիշդ նկարագրին մէջ է։ Պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ նոյն ժամանակաց բարք՝ շատ զեղծմանց ենթակայ էին. և Պոքքաչչիոյի շատ վէպերը կը հաւաստարմացընեն թէ որպիսի թուլութիւն մը տիրած էր ընդհանրապէս, և թէ հեղինակին դիտմունքն. է ոչ եթէ այն սրտերը կրթել, այլ զբօսեցընել իրենց հաճոյական դիպուածներու յիշատակութեամբ։ Ասիկայ թերութիւն մըն է՝ որ մեծապէս կը նուաստացընէ Պոքքաչչիոյի համբաւը. մինչդեռ ոճովը ու լեզուով այնպիսի մատենագրական փառք մը ստացած է՝ որ Տանթէի ու Փեթրարքայի քով կենալովն ալ՝ այն փայլը չաղօտանար։

Ինչպէս Տանթէի ու Փեթրարքայի, ասանկ ալ Պոքքաչչիոյի շատերն երեցան հետեւողք, որոնց մէջ նշանաւոր կրնան սեպուիլ Ֆրանքոյ Սաքքէթթի և Յովհաննէս Փլորենտացի. որոնք Տասնօրեայ վէպերու հետեւողութեամբ այլ և այլ պատմութիւններ շարագրեցին, բայց առանց սկզբնագրին յաջողակութեանն ու նիւթոց զանազանութեան: Սաքքէթթի որ պատանեկութեան ատեն քերթող ու երաժիշտ էր, և այրական հասակին պետութեան մարդ և ատենակալ, մօտանց քններ էր զմարդիկ. և անոնց բարքն ու բնաւորութիւնը իրեն ծաղու նիւթ ըրած: Բայց Պոքքաչչիոյի հանճարը չունէր. և սուր լեզուովը աւելի ուզած է զուարճանալ քան թէ զուարճացընել: Նոյնը կրնանք ըսել նաև Յովհաննու Փլորենտացւոյն վրայ, թէպէտ զինքը Սաքքէթթիէն վեր կը համարին իտալացիք: Իրենցմով կը լմըննայ իտալական մատենագրական պատմութեան չորեքտասաներորդ դարը:

Այս դարուս մէջ բացուած և բաւական համբաւ ունեցած են Պոլոնիոյ, Պատուայի, Փաւիոյ ու Նէապոլսոյ համալսարանները:

ԺԱ.

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԶ ԴԱՐ)

ՑԷՓԷՐԻԷՐ, Ց. ՄԱՐՈՑ, Կ. ՄԱՐՈՑ, ՌԱՊԸԼԷ

Վեշտասաներորդ դարուն սկիզբը երեք անուանի անձինք կային որոնց գիտութեան համբաւոյն ու գովութեամբ լեցուած էր Եւրոպա։ Այս անձինքն էին Տիտոյէ Երասմոս Ռոթթերտամցի, Յովհաննէս Լուդովիկ Վիվէս վալենսիացի, և Գուլիելմ Պուտէ փարիզացի, որոնց գրուածքը որչափ ալ հիմա միայն գիտնոց ձեռքն է, սակայն իրենց ժամանակին մէյմէկ լուսաւորքն կը սեպուէին, երբ Ֆրանսուա Ա. Իտալիոյ վրայ տիրապետելու խորհուրդը մէկդի դրած, ետեւէ էր գիտուն անձանց և ուսմանց ըրած պաշտպանութեամբը՝ պատերազմներէ եթէ ոչ աւելի փառաւոր, սակայն տեւական փառք մը փնտռել։

Այս անձանց մէջ առաջինը՝ Երասմոս, ծնած էր 'ի Ռոթթերտամ, ու նախ Ուտրէխթ, ու ետքը Տէվէնթէր քաղաքաց մէջ ընդունեցաւ այն խնամոտ դաստիարակութիւնը որ իր հանճարոյն ըն-

դարձակ կարողութիւններն յայտնի պիտի ընէր։ Տանըրեօթը տարուան որբ մնալով, և հայրենի ժառանգութիւնն ալ վատնուած իր խնամակալներէն, բռնադատուեցաւ Սթէրն քաղաքին մէջ վանք մը առանձնանալ. բայց ուսմանց սէրը և ճանապարհորդելու եռանդը բռնադատեցին զինքը թողուլ այն առանձնութիւնը, ու Եւրոպայի մէջ իրեն բարեկամ և պաշտպաններ փնտռել։ Փափաքին ալ հասաւ. վասն զի 'ի Գաղղիա գտաւ զՊուտէ և զՖրանսուա Ա. յԱնգղիա զԹովմաս Մորուս և զՀէնրիկոս Ը. յԻտալիա զԼեոն Ժ քահանայապետ և զաշխարհահռչակ տպագրիչն Ալտոյ Մանուցիոյ։ Սակայն իշխանաց և Թագաւորաց իրեն ըրած հրաւէրներն մերժեց, որոնք կ'ուզէին որ իրենց արքունեացը մէջ հաստատուի բնակութեամբ. և պատճառն ալ վրայ կը բերէր. « Գիտուն անձինք, կ'ըսէր, Փլանտրիոյ գորգերու վրայ նկարակերտուած պատկերներու կը նմանին, որոնց արդիւնքը հեռուէն տեսնուելնուն վրայ է »։

Համալսարանին վարդապետաց մէջ զԵրասմոս նշանաւոր ընողը իր հանճարն էր. վասն զի ոչ միայն գիտութեան հրաշալիք մըն էր, այլ նաև հազուագիւտ հանճարեղ մատենագիր և սիրելի վարմունք ունեցող անձ մը. ազատամիտ իրեն կրօնական կարծեացը մէջ, հաւասար կասկածելի էր ուղղափառաց և լուտերականաց. վասն զի սըրտովը ուղղափառ, ժամանակին կղերէն և մոլորութեանց հեղեղներէն ուզեց կամ կարծեց զգուշանալ, ոչ Վիրթէմպէրկի միանձին օտարաձայն վարդապետութեանցն անսալով, և ոչ ալ անոր հակառակորդաց զինքը յաղթահարել ուզելու համար բռնած ոճոյն։ Այսպիսի անձ մըն էր բազմաթիւ ճառերու և աստուածաբանական գրուածոց հեղինակը, որուն անբաւ հմտութիւնը և գե-

զեցիկ լատինաբանութիւնը երկար դարեր զինքը նշանաւոր ըրին, և Յիմարութեան գովեստը, Առածները և Զրուցատրութիւնք ինչուան առ մեզ հասուցին իր անունը: Առածները՝ հին մատենագրաց գրուածոցը մէջ եղած ու Երասմոսի ձեռքով հաւաքուած իմաստասիրական ու բարոյական խորհրդածութիւններ են. Զրուցատրութիւնքը՝ Լուկիանոսի տրամախօսութեանց հետեւողութեամբ՝ հեղինակին դարուն մարդկանց ու բարուց վրայ երգիծաբանութիւնք. իսկ Յիմարութեան գովեստը՝ եռանդուն և ընտիր զուարթաբանութեան օրինակ մըն է՝ կէս մը երգիծաբան և կէս մը կատակերգակ ոճով:

Այս գրուածը իր բարեկամին՝ Թովմաս Մորուսի ընծայած է. և առաջուց գուշակելով անոր հրատարակութեան պատճառաւ իրեն կրելիք հակառակութիւնները, յառաջաբանին մէջ հետեւեալ խօսքերով ինքզինքը կ'արդարացընէ.

« Հակառակորդքս. կ'ըսէ, պիտի հաչակեն թէ այսպիսի զուարթաբանութիւնք անպատեհ կ'ընեն աստուածաբանական ծանրութիւնը, և թէ այս երգիծաբանութիւնը բոլորովին ընդդիմամարտ է քրիստոնէական չափաւորութեան. պիտի բամբասուիմ թէ հին կատակերգութեան նորէն կենդանութիւն կու տամ, և նոր Լուկիանոսի մը նման բոլոր աշխարհք կը խածատեմ: Սակայն այս տեսակ գրութեան հնարողը ես չեմ. Հոմերոս՝ գորտանց ու մկանց պատերազմին նկարագրութիւնն ըրած է. Վիրգիլիոս՝ մժեղի վրայ գրելով զբաղեր է, Ովիդիոս՝ ընկուզի վրայ. Պոլիկրատէս՝ Բուսիրիսի ծաղրական գովաբանութիւնը շարադրեր՝ որ Եգիպտոսի բռնաւոր մըն էր. Իսոկրատ ալ անոր հերքումը յօրիներ է. Գլաւկոն՝ անիրաւութեան գովեստը, Փաւորինոս՝ Թերսիտէսը և քառօրեայ տենդը գովեր. Սինե-

սիտս ալ գլխոյ կնդութիւնը։ Իմ դիտմունքս էր աւելի զբօսեցընել քան թէ խածատել. և ով որ կենաց զանազան պայմաններուն և ընկերութեան դէմ կ'ելլէ գրչով, մարդկանց դէմ չէ տուած պատերազմը, այլ անոնց թերութեանցը »։

Երասմոս այս խօսքերով իր դիտումը արդարացընել ուզելէն աւելի, կը ներկայացընէ զՑիմարութիւն որ բարձր տեղ մը ելած իր և իրմէ անբաժան ընկերակցաց գովութիւնն կը սկսի ընել, որ են Անձնասիրութիւն, Շողոքորթութիւն, Մոռացութիւն, Ծուլութիւն, և այլն. ետքը կը սկսի վար զարնել զԻմաստութիւն, և 'ի հանդիսի ածելով մարդկային ամէն վիճակներն ու դիրքը՝ առանց մէկի մը խնայելու կը քննադատէ ու կը ծաղրէ։ Հետաքննական է թէ որպիսի չարութեամբ, — և որ յաճախ առանց հիման չէ, — Յիմարութիւնը կ'ամբաստանէ հնութեան շատ իմաստասէրներն, և հայրենեաց թշուառութեան պատճառ կը համարի զանոնք։ Անկէ խօսքը աւելի իրեն մերձաւոր ժամանակաց իմաստասիրաց վրայ դարձընելով, հետեւեալ կերպով անոնց նկարագիրը կ'ընէ.

« Դեռ կարելի կ'ըլլար համբերել՝ եթէ այդ իմաստասէրք՝ միայն հասարակաց պաշտամանց անյարմար ըլլային. սակայն ընկերային կենաց պարտուց նկատմամբ ալ աւելի բան մը չեն արժեր։ Հրաւիրէ այդ իմաստնոց մէկը 'ի ճաշ. կամ տխուր լռութիւն մը կը պահէ, կամ բոլոր ընկերութիւնը կը յոգնեցընէ ըրած ցուրտ և անտանելի հարցմունքներովը. հասարակաց զուարճութեան տեղուանք տար, ներկայութիւնն ու դէմքը միայն բաւական է ժողովրդեան զբօսանացն արգելք ըլլալու։ Եթէ մտնէ այնպիսի ընկերութեան մը մէջ ուր պար և եռանդուն խօսակցութիւն մը կ'ըլլայ, ամէնքը կը լռեն, իբրու թէ գայլ մը ըլլար ներս մտնողը։ Եթէ գնելու, վաճառելու, դաշնա-

գիր ըլլալու գործողութեան մը մէջ տեսնես զին-քը, աւելի ծառի կոճղ մը կ'երեւնայ քեզի քան թէ մարդ. որով իմաստասէր կոչուածը ոչնչու-թիւն մըն է թէ իր երկրին, թէ ընտանեացը եւ թէ իւր իսկ անձին: — Մարդկանց մէջ ամէն ե-ղածը յիմարութիւն է. եթէ մէկը կ'ուզէ այդ յորձանքին դէմ առնուլ, թող երթայ անապատ մը քաշուի Տիմոնի պէս, եւ ուզածին պէս վայելէ իր իմաստութիւնը »:

Լատին լեզուով գրուած են Երասմոսի ամէն երկասիրութիւններն, ինչպէս վեշտասաներորդ դարուն շատ գիտնոց եւ պատմչաց գրուածներն: Կարծես թէ բռնադատուած այլ էին 'ի նոյն, ու-զելով որ օտար երկիրներու մէջ ալ ընթերցող գտնեն. ուր իրենց յատուկ լեզուն գործածելով, պարզապէս ազգային եւ երկրին ժողովրդեան հա-մար պիտի մատենագրէին: Այդ լեզուաց յառա-ջադիմութեան ուշանալուն գլխաւոր պատճառն էր այս:

Ազգային լեզուէն աւելի լատինականը նախա-մեծար ընողներուն թուոյն մէջ կրնանք գնել նաեւ զՎիվէս սպանիացի եւ զԳուլիելմ Պուտէ իմաս-տուն փարիզացին: Առջինին թողած երկասիրու-թիւնքը ընդհանրապէս աստուածաբանական եւ իմաստասիրական են. երկրորդն ալ որ հնոց գոր-ծածած դրամոց վրայ հնաքննական գրուածք մը յօրինած է, մատենագրական պատմութեան մը մէջ տեղ մը պիտի չգրաւէր, եթէ Դաստիարակու-թիւն Իշխանի կոչուած գիրքը շարագրած ըլլալը՝ զոր Ֆրանսուա առաջնոյն ընծայեց, եւ մանաւանդ Գաղղիոյ Դպրոցին հիմնարկութեանն համար գըլ-խաւոր աշխատողներէն մէկը եղած ըլլալը: Ուս-տի կ'արժէ որ համառօտ յիշատակութիւն մը ը-նենք այն անձին վրայ զոր Երասմոս՝ հրաշալիք Գաղ-ղիոյ կը կոչէր՝ եւ Լասքարիս՝ աթէնացին Փարիզու:

Պուտէ՝ հարուստ և պատուական ընտանեաց զաւակ, պատանեկութեան հասակին չյուցըներ իր վրայ այնպիսի կանխահաս հանճար մը՝ որուն դիմաց ուսումը նախամեծար սեպուի քան զխաղս մանկութեան և զհաճոյս երիտասարդութեան. մանաւանդ թէ ուսուցչաց խնամքն, և Օռլէանի համալսարանին մէջ ընդունած ուսումն բոլորովին անօգուտ և անարգասաւոր կ'ըլլան. ու քսանուիրեք տարուան հասակին՝ որսորդութենէ և ուրիշ զուարճութիւններէ զատ բան չգիտեր։ Բայց յանկարծ մէկէնիմէկ կը վաճառէ ձիերն ու շները, ծառաները կ'արձըկէ, զուարճութեանց ընկերակիցներէն կը հեռանայ կը քաշուի, և իրեն կանոն և ուղղիչ առնելով լատինական առած մը թէ «Ուսմանց և գիտութեանց համար չծախուած ժամանակը կորսուած ժամանակ է», ալ անկէ ետքը և ոչ ժամ մը պարապ կ'անցընէ, և մանաւանդ թէ ուտելու և քնանալու համար անցուցած ժամերուն վրայ կը ցաւի։ Նոյն իսկ աշխարհք մտած օրը՝ կը թախանձէ և հրաման կ'ընդունի որ գէթ չորս ժամ ուսմանց պարապելով անցընէ։ Առանց ուսուցչի առաջնորդութեան կը սորվի զլատին լեզու, և բոլոր Կիկերոնի ճառերը բերնուց կը սերտէ. վրան քիչ տարեն անցնելէն ետքն ալ Հերմոնիմ սպարտացի և Լասքարիս կը սորվեցընեն իրեն Հոմերի լեզուն. չափաբերական ուսմանց կը զբաղի ժամանակին հռչակաւոր ուսուցչի մը ձեռքին տակ, և քիչ ատենէն զինքը կը գերազանցէ. հնութեան, քաղաքականի, բարոյականի, իրաւագիտութեան, բժշկութեան, բնական ուսմանց, վերջապէս՝ մարդկային ամէն գիտութեանց ետեւէ կ'ուզէ ըլլալ և ամենուն մէջ կը յաջողի. և հարկ չէ ըսելը թէ մրրկալից և վառնուած երիտասարդութիւն մը անցընելէն ետքը՝ հոն հասնելու համար որչափ օրեր և գիշեր-

Digitized by Google

գիր ըլլալու գործողութեան մը մէջ տեսնես զինք, աւելի ծառի կոճղ մը կ՚երեւնայ քեզի քան թէ մարդ. որով իմաստասէր կոչուածը ոչնչութիւն մըն է թէ իր երկրին, թէ ընտանեացը եւ թէ իւր իսկ անձին։ — Մարդկանց մէջ ամէն եղածը յիմարութիւն է. եթէ մէկը կ՚ուզէ այդ յորձանքին դէմ առնուլ, թող երթայ անապատ մը քաշուի Տիմոնի պէս, եւ ուզածին պէս վայելէ իր իմաստութիւնը »։

Լատին լեզուով գրուած են Երասմոսի ամէն երկասիրութիւնները, ինչպէս վեշտասաներորդ դարուն շատ գիտնոց եւ պատմչաց գրուածները։ Կարծես թէ բանադատուած ալ էին ՚ի նոյն, ուզելով որ օտար երկիրներու մէջ ալ ընթերցող գտնեն. ուր իրենց յատուկ լեզուն գործածելով, պարզապէս ազգային եւ երկրին ժողովրդեան համար պիտի մատենագրէին։ Արդի լեզուաց յառաջդիմութեան ուշանալուն գլխաւոր պատճառն էր այս։

Ազգային լեզուէն աւելի լատինականը նախամեծար ընողներուն թուոյն մէջ կրնանք դնել նաեւ զՎիվէս սպանիացի եւ զԳուլիելմ Բուտէ իմաստուն փարիզացին։ Առջինին թողած երկասիրութիւնքը ընդհանրապէս աստուածաբանական եւ իմաստասիրական են. երկրորդն ալ որ հնոց գործածած դրամոց վրայ հետազննական գրուածք մը յօրինած է, մատենագրական պատմութեան մը մէջ տեղ մը պիտի չգրաւէր, եթէ Դաստիարակութիւն Իշխանի կոչուած գիրքը շարագրած չըլլար՝ զոր Ֆրանսուա առաջնոյն ընծայեց, եւ մանաւանդ Գաղղիոյ Դպրոցին հիմնարկութեանն համար գըլխաւոր աշխատողներէն մէկը եղած չըլլար։ Ուստի կ՚արժէ որ համառօտ յիշատակութիւն մը ընենք այն անձին վրայ զոր Երասմոս՝ հրաշալիք Գաղղիոյ կը կոչէր՝ եւ Լասքարիս՝ աթէնացին Փուլիղաս։

Պուտէ՝ հարուստ և պատուական ընտանեաց զաւակ, պատանեկութեան հասակին ցուցըներ էր վրայ այնպիսի կանխահաս հանճար մը՝ որուն դիմաց ուսումը նախամեծար սեպուի քան զխաղս մանկութեան և զհաճոյս երիտասարդութեան. մանաւանդ թէ ուսուցչաց խնամքն, և Օռլէանի համալսարանին մէջ ընդունած ուսումն բոլորովին անօգուտ և անարգասաւոր կ'ըլլան. ու քսանուիրեք տարուան հասակին՝ որսորդութենէ և ուրիշ զուարճութիւններէ զատ բան չգիտեր: Բայց յանկարծ մէկէնիմէկ կը վաճառէ ձիերն ու շները, ծառաները կ'արձըկէ, զուարճութեանց ընկերակիցներէն կը հեռանայ կը քաշուի, և իրեն կանոն և ուղղիչ առնելով լատինական առած մը թէ «Ուսմանց և գիտութեանց համար չծախուած ժամանակը կորսուած ժամանակ է», ա՛լ անկէ ետքը և ոչ ժամ մը պարապ կ'անցընէ, և մանաւանդ թէ ուտելու և քնանալու համար անցուցած ժամերուն վրայ կը ցաւի: Նոյն իսկ աշխարհըք մտած օրը՝ կը թախանձէ և հրաման կ'ընդունի որ գէթ չորս ժամ ուսմանց պարապելով անցընէ: Առանց ուսուցչի առաջնորդութեան կը սորվի զլատին լեզու, և բոլոր Կիկերոնի ճառերը բերնուց կը սերտէ. վրան քիչ ատեն անցնելէն ետքն ալ Հերմոնիմ սպարտացի և Լասքարիս կը սորվեցընեն իրեն Հոմերի լեզուն. չափաբերական ուսմանց կը զբաղի ժամանակին հռչակաւոր ուսուցչի մը ձեռքին տակ, և քիչ ատենէն զինքը կը գերազանցէ. հնութեան, քաղաքականի, բարոյականի, իրաւագիտութեան, բժշկութեան, բնական ուսմանց, վերջապէս՝ մարդկային ամէն գիտութեանց ետևէ կ'ուզէ ըլլալ և ամենուն մէջ կը յաջողի. և հարկ չէ ըսելը թէ մրրկալից և վատնուած երիտասարդութիւն մը անցընելէն ետքը՝ հոն հանելու համար ո՛րչափ օրեր և գիշեր-

ներ ծածկած է ուսմանց և աշխատութեան պարապելով։ Երբ իր սիրելի զբաղմանցն հեռի կ՚ըլլար, բոլոր աշխարհ աչքին չէր երեւնար. և կ՚աւանդեն թէ օր մը ծառան անձապարելով անոր ուսման սենեակն մտեր և իմացուցեր է թէ տան մէկ կողմը բռնկեր է։ Իսկ Պուսէ առանց աչքը վերցընելու այն գրքին վրայէն որուն ընթերցմամբը զբաղեր էր, «Գնա, ըսեր է, կնոջս իմացու. չե՞ս գիտեր թէ տնական կառավարութեան խառնուողը ես չեմ»։ Սովորականէ վեր մարդկանց յատուկ է այսչափ պարապիլը և հետաքննութիւնը. և սակայն անոնց արդիւնք են հանճարոյ գիւտերը։ Նիւթընի հարցուցեր են թէ ինչ կերպով յաջողեր է աշխարհի դրութիւնը գտնել. «Միշտ վրան մտածելով» պատասխաներ է։

Իրականաց և անուանականաց հետ գայրացական վէճերն ալ դադրած չէին. մանաւանդ թէ այնչափ աւելի զօրացեր՝ որ ծանր ու նախատական դարձուածներ ալ իրարու դէմ գործածել և անոնց մէջ ոյժ փնտռել սովորական դարձեր էր։ Դարուս անուանի իրեք անձինքը՝ որ այդ վիճաբանութեանց ուղղիչ և յուզուած խնդիրներու դատաւորք կը սեպուէին՝ ոչ երբէք դադրեցան զիրար մեծարելէն և սիրելէն. և առանց իրարու վրայ ծուռ աչքով նայելու, առիթ չէին վրիպեցըներ մէկմէկու արդիւնքը հռչակելէն և գովելէն։ Գաղղիոյ արքունիքն ալ բացուած էր՝ առանց ազգի և ժողովրդոց խտրութեան, նեցուկ և պաշտպան ըլլալ անոնց ամենուն որ ուսմանց յառաջադիմութեան համար կը յոգնէին. զիրենք ամենէն աւելի սիրող և մեծարող՝ եւրոպական անձն էր Ֆրանսուա Ա։

Ֆրանսուա Ա Նավառրայի գ[illegible]ոցին աշակերտն էր, և նշանաւոր հանճարովը իր ընկերակցացը մէջ՝ որոնց նախանձորդն ու բարեկամն էր։ Թէ-

Digitized by Google

սոյ՝ իր ուսուցիչը, Գաղղիոյ մէջ տպագրուած առջի եբրայական քերականութիւնն իրեն ընծայեց։ Թագաւորելէն ետքը քիչ մը առեն պատերազմաց ու խռովութեանց մէջ մոռցաւ Նավառրայի վարժարանին մէջ առած դասերը. բայց մէկէնիմէկ կրկին յիշեց զանոնք, և ինչպէս պատերազմի դաշտաց մէջ կարիճ ասպետներէն շրջապատուած առենը հաճոյք և բերկրութիւն կը զգար, սանկ ալ աւելի կերպով մը՝ երբ իր չորս կողմը կը ժողվէր ժամանակին գիտնական անձինքը, անոնց իմաստութեամբը օգտուելու, կամ խրախուսելու և օգնական ձեռք մը երկնցընելու։ Եթէ արքունի գահոյքէն հեռու ծնած ըլլար, իբրև հաճոյք մը պիտի մշակէր դպրութիւնս. գահոյից վրայ՝ իբրև փառք մը զանոնք փնտռեց։

Իր քոյրը՝ Մարգարիտա Նավառրայի Թագուհին, ոչ ինչ նուազ հաչակ ունեցաւ. սպանեոլ և իտալական լեզուին այնպիսի ծանօթութիւն ունէր՝ որ կարծես թէ Սիտոյ հայրենեաց կամ Մէտիչիներու արքունիքն ծնած ըլլար. լատին և հեբրայականին ալ հետամուտ և հաւասար յաջողութիւն ունեցած էր։ Արիասիրտ վտանգաց մէջ, զօրաւոր 'ի ձախողութիւնս, առանց իրեն Գաղղիոյ Թագաւորը՝ Կարոլոս հինգերորդի գերի 'ի Մատրիտ, իր շղթայից ծանրութեան տակ պիտի ընկճէր. ինքը փրկեց զեղբայրն, և Սպանիոյ Թագաւորը ամօթով ձգեց արքունական գերույն դէմ ցըցուցած խստութեան համար։ Այլ և այլ քերթուածներ ալ շարադրած է, և Պոքքաչչիոյի հետևողութեամբ զանազան վէպեր, յորս ընտրելագոյն բարոյականի սկզբունքներ փափաքելի են։

Մարգարիտայի արքունեաց անձինքն էին Բ. Տեփէրիէր և Յ. Մարոյ։ Առաջինը չափաւոր վիպասան մըն է, իսկ երկրորդը ժամանակին համար անուանի քերթող մը։

Digitized by Google

Մարոյի մանկութեանն առեն՝ Վարդի վիպասանութիւնը գաղղիական բանաստեղծութեան ամենէն աւելի նշանաւոր յիշատակարանն էր. հին հագներգուաց լեզուն արդէն հինցած, և իրենց արտադրած քերթուածները հազիւ իմանալի էին։ Մարոյի հայրը Յովհաննէս՝ գաղղիական լեզուին փափկութիւն, գեղ և ուղղութիւն տուողներուն մէջ առաջիններէն մէկն էր։ Գաղղիոյ Թագուհին Աննա որ Պրըթայն, որուն ներկայացուցին զՅովհաննէս Մարոյ, այնչափ մեծարեց անոր հանճարն, որ արքունեաց քերթող կարգեց զինքն, և ընկերակից տուաւ Լուդովիկոս ԺԲԻ Գենուայի ու Վենետկոյ դէմ ըրած արշաւանացն ժամանակ։ Մարոյ այն արշաւանաց պատմութիւնն յօրինեց ոտանաւոր լեզուով. յօրուած որչափ ալ նշանաւոր հանճարներու կնիքն ու յատկութիւնները չտեսնենք, սակայն զգացմունք ու բանաստեղծութիւն պակաս չէ մէջը։ Ասկէ զատ այլ և այլ քերթուածներ յօրինած է և նամակներ, որոնց մէջ հանճարէն աւելի զարմանալի է բարուց ու սրտին ազնուութեամբը և երկիւղած զգուշաւորութեամբը։ Դժբաղդաբար նոյնը չենք կրնար ըսել իր որդւոյն համար, որ հօրը պաշտաման յաջորդեց յարքունիս և Պառնասի ճամբուն մէջ զինքն շատ ետ ձգեց։

Կ. Մարոյ ծնաւ 'ի Քահօր 'ի 1495։ Հայրը ուզեց որ փաստաբանութիւն սորվի, սակայն վախճանին չհասաւ. որովհետև ազան բանաստեղծ ծնած էր և բանաստեղծ եղաւ։ Մարգարիտա Թագուհին սքանչացած անոր հանճարոյն վրայ, եղբօրմէն խնդրեց որ կարենայ իր քովը առնուլ. Թագաւորն ալ յանձն առաւ, բայց առանց իր արքունական պաշտպանութիւնն ալ անոր վրայէն հեռացընելու։ Սակայն յերկարատև չեղաւ այդ համարումն ու պաշտպանութիւնը Գաղղիոյ ար-

Digitized by Google

քունեաց մէջ. որովհետև քերթողին վրայ լուտերական վարդապետութեանց հակամիտութիւն տեսան. և որչափ ալ ինքը ուզեց արդարանալ թէ խօսքով և թէ գրուածներով, սակայն բաւական չեղաւ 'ի փարատել այն կասկածը. և ինչուան բանտ ալ մտաւ: Սակայն թագաւորին միջնորդութեամբն բանտէն խալըսելէն ետքն ալ՝ առիթը չէր վրիպեցըներ իր սուր լեզուին և գրչին նպատակ ընել զգահոյս և զեկեղեցի. և որչափ ալ իր անձին տուժիւքը կը տեսնէր այն հակառակութեանց արդիւնքը, սակայն միւս կողմանէ ալ հարկ է զրուցել թէ անոնցմով ալ աւելի վառուեցաւ իր աշխոյժը և հռչակուեցաւ անուան համբաւը: Այն անունը անկորուստ պիտի մնայ գաղղիական դպրութեանց պատմութեանը մէջ: Այնպիսի քերթող մըն է Մարոյ որ դժուարաւ իրեն նախանձորդքը պիտի գտնէ այն տեսակ քերթութեանց մէջ յորս թէ սկզբնագիր և թէ անհամեմատ է. ինչպէս վերտառութիւնք, մանր քերթուածք, աշխոյժ և զուարթաբան նամակներ, ևայլն: Բայց երբ կ'ուզէ բարձրէն թռչելով՝ Ովիդիոսի, Վիրգիլի կամ Դաւթի հետոցը ետևէն ընթանալ, կամ անոնց գրուածներն թարգմանել, մէկէն կը կորուսանէ իրեն յատուկ ոճոյն քաղցրութիւնը՝ առանց իրեն նմանողութեան օրինակ առած քերթողաց բարձրութեանն հասնելու: Մեղուի մը կը նմանցընեն զինքը, որուն մեղրը, խայթոցն ու թևերն ալ ունի, բայց առանց անկէ վեր համեմատութիւն մը ունենալու:

Ֆրանսուա Ռապըլէ 1483ին ծնած է և աղքատ այգեգործի մը զաւակ: Ընտանեկան դաստիարակութեան պակասութիւնը իր ջանքովը լեցուց. առանձնանալով վանք մը և հոն ինքզինքը բոլորովին ուսմանց տալով. հաւասարապէս ծանօթ էին իրեն լատին, յոյն, հեբրայեցի, իտալական, ըս-

պաննոլ, գերմանացի և արաբական լեզուներն: Սակայն գրուածոցը մէջ չուզեց պահել այն շընորհքն ու վայելչութիւնը՝ որոնք հանճար մը իրաւամբք մեծարելի կ'ընեն: « Իր գրուածներն կարդալ ուզելը. կ'ըսէ Սէնթ-Պէօվ, տղմով ու տաղտկութեամբ լեցուն հրապարակէ մը անցնելու պէս է, և չազդուելու համար ամէն զգուշութիւն քիչ է... Մեծ խորախճան մըն է իր գիրքը. բայց ոչ եթէ հնոց այն ազնուական և փափուկ խնճոյքը՝ յորս քնարի ձայնով ոսկեղէն բաժակներն ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին, հնարիմաց կատակներ և իմաստասիրական առաջարկութիւնք կ'ըլլան. և ոչ այն խնճոյքն Քսենոփոնի և Պղատոնի՝ մարմարեայ գաւիթներու կամ Ակիլոնեայ ու Աթենացւոց բուրաստաններուն մէջ. այլ անառակ և անպատշաճ գինեբբուք »: Այս դատաստանը բաւականէն աւելի կ'իմացընէ Ռապըլէի գրուածոց յարգը:

Digitized by Google

ԺԲ.

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԶ ԴԱՐ)

ՄԻՔԷԼ-ԱՆՃԷԼՈՅ, ԱՐԻՈՍԹՈՅ, ԹԱՍՍՈՅ

Հնգետասաներորդ դարուն մէջ՝ Իտալացւոց գլխաւոր պարապմունքն էր հին լեզուաց ուսումը, զորս ժամանակին անուանի հանճարներէն այլ և այլ անձինք ետևէ էին կենդանացընել. և որչափ ալ առջի բերան ցաւալի երևնայ որ Իտալացի մատենագիրք այնչափ շուտով մոռցան Տանթէի և Փեթրարքայի տուած օրինակը, սակայն միւս կողմանէ բոլոր իմաստուն աշխարհի երախտագիտութեանը արժանի են այն անձինք որ կեանքերնին ծախեցին հին քերթողութեան հատակտորքը սպառապուռ կործանմանէ փրկելու, հողու հաւասար եղած տաճարներուն ամէն մէկ քարը վերցընելով. և անցելոյն մոխիրոցը մէջէն ուսմանց և գիտութեանց ապագայ բարգաւաճանաց կայծերը փնտռել: Քիչ մը ետքը պիտի տեսնենք եթէ այսպիսի եռանդուն հմտութեան դժուարին աշխատանք՝ որչափ և որպիսի ազդե-

Digitized by Google

ցութիւն ունեցան յաջորդ դարուց վրայ. վասն զի ալիտէ նկատենք անուանի քերթողներ՝ անցելոյն դպրոցին մէջ կրթուած, որք հաւատարիմ իրենց ազգային լեզուին, իրենց դարուն և հայրենեաց Վիրգիլ և Հոմերոս եղան։

Փեթրարքայէ ու Պոքքաչչիոյէ հարիւր տարի անցնելէն ետքը՝ փլորենտեան հասարակապետութեան առաջնորդը Լաւրենտիոս Մէտիչի առաջին եղաւ որ իտալականը նախամեծար սեպելով քան զլատին բարբառ, այլ և այլ քերթուածներ շարադրեց այն լեզուով, որոնց արդիւնքը դըժբաղդաբար միայն անոր վրայ է. սակայն իր նուագներն ու յօրինած այլ և այլ երգերը յայտնապէս կ'երևցընեն վրան հանճար ու երևակայութեան ճոխութիւն։ Մէտիչիի գլխաւոր պարծանքն է՝ արուեստից պաշտպան, արուեստաւորաց և քերթողաց բարեկամ և իր երկրին բարերար ըլլալը։

Այս արուեստաւորաց, ըսենք նաև քերթողաց մէջ, ամենէն առաջ յիշել արժան է զՄիքէլ-Անճելոյ զմեծ նկարիչն, զարձանագործ և զճարտարապետ։ Աշխարհահռչակ են իր հրաշալի վրձիններն արդիւնք Քսեստեան մատրան որմանկար պատկերներն, իր քանդակիչ գործւոյն կոփած ու յղկած Մովսէսը՝ որ կարծես դեռ ևս կը լսէ Աստուծոյ խօսքը, և իր զարմանալի և կարող ձեռքովը բարձրացած սրբոյն Պետրոսի հիանալի տաճարին աննման գմբէթը 'ի Հռոմ։ Այս ամէն արդիւնքը՝ բաւականէն աւելի էին իր մեծութեանը. բայց Միքէլ-Անճելոյ Իտալիոյ մէջ 'ի վեշտասաներորդ դարու երևցած նշանաւոր քերթողաց մէկն էր։ Աքանչացող Տանթէի ու Փեթրարքայի, կարծես թէ Աստուածային կատակերգութիւնը արտադրող հանճարովը կը վառուէր՝ երբ նկարչի մատիտը կամ արձանագործին քանդակիչը ձեռք կ'առնու. իսկ Փեթրարքայի՝ երբ քերթողական

Digitized by Google

քնարը կը զարնէ։ Զսէր և զմահ երգած է Միքէլ-Անճէլօ. իրեն համար անոնք կրկին թևեր են՝ որ քերթողը երկրէս յերկինս կը բարձրացընեն։ Իր բանաստեղծութիւններն երբեմն մթին են. զգացմանց սաստկութիւնը՝ և գաղափարաց ոչ այնչափ կարգաւորութիւնը՝ դիւրաւ ըմբռնելու արգելք կ'ըլլան, և կ'իմացընեն թէ քերթողը իրեն համար գրած է, չուզելով որ արտաքին օտար աչքեր իր սրտին գաղտնիքը գուշակեն։

Մէտիչեան դարուն քերթողաց մէջ նշանաւորներէն մէկն է նաև Անճէլօ Փօլիցիանօ, որ տասնըութը տարուան հասակին քերթուած մը շարադրեց 'ի պատիւ Յուլիանոսի Մէտիչի՝ որ քերթողական մրցանքի մը մէջ յաղթող ելեր էր, և Որֆէոս կոչուած ողբերգութիւն մը որ 1483ին թատեր վրայ հանդիսացաւ 'ի Մանթուա։ Փօլիցիանոյի Որփէոսը՝ յունական ողբերգութեանց հռչականուն նախահարց հետևողութեամբն յօրինուած չէ։ Կրից այնպիսի գործածութիւնը՝ որովք Սոփոկլի և Եւրիպիդեայ գրուածներն այնչափ վսեմ են և ահաւոր, վեշտասաններորդ դարուն իտալացի քերթողաց աւելի զուարթ քան թէ տխուր երևակայութիւնը կ'ահաբեկէր. ուստի և մտադիւր հետևողք կ'ուզէին ըլլալ վիրգիլեան հովուերգութեանց. որով իրենց թատերական նախկին փորձերն ալ, ճիշդ խօսելով, աւելի հովուերգական զրուցատրութիւնք են, միայն ձևերնուն մէջ հին ողբերգութեանց նմանութիւնը կրելով։ Սակայն անով հանդերձ՝ Փօլիցիանոյի այս երկասիրութիւնը թատերական արուեստին սկզբնաւորութիւն մը եղաւ յԻտալիա, նոյն ժամանակէն սկսելով երգն ալ խառնել խօսքերուն հետ. և վրան քիչ ատեն անցնելէն ետքը՝ փափաքելով իր հին պայծառութեանը վերածել այն արուեստը, սկսան Պլատոնի կա-

տակերգութիւններն Թատերաց վրայ հանդիսացընել։ Այս ներկայացմունք՝ ընդհանրապէս քիչ էին Թուով, որով և բոլոր Իտալիոյ համար մեծ հանդիսութիւնք սեպուած․ և փոփոխակի ձևացընել տալով 'ի Միլան կամ 'ի Ֆերրարա, 'ի Հռովմ և 'ի Նէապոլիս, ոչ միայն ժողովուրդք՝ այլ իշխանք ալ ապետական հանդիսութեանց հաւասար եռանդ և ախորժ կը ցուցընէին անոնց յառաջադիմութեանը։ Սենայի Ճեմարանը առաջին եղաւ որ սկսաւ կատակերգութեանց մէջ ժողովրդական բարբառ գործածել․ բայց անոնցմէ բան մըն ալ ինչուան առ մեզ հասած չէ, որովհետև ապագայից աւանդուելու արժանաւոր գրուածներ ալ չէին․ այլ մեծ մասամբ համարձակ լեզուով և զեղծ բարոյականով, աւելի ուզելով նմանող և հետևող ըլլալ ժամանակաւ իրենց մերձաւոր հայրեներգուաց՝ քան Թէ Յունաստանի անմահական բանաստեղծութիւններուն։ Տրուվերք՝ որ ԺԲ ու ԺԳ դարերուն մէջ ապետական քերթուածներն ու վէպերը հնարեր էին, Իտալիոյ մէջ իրենց աւելի յաջողակ նմանութիւնները պիտի երևցընէին։

Ա՛լ անցեր էր այն ժամանակը յորում կենդանի հաւատք մը՝ քերթողաց նուիրական եռանդը կը բորբոքէր։ Նախապաշարմունք և սուտ իմաստասիրութիւն սկսած էին ջլատել ու ակարացընել այն բարեպաշտութիւնն՝ որ յոյս և քաջալերութիւն էր խաչակրութեան դիւցազանց սըրտին։ Ասպետութիւնը՝ իր նախկին պայծառութեանը միայն առերևոյթ պատկեր մը մնացեր էր․ հանդէսներն, մրցանք դեռ ևս կը կատարուէին, բայց ասպետք որդէն երեսի վրայ ձգած էին իրենց պարտուց կատարումը․ մանաւանդ Թէ սին խօսք կամ ինչուան ծաղու ալ նիւթ կ'ընէին ինչ որ իրենց նախնեացն պարծանքն ու փառքն

էր, այրւոյն և որբին պաշտպանութիւնը, տկարութեան ձեռնտու ըլլալը, խօսքի վրայ հաւատարմութիւնը, և այս նուիրական պարտուց առջև ամէն դժուարութիւն և վտանգ արհամարհելը: Իտալացի քերթողք՝ տրուվերաց նմանելով, ուզեցին հետևող երևնալ այս երգիծաբան և արհամարհոտ ոգւոյն, և միայն իրենց ընթերցողները զբօսեցընելը նպատակ դնելով աչքերնին, չկրցան հասկընալ թէ որչափ կը վնասուին անով բարոյականն, ուղիղ բանն և ճշմարտութիւն: Փոյթերնին չէր վեհանձն զգացմունքներ ազդել, առաքինութեանց հուրն արծարծել, տկարացած հաւատքը զօրացընել. այլ իշխանի մը պաշտպանութիւնն, արքունեաց սէրն ու վստահութիւնը իրենց նպատակ ըրած՝ անոր հաճելու համար ամէն միջոց օրինաւոր կը սեպէին:

Այսպիսի մտածմունքներով և յուսով Լաւրենտիոս Մէտիչի իշխանին կը ներկայանար փլորենտացին Լուդովիկոս Փուլչի, և սեղանին վրայ կ'ընթեռնուր Մօրկանթէ Մեծն (Morgante Maggiore) կոչուած քերթուածն զոր յօրիներ էր, և որուն նիւթը առնուած էր գաղղիական ժամանակագիրներէն և Ասընեզ ժողովրդական քերթողին վէպերէն: Այս քերթուածը՝ որուն դիւցազն է պալատինեանն Ռոլան մեծին Կարոլոսի քեռորդին, այլ և այլ իրարու հետ կապակցութիւն և նորութիւն մը չունեցող պատերազմական արկածներու շարք մըն է, և քսանեւութ երկար երգերու մէջէն հազիւ քանի մը հարիւր մտադրութեան արժանաւոր տողեր կ'ամփոփէ:

Գրեթէ նոյն միջոցին յորում Փուլչի իր այս քերթուածը կը գրէր ու կը ներկայացընէր, Ֆերրարայի Հերակլէս Ա դքսին արքունի գրանիկներէն մէկն, Պոյարտոյ, նոյն ընդարձակութեամբ և մտաամբ նաև նոյն անձինքներով ուրիշ քերթուած

մը կը շարագրէր, որն որ ոճովը Փուլչիէն անհամեմատ վեր էր: Ռոլանտ փութեւոր, — վասն զի ասիկայ է քերթուածին անունը, — տարօրինակ և հետաքննական դիպուածոց շարք մըն է, որոնց թելը յաճախ առանց պատճառի կը խզի, ու դարձեալ՝ առանց պատճառի կը միանայ, և գիւտին գեղեցկութիւնը ըստ մեծի մասին կը կորսուի բանաստեղծական գործերուն ակարութեամբ և ոճոյ անհոգութեամբ: Գոյարտոյի մեծագոյն արդիւնքը անուանց և բարուց նկարագրին մէջն է: Սակայն իր հնարած անուանքն՝ որչափ ալ ընտիր և ներդաշնակ երևնան քերթողին, բոլորովին մոռացութեան մէջ պիտի իյնային, եթէ իրմէն աւելի զօրաւոր հանճար մը զանոնք չանմահացընէր: Այս հանճարն էր Արիոսթոյ:

Ռէճճիոյ քաղաքին մէջ ծնաւ Արիոսթոյ (8 սեպտ. 1474) ուր հայրը Ֆերրարայի դքսին կողմանէ քաղաքապետ էր, և մանուկ հասակէն բանաստեղծութեան ունեցած հանճարը երևցուց, Պիւրամէ և Դիսպէ կոչուած ողբերգութիւն մը յօրինելով, ու եղբարցն և քերցը հետ հանդիսացընելով: Բայց հայրը միայն այն ատեն հաւատաց տղուն հանճարին, երբ լսեց անոր լատին լեզուով յօրինած ճառը՝ զոր խօսեցաւ Ֆերրարայի դպրոցին մէջ ուսմանց սկզբնաւորելուն առթիւը: Այն ատենէն օրինաց ուսմանը զբաղելու պարտք դրաւ վրան. և հինգ տարուան դժուարին աշխատանքի և ջանից կարօտ եղաւ համոզելու հայրը թէ անհմուտ իրաւագէտ զաւակ մը պիտի ըլլար՝ զոր հանճարոյ տէրը քերթող ըլլալու սահմաներ էր: Վերջապէս բանադատուեցաւ որդւոյն թախանձանացը զիջանիլ:

Արիոսթոյ հայրենի այս հաւանութիւնն առնելէն ետքը մէկէն փութաց 'ի Հռովմ, և հոն 'ի 1500 երկու կատակերգութիւնք յօրինեց, որոնց զա-

զաւեշտը Պլաւտոսի և Տերենտեայ գրուածոց ընթերցմամբն առեր էր․ և անոնց եղած ընդունելութեամբն ալ աւելի սիրտ առաւ։ Հօրը մահուընէն ետքը Հիպպոլիտոս Էսթեցի ծիրանաւորին քով մտաւ, անոր ճանապարհորդութեանցն ընկեր ու այլ և այլ կարևոր ձեռնարկութիւններ յաջողութեամբ կատարելէն ետքը 1503ին սկսաւ յօրինել իր Ռոլանդ մոլեգին (Orlando furioso) քերթուածը, և որուն վրայ տասնըմէկ տարի աշխատեցաւ։

Արիոսթոյ այն քերթողներէն չէր՝ որոնք գոհ իրենց վրայ, միայն իրենց ունայնամտութեան խորհուրդներուն կ'անսան։ Եթէ Ֆերրարայի մէջ անաչառ կրիտիկոս մը, դժուարահաճ դատաքննող մը գտնէր Արիոսթոյ, անոր ընթերցմանն ու դատաստանին կը յանձնէր իր մէկ կողմանէ առաջ տարած երգերը, աւելի անոնց խորհուրդը քան թէ գովութիւնը փնտռելով․ և որ և իցէ դժուարութիւն կամ աշխատանք աչքին բան չէին երենար, եթէ յաջողէր աւելի գեղեցկութիւն, շնորհք և ներդաշնակութիւն տալ իր քերթուածին, որուն երեսունևութ հազար վեցհարիւր քառասունևութերորդ վերջին տողը գրած ատենին ալ՝ դեռ իր գրուածքը գլխաւորուած ենթադրելէն շատ հեռու է․ այլ անդադար կը սրբագրէ, կը փոփոխէ, կը յղկէ, և երբ վերջապէս այն յարատև աշխատանքէն ետքը իր տողերուն ուզած գեղեցկութիւնն ու բնականութիւնը տուած կը սեպէ, կը հրատարակէ զայն, և տպագրուած առաջին օրինակը իր Հիպպոլիտոս ծիրանաւոր բարեկամին կը նուիրէ։

Ռոլանդ մոլեգինը բոլոր Եւրոպայի մէջ մեծ ու սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ․ անանկ որ ընթերցումը բաւական չսեպելով բերնուց ալ կը սերտէին, և այն այնպիսի դիւրութեամբ՝ որ կար-

ծես թէ մտաց մէջ անջնջելի տպաւորուելու համար յօրինուած տողեր էին. իշխանազունք իրենց հանգստութեանց մէջ կը կրկնէին, երկրագործը աշխատանքին ժամանակ. զինուորին հանգստեան ժամերուն պարապմունքն էին անոնք, ուղեւորին սփոփանքը շրջագայութեանց մէջ: Մատագրութեան արժանաւոր դէպք մը կը պատմեն՝ որով կ'իմացուի թէ Արիոսթոյի անունը որչափ ժողովրդական եղած էր: Խօթէի ծիրանաւորին քովէն Ֆերրարայի Ալփոնսոս առաջին դքսին քով ծառայութեան մտեր էր քերթողը. և նոր տէրոջը առաջին յանձնարարութիւնն եղաւ մերձակայ լեռներն ապաւինող ու քաղաքաց անդորրութիւնը տակնուվրայ ընող աւազակները նուաճել: Անոնց առաջնորդը կարիճ ու զօրաւոր անձ մը՝ չկրնալով Արիոսթոյի դէմը առնուլ, սկսեր էր լքանիլ. օր մը քերթողը իրեն քանի մը ընկերակցաց հետ ձիու վրայ նստած շրջագայութեան ելած ատենը՝ խումբ մը զինու զարդու վառեալ անձանց կը հանդիպի, որ շուքի տակ նստած էին, և որսի մը կը սպասէին: Արիոսթոյի հալածել ուզած աւազակաց խումբն էր: Անհաւասար էր պատերազմը, բայց փախուստը անկարելի: Արիոսթոյ շարունակեց ընթացքը, և տեսաւ որ աւազակաց գլխաւորը իր ընկերներէն մէկուն այլ և այլ հարցմունք կ'ընէր. չտարակուսեցաւ թէ անիկայ իր անունն իմանալէն ետքը՝ վրէժը խնդրելու յարմար առիթ մը պիտի առնու. ուստի և ինքզինքը պաշտպանելու կը պատրաստուէր, երբ յանկարծ աւազակապետը մեծարանօք մօտենալով իրեն, «Ես եմ, կ'ըսէ, Ֆիլիպպոս Փաքքիոնէ, և լսեցի թէ քու անունդ ալ կը կոչուի Լուդովիկոս Արիոսթոյ. Ներէ որ անցնելուդ ատեն չկրցայ ողջունել զքեզ. չէի ճանչնար այն մարդն երեսով՝ որուն հանճարոյն վրայ չեմ դադրիր զարմանալէն»: Այս ը-

Digitized by Google

սաւ, ու նորէն ծաւելով իրեն բոլոր ընկերակցացն հետ՝ անցաւ գնաց. և Արիոսթոյ խոստովանեցաւ թէ այն առաջին անգամ յաղթուեցաւ աւազակապետէն։

Քերթողը ալ չէր կրնար շարունակել պատերազմիլ այնպիսի անձի մը դէմ, յորում իշխանին վրայ չտեսածը՝ իր տողերէն զգացուիլ մը նկատեր էր. ու մատգիւր թողլով այն դժուարին պաշտօնը՝ արքունական թատեր վերատեսչութեան հոգը վրան առաւ, որն որ իրեն շատ աւելի յարմար պաշտօն մըն էր, թէպէտ և աշխատանացը համեմատ կենաց դիւրութիւն չունենալով։ Իր դրամովը պզտիկ ու վայելուչ բնակութեան տնակ մը շինելուն վրայ կը պարծենար. և երբ օր մը զարմանքով իրեն կը հարցընէին թէ ինչպէս կրնար բնակիլ այնպիսի անպաճոյճ տան մը մէջ, որ քերթուածներովը այնպիսի հոյակապ ու շքեղ պալատներու ստորագրութիւնն ըրեր էր, պատասխան տուաւ. «Վասն զի աւելի դիւրութեամբ և շուտով բառեր կը ժողվուին քան քարինք»։ Սակայն հարկ է ըսել թէ իր քերթուածն կազմող բառերն ու անոնց միութիւնը այնչափ դիւրագիւտ չեն. և թէպէտ բառք հասարակ են ամենայն քերթողաց, ինչպէս ամէն ճարտարապետաց ալ քարինք, սակայն հանճարեղ ձեռք մը պէտք է զանոնք 'ի գործ դնելու և հոյակապ երկ մը արտադրելու համար։

Դժուարին է Ռոլանտ քերթուածին վրայ՝ նաև համառօտ քննութիւն մը. վասն զի կարծես թէ հեղինակը թափառական երևակայութեան մը հաճոյից ինքզինքը յանձնած, ամէն արուեստը գործածեր է անոր մէջ ոչ մասնաւոր կարգաբանութիւն մը և ոչ ալ յատուկ ոճ մը բանեցընելու. որով առասպել մըն է իր քերթուածը, բայց հազար ուրիշ առասպելներէ ձևացած գործողու-

թիւն մը, որուն մէջ բնաւ գործողութիւնք կ՚ամփոփուին. մէջ բերած դիւցազունքը՝ կորիճ ու զօրաւոր դիւցազունքն, այնչափ բազմաթիւ, որ չես գիտեր անոնցմէ որն ընտրել, կամ մէկը միւսէն նախամեծար ընել: Այսպիսի են ոչ լոկ իրենց գեղեցկութեամբ, այլ քաջութեամբն և առաքինութեամբ անուանի իշխանուհիներ, որոց մէկուն վրայ երբ ընթերցողը զարմացած կը մնայ, և ահա մէկէնիմէկ աշխարհիս միւս ծայրէն ուրիշ մը կը հասնի, որուն դիմաց՝ իրմէ առաջ տեսարաննին վրայ ամէն երևցողներն կարծես թէ անդիք կուտան. կամ երբ փառաւոր և հոյաշէն արքունեաց մը փառաւորութեանը վրայ կը սքանչանայ, մէկէնիմէկ կարծես թէ մոգական գաւազանով մը հազարաւոր մղոն հեռու տեղ մը փոխադրուած կը գտնէ: — Մերթ երկու ասպետաց կը հանդիպի, որոնք առանց զիրար ճանչնալու, մէկմէկու վրայ կ՚իյնան, և իրենց կոտրած գեղարդունքը օդոյն մէջ կը շողան. երիվարք՝ ասպարեզին մէջ կը խոնարհին կ՚իյնան. պատերազմողք մէկէն ոտքի վրայ կ՚ելլեն, կը քաշեն սուրերնին, արիւնը գետօրէն կը վազէ. իրարու տրուած հարուածներէն՝ անհրաժեշտ կը սեպէ անոնցմէ մէկուն պարտութիւնը և կեանքը կորանցընելը. և ահա յանկարծ Հնդկաց աշխարհէն եկող իշխանուհի մը նոյն տեղէն կ՚անցնի. զայն որ կը տեսնեն հակառակամարտ ախոյեանք, կը մոռնան իրենց հակառակութիւնն ու ատելութիւնը, ու միաբան անոր հետոցն ետևէն կ՚երթան: — Մէյմը Փարիզու պարսպաց տակն ես, զոր պաշարած է Թատոմոնդ՝ Ասիոյ բոլոր ուժովը, որոնց դէմ հազիւ կրնան ինքզինքնին և իրենց քաղաքը պաշտպանել Կարոլոս մեծն և իր արքունի պալատինք. և ահա 'ի նմին վայրկենի 'ի Դամասկոս կը գտնուիս, ուր Նուրէտտին սուլթանը պատերազմական մըր-

ցանաց և շահատակութեանց հետ է՝ Ոդիսական-
նին մէջ յիշատակուած Պոլիփեմեայ նման կոյր
հսկայ հովուի մը դէմ, որ իր կինը յափշտակեր էր։

Այսպէս Արիոսթոյի քերթուածին մէջ յա-
ճախ են դէպքէ դէպք, զարմանքէ զարմանք ան-
ցնիլը, երբեք հանգիստ չտալով աչքի և մտաց։ Իր
ձեռքին տակ ունի թեւաւոր երիվարներ, որոնք յա-
կան քթթել Եւրոպայէ յԱսիա կը փոխադրեն.
հայելիներ՝ որոնց մէջ նայողին քունը կու գայ. փող
մը՝ որ ամբողջ բանակներ փախստական կը հալա-
ծէ. ոսկի գեղարդ մը՝ որուն ծայրը 'ի գետին կը
թաւալի. բերդեր ու պարտէզներ, հաճոյից ու զբօ-
սանաց տեղուանք, ու մութ անձաւներ՝ խորհրդ-
դական ու ահաւոր անձինքներով. հրէշներ, հրա-
կայք, դաճաճք և յաւերժհարսունք՝ որոնց բե-
րանը ուզած խօսքը կը դնէ։ Դժոխք և արքայու-
թիւն բաց են իրեն՝ համար, և լուսնի աշխարհն
ալ ծանօթ է քերթողին. ինչ որ երկրիս վրայ կը
կորսուի, լուսնի մէջ կը փոխադրուի. ասոնց հետ
նաև մարդկանց խելքը, ուստի և կը գուշակէ թէ
բազմամարդ պիտի ըլլայ նոյն մոլորակը։

Մեծին Կարոլոսի և իր արքունական իշխանաց
անուանքը կարծեցընել կու տան թէ այս քեր-
թուածին մէջ պատմուած դէպքերը պատմական
ստուգութիւն մը ունենան, նոյն թագաւորին
Սպանիոյ Սարակինոսաց դէմ տուած պատե-
րազմը յիշատակելով, երբ Ռոնսըվոյի հռչակա-
ւոր մարտին մէջ մեռաւ Ռոլանտ (778)։ Բայց
Արիոսթոյ Սարակինոսաց զօրքերով պաշարել
կու տայ զՓարիզ, ուր իբրև յաղթականք կը մըտ-
նեն Ակրամանդ և Ռոտոմոնդ. և ասով յայտնա-
պէս կ'երեւնայ թէ որչափ բռնաբարուած է պատ-
մութիւնը Ռոլանտ մոլեգին քերթուածին մէջ, ուր
ամենայն ինչ կեղծիք է, առասպել և ստութիւն,
և որուն մէջ տիրող գլխաւոր ոգին՝ ասպետական

է և ոչ պատմական հաւատալիք. Իլիականի կամ Էնիականի նման վիպասանական գիտուած մը չէ, այլ բոլորովին խոկատիպ քերթուած մը զանազան ու փոփոխ տեսարաններով ու նկարագրօք՝ և որոնց կրկին շարժառիթք են սէր և պատիւ: Իր գիրքը այն բուրաստանաց կրնանք նմանցընել՝ որոնց հնարագէտ ձեռք մը անկերպարան հնութեան նմանութիւնը կու տայ. ուր մէկ կողմը աղքատին հիւղ մը ձեւացուցած է, անդին կիսակործան տաճար մը. քանի մը քայլ առաջ կ՚երթաս, ու վճիտ ջուրերով լճակ մը առջեւդ կ՚ելլէ, ուր երկնքին կապոյտը և շրջապատ անտառաց կանաչութիւնը իրարու հետ կը խառնուին. քիչ մը անդին՝ սպառնալից ժայռեր իրենց լերկ գագաթունքը մայրեաց ու կաղամախեաց հաւասար կը բարձրացընեն. և ահա մէկէն զուարթ ծաղկալից մարգագետին մը առջեւդ կ՚ելլէ, վտակով մը ոռոգուած որ կարծես թէ օձի մը նման կը սողայ ծաղիկներուն մէջէն: Այսպիսի զանազանեալ ու փոփոխ տեսարաններով լեցուն դեգերանի մը մէջ սիրելի է թափառիլ, և ծայրը հասած ատեններս զգացածնիս՝ ցաւու զգածմունք մըն է. և փափաքելի՝ կրկնել նոյն շրջագայութիւնը: Ասանկ է Ոռլանդ մոլեգին քերթուածը, առանց ունենալու բարոյականի այն գերագոյն հրահանգները՝ որ զթագաւորս և զժողովուրդս հաւասարապէս կրթելու նպատակ ունին, և առանց մեծ գիւցազնական գործողութիւն մը նկարագրելու՝ ընթերցողին սիրտը խոր և տեւական յուզմամբք կը լեցընէ: Քերթուածին ամենէն աւելի սրտաշարժ կտորն է Զերպինի մահը և Իզապէլլի ցաւը, ինչպէս նաև Ոռլանդի յուսահատ վայրագութիւնը, երբ անտառին մէջ Մեդորի ձեռքով գրուած տողերը կը կարդայ, որոնք յայտարար են Անճէլիքայի անոր վրայ ունեցած սիրոյն և համակրու-

Digitized by Google

թեան. և այն առթին իր դիւցազին տուած կար-
գէ դուրս գործերը, այն բուռն կրքին յատուկ
եղող աղբիւրէ մը առնուած ըլլալնուն՝ կրնան
արդարանալ։

Կեթէ՝ անուանի գերմանացին, հետևեալ դա-
տաստանը կ'ընէ Արիոսթոյի գրուածոց վրայ.
« Ինչպէս բնութիւնը, կ'ըսէ, կը ծածկէ ինքզինքը
բիւրապատիկ գոյներով պաճուճեալ կանաչա-
զարդ պատմուճանով մը, ասանկ ալ Արիոսթոյ
առասպելեաց ծաղկալից պատմուճանով ինչ որ
մարդս կրնայ սիրել և մեծարել։ Ուրախութիւն,
փորձառութիւն, բանը, մտաց ոյժ և ճշմարիտ
բարւոյն համար ախորժակ և ընտիր զգացմունք,
ասոնք ամէնը իր երգերուն մէջ ոգի կ'առնուն և
միանգամայն կ'անձնաւորին. ամենայն ինչ կար-
ծես թէ կը հանգչի 'ի մէջ ծաղկանց, վարդերով
կը պսակուի... օդը՝ սակաւապիտ թռչուններով
լեցուն է, անտառք ու մարգագետինք՝ հեռաւոր
երկիրներէ եկած հոտերով. Հնարագիտութիւնը՝
տերևոց տակ ծածկուած է, իմաստութիւնը՝ ոս-
կեղէն ամպով մը պատած՝ մերթ ընդ մերթ գե-
րագոյն վճիռներ լսելի ընելով »։

Արիոսթոյ մեռաւ իր գրաւորական զբաղմանց
մէջ 'ի 1533։

Իրմէ յիսուն տարի ետքը կ'երևնայ այն հռչա-
կաւոր քերթողը, որն որ քրիստոնէութեան ամե-
նէն աւելի գեղեցկագոյն յաղթանակը պիտի եր-
գէր. Քրիստոսի սուրբ գերեզմանին և Երուսա-
ղեմի ազատութիւնը։ Վիպասանական բանաս-
տեղծութիւնը ասկէ աւելի ազնուագոյն նիւթ մը
չէր կրնար գտնել։ Բոլոր Յունաստան կը զինուորի
Հոմերի Իլիականին մէջ, իր օրինակաւոր ամուսնէն
յափշտակուած կին մը կրկին իր տիրոջը դարձը-
նելու համար. Էնէականին մէջ ալ ծովերու ըն-

դարձակութեան վրայ իր քանի մը ընկերակիցներով. փախստեայ դիւցազնը ուրիշ նպատակ չունի՝ բայց եթէ իր երկրին ընտանի աստուածները փախցընել, և հեռաւոր օտարութեան մէջ իր նոր հայրենեաց հիմը դնել։ Այս դիպուածներէն մէկն ալ՝ խաչակրաց պատմական կարևորութիւնը չունի. և արդէ պատմութիւնը՝ բանաստեղծութեան աւելի ճոխ գանձարան մը չէր կրնար ունենալ՝ քան արևմտից արևելքի հետ տուած պատերազմը, քրիստոնէութեան ընդ իսլամութեան։ Արիոսթոյ՝ իր ուզած և ախորժած կերպովը, քրիստոնէութեան փառքն ու վտանգները երգեր էր, երբ լուսնակիր դրօշք՝ Գաղղիա ասպատակելէն ետքը, Ուռն Կարոլոսի բանակաց և մեծին Կարոլոսի զօրաւոր սրոյն առջև խոնարհեր էին. և քերթողական հանճարովը դիւցազունք և դէպքեր ստեղծեր էր։ Իսկ հոս քերթողը՝ երևակայական պատերազմ մը պիտի չստորագրեր, և ոչ ալ կեղծեալ դիւցազունք մէջ բերեր. վասն զի պատմութիւնը և ոչ վէպ՝ արդէն նուիրական ըրած էր ժողովրդոց մտքին մէջ այն սուրբ արշաւանաց յիշատակը։ Վերջին խաչակրաց աղէտք և թշուառութիւնք՝ առաջնոյն փառքը ա՛լ աւելի հաստատուն գործեր էին. և ոչ առանց եռանդուն զգածմանց ցաւոց կամ ծածուկ յուսոյ վրէժխնդրութեան՝ կը դարձընէին քրիստոնեայ ազգերք իրենց աչուըներն այն երկրին վրայ՝ որ Քրիստոսի գերեզմանին քով՝ այլ և այլ քրիստոնեայ դիւցազանց գերեզմաններն ալ կ՚ամփոփէր. այն երկրին՝ ուր քրիստոնէից արիւնը խառնուեր էր՝ զիրենք Փրկողին աստուածային արեանը հետ։ Կրօնից արհամարհանք մըն էր, խաչակրաց յիշատակին անպատուութիւն մը՝ Արիոսթոյի ոճով հռչակել անոնց արշաւանքն, ուրիշ նպատակ մը չիգիտելով՝ բայց եթէ զբօսեցընել զընթերցողը։

Շատ աւելի ծանր, գերագոյն ու նուիրական էր խաչակրաց քերթողին պաշտօնը։

Այս ծանր գործը իր վրան առնող և զանիկայ 'ի գլուխ հանելու պարծանքն ստացող անձը ծնած էր 'ի Սորրենթոյ (11 մարտ, 1544)․ որդի Բեռնարդ Թասսոյի, որն որ Ամադիս կոչուած քերթուածի մըն ալ հեղինակ է․ սակայն անշուշտ ոչ քերթողին և ոչ շարագրած քերթուածին վրայ պիտի խօսուէր, եթէ իրեն աղնուագոյն և անմահական փառք մը չունենար՝ Տորկուատոս Թասսոյի հայր ըլլալը։

Թասսոյ՝ քերթողի որդի, մանկութենէն սէր և ախորժ ցըցուց բանաստեղծութեան․ բայց իր հայրը ամէն ջանքը և իշխանութիւն բանեցուց՝ զինքն անկէ ետ կեցընելու համար․ և այս վախճանաւ խրկեց 'ի Պատուա՝ յուսումն իրաւագիտականին, որ քերթողութենէ աւելի շահաւոր գիտութիւն մըն էր։ Սակայն հայրենի բանադատութեան՝ Ովիդիոսի խօսքերովը պատասխան կու տար Տորկուատոս․

« Մի՜ ինձ օրէնք յախուռնախօսք տացես դու,
Եւ մի՜ բարբառս անկցի յատեանս ապերախտ.
Մահկանացու է գործ, զոր ինձ դու ցանկաս,
Համբաւ խնդրեմ, իմս հռչակեսցէ յաւէրժ բաղդ »։

Եւ այդ համբաւը, իր փափաքելի բաղդը չկրնալով օրինաց գիտութեան բաւիղին մէջ գտնել, կ՚ընթեռնուր Տանթէի, Փեթրարքայի, Պոքքաչչիոյի ու Արիոսթոյի գրուածները, և ներքին ձայն մը կը յորդորէր զինքն՝ այն օրինակագրաց վրայ վարժել ինքզինքը, և անոնց հետոցն ետևէն երթալով զուգահաղորդ երևնալ նաև 'ի փառս։ Այս յուսով գործի ձեռք զարկաւ․ և որովհետև Մոլեգին Ռոլանդը ժողովրդական ըրեր էր յԻտալիա մեծին Կարոլոսի արքունի դրանիկաց անունը, իր

քերթուածին նիւթ առաւ զՀռինալտը՝ Ռոլանտի եղբօրորդին, ոչ եթէ Արիոսթոյի ծառայական նմանութեամբ մը, կամ անոր պէս վիպասանական դիպուածոց բաւղի մը մէջ ընթերցողը թափառեցընելու համար, այլ հին քերթողաց ոճով նոր ժամանակաց բարքը ստորագրելու մտքով: Ուզելով չափաւորել Արիոսթոյի ոճոյն խստութիւնը և համարձակախօսութիւնը, մտածեց այնպիսի ճամբու մը հետևիլ՝ յորում մի և նոյն երկրի վրայ գան միաբանին երևակայութիւնն և ուղիղ բանը: Այս վախճանաւ ջանաց զանազանութիւն խոթել իր քերթուածին մէջ զանազան դրուագներ խառնելով գլխաւոր գործողութեան հետ, սակայն խնամքով մը զանոնք իրարու հետ կապելով, որպէս զի փոխանակ այլ և այլ դիւցազանց վրայ ընթերցողին մտադրութիւնը ցրուելու, գայ միանայ մէկի մը վրայ: Փափաքին ալ կը հասնի, և Հռինալտի քերթուածը՝ Իտալիոյ մէջ անուանի քերթող մըն ալ կ'երևցընէ: Բայց մինչ դեռ հազարաւոր ձայներ այս նոր հանճարոյն փառքը կը գրուատեն, միւս կողմանէ՝ գովութեանց այս միաձայնութեանը հակառակ՝ ձայն մը կը բողոքէ. և այս ձայնը քերթողինն է: Երիտասարդն Թասսոյ՝ չկրնար և չուզեր հաւատալ թէ իր այս ջանքը՝ գլուխ գործոց անմահական երկասիրութիւն մը ըլլայ, այլ միայն փորձ մը իր կարողութեանը. ինչպէս նորաթռիչ արծիւ մը, երբ առաջին անգամ բունէն դուրս կ'ելլէ, և ուժոյն նախկին փորձը՝ ժայռի մը կողերը վրայ փորձելով, յանկնկալս վստահ իւր թևոցը վրայ՝ կը սլանայ կը թռչի մինչև յարեգակն:

Թասսոյ փախչելով բազմաթիւ ամբոխի մը գովութիւններէն և հռչակէն, և միայնակ իր հանճարոյն հետ, դաշտերու մէջ կը շրջագայի մտածելով: Մեծ մտածութիւն մը կը հասուննայ այն

դեռ ութևտասնամեայ մտքին մէջ։ Երևակայական վիպասանութիւն մը չէ իր միտքը գրաւողը։ Կը հասկընայ թէ վիպասանական քերթութիւնը այն ատեն միայն ճշմարիտ մեծութիւն մը կ'ունենայ՝ երբ իրեն նիւթ կ'առնու այն դիպուածներէն մէկն՝ որոնք պատմութեան օժանդակութեանը կարօտ չեն ժողովրդոց մտքին մէջ տպաւորուելու համար. այլ պատմական հիմն մը փնտռելով՝ ձեռք զարնել ուզած գործոյն. գիտէ միանգամայն թէ բանաստեղծութիւնը պատմութիւն չէ. և թէ հրաշալեոյն գեղեցկութիւնը՝ չէ թէ միայն դիպուածոց արժէքը չնուազեցըներ, այլ մանաւանդ կը մեծցընէ ու կ'ազնուացընէ, և քերթողաբանելով, դրեթէ աստուածային կնիք մը կը դնէ վրանին. և այն կնիքն է վիպասանականին հոգին։ Ո՛րչափ մեծ եղած պիտի ըլլայ երիտասարդ քերթողին ուրախութիւնը՝ երբ ծագեց իր մտքին մէջ՝ սուրբ երկրին համար տրուած պատերազմները երգել և Երուսաղեմի ազատութիւնը Կոտֆրուա Պույեոնի ձեռքով. «այն պատերազմողին՝ որ Քրիստոսի գերեզմանը փրկեց. որուն խոհականութիւնն ու քաջութիւնը՝ այլ և այլ արշաւանացը մէջ երևցաւ. որուն դէմ 'ի զուր տաք եղան դժոխք, 'ի զուր Ասիոյ և Լիբէացւոց ազգերը միաբանեցան 'ի զէն. վասն զի երկինք էն իր ջանիցը օժանդակ, և իր նուիրական դրօշներուն տակ ցրուած ընկերակիցներն ժողվողը»։

Այս է իր քերթուածին նպատակը, ասիկայ իր մտածութիւնն, և որուն վրայ չդադրեցաւ գիշեր ցորեկ խորհելէն։ Որպիսի ճոխութիւն նիւթոյ և զանազանութիւն չէին մատակարարեր քերթողին՝ քրիստոնէից և սարակինոս բանակաց հակապատկերը։ Բռնադատուած չէ Լուկանոսի պէս ընտանի պատերազմաց տխուր նկարագիրն ընել. այլ երկու իրարու թշնամի ազգեր կը ներկայացը-

Digitized by Google

նէ, տարբեր կրօնքով, լեզուով և սովորութեամբք․ որոնք իրարու դէմ կ'ելլեն, մէկը ամենէն աւելի սուրբ և փառաւոր նպատակի մը՝ կրօնից համար, և միւսը ամենէն աւելի սիրելի և արդար շահու մը՝ ընտանեկան պաշտպանութեան համար։ Հոն երկու կրօնք՝ որ երկար ատենէ՝ ի վեր պատերազմի դաշտերուն մէջ իրարու հետ կը կռուէին, կը ջանան իրարմէ խլել աշխարհ․ մէկը իր լուրջ ճշմարտութեամբքը և նուիրական եռանդով, միւսն իր զօշոտիչ և հրապարողական վարդապետութեամբքն ու վայելից խոստմամբք։ Զարմանալին բնական հետևանք մը պիտի ըլլար այս կռուոյն, և քերթողը որ թէ ժամանակաւ և թէ տեղեաւ հեռու էր, կարօտ պիտի չըլլար քերթողական աւանդներով գեղազարդել պատմական դիպուածներն․ կեղծիքը՝ ճշմարտութեան լոկ զարդարանք մը պիտի ըլլար։

« Հնոց պարզութիւնը, — ասանկ կը խօսի Թասսոյ, — ա՛լ պիտի չկարենայ հաճոյ ըլլալ, ուրովհետև Արիոսթոյի գեղեցիկ երևակայութիւնը սիրելի ըրաւ զանազանութիւնը, դիպուածոց յաճախութիւնը և բանաստեղծական եռանդը․ ուստի պիտի ջանամ իրմէ ոչ ինչնուազ ճոխ ըլլալ 'ի դիպուածս․ բայց միւս կողմանէ ալ խնամքս պիտի ըլլայ այնպիսի կարգի մը վրայ առնուլ զանոնք որ գլխաւոր դիպուածին կատարմանը համընթաց ըլլան։ Պիտի ջանամ կարելի եղածին չափ զանազանութիւն տալ․ և ընթերցողաց համբերութիւնը յոգնեցընելու վտանգի մէջ պիտի չիյնամ՝ վախճան կամ նպատակ մը չունեցող պատերազմներու շարունակեալ տեսարաններովը, ինչպէս ըրեր է Հոմեր Իլիականին մէջ․ այլ ջանամ անոնց շարժումն և կեանք մը տալ, և որուն պատրանքն այնչափ մեծ է, որ կարդալուդ ատեն կարծես թէ պատերազմողաց ձայնը կը լսես և անոնց ցուցը-

ցած Ճգանցը տկանատես կ'ըլլայ։ Մահուան այս ահաւոր տեսարաններուն քով հովուական կենաց գեղեցիկ նկարագիրներ պիտի դնեմ. և կրօնական փառաւոր ու վսեմ հանդէսներուն մօտ՝ սիրոյ ուրախութեանցն և վշտաց խանդաղատական պատկերները. որով առանց ընթերցողին մըտադրութիւնը յոգնեցընելու՝ կեղծեաց աշխարհներուն մէջ զինքը պտըտցընելով, առաջնորդեմ դէպ 'ի նպատակ և 'ի լուծումն իմ քերթուածոյս, յաղթութիւն սուրբ երկրին։

« Բարուց նկարագրին մէջ ամէն բանէ աւելի կ'ուզեմ ինծի օրինակ առնուլ զՀոմեր առաւել քան զԱրիոսթոյ, որ կարծես թէ ամենուն դէմքը ուզեր է մէկ կաղապարի մէջ ձուլել։ Գոտֆրուա, գործոյն առաջնորդը, հարկ է որ ըլլայ խոհական, լրջամիտ և քաջ, ինչպէս արժան է մեծ զօրավարի մը. ուստի և ջանացեր եմ քիչ անգամ տեսարանի վրայ հանել զինքը, և այն ալ ամենակարեւոր պարագաներու մէջ։ Թանքրեա՝ քրիստոնէից բանակին մէջ քաջութեան և մեծանձնութեան օրինակ մը պէտք է երեւնայ. և իրեն հակապատկեր գրեր եմ՝ Սարակինոսաց գնդին մէջ, զվայրագն և զանգութ Արկանդ. Հռինալը՝ իմ Աքիլլէսս պիտի ըլլայ, կրքով վրէժխնդրութեամբ, բայց միանգամայն պատուով և դիւցազնական ոգւովը նշանաւոր. նենգամիտն Արմիդեայ հրապուրանացն մատնուած պիտի ստորագրեմ զինքն, որ իր ամէն հնարքն և մոգական արուեստը կը գործածէ, իր սիրոյն դաւանեաց ծուղակին մէջ զինքը ձգելու համար։ Ջուարթ ու գեղեցկագոյն երանգները պիտի պահեմ, առ 'ի նկարագրել զխանդակաթն Երմինիա, որուն սիրող սիրտը անծանօթ է Թանքրեաի՝ փոխանակ իրեն սիրելով զոխերիմն իւր զպատերազմող Կլորինտա. Սոլիմանի ալ պիտի տամ աղնուական բարք և

Digitized by Google

հաստատուն քաջութիւն մը: — Այսպէս ամէն մէկ դիւցազանցս իրենց յատուկ դէմք մը տալով, այնպիսի կերպով խօսել և գործել պիտի տամ՝ որ երբէք իրենց բարուցը չատեն. վասն զի Որատիոսի այս պատուէրը ոչ միայն բնութեան օրինաց համաձայն է, այլ նաև արուեստի անհրաժեշտ պատշաճից »:

Ահաւասիկ Թասսոյի խօսքերով՝ իր քերթուածին յօրինման կերպը և ոճը: Երուսաղէմ ազատեալ՝ վիպասանական ամէն քերթուածներէն, թերևս Հոմերոսէն ալ աւելի, յաճախ և հաճոյից կարդացուած երկասիրութիւն մըն է. վասն զի իր մէջը կը բովանդակէ բանաստեղծական գրուածի մը ամէն հրապուրանքը, ու վիպասանութեան և պատմութեան ամէն գեղեցկութիւնը. սիրտ և միտք՝ հաւասար կը զուարճանան անով: Վասն զի որչափ ալ քերթողը Իլիականին Պրիամու և Հեկտորի, ու Էնէականին՝ Դիդէի բերանը դրած խօսքերը չունենայ, սակայն այնպիսի տեսարաններ երևակայած և իր երկասիրութեան մէջ երևցուցած է, որոնց գիւտին և ճարտարութիւնը հաւասարապէս կրնան նախանձ ազդել Վիրգիլի և Հոմերի: Ո՞վ կրնայ առանց սրտի յուզման ականատես ըլլալ այն պատերազմին՝ յորում Թանքրետայ ձեռքով կ'իյնայ Կլորինտա. իր սիրելոյն ձեռքով որ կը սպաննէ զինքն՝ առանց ճանչնալու.

« Ո՜վ մարտին գաղանութեան, ուստ արուեստի գործ տարագիր,
Ուր սպառեալ ույժ բոլոր, եւ մոլութիւն կըռուի փոխան.
Քանի՜ սուսերքդ այդոքիկ՝ յո եւ ուստեք թէ թօթափեալ,
Լայնածաւալ բանան վէրս արեանց ի զէն եւ ի մարմնի.
Եւ թէ կեան դեռ, սըրտմըտութիւն լոկ ըզնոցուն կեանըս զօդէ:
Զերդ Էգեանն անդընդախոր, եթէ ըռուեն հիւսիս՝ հարաւ,

Որ յուզեալ գամ մի յառաջ ամբոխեցին կուտակադէզ,
Զեւ 'ի տապառ անդորրացեալ, զի տակաւին ծօծին երեք,
Լրանելի տանէ ըղձայն ըստուար ալեացըն կոծելոց.
Նոյն եւ յարեանցըն թափուրք՝ թէ պակասէ ույժ զօրութեան
Որով վէրս եդին միմեանց, դիմագրաւեն ի բիւր վտանգս
Սըրտեռանդն աշխուժիւք վառ ի նախկին կատաղութե։
Բայց արդ աւանիկ հասեալ ժամուն մահաբերի,
Զի կենացըն վախճան ճակատագրեալ Կըլորինդայ,
Սայրասուր մըխեալ քաջին զերկաթն ի ծոցն գեղանի
Մըտանէ խոր ի ներքս յագեալ յարեանն արբեցութիւն։
Ջերմաջերմ լըցան ի գետ համայն հանդերձքըն ոսկեհուռ,
Դեռաբուսիկ որ զըստինսըն պընդէին դիրգ և փափուկ։
Ըզգացեալ անդէն կուսին ըզմահաբեր հարուածն յինքեան,
Ծընկօք կըթուցելովք կայր թալկացեալ ոգի զօդուով։
Իսկ յառաջ զօրավարին վարեալ անձին ըզյաղթութի
Եւ ոտընհար ըսպառնալեօք ձըգէ յերկիր ըզկոյսն խոց։
Զեւ յերկիր թաւալեալ ի հեծեծանս աղխողորմ
Ըզվերջին խօսսըն մընչէր նորագատուր ազդմամբ հոգւոյն,
Հաւատոյ, յուսոյ, սիրոյ, տատուածածիր պարգեւ շընորհաց,
Զի հանդիցէ յաղախնութիւն ըստամբակեալըն ընդ կեանս յամայր։ —
Ցաղթեցեր, բարեկամ, թողեալ իմ քեզ, թող ինձ եւ դու.
Ոչ մարմնոյս արիութեան, այլ ո՛հ, աւա՜ղ, հոգւոյս իմ լոկ.
Դու ընդ այնր աղօթեա՛ մըկըրտութեամբ սըրբեալ ըզմեղս »։
Այդոքիկ մեղմ մըրմունջք ողոքանօք հընչեալ ախորժ
Գորովեն ըզսիրտ քաջին, եւ անցուցեալ զըրտմըտութի
Լուծանեն զակամողիս յորդոր ի լալ եւ յարտասուս։
Ոչ հեռի ի վայրացն անդ ի ծոցոյ բըղխեալ լերին
Ցորձանօք խոխոջաձայն վազէր գընայր վըտակ փոքրիկ.
Փութացեալ անդէն քաջին լընու ի ջուր ըզսաղաւարտն
Եւ դառնայ տըխրազգեաց յըսպասն ի մեծ բարեպաշտօն.
Այլ ըզճակատն անծանօթ այն ինչ պարզեալ և նըշմարէր,

Digitized by Google

Ըզգօղանի ձեռաքն հօրան՝ կայր ըզգեղեան արձանացեալ
Անբարբառ ի լռութեան, քանզի եւեւ անդ եւ ծանեաւ,
Ո՛վ ծանօթութիւն, ո՛վ հանդիպումն տեսութեան ։
Այլ ի պահուն զօրացեալ բոլոր ուժով ոգւոյն ի սրբոյն
Կեայր ժաւժայր տակաւ ի կեանս, եւ ոգորեալ ընդ վիշտս
ոգւոյն ,
Զոր մահացոյցն յերկաթ, փոխել ի կեանս փութայր
Ջըրով ։
Այն ինչ քաջին աւարտեալ եռանդագին զաղօթսն էր,
Կայան առ խինդ լցեալ սրբոյն ժըպիտ յերեսսըն փայ-
լեցոյց ·
Եւ տեսեալ թուէր ի մահուն թեթեւութիւն եւ բերկրալից,
Ահա բանին ինձ Երկինք, խաղաղութեան գընամ զուգի ։
Դալուկըն գեղեցիկ մածեալ յերեսսըն ձիւնափայլ,
Շուշանին որպէս ի փունջ խառըն յեռեալ թէ մանիշակք.
Բեւեռեալ ունէր յերկինս զարտեւանունս ականողեաց,
Եւ երկինք ընդ արեւու խանդաղատեալ թուէին հայել ։
Յըրտադին ըզձերկ ձեռն յառաջեան ի վեր անդր ամբար-
ձեալ
Եւ գըրաւ ընդ բանից մատուցանէր խաղաղութեան .
Այսպէս ի քուն զերդ յանդորրու կոյսըն հանգեաւ հրա-
շալեղ» ։

Գեղեցիկ ու սրտաշարժ է դարձեալ երբ Երմինիա աւազի վրայ ընկած կը գտնէ զԹանքրետ, և իր արհամարհուած սիրոյն ամէն խնամքն ու գուրովը կը ցուցընէ անոր, Կլորինտայի զրահներուն տակ ինք զինքը ծածկելով։ Վրայ կը հասնի Պոլիփեռն՝ որուն հայրը սպաննած էր Կլորինտա. և անոր արեանը մէջ՝ հօրը մահուան վրէժխնդրութիւնը կ'ուզէ յագեցընել։ Երմինիա կը մորթէ ձին, ու սիրելւոյն առողջութիւնը ապահովելէն ետքը՝ անտառաց ու մացառներու մէջ իր կենացն ալ փրկութիւնը կը փնտռէ.

« . . . . . յերիվարէն առաջնորդեալ,
Հասանէ ի հինաւուրց մայրեաց անտառ հովանաւոր .
Եւ դողդողջուն ի ձեռանէն անկանին թոյլ երասանակք,
Ընդ մէջ մահու եւ կենաց բերեալ ըզնա կիսակենդան..

Digitized by Google

Որպէս ըղձեաց բազմատանջեան որոցն յերկար արշաւանաց՝
Հատկըլեալ շունչ ի բերան դառնան բարակք յոգնատըխուր,
Կորուսեալ ըղձազանին հետս ընթացից փախըստական,
Մացառապօղ ընդ անտառ ի բացարձակ դիւրից դաշտաց.
Սոյնպէս հեծեալքըն քրիստոնեայք դարձ արարեալ գան ամօթով
Կորակոր զայրոյթ ի սիրտ՝ վատասակաբեկ խոնջք յընթացից:
Իսկ կատին ճեպեալ անդուլ զարհուրագին եւ թափառոտ,
Ոչ եւս ընդ կրունկ դառնայ նայել թէ ոք ըղձեաց իւր պընդիցի.
Ճեպ ըզդիչերն ի բուն տըւեալ, եւ զբովանդակ օրն ի գլուխ,
Առանձնականն թափառէր անառաջնորդ եւ անխորհուրդ,
Ոչ այլ ինչ լըւեալ եւ կամ տեսեալ զիւրեւ էից պատկեր՝
Բայց զաչացն իւր արտասուս եւ զհեկեկանըս հեծութեան »:

Սրտաշարժ է դարձեալ Արմիդեայ յուսահատութիւնը՝ Ռինալտոէ երեսէ ձգուելուն համար: Կը թողունք յիշատակել ուրիշ այլ և այլ ու գեղեցիկ դրուագները, որոնց ամենուն մէջ կը փայլի զգայուն ու սիրելի սիրտ մը. տեսնանք որ եթէ այդ ձրիցը համեմատ ըլլար յամենայնի նաեւ քերթողին երեւակայութիւնը, Թասսոյ ոչ միայն երրորդ պիտի սեպուէր վիպասան քերթողաց դասուն մէջ, այլ նաեւ Վիրգիլի նախանձորդ՝ ու գրեթէ հաւասար Հոմերի:

Թասսոյ իր Ռինալտոյ քերթուածը Էսթէի ծիրանաւորին ընծայած էր. որն որ զարմանալով ու յարգելով անոր գեղեցկութիւնն, նախ իր տունն առաւ զինքը, ու ետքը եղբօրը՝ Ալփոնս Ֆերրարայի դքսին արքունեացը ներկայացուց: Էսթէի Լուքրեցիա ու Լէոնօրա իշխանուհեաց առ քեր-

թողն ցըցուցած մեծարանքը, իրենց գեղն, համճարն ու գիտութիւնը, Թասսոյի երևակայութիւնն ու հանճարը վառեցին. փափաքեցաւ համճարօքն ու փառքով՝ արժանի ըլլալ անոնց սիրոյն։ Այս մտածութեամբ և յուսով ձեռք զարկաւ Երուսաղէմ քերթուածին յօրինման։ Արդէն անոր չորս առաջին երգերը շարագրեր էր, երբ Էսթէի ծիրանաւորը հետը Գաղղիա տանելով զինքը, Կարոլոս Թի և անոր արքունեաց ծանօթացուց։ Հոն բարեկամացաւ Ռոնսարի և ժամանակին ուրիշ գաղղիացի քերթողաց հետ. բայց տեսնելով թէ տրուած պատիւներն ու մեծ գովութիւնք իրեն դրամական կարօտութիւնը չէին կրնար լեցընել, Փարիզէն դարձաւ 'ի Ֆերրարա, և կրկին՝ իրեն սիրելի քերթողութեամբն սկսաւ զբաղիլ. և մեծագոյն էր զգացած հաճոյքը՝ երբ գրուածոց այլ և այլ գրուագներուն մէջ կամ Ալփոնսօ հովուերգութեամբը՝ որուն մէջ իմացածը գրի վրայ առած կը սեպէր. թէպէտև միւս կողմանէ ալ կըրնար իր անձին յարմարցընել և կենացը պատմութիւնը ըրած համարուիլ՝ իր Երուսաղէմ քերթուածին մէկ տողովը թէ «Շատ կը փափաքի, քիչ կը յուսայ, և ոչ ինչ խնդրէ[1]»։

Երեսունըմէկ տարուան էր երբ Երուսաղէմ միպատանականին յօրինուածը գլխաւորեց։

Անկէ ետքը քերթողին կեանքը վշտաց և ձախորդութեանց յարատև շարք մըն է։ Անվստահ իր անձին, և բոլորովին յանձնուած բարեկամացը դատաստանին, գրուածը չհրատարակած՝ անոնց ընթերցմանն յանձնեց, և կարծիքնին ուզեց իմանալ։ Ոմանք քերթուածին մէջ միութեան պակասութիւն գտան, այլք աւելորդ սեպեցին Ոլինդայ ու Սոփրոնիայի դրուագը. ուրիշներն ալ

1 Brama assai, poco spera e nulla chiede.

Digitized by Google

քրիստոնէական ոգւով գրուած քերթութեան մը մէջ անպատշաճ համարեցան Թանքրետի ու Հաբինալդոի սէրը, և ոմանք ալ բանադատեցին որ հրեշտակաց միջամտութիւնն և դիւաց չարանիւթ հնարագիտութիւններն վերցընէ: Ընդունայն տեղ իր բանած ոճը. արդարացընելու համար Թասսոյ աւանդութիւններն ու պատմութիւնը մէջ կը բերէր. բարեկամքը ոչ միայն չէին կրնար համոզուիլ, այլ ճանչնալով ալ հանճարոյն գերազանցութիւնը կարծես թէ յամռել կ'ուզէին զինքն որ արդէն յօրինածն կրակ նետէ, և իրենց թելադրածին համեմատ նոր երկասիրութեան մը ձեռք զարնէ: Այս մտածութեանց և յուզմանց վրայ՝ ուրիշ տագնապ մըն ալ աւելցաւ քերթողին. Երուսաղէմ քերթուածը առանց իր գիտութեանն և հաւանութեան հրատարակուեցաւ տպագրութեամբ. և վստահութեան այս զեղծմամբը կորոյս այն յոյսն ալ զոր ունէր՝ անոր հրատարակմամբն իր դրամական վիճակը կարգի մը դնելու: Տխուր յուսահատութիւն մը պատեց զինքը: Մեծ քերթողը՝ տկար և հիւանդոտ գլուխ մը եղաւ, այլ և այլ վախերով յուզուած և նեղուած, որոնք շատ ազդեցութիւն ունեցան իր գաղափարներուն և ուղեղին վրայ. և որ յառաջ եռանդուն հոգի մըն էր, բարեկամութեան, սիրոյ և առաքինութեան զգացմամբք լի, ա՛լ բանի մը չէր հաւտար. ու կը համարէր թէ շրջապատուած է ծածուկ ու աներեւոյթ թշնամիներէ, որոնք ինչուան քնոյն մէջ ալ անհանգիստ կ'ընեն զինքը: Համոզուած թէ իր քերթուածներուն նախատեր է զԱստուած, և թէ այն պատճառաւ սրբաքննութեան ատեանէն իր յանցանաց արժանաւոր պատուհասը պիտի ընդունի, կ'երթայ գլխաւոր պաշտօնէին ոտքը կ'իյնայ արտասուօք. անկէ տեսած սէրը, լսած քաջալերական խօսքերն ու գովութիւնը՝ դեռ չէին

կրնար վստահ ըլլալ զինքն իր անմեղութեանը վըրայ։ Ֆերրարացի մը իրեն թշնամի կ'ենթադրէ, և ուզելով անկէ վրէժ խնդրել՝ օր մը հրապարակաւ կը գանէ զինքն. ան ալ իր եղբարքն հետն առած՝ սրով Թասսոյի վրայ կը վազեն, եղած նախատինքը սրբելու համար. երեքին դէմ կը կռուի Թասսոյ, ու զանոնք վիրաւոր գետին ձգելով կը փախչի։ Ուրիշ օր մըն ալ՝ Ուրպինոյի դքսուհւոյն ծառայի մը մէկ գործոյն մէջ իրեն արհամարհանք տեսնելով, սրովը՝ նոյն իսկ իշխանուհւոյն աչքին առջև, կը վիրաւորէ զինքն։ Ալփոնսոս դուքսը բռնել կու տայ զքերթողն. ու երկու օր արգելական պահելէն ետքը, իր մէկ ամարաստանը կը տանի։ Բայց Թասսոյ այնուհետև ոչ բարեկամ և ոչ պաշտպան կ'ուզէ. ուստի Ալփոնսի ասպնջականութիւնն ալ մերժելով, լեռնէ լեռ կը թափառի, ու վերջապէս գձուձ զգեստներով ու կեղծ անուամբ մը կը ներկայանայ իր Կոռնելիա քրոջը, որ առջի բերան չիճանչնար զինքը։ Կը պատմէ Թասսոյ իր ամէն դժբաղդութիւններն, ու արտասուք զիրար կը ծանօթացընեն։ Հոն քիչ մը խելքը վրան կու գայ, և նորէն դառնալով 'ի Ֆերրարա՝ կը գանէ իր նախկին ծանօթքը, բայց ոչ անոնց սէրը և պաշտպանութիւնը. մանաւանդ թէ ծաղր ու նախատինք եղած դրանկաց ու ծառայից. կը գանգատի, ու մտիկ ընող մը չգտնելով, կը սկսի ապերախտ ու վատ հռչակել զիշխանն, ու առջի տուած գովեստներն կ'ուզէ ետ առնուլ՝ անոր դէմ յօրինած նոր ու նախատական երգերով։ Ալփոնսոս չկրնար ինչուան վերջը վեհանձն երևնալ այն հանճարեղ քերթողին՝ որուն բարեկամն էր. ուստի և յիմարանոցի մը մէջ կ'արգելուի Իտալիոյ ամենէն աւելի մեծ բանաստեղծը. ուր կը մնայ եօթն տարի և երկու ամիս անլոյս և գիջին բանտի մը մէջ. իր աղէտից ընկերակցաց միայն աղաղակներն ու հառաչանքը լսելով։

« Ո՛րչափ ցաւալի է իմ վիճակս, — ասանկ կը գրէր նոյն տառապանաց բանտէն, իր մէկ բարեկամին. — միտքս դրած էի ուրիշ երկու վիպասանական քերթուած ալ շարագրել, որոց նիւթն ալ ազնուական էին և արժանի հետաքննութեան. չորս ողբերգութիւնք՝ որոց նիւթը արդէն պատրաստած էի, և ուրիշ այլ և այլ արձակ լեզուով ու մտադրութեան արժանաւոր գրուածներ՝ մարդկային բարեբաստութեան վրայ: Կ'ուզէի ճարտարախօսութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը իրարու հետ դաշնաւորել, և կը յուսայի ինծմէ ետքը անկորուստ յիշատակ մը ձգել: Սակայն հիմա այսչափ աղէտից բեռան տակ՝ փառաց ամէն մտածութիւններէ հրաժարեցայ. և ինքզինքս բարեբաստիկ պիտի սեպեմ՝ եթէ կարող ըլլայի զիս սպառող այդ ծարաւը մարել: Երանի՜ թէ անշուք առանձնութիւն մը ձեռք ձգէի, ազատ 'ի վշտաց և 'ի հակառակութենէ. ուր թէպէտ կարելի չըլլար անդարձական կերպով ինծմէ հեռացած առողջութիւն մը ստանալ, գէթ մնացած օրերս՝ պատուով, առանց նեղութեան ու զերծ յարհամարհանաց կ'անցընէի: Եթէ մարդիկ իրենց օգնականութիւնը ինծմէ զլանային, բնութեան օրէնքներն ինծի օգնութեան կը կանչէի. աղբերաց ու գետերուն քով կը դիմէի, և հո՛ն կը յագեցընէի զիս չարչարող պապուքը: Վշտաց սաստկութենէն չեմ վախնար. անոնց տեւողութեան չափն է զիս ահաբեկողը. և այն շատ է՝ մտածելու և գրելու կարողութիւնը ինծմէ վերցընելու համար: Անվախճան գերութեան մը գաղափարը, և ինծի հետ վարուելու կերպին մէջ ցուցուած անարժանութիւնք՝ օր օրուան վրայ կը յաճախեն տրտմութիւնս. անյարդար մազերս ու մորուքս, զգեստներուս պակասութիւնը, և չորս կողմս պատող ահաւոր աղտեղութիւն մը՝ իմ աղէտիցս միայն

մէկ մասն են. միայնութիւնը՝ իմ բնական թշնամիս, և զոր սոսկալապէս կ'ատեմ, վշտացս բեռը կը ծանրացընէ, և անհանդուրժելի կ'ընէ վիճակս »:

Քերթողին այսպիսի դժնդակ պայմանը արտասուող, ու հանճարոյն վրայ իրաւամբ զարմացող յետին դարուց բանաստեղծ մը, Պայրըն, հետագայ ազդու տողերով եղած զրկանաց և անիրաւութեան կ'ուզէր վրէժը խնդրել.

« Զբօսանական բռնաւոր, ոչ կարէր սանձ արկանել
Մըտացն ազատ զոր սանձեր ու տանել զանոյր հեղձու-
ցիկ.
Շրջապատեալ մոլեկան գընդաւ դիւաց-ըղձեցիկ
Իշխեցանէր ի սանդարս. այլ հասուին փառք անվախճան
Հալածեցին հերքեցին զոր ըղձոյլաւ մէգ դիւղան:
Ջանուան նորա հաչակեն զարք յարատասուս եւ ի ճառ
Մինչ քու անուն, Ալփոնսոս, ի մոռացօնըս մնանէր...
Եթէ յայլում վիճակի քեզ ծընանել հասեալ էր՝
Մեծ էր ըստարուկ լինել այնըմ զոր վըշտօք զըզուեցեր...
Ո՛վ դու հանուրց յաղթական երգահանից դարուց նոր,
Բիւրք բիւրուց գան ամ յամէ, այլ ո՛րքան ծով մարդկու-
թեան
Վերընթացի եւ զինջի. եւ ի խըռան անդ ազգաց
Համօրէն ոչ գըտցեն միտք մի հաւասարք քոց մըտաց.
Գումարելով ճառագայթք թէ գումարին ամէն ցիր,
Ոչ բաւէցեն արեգակըն մի գործել լուսաձիր »:

Ալփոնս իշխանին ազգականներէն մէկն՝ գթաց քերթողին ու անոր տառապանացը վրայ ու Թասսոյի գրած աղաչանաց թուղթերը՝ ձեռքի տակէն հասուց առ կայսրն Ռուտոլֆոյ, առ դուքսն Մանթուայի և առ ծիրանաւորն Սկիպիոն Գոնզակա. Պերկամացիք ալ մասնաւոր պատգամաւորութիւն մը խրկեցին 'ի Ֆերրարա, ու աղաչանքի նամակներով ու ընծաներով ամէնքը Թասսոյի ազատութիւնը կը խնդրէին: 1588ին, ութը տա-

րուան Նեղութենէն ետքը, ազատեցաւ քերթողը, ու երկար դեգերելով յԻտալիա, այլ և այլ անգամ գնաց 'ի Հռոմ և 'ի Նէապոլիս:

Թասսոյի դէմ հակառակութիւնք ալ դադրեր էին, ու համբաւը օր օրուան վրայ մեծնալու վըրայ էր: Բոլոր Եւրոպա տարածուեր էր իր սքանչելի քերթուածը, և ամէնքը կը հիանային զայն արտադրող հանճարոյն վրայ: Հռոմայ հայրապետը ուզեց թէ քերթողը և թէ անոր երկասիրութիւնը արժանաւոր կերպով մեծարել. և ապագայից դատաստանին ուզելով յառաջընթաց թարգման մը ըլլալ՝ որոշեց Կապիտոլիոնի մէջ քերթողաց պսակովը զինքը վարձատրել. հրաւիրեց որ գայ 'ի Հռոմ « պատուելու այն պսակը որ պատուեց զանոնք ամէնքն որ իրմէ յառաջ կրեցին »: Բայց քերթողը տխուր նախազգեցութեամբ՝ քահանայապետական հրաւէրքն առնելէն ետքը, իրեն ուրախակից եղողներուն կը գըրուցեր. « Ինծի համար դագաղ մը պէտք է: Թող այդ սահմանուած պսակը՝ գերեզմանիս վրայ դնելու համար պահեն »:

Քերթողին տխուր գուշակութիւնը՝ ճշմարտութիւն մը եղաւ, ինչուան փառաց ծայրն ալ՝ թըշուառութիւնն իրեն անբաժան ընկերակից ըլլալով: Հանդիսաւոր պսակմանէն քանի մը օր առաջ՝ սաստիկ ջերմ մը ունեցաւ, ու սրբոյն Ոնոփրիոսի մենաստանը փոխադրուելով տասնըչորս օրուան հիւանդութենէ ետքը վախճանեցաւ (25 ապրիլ 1595), և ինչպէս գրուցեր էր՝ դիական մը վրայ անմահական փառաց պսակը դրուեցաւ:

ԺԳ.

ԼՈՒՍԻՏԱՆԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԶ ԴԱՐ)

ՄԻՐԱՆՏԱ, ՖԷՐԷԻՐԱ, ԳԱՄՈԷՆՍ

Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ լուսիտանական (Փորթուգալի) լեզուն՝ սպանիականին մէկ գաւառական բարբառն է: Տարակոյս չկայ որ այս երկու լեզուները մէկ նախկին ծագում մը ունենալով, իրարու քոյր կը սեպուին. վասն զի լատին, կելտ, գոթացի ու արաբական լեզուներէ առաջ կու գան. բայց իրենց կազմութեան յատկութիւնը բոլորովին տարբեր է: Մէջերնին անդրանիկ՝ լուսիտանականը կը համարուի, եթէ ուզենանք հաւատարիմ ենթադրել 1187ին գտնուած քերթուածի մը հատուածքը, զոր Հռոդերիկեայ կ'ընծայեն, որ ութերորդ դարուն մէջ իբերական թերակղզւոյն վրայ իշխող գոթաց վերջին թագաւորն էր: Այս յիշատակարանը թէ լեզուին և թէ մատենագրութեան հնութիւնը կը ցուցընէ: Երեքտասան ու չորեքտասաներորդ դարուն քերթողաց մէջ կը յիշատակուին Դիոնեսիոս թա-

Digitized by Google

գաւոր և իր որդին Ալփոնս Դ. և քերթող Թագաւորաց դոյութիւնը՝ անոնց բազմաթիւ հետեւողք ալ ըլլալուն հաւաստիք մը կրնայ սեպուիլ: Սակայն լուսիտանական մատենագրութեան այն հին արտադրութիւններէն՝ հազիւ քանի մը հատուածներ հասած են առ մեզ, աննշան ու գրեթէ անիմանալի ոճով: Հնգետասաներորդ դարուն՝ որ Փորթուգալի փառաց և մեծութեան դարն էր, ազգային մատենագրութեան վերաբերեալ այլ և այլ երկասիրութեանց կը հանդիպինք:

Նոյն դարուն վերջերը, մեծին Էմմանուէլի Թագաւորութեանը ժամանակ, կ'երևնայ Բեռնարդ Ռիպէյրոյ, հեղինակ հովուերգութեանց և տարփական քերթուածոց: Մի և նոյն մտածութեանց, նման զգածմանց, յաճախ նոյն բառերու կրկնութիւն՝ որչափ ալ առջի բերան անուշութեան և գեղեցկութեան կերպարանքն ալ ունենայ, սակայն շուտով տաղտկալի կ'ըլլայ ականջաց և մտքի:

Յովհաննու երրորդի Թագաւորութեանն ատեն՝ ուրիշ քերթող մըն ալ երևցաւ, ծնեալ 'ի Գոյիմպրա (1495), որ մեծ յեղափոխութիւն մը պիտի ընէր լուսիտանական մատենագրութեան մէջ՝ հնոց նմանողութիւնը մուծանելով: Ասիկայ էր Սաա տը Միրանտա, Գոյիմպրայի հռչակաւոր համալսարանին ուսուցիչը, որ Իտալիա ճանապարհորդութիւն մը ընելով, անկէ իր երկիրը բերաւ հնութեան սէրը: Ինքը իտալական բանաստեղծութիւնը այնչափ ընտանի ըրաւ իրեն ազգային լեզուին, ձևովն ու զգացմունքներով, որ եթէ լեզուի տարբերութիւնը չըլլար, մարթ էր զանոնք իրարու հետ շփոթել. Ջանաց դարձեալ յունական և լատին կատակերգութիւնը իր հայրենեացը տեսարաններուն վրայ հանդիսացընել:

Իրմէ աւելի նշանաւոր եղաւ այս ջանքին մէջ ուրիշ քերթող մ'ալ Ֆերէյրա. որովհետև այդ

նմանողութեան ուզեց ազգային կերպարանք մը տալ։ Ինքն ալ Միրանտայի պէս ուսուցիչ էր ՚ի համալսարանին Գոիմպրայ. սակայն փոխանակ լատինական լեզուով հին Հռովմայ քերթողաց հետ մրցելու, նախամեծար սեպեց իր հայրենական բարբառովն գրելը. այլ այնպիսի գեղեցկութիւն և բնականութիւն մը տալով անոր՝ որ իրաւամբ լուսիտանայի Որատիոս կոչուեցաւ։ Թէ լեզուն և թէ մտածութիւնքն ընտիր, ոճոյ և ըղգածմանց չափազանցութենէն խորշեցաւ. ու հայրենական աւանդիցը մէջ փնտռելով գտաւ և յօրինեց Ինէս տը Գասթրոյ ողբերգութիւնը. երկասիրութիւն մը՝ որուն շատերն իրմէ առջը ուզեցին հետևող երևնալ, այլ առանց սկզբնագրին գեղեցկութեանը հաւասարելու։

Ինէս՝ խանդակաթ սիրով մը կը սիրէ Փորթուգալի Տոն Փետրոյ արքայորդին. բայց Ալփոնս Դ թագաւոր իր որդւոյն արքունի պատուոյն անարժան միութեան մը վտանգը պատուհասելու համար, ուզելով միանգամայն ժողովրդեան բարկութիւնը յագեցընել, կ՚որոշէ սպաննել տալ զԻնէս։ Անիկայ որչափ ալ անտեղեակ իրեն սպառնացուած աղէտից, սակայն տխուր նախազգածութեամբք կը յուզի. երազ մը տեսած է, զոր իր մէկ բարեկամին կը պատմէ։

«Ո՜վ պայծառ և գեղադէշդ արեգակ, կ՚ըսէ. ո՜րչափ քու լուսովդ կը զուարթանան այն աչքերը, որ նոյն իսկ այս գիշեր՝ մէյմ՚ ալ զքեզ տեսնել չէին յուսար։ Ո՜վ տխուր և մութ գիշեր. ո՜րչափ թանձր ու անփարատ է քու խաւարդ. և ո՜րչափ յուզեցիր, տագնապեցիր իմ սիրտս ընդունայն երկիւղներով... Տխուր երազ, որ զիս արհաւրաց մէջ ձգեց, և որ դեռ ևս զիս կը դողացընէ։ Դարձուր յինէն, Աստուած իմ, դարձուր այս տխուր նախազգածութիւններն»։

Digitized by Google

ծովովրդական պարերգ մը՝ որ հնոց պարուն կը նմանի, կը մօտենայ իրեն։ Անոնց երեսին վը-րայ գուլթ կը, աչքերուն մէջ արտասուք կընկա-տէ. կը հարցընէ, և տուած կցկտուր պատասխան-ներէն կ'իմանայ թէ գուժկանք են տխուր լուրե-րու. կ'ուզէ հասկընալ, ու արցունքէ զատ պա-տասխան չառնուր։ Ո՞րն է անոնց արտասուաց պատճառը։ «Քու մա՛նգ է» կը պատասխանէ պարը կազմողներէն մէկ ձայն մը.

«Աստուա՛ծ իմ, կ'աղաղակէ Ինէս. մեռա՞ւ ու-րեմն իմ սիրելիս, մեռա՛ւ արքայորդին»։

Սիրոյ սրտառո՛ւչ ձայն մը։ Կը կարծէ Ինէս թէ սիրելւոյն մահը միայն կրնայ պատճառել իր մա-հը։ Սակայն պարը կը փարատէ իրմէ այդ պա-տրանքը. կը հասկըցընէ թէ իրենց երկուքին ալ վճռուած է կորուստ, և թէ այդ մահուան սպա-սաւորքը հասնելու վրայ են։

«Փախի՛ր, կ'ըսէ, ո՛վ Թշուառ. քու մահդ պատրաստող երկաթէ գործեաց ձայնը կը լսեմ. զինու զարդու վառուած անձինք դէպ 'ի հոս կու գան և դժեղ կը փնտռեն. Թագաւորին անոնց կ'ա-ռաջնորդէ, ու իր բարկութեան կրակը քու ա-րեամբդ պիտի շիջուցանէ։ Փրկէ ինքզինքդ»։

Կը տեսնէ Ինէս, ու այն անհրաժեշտ մահուըն-նէն չի խուսափեր.

«Ո՛չ, կ'ըսէ. չեմ փախչիր. կը մնամ հոս, կը մնամ միայնակ. վասն զի անմեղ եմ. կը մեռնիմ՝ բայց անմեղ կը մեռնիմ... Աստուած միայն ինծի նեցուկ է և զօրավիգն»։

Ասոր նման սրտաշարժ տեսարաններ շատ են Ֆերեյրայի ողբերգութեան մէջ. և այնչափ աւելի յարգ կ'առնուն անոնք՝ որչափ իրմէ առաջ թա-տերախաղք բոլորովին անծանօթ էին 'ի Լուսի-տանիա։

Սակայն իրեն աշակերտակցացը մէջ 'ի համա-

լսարանին Գոիմպրայ՝ հասակաւ իրմէ չորս տարի երիցագոյն մէկը կար, որ Ֆերեիրայի մատենագրական փառքը բոլորովին պիտի անշքացընէր։ Ազնուական՝ բայց հարստութիւն չունեցող ընտանեաց զաւակ էր Լուիզ տէ Գամոէնս, ու ծնած ՚ի 1525։ Համալսարանին ուսուցիչք մինչդեռ մանաւոր սէր և համարմունք մը կը ցուցընէին Ֆերեիրայի ու անոր հանճարոյն վրայ, հազիւ կ'ուզէին մտադրութիւն ընել անոր լռիկ ու աննշան կարծուած աշակերտակցին։ Վասն զի իր ուսման ընկերներէն հեռու՝ գետափանց վրայ առանձինն կը շրջագայէր, և զինքը տեսնողին մտքէն չէր կըրնար անցնիլ՝ թէ այն մաղձոտ ու առանձնութիւնը սիրող պատանին՝ օր մը հայրենեացը փառք պիտի ըլլար։

Ուսմանց ընթացքը լմընցընելէն ետքը, Գամոէնս դարձաւ ՚ի Լիսպոն՝ իր ծննդեան քաղաքը, և հոն աւելի իր տոհմին ազնուականութեամբը քան բաղդովը յաջողեցաւ արքունիքէն յաճախող այր և այլ երիտասարդաց հետ մտերմանալ։ Կ'աւանդեն թէ թագաւորական տիկնայց մէկուն վըրայ յօրինած այլ և այլ տաղերը, առիթ տուած ըլլան իշխանութեան՝ աքսորի դատապարտել զինքը։ Գամոէնս տեսնելով իր քնարը լռութեան դատապարտուած, ուզեց զինուորական կեանքի ետևէ ըլլալ, ու պատերազմաց դաշտերուն վրայ փառաւոր ու անմահական մահ մը փնտռել։ Բայց որովհետև քերթողութիւնն ալ իր սրտին ու մըտաց սիրելի պարապմունքն էր, ուստի մէկ ձեռքը Լուսիտանիոյ ազգային բանաստեղծից գրուածներն, ու միւսն ալ սուր մը, Ափրիկէի Մարոքներուն դէմ արշաւանքի պատրաստուած լուսիտանական նաւատորմին մէջ կամաւոր զինուոր գրուեցաւ. ու պատերազմեցաւ այնպիսի մէկու մը պէս՝ որ կը փափաքի մեռնիլ կամ անուն մը ձգել։

Պատերազմաց դաշտերուն վրայ կորիճ զինուոր, յաղթութեանց ետքը քերթող է Գամոէնս. ու կ'երգէ վտանգաց մէջ, սրոյ ու մահուան արհաւրաց մէջ, նման խաչակիր ասպետներու ընկեր հագներգուաց։ Անոնցմէ շատերը՝ արութեան այն ասպարիզին մէջ գտեր էին իրենց մահը. Գամոէնս ալ անոնցմէ աւելի բաղդաւոր չեղաւ. վասն զի Սիւտա քաղաքին դիմաց տրուած պատերազմի խառնուրդի մը մէջ՝ աջակողմեան աչքը կորսնցընելով, ստիպուեցաւ դառնալ 'ի Լիսպոնա՝ խեղճ ու թշուառ վիճակի մը մէջ։ Իր տաղանդին արժէանզգայ արքունիք, հաւասար ցրտութիւն մը ցըցուցին նաև արիական շահատակութեանցը. և քերթողին սրտին՝ ցաւը ա՛լ աւելի ծանրացաւ՝ երբ այն արքունի տիկինն ալ մահուընէ յափշտակուեցաւ, որուն նուիրեր էր իր առջի երգերն։ Ա՛լ անկէ ետքը՝ արհամարհուած ու երեսի վրայ ձգուած զինուորն ու քերթողը՝ չունէր ուրիշ փափաք մը, այլ հեռանալ այն հայրենիքէն՝ որ այդչափ ապերախտ երեւցեր էր իրեն. և որովհետև նոյն տարիներն արշաւանք մը կը պատրաստուէր 'ի Հնդիկս, մէկէն որոշեց անոնց հետ միաբանիլ. ու նաւուն վրայէն՝ ուր միայն քերթողի հանճար ու քաղաքացւոյ սիրտ մը հետը կը տանէր, դարձաւ իր ծննդեան երկիրը, ու իբրև նոր Սկիպիոն մը աղաղակեց. «Ապաշնորհ հայրենիք, պիտի չունենաս և ոչ իմ ոսկերքս»։

Քիչ մնաց որ այդ ուխտը սպառնալիքն պիտի կատարուէր։ Արշաւանքը կազմող չորս նաւերէն՝ մէկը միայն կրցաւ նպատակին հասնիլ. և բարեբաղդաբար Գամոէնսի գտնուածն էր. մէկալ երեքը՝ մրրիկէ մը ծովատոյզ կորսուեցան։ Երկուամսէն ետքը Հնդկաց երկրին փոխարքայն՝ քանի մը զօրաց բանակի հետ՝ Գոչինի թագաւորութեան օգնութեան խրկեց. ու գրեթէ մինակ ետ դա՛ր-

ձաւ, եւ բոլոր ընկերակիցքն պատերազմի դաշտին վրայ թաղուեց: Նշանաւոր եղաւ իր քաջասրտութեամբը նաև Կարմիր ծովու հուղկահարաց դէմ խրկուած արշաւանքի մը ատենն ալ:

Այն ամէն պատերազմաց մէջ, որոց մասնակից է յաղթութեան փառացը, խորհուրդ մը միայն կը գրաւէ իր միտքը. իր հայրենակցացը՝ Հնդկաց երկրին մէջ ըրած արշաւանաց և քաջագործութեանց անկորուստ յիշատակարան մը ձգել. և թէ ինչպէս ասիական ընդարձակածաւալ Թագաւորութիւն մը՝ Եւրոպիոյ ազգի Թագաւորութեան գաւառ մը դարձուցին: Ուր որ աչքը կը դարձընէ՝ այդ փառաւոր աշխարհակալութեան և արշաւանաց նշանները ու հետքը կը նկատէ. և իր հայրենասիրութիւնը կը բորբոքի այն աներկիւղ նաւորդաց փառքովը՝ որ ցամաքին ափերէն առաջ մրրկաց ու հողմոց իշխեցին, և ծովու ընդարձակութեան ալեացը վրայէն համարձակ ճամբայ մը բացին: Տարակոյս չկայ որ այդ փառաց ու յաղթութեանց յիշատակներուն հետ խառնուած են նաև ահաւոր անգթութիւնք ու քստմնելի աւազակութիւնք. բայց բանաստեղծութիւնը՝ որ պատմութեան հաւասար անաչառ ու խիստ չէ, մարդկային գործոց մէջ միայն մեծն ու գեղեցանականը կը նկատէ, մնացածը արհամարհելով. Գամոէնս ալ իբրև բանաստեղծ մը՝ կ'ուզէ անմահացընել արեւելեան Հնդկաստանի գիւտը՝ իր հայրենակցացը ձեռքով, որոնց գլուխ և առաջնորդ էր Վասքոյ տէ Կամա. իր վտանգներովը փառաւոր, և արդասեօքը մեծ գիւտը:

Այսպիսի մտածութեամբ մը վառուած, ա՛լ այնուհետև քերթողին հոգը չէ որ իր ծառայութիւնքը անվարձ կը մնան, և կամ համարձակ լեզուին համար, — որովհետև քաղաքապետաց անիրաւութիւններն կը կշտամբէր, — Մաքաոյէն զինքը

կ՚աքսորէն. վասն զի աքսորը ընտանեցած է իրեն, միայն մեկնած ատենը, ինչպէս ինքն ալ կ՚ըսէ, « մէկ ձեռքովը գրքերը բռնած է՝ մէկալովը սուր. մէկովը երկաթ՝ մէկալով գրիչ ». աչքին առջեւան մը չերեւնար քանի մը տարուան օտարութիւն, մինչդեռ ապագայ դարուց անմահութիւնը կը խրախուսէ զինքն ու կը սրտապնդէ. ու անշնորհակալու հայրենեաց հալածանքին և ցրցուցած անտարբերութեան վրէժը կ՚ուզէ խնդրել, անոր ամենէն աւելի գեղեցիկ յաղթանակը երգելով. ու աքսորանքէն դարձած ատենին՝ ազգային քերթուած մը ձեռքը մտնել ՚ի հայրենիս, անոր կրկնակի փառաց անմահական յիշատակարանով մը։ Այսպիսի յոյսերով և խնդութեամբ լեցուն է ՚քերթողին սիրտը երբ նաւ կը մտնէ դառնալու ՚ի Գոա, ուր իր վաղեմի բարեկամներէն մէկը քաղաքապետ նստեր էր։ Ո՛րչափ ծանր կ՚երեւնայ իր անհամբեր սրտին նաւուն ընթացքը, որ կը դանդաղի ձգել զինքն իր նախկին զինուորակցաց գիրկը։ Վերջապէս ցամաքը կ՚երեւնայ աչքին. սրտի յուզմունք մը արդէն սկսած է տագնապել զինքն, երբ յանակնկալս կը սկսին մանչել հողմունք, երբ բարձրացեալ սպառնալից ալիք կու գան կը զարնուին նաւուն հետ. բայց ոչ մրրիկը և ոչ կայծակունք կ՚ահաբեկեն զԳամոէնս. այլ քերթուածը ձեռքը՝ կ՚արհամարհէ զհողմս և զծով. և հազիւ կը լսէ նաւաստեաց յուսահատ ձայնը, հազիւ կ՚իմանայ նաւուն շառաչմամբ ժայռերու հետ զարնուիլն ու խորտակուիլը։ Կ՚իյնայ Գամոէնս ալեաց մէջ. ու ձեռքին մէջ եղած աւանդին վրայ հսկելով ու դողալով, կը կռուի ալեաց հետ՝ որոց կեր պիտի ըլլայ. վերջապէս տախտակ մը կ՚իյնայ ձեռքը, անոր կը պլլուի, ու յոյսը միայն Աստուծոյ վրայ դնելով, կը թողու ինքզինքը մրրկին ու ալեաց բռնութեան.

Digitized by Google

և կը փրկէ զինքն Աստուած, ու իրեն հետ՝ անունը անմահացընող քերթուածը։

Տասնըվեց տարի բացակայութենէ ետքը կը դառնայ Գամոէնս 'ի Լիսպոն (1569), աղքատ՝ ինչպէս անկէ հեռացած ատեններն, բայց գերագոյն գանձ մը հետը բերելով, որուն հետ չփոխեր որ և իցէ աշխարհային հարստութիւն։ Սեբաստիանոս Թագաւորին ներկայացընելով, կը նուիրէ իրեն այն քերթուածը. և որքայն որ դեռ երիտասարդ մըն էր, և անոր արժէքը հասկընալու և յարգելու բաւականութենէն զուրկ, դրեթէ հարիւր Ֆրանքի տարեկան թոշակ մը կապեց իրեն. Թոշակ մը՝ որ Լուսիտանիոյ մեծ քերթողին և ոչ իսկ աշտուճ հաց մը կրնար ճարել. ուստի Հընդկաց երկրէն հետը բերած գերի մը՝ իրիկունները Լիսպոնի փողոցներուն մէջ կը մուրար, և գթած սրտերու խերևէշը կը բերէր իր տիրոջը ձեռքը կը յանձնէր։

Հայրենեացը փառքէն աւելի յերկարակեաց չեղաւ Գամոէնս։ Լսելով լուսիտանական բանակին զինուց ձախողելը յԱլքազար-Քեպիր, ալ այնուհետև ցանկալի երևցաւ իրեն մահը, որ և չուշացաւ. վասն զի վախճանեցաւ 'ի Լիսպոն 'ի 1579։

Առանց հանդիսի ու անշուք կերպով կատարուեցաւ Գամոէնսի յուղարկաւորութիւնը. ու երբ մահուընէն տասնըվեց տարի ետքը՝ ուզեցին մահարձան մը կանգնել՝ հազիւ կարող եղան գըտնել իր գերեզմանին տեղը ու ոսկորները, զորոնք փոխադրելով դասին մէջ՝ այսպիսի արձանագիր մը գրին վրան. «Աստ հանգչի Գամոէնս՝ իշխան քերթողաց իւրոյ դարուն. եկեաց և մեռաւ աղքատ և հէգ»։ 1775ին ահաւոր երկրաշարժը չխնայեց ոչ Ս. Աննա եկեղեցւոյն և ոչ անոր մէջ կանգնուած քերթողին մահարձանին. բարեբաղ-

դաբար Գամոէնս գերեզմանաքարէ մը շատ աւելի տևական յիշատակարան մը թողուցած էր համբաւոյն։

Լուսիադ կամ Լուսիտանիացիք կերպով մը Փորթուգալ ազգին բանաստեղծական պատմութիւնն է, թէպէտև գլխաւոր նիւթը արևելեան Հնդկաստանի գիւտն ըլլայ։ Ուրիշ վիպասանական քերթուած մը չկայ որ անոր նման բոլորովին ազգային յատկութիւն ունենայ, և ոչ ալ քերթող մը՝ Գամոէնսի հաւասար ազգասիրական եռանդով վառուած։

« Իմ շարագրած տողերուս մէջ, — կը գրէր քերթողն առ Սեբաստիանոս թագաւոր, — փայլած պիտի տեսնես զսէր հայրենեաց, ոչ եթէ անարգ վարձատրութեան մը, այլ ամենէն աւելի գեղեցիկ՝ անմահական փոխարինի մը յուսով։ Որչափ մեծ փառք է ինծի՝ հայրենեաց քերթողն ըլլալը։ Անսա ինձ, և պիտի տեսնես թէ որչափ կը մեծնան անոնց անուանքն՝ որոց գերագոյն իշխանն ես. մտիկ ըրէ, և պիտի հասկնաս թէ բոլոր աշխարհի տիրելէն աւելի մեծ է՝ այդպիսի ժողովրդեան մը վրայ թագաւորելը. վասն զի պիտի լսես քու հպատակացդ գովութիւնը՝ չէ թէ երևակայական, ընդունայն և սուտ դէպքերու համար, ինչպէս սովոր են օտար մուսայք՝ որ կարծեցեալ մեծութիւններ կը հռչակեն. քու ժողովրդեանդ ճշմարիտ ձեռնարկութիւններն այնչափ մեծ են՝ որ ուրիշ ազգաց երևակայեալ ու առասպելախառն շահատակութիւնք բոլորովին կ'ոչնչանան անոնց առջև »։

Այսպիսի է Գամոէնսի եռանդը, ու անով կ'արծարծէ ու կը բորբոքէ իր հայրենասիրութիւնը։ Քերթուածին սկիզբը կը ներկայացնէ մեզ զՎասքոյ տէ Կամա, որ իր նաւատորմովը կը թափառի Ովկիանու վրայ, Մատակասքար կղ-

Digitized by Google

ղւոյն ու Եթովպիոյ ափանց մէջ. ետքը կը փո-խադրէ յՈլիմպոս հեթանոսաց, ուր աստուածք գումարուած են 'ի ժողով։ Արամազդ Լուսիտա-նացւոց հին արշաւանքներն պատմելէն ետքը, կը յաւելու. «Ահաւասիկ հիմայ ալ ձեր աչքին առջեւն է նոյն ժողովուրդը, որ յանդուգն իր յա-ջողութեամբքը, անկար տախտակներու վրայ՝ կ'ար-համարհէ ովկիանական ալեաց ու հիւսիսոյ բռնու-թիւնը, ու ինչուան հիմա անծանօթ ճամբանե-րու մէջ կը ձգէ ինքզինքը. արդէն ատեն է աշխար-հիս այն մասին՝ ուր արեգակը երկար ժամանակ կը լուսաւորէ իր լուսովը, և այն մասերուն ուր կ'արագէ իր շրջանը. իսկ հիմա կ'ուզէ իշխել այն տեղերուն ալ՝ ուսկից կը ծագէ օրը»։ Դիոնիսոս՝ որ Հնդկաց աշխարհին աստուածն է, կը վախնայ որ չըլլայ թէ իր փառքն աղօտանան ու կը հակա-ռակի Լուսիտանացւոց փառաւորութեանն. իսկ ընդհակառակն Աստղիկ՝ կը փափաքի անոնց ձեռ-նարկին յաջողութեանը, վասն զի գիտէ թէ ուր որ յաղթանակ կանգնէ այս պատերազմասէր ազ-գը՝ գեղոյ աստուածը միշտ իրեն մեծարողք պի-տի գտնէ. Արէս ալ իրեն կուսակից և համամիտ է. ու երբ Արամազդ իր վճիռը կու տայ 'ի նպաստ անոնց որոնց պաշտպանն է Աստղիկ, միւս աս-տուածները Յարդգողի ճամբով կ'առանձնանան իրենց բնակութիւնը։

Այս աստուածոց խորհրդէն ետքը, Լուսիտա-նացիք ցամաք կ'ելլեն 'ի Մելինտա, և տեղւոյն թագաւորը սիրալիր ասպնջականութեամբ կը մեծարէ զանոնք. ու Վասքոյ՝ իշխանին խնդրանօքը կը պատմէ իրեն քերթողական լեզուով ու ոճով մը լուսիտանացի ազգին պատմութիւնը, նոյն ա-տենուան Եւրոպայի վիճակը, և իրենց ուղեւո-րութեան արկածներն։ Այս պատմութեան մէջ այլ և այլ գեղեցիկ դրուագներ կան. ինչպէս Ինէս

տէ Գաստրոյի խանդաղատական դէպքը, Վասքոյի նաւատորմին Ճամբայ ելլելը, ծովուց հսկային երեւնալը, որ Բարեյուսոյ գլխոյն անցիցը պահապանն է։ Յոյն և լատին վիպասանականաց մէջ դժուարին է գտնել աւելի բանաստեղծական գիւտ մը՝ ինչպէս այն ուրուականին որ կ'երեւնայ Վասքոյի՝ երբ նա Մրրկաց գլուխէն կ'անցնի.

« Արդէն, կ'ըսէ, հինգ անգամ ծածկուեր էր արեգակն, քանի որ այն տեղուանքէն հեռացեր էինք, ինչուան այն ատենն անծանօթ ծովերը ճեղքելով. յաջողակ հողմունք քաղցրասիք կը շնչէին. գիշեր էր, և մենք հանգիստ ու անհոգ՝ կը հսկէինք նաւուն խելացը վրայ. և ահա յանկնկալու՝ օդը մթընցընող ամպ մը երեւցաւ մեր գլուխներուն վրայ։

« Այնչափ ահագին և այնչափ թանձրախիտ էր այդ ամպը՝ որ անընկճելի ահաբեկութիւն մը ձգեց ամենուս սրտին մէջ. կը մռնչէր ծով ու կը շառաչէր՝ ինչպէս սեաւ ժայռի մը հետ բախելուն ատեն։ Ո՜վ գերագոյն կարողութիւն, կ'աղաղակէի ես, ինչ աստուածային սպառնալիք կամ որպիսի գաղտնի հրաշք մը կը ծածկէ մեզի այս ծովը ու այս երկինքը. վասն զի մրրկէ մը աւելի բան մըն է առարկայ։

« Հազիւ թէ խօսքս լմընցուցեր էի, և ահա օդուն մէջ մեծամարմին ու զօրաւոր ուրուական մը կ'երեւնար. անգեղեայ կերպարանք մը ունէր, յաղթ մարմին մը, Ճակատը մրրկայոյզ, աչք գոգացեալք, ու չարութիւն և սրտմտութիւն նկարուած երեսին վրայ. աժգոյն, աւազախառն մազերով, սեւ շրթամբք և դեղին ակռաներով։

« Այնչափ ահագին էր մեծութեամբ՝ որ երկրորդ Հռոդոսի արձան մը կրնար սեպուիլ, աշխարհի եօթն հրաշալեաց մէկն։ Կը խօսի, ու ահագնասաստ ու մռնչալից ձայնը՝ կարծես թէ

Digitized by Google

անդնդոց խորունկէն կ'ելլէ։ Զինքը տեսնելնուս և ձայնը լսելնուս պէս՝ սարսուռ մը խաղաց մեր մարմնոյն մէջ, ու մազերնիս տնկուեցան գլուխներնուս վրայ։

« Աղաղակեց. Ով քան զամենայն ազինս յանդգնագոյն ժողովուրդ, որ մեծամեծ գործերովդ զարմացուցիր զաշխարհ, ու կարգէ դուրս աշխատանքներուդ՝ տուած դժնդակ ու անթիւ պատերազմներուդ մէջ երբէք չես գիտեր հանգչիլ, ու հիմա այս յաւիտենական սահմաններն ալ խորտակելով, կը համարձակիս նաւագնաց ճանապարհորդել այն ընդարձակ ծովուց վրայ, որոնց պահպանութիւնը երկար ատեններէ 'ի վեր ինծի յանձնուած է, ուր օտար նաւ մը երբէք իր ընթացիցը հետքը ձգած չէ։

« Կու գաս քննել բնութեան, ու այս գիջին տարերց մէջ ծածկուած գաղտնիքը, առ որ ոչ ով 'ի մահկանացուաց համարձակած է երբէք, որչափ ալ մեծ ըլլայ ազնուականութեամբն ու հանճարովը։ Լսէ, վասն զի յայտնի են ինձ, թէ որպիսի վտանգք և աղէտք պահուած են քու անսահման յանդգնութեանդ՝ ընդարձակատարր Ովկիանու վրայ, ու այն աշխարհաց մէջ զորս ահաւոր և արիւնառուշտ պատերազմներով պիտի նուաճես։

« Գիտցիր որ այս ուղևորութեան յանդգնող ամէն նաւերուն ոխերիմ թշնամի պիտի ըլլան այս ժայռերը, ու խաղալիկ հողմոց և սաստկայոյզ մրրկաց. և այն առաջին նաւատորմին՝ որ այս ըծընկէց ծովերէն համարձակի անցնիլ, այնպիսի պատուհաս մը յանակնկալս վրան պիտի բերեմ, որ վտանգը ոչինչ սեպուի՝ անոր հետևորդ աղէտից առջև։

« Հոս, եթէ չեմ խաբուիր, զիս գտնողէն կարող պիտի ըլլամ լիովին իմ վրէժս առնուլ. և քու յամառ վստահութեանդ պատուհասը հոն պիտի

չլմըննայ. վասն զի տարուէ տարի պիտի գան հասնին ձեր նաւերը հոս խորտակուելու համար, ու այնպիսի վտանգներէ անցնելու՝ որ աղխաից մէջ ամենէն փոքրագոյն պիտի սեպուի մահը:

« Աստուծոյ անծանօթ վճիռներովը՝ ձեր մէջը ամենէն աւելի անուանի դիւցազին, անոր՝ որ բարեբաստիկ բաղդով մը ինչուան յերկինս բարձրացաւ համբաւը, յաւիտենական և նորօրինակ գերեզմանը ես պիտի ըլլամ. հոս պիտի թողու այն փառաւոր յաղթանակաց զարդերը՝ զոր սարակինոսաց կորիճներուն բանակէն յափշտակեց:

« Պիտի գայ ուրիշ մըն ալ, ազնիւ համբաւովը, արի, վեհանձն և քաջասիրտ. պիտի գայ ուրախ սրտով, ու հետը գեղովը նշանաւոր ամուսինը. սխուր բաղդ մը, մթագին ճակատագիր մը պիտի մղէ զիրենք այս ժայռերն. որոնք վայրագ կատաղութեամբ մը՝ ահաւոր նաւաբեկութենէ մը պիտի փրկեն զինքը՝ որպէս զի մահուընէ շատ աւելի դժնդակագոյն աղէտից մէջ ձգեն:

« Վասն զի աչքովին պիտի տեսնեն իրենց սիրական զաւկըններուն անօթութենէ մեռնիլը. պիտի տեսնեն խուժդուժ ու ագահ քափրաստանցին որ գեղանի լծակցին զգեստները պիտի պատըռտէ, ու արևուն և ցրտոյն՝ նշաւակ պիտի ձգէ: Ու այս աղխաից վրայ յերկարանկեաց եղող աչքերն՝ պիտի տեսնեն երկու սիրելիքն մանչող ու անողոք անտառի մը մէջ. և հոն իրենց իրաւացի ցաւոց արտասուօքն ու տրտմութեամբը քարերն անգամ 'ի գութ շարժելէն ետքը, հոգինին պիտի խալըսի իրենց գեղեցիկ ու թշուառ բանտէն »:

Երբ Վասքոյ ահաբեկ ու զայրագին՝ կը հարցընէ և կ'ուզէ իմանալ անոր ով ըլլալը, կը պատասխանէ ուրուականը:

« Ես այն մեծ ու թաքուն գլուխն եմ՝ զոր դուք գլուխ Մրրկաց կը կոչէք: Ոչ ոք 'ի մահ-

կանացուաց, Պտղոմէոս, Պոմպոնիոս, Ստրաբոն կամ Պլինիոս չկրցան ճանչնալ զիս։ Երկրիս ամենէն աւելի աչաւոր հսկայից մէկն եմ, Ենգելադեայ, Եգէոսի և անոր որ հարիւր ձեռք ունի. իմ անունս է Ադամաստոր, ու Վուլկանոսի շանթերը Թօթափողին դէմ տրուած պատերազմին մասնակից էի. ոչ թէ լեռները լերանց վրայ դիզելով, այլ ովկիանական ալեաց տիրելով. ծովու հրամանատար եղայ, ուստի կը քալէր Պոսէյդոնի բանակը։

«Պելէոսի աստուածազարմ հարսին վրայ ըղձացած կիրքս՝ այս մեծ ձեռնարկին մէջ զահանդէժ ըլլալու խրախուսեց. արհամարհեցի երկնից ամէն աստուածուհիները՝ ջրոց իշխանուհւոյն սիրոյն համար»։

Աւելորդ կը սեպենք հետևիլ քերթողին այն ամէն երկիրներուն ուր կ'առաջնորդէ իր դիւցազնը։ Փութանք նկատել զինքն այն վայրկենին մէջ՝ յորում Վասքոյ նաւերուն առագաստները պարզել կը հրամայէ, Եւրոպա դառնալու համար։ Հոս քերթողը կարծես թէ իր երևակայութեան ամէն գանձը կը սպառէ՝ ալեաց մէջէն հանել տալու համար այն գեղեցիկ ու հրապուրիչ կղզին՝ յորում ջրոց յաւերժահարսունք ամէն ջանքերնին կը թանցընեն՝ որպէս զի լուսիտանացի նաւորդաց իրենց հայրենիքը մոռցնել տան. «Կիպրիս աստուածուհին, — կը յաւելու քերթողը, — զոր հայրն աստուած՝ լուսիտանացւոց բաղդին օգնական տուեր էր, որ երկար տարիներէ 'ի վեր անոնց առաջնորդն էր, ուզեց տխուր ծովուց մէջ իրենց ուրախութիւն մը հայթհայթել, 'ի վարձ այն փառաց զոր արդէն ստացած էին, և վշտաց՝ որոց համբերեր էին»։

Քերթուածին առաջին երգերուն մէջ՝ Վասքոյ լուսիտանացւոց անցեալ փառքը պատմեց. իսկ

տասներորդ ու վերջին երգին մէջ՝ ծովային նհան-գի մը բերնով քերթողը կը գուշակէ նոյն ազգին ապագայ փառաւորութիւնը։ Ետքը Վասքոյ և իր ընկերակիցք նաւը կը մտնեն, հրաժեշտ խան-դաղատական ովկիաններին տալով Թետիսի և իրեն յաւերժհարսանցը, յորոց բազումք կ՚ընկերեն նաւորդաց մինչև 'ի հայրենիս իւրեանց, և ուր կը հասնին յաղթականք։

Լուսիադանականքը Յունաստանի ու Իտալիոյ մէջ երևցած աննման վիպասանականներէն շատ հե-ռու կը մնայ. սակայն այնպիսի հատուածներ ու գեղեցիկ գրուածներ ունի՝ որոնք դժուարաւ կըր-նան գտնուիլ Թասսոյի ու Վիրգիլի մէջ։ Նիւթը մեծ է, և յարակից դիպուածները՝ վիպասանա-կան քերթուած մը կազմելու ամէն յատկու-թիւններն ունին. դժբաղդաբար՝ կապակցու-թիւննին անարուեստ է, որով կ՚իմացուի թէ քերթողին երևակայութիւնը՝ ուրիշ բանի օրի-նաց ու կանոնաց դժուարաւ կը հպատակէր։ Բա-նագէտք՝ Գամոէնսի մեծ թերութիւն սեպած են զարմանալւոյն կարգէ դուրս գործածութիւ-նը, և քրիստոնէական կրօնից հին հեթանոսական դիցաբանութեան հետ խառնուրդը. որով զՔրիս-տոս և զԿոյսն սուրբ իբրև գործադիր մը մէջ կը բերէ հեթանոսութեան աստուածոց կամացը։ Կ՚իմացընէ թէ լուսիտանական արշաւանաց գըլ-խաւոր նպատակն է տարածել քրիստոնէական հաւատքն, ու անոր հակառակամարտ կրօնքներն ջնջել. և այսպիսի կրօնական ձեռնարկութեան մը մէջ՝ Աստղիկն է պաշտպան Լուսիտանաց, և հակառակորդը՝ Դիոնիսոս. Արամազդ՝ Ողիմպոսի վրայէն որոտալով՝ կանխաւ կը գուշակէ իսլամու-թեան անկումը և աւետարանին յաղթանակը։ Մրրկի մը ատեն՝ Վասքոյ կը խոնարհի գետին կ՚իյնայ առաջի Աստուծոյ՝ և կը խնդրէ որ օգնա-կան ըլլայ իրենց՝ ինչպէս Իսրայելացւոց, Կարմիր

Digitized by Google

ծովէն անցնելու տենչնին. և ահա կ՚երևնայ Աստղիկ, ու Դիոնիսոսի ձեռքով ամբոխուած և յուզուած ալիքները կը հանդարտեցնէ: Այս գիւտերուն որչափ բնական է գուրս և ուղիղ բանի հակառակ ըլլալուն անծանօթ չէ նաև քերթողը. ուստի և քերթուածին վերջերը Թետիս աստուածուհին կ՚երևնայ Վասքոյի, և կ՚իմացնէ թէ ինչպէս ինքն՝ ասանկ ալ հեթանոսութեան բոլոր աստուածութիւնները՝ նախախնամութեան կամաց գործադրող անուանքն են. ու ցուցընելով զերկինս Վասքոյի՝ կ՚ըսէ.

« Հոն է Ճշմարիտ ու փառաւորեալ աստուածութեան հանգստեան դադարը. իսկ ես, Կռոնոս և Հերա, Արամազդ և Յանոս՝ որդիք եմք առասպելաց, կոյր ու մարդկային վրիպանօք հնարուած. սատար և օժանդակ եմք քերթութեան. վասն զի միայն Ճշմարիտ աստուած մը կայ, որ ամենակարողութեամբ կը հրամայէ ամենայնի, ու երկրորդական իմաստութեանց միջնորդութեամբը կը կառավարէ զաշխարհ »:

Որչափ ալ ջանայ քերթողը արդարացընել առասպելեալ աստուածոց կիրառութիւնն՝ բոլորովին քրիստոնեայ քերթուածի ու դարու մը մէջ, սակայն տարակոյս չկայ որ ծուռ ըմբռնման մը հետևանքն է, և ժամանակին թերութիւն մը՝ յորում կը կարծուէր թէ անկարելի էր վիպասանական մը յօրինել՝ առանց հոմերական աստուածներուն մէջ բերելու: Անշուշտ կը յուսային անով լուսաւորել իրենց հանճարը. բայց այդ նուիրական հուրը՝ նմանողութեան արգասիք չկրնար ըլլալ, որչափ ալ յաջողակ ու ճարտար սեպուի այդ նմանութիւնը. և նկարիչ մը՝ որ պատկեր մը նկարէ ասդիէն անդիէն ճարտար նկարչաց պատառներէն առնուած դէմքերով, ծաղրական միութիւն մը կազմած կ՚ըլլայ, թէպէտև տարերքն՝ առանձինն առնուած, հրաշալիք սեպուին:

ԺԳ.

ՍՊԱՆԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԶ ԴԱՐ)

ՍԵՐՎԱՆԹԷՍ, ԼՈՓԷ ՏԷ ՎԷԿԱ, ԳԱԼՏԷՐՈՆ

Թասսոյի թշուառութիւններն ու իր ժամանակակցաց անիրաւութիւնները նկատելնէս ետքը, տեսանք նաև զմեծ քերթողն Փորթոգալին ըզ-Գամոէնս՝ հիւանդանոցի մը մէջ իր նեղութեամբք ու չարատանջ վշտերով լի կեանքը աւարտելը, մինչդեռ ոչ երկրին Թագաւորը և ոչ քաղաքակիցքն բանի տեղ չէին սեպեր այնպիսի հանճարոյ կորուստը, և անօրինակ անտարբերութեամբն ալ աւելի կը դառնացընէին իր կեանքը: Հիմա որ Փորթոգալը Սպանիայէն բաժնող լեռներէն կ՚անցնինք, միւս տխուր օրինակ մըն ալ այդ անգթայ անտարբերութեան և նախանձոտ ապերախտութեան մեր առջևը կ՚ելլէ, և որոնք ընդհանրապէս ամէն անգամ և գրեթէ ամէն տեղ սովորական հատուցմունք են հանճարոյ: Ուստի պէտք չէ զարմանալ՝ երբ քերթողք ապագային կը բողոքեն իրենց ժամանակակցացը վարմունքին և

Digitized by Google

շատ անգամ նաև դատաստանին վրայ: Ապագայ փառաց ակնկալութիւն մը իրենց հաւանական կ'երևնայ, երբ թէպէտ ոչ միշտ հանճարով, այլ բաղդով զիրենք համանման կը գտնեն Թասսոյի, Գամոէնսի և Միքայէլ Սէրվանթեսի:

Այս անունը սպանիական մատենագրութեան մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր և եւրոպական դարձած անուն մըն է. և երկրորդական կարգի գրուածքով մը, ինչպէս կը համարուի մարդկային հանճարոյն արտադրութեանցը մէջ, վիպասանութեամբ մը, Սէրվանթէս՝ մարդկութիւնը փառաւորող ամենէն աւելի մեծ հանճարներուն հետ հաւասար սեպուեցաւ: Ուստի արժան է համառօտիւ քննել այս անուանի անձին վարքը, և թէ ինչպէս յօրինուեցաւ գրել զՏոն-Գիշոթ:

Որոշ չգիտցուիր թէ որ քաղաքը և երբ ծնած ըլլայ Միքայէլ տէ Սէրվանթէս Սաավէտրա: Իր ընտանիքը՝ թէպէտև ազնուական, յետին կարօտութեան մէջ ընկած էին, ու անինչան և խեղճ կեանքի մը սահմանուած տղուն ծնունդը՝ հետաքրքրական բան մը չէր սեպուած: Իր մահուընէն ետքը՝ Հոմերոսի նման այլ և այլ քաղաքներ իրեն որրան ըլլալու փառքին վրայ վիճեցին. և այն հակառակութեանց արդիւնք եղաւ հաւանական՝ բայց ոչ ստոյգ կարծիք մը, թէ Հենարեսի Ալքալա կոչուած պզտի քաղաքին մէջ ծնած ըլլայ Տոն Գիշոթի հեղինակը՝ յամի 1547 հոկտեմբերի իններին: Ծննդեանը քաղաքին վրայ պատող խաւարը կը տարածուի նաև մանկութեանը վրայ. և անուանի մարդկանց տղայութեանը յատուկ դէպքերէն բան մը վրան չյիշատակուիր: Կ'երևնայ թէ զինքը Մատրիտ տարած ըլլան իրաւագէտ, բժիշկ կամ քահանայ ըլլալու համար. բայց հոն բանաստեղծութեան պարապոյ անձ մը իրեն ուսուցիչ ունենալով, սկսած է անոր նմանողու-

թեամբ անհարթ ոտնաւորներ չինել, և Փիլէնէ կոչուած վէպ մը, որ գրաւորական աշխարհի մէջ կենաց արժանի չէր, և ծննդեանը օրէն մոռացութեան և արհամարհանաց մահուանը դատապարտուած: Սերվանթեսի նոյնը հանդիպեցաւ՝ ինչ որ ուրիշ զանազան քերթողաց, որոնց առաջին քայլերը անկմամբ մը նշանաւոր են: Մեղադրեց իր դարուն և հայրենեացը, ու բանաստեղծութեան անէծք կարդաց. և որովհետև յոյս ունեցած փառքին տեղ ա՛լ աւելի ծանրացած տեսաւ իր վրայ կարօտութիւնը, ուստի Աքուավիվա ծիրանաւորին ծառայութեանը մէջ մտաւ. անիկայ ալ իբրև սենեկապան՝ հետը Հռովմ տարաւ զինքը: Բայց այն վիճակն ալ իր բերմանցն համաձայն չգանելով, զինուորական եղաւ. ու Մարկոս Անտոնիոս Գոլոննա սպարապետին ձեռքին տակ ծառայեց՝ հարաւային քրիստոնեայ ազգաց ու Տաճկաց մէջ յուզուած պատերազմին մէջ, ու Լեփանթոյի հռչակաւոր օրուանը մէջ իր փառաց մասը ունեցաւ. բայց այն փառքը ծանրագնի եղաւ իրեն, որովհետև նոյն պատերազմին մէջ կորսնցուց իր ձախ ձեռքը:

Ստիպուելով զինուորական կեանքը թողուլ, Սերվանթէս Նէապոլսէն նաւ մը մտաւ Սպանիա անցնելու համար. բայց Ալճէրիի հուղկահարք նաւուն վրայ հասնելով գերի տարին զքերթողն: Հոս կը սկսի Սերվանթեսի վարքը այլ և այլ դէպքերով նշանաւոր ըլլալ, և որոնք զինքը վիպասանական ռոմանի մը ճշմարիտ դիւցազնը կ'ընեն: Ա՛լ անկէ ետքը կալանաւոր քերթողը մէկ փափաք մը, մէկ մտածութիւն մը միայն ունի. այսինքն իր ազատութիւնը ձեռք ձգել: Երևակայութիւնը կը սատարէ իր քաջասրտութեանը. ու փախչելու հնարքներ մտածելու դիւրութիւն ունեցող հանճարոյն և փախստեան վտանգները ար-

համարձող քաջասրտութեանն համար՝ իր գըժբաղդութեան ընկերակցացը առաջնորդ կ'ընտրուի, իրեն ձեռքին տակ ունենալով տասներչորս գերի: Նաւարդացի մը, իրեն պէս գերի, կը յաջողի իր տիրոջը պարտէզէն գետնափոր ստորերկրեայ ուղի մը փորել, որ մինչև 'ի ծովեզերը կը հանէ: Բայց ծովն ալ անանցանելի պատուար մըն էր իրենց առջևը: Անոր ալ հնարքը մտածեցին, ու ձեռուըննին ինկած ողորմութեամբը՝ Վիանէ անուն աղքատի մը պարտքը վճարելով, փոխահացան անոր խօսքին վրայ՝ որ իրենց նաւակ մը պիտի գտնէր, որպէս զի այն միջոցով կարենան խալըսիլ: Որոշուած օրը՝ տասներչորս կալանաւորք ստորերկրեայ ճամբէն կ'անցնին, ու ծովուն ափանցը քով կը գտնեն ինքզինքնին: Բայց ընդարձակ հորիզոնին վրայ՝ և ոչ իսկ նաւակի հետք մը կրնան նշմարել: Այլ և այլ օրեր կ'անցընեն հոն բըպատելով և անհանգստութեամբ. վասն զի գիտեն թէ զիրենք փնտռելու ելած են, և գետնափոր տեղէն կը լսեն՝ իրենց 'ի խնդիր պտըտող զինուորաց ոտքերուն ձայնը: Գիշերը՝ անոնց մէջ ամէնէն աւելի քաջասիրտը Սերվանթէս դուրս կ'ելլէ բան մը իմանալու, և իր սովեալ ընկերակցացը ապրուստ մը ճարելու համար: Սակայն նաւակ չկար, և ծովը ուրիշ բան չէր բերեր՝ բայց եթէ նաւերու կտորուանք: Չէին գիտեր թէ արդեօք Վիանէ կորսուեցաւ, թէ գըժեց իրեն երդմանցը. ու յայտնի կը տեսնէին թէ կամ սովէն մեռնելու էր և կամ կրկին անգամ շղթայի զարնուիլ, ու աւելի յամր ու դժնդակագոյն մահ մը ունենալ: Իրիկուն մը՝ երբ ամենուն աչքը ծովուն վրայ սեւեռած էր, և ահա ուրախութեան ձայն մը լսուեցաւ. վասն զի նաւակ մը հանդիպեցաւ աչքերնուն, և Վիանէ զիրենք խալըսելու կու գար: Վայրկեան մը, և ահա իրենց սիրելի ազատու-

Թիւնը պիտի կարող ըլլային ձեռք ձգել. ու այս մտածութիւնը՝ ամենուն աչքէն ուրախութեան արտասուք կը վազցընէր։ Սակայն ընդունայն յոյս. Մաւրիտանացիք տեսան նաւակը, և մէկէն իմաց տուին, և ահա զինուորներով լեցուեցան ծովեզերք. և երբ Վիանէ կը բացուէր դէպ 'ի ծովուն խորը, և անով հետամտից ձեռքէն կը խալըսէր, թշուառ գերիները միւսանգամ կը քաշուէին իրենց ստորերկրեայ ապաստանարանը, որ ալ իրենց գերեզմանը պիտի ըլլար, ու յուսահատ և կատաղի ցաւոց մէջ կ'իյնային։ Այն ընդհանուր տագնապին մէջ՝ Սերվանթէս միայն չէկորսնցուց իր քաջասրտութիւնը, և կը ջանար ազատութեան յոյսը նորէն արթնցընել իր ընկերակցացը սրտին մէջ։ Բայց ինչպէս պիտի կարենային ապրիլ այն տխուր ու մութ բնակութեան մէջ, ուր հազիւ օդ կրնար մտնել. կամ ինչ յոյս կրնային ունենալ Վիանէի վերադարձին, և իրենց վրայ հսկողաց աչալուրջ պահպանութենէն խալըսելու։ Իրեք օր կ'անցնի, և յուսոյ նշոյլ մը չծագէր սրտերնին. մանաւանդ թէ իրենց նեղութիւններն ու վիշտերը ալ աւելի կը ծանրանան վրանին։ Սերվանթէս միայն զիրենք կը խնամէ, կը յորդորէ, կը մխիթարէ ու իրենց սնունդ կը պատրաստէ։

Մէկ օր մը աշխատութենէ յոգնած՝ ուրիշի մը կը յանձնէ իրենց կերակուր հայթհայթելուն հոգը։ Գիշերը կ'անցնի ու առտուան լոյսը կը ծագէ, բայց անիկայ դեռ ետ չի դառնար։ Վերջապէս ոտքի ձայն կը լսուի. անշուշտ ինքը պիտի ըլլայ. բայց դժբաղդաբար մինակ չէ, այլ հետը բազմութիւն զինուորաց, որոնք ստորերկրեայ գետինը ամէն կողմանէ կը պաշարեն։ Ա՛լ ընդունայն, մանաւանդ թէ անկարելի է դիմադարձութիւնը. ու այն խեղճերուն թալկացեալ նիհարութիւնը

տեսնողը, որոնք աշխատանքէ ու անօթութենէ սպառեր էին և հալեր մաշեր, գերեզմանէն ելլող տասնըչորսօրեա դիակի պիտի նմանցընէր զիրենք։ Այս վիճակին մէջ զիրենք Թագաւորին առջևը կը հանեն, որ յանձնառու կ'ըլլայ ներել, միայն թէ իրենք ընտրեն մէջերնէն գլուխ մը. և անիկայ պիտի ըլլայ ամենուն համար վճարողը. «Այդ գլուխը ես եմ, կ'ըսէ Սերվանթէս. խնայէ իմ ընկերացս և զիս միայն սպաննէ»։ Սերվանթեսի դիւցազնական քաջասրտութեանը և ազնուական անձնանուիրութեան վրայ կը զարմանայ բարբարոս Թագաւորը, որ իրեն շնորհք կ'ընէ և միանգամ իր տիրոջը կը յանձնէ։

Ազատութիւնը ձեռք ձգելու նպատակաւ եղած չորս նորանոր հնարքներ ալ պարապը ելան. վերջինին մէջ մտքերնին էր Ալճերին գրաւել։ Թագաւորը ձանձրացած այսպիսի անհանդարտ ու յանդուգն գերի մը քովը պահելէն, Սպանիացիներէն Սերվանթեսի փրկանքը ուզեց. և վրան ունեցած մեծ համարմանն համեմատ՝ ծանր գին մը պահանջեց։ Քերթողին մայրը ունեցածը չունեցածը վաճառեց, բայց գինը չլեցուեցաւ. հարկ եղաւ որ ուրիշ գթասիրտ անձինք ալ օժանդակեն. և անով հինգուկէս տարի գերութենէ ետքը ազատեցաւ Սերվանթէս։ Այն ատեն երեսունըերեք տարուան հասակին մէջ էր։

Մտաւ քերթողն իր հայրենիքը, խեղ զինուորը ու փրկանաւորեալ գերին, աւելի աղքատ վիճակի մէջ, քան ինչ որ անկէ մեկնելուն ատեն. և ոգեպահիկը հայթհայթելու համար ստիպուած մատենագրի կեանք վարելու, որ աւելի դժուարին էր այն ժամանակին մէջ՝ քան թէ այն գերւոյն որ իր ճակտին քրտինքովը օրուան հացը կը վաստըկի։ Բայց իր աչքին առջև ամէն բանէ նախամեծար էր ազատութիւնը։ Մտաց գաղա-

փարներն նոր եռանդ ու զուարթութիւն մը առին, և սիրոյ ազդեցութեան տակ շնչուած հովուական վէպ մը սկսաւ շարադրել Կալաթէա կոչուած. բայց կենաց նոր հանգամանքներէն զբաղած՝ չկրցաւ աւարտել: Ետքը կատակերգութիւն յօրինելու ձեռք զարկաւ, բայց չյաջողեցաւ. Լոփէ տէ Վէկա թատերական յաջողութեանց մենավաճառն տէրն եղած էր. ոչ ոք իր ժամանակակից հայրենակիցներէն կրնար անոր նախանձորդ սեպուելու փառքն ունենալ:

Այս ամէն անյաջողութիւններն տեսնելով Սէրվանթէս, լաւ սեպեց գրաւորական ասպարիզէ քաշուիլ, ու Սեւիլիա քաղաքին մէջ մասնաւոր տէրութեան պաշտօնի մը զբաղեցաւ, չէ թէ հարստանալու՝ այլ անօթութենէն չմեռնելու համար: Քսան տարի վրան անցաւ, առանց իր խօսքն ըսելու. բայց այն քսան տարուան ժամանակը յանօգուտ չանցաւ Սէրվանթէս. այլ իր առանձնութեանը մէջ՝ ամենադէտ աչքովը քննեց իր ժամանակին անձինքը և իրերը: Սակայն զինքն անմահացընելու համար՝ բան մը կը պակսէր. պէտք էր որ գեղի մը վրակեցու՝ անսալով անոր վրայ եղած ամբաստանութեանց՝ երկար ատեն բանտի մը մէջ պահէ զինքը, որպէս զի անով ժամանակ տայ նշանաւոր երկասիրութեան մը յօրինմանը: Այս Մանչ գեղին բանտին մէջ շարագրուած անուանի գործն էր Տօն Գիշոթ:

Սէրվանթէսի գրաւորական նախընծայ երախայրիքը՝ մտադրութեան արժանաւոր բաներ չէին. իր վէպն ու կատակերգութիւնները արդէն երկար ժամանակէ 'ի վեր մոռցուած էին: Միայն տեսակ մը գրուածք, ասպետական վէպեր, ընցուցեր էին գրաւորական ասպարէզը՝ ընտիր ցորեանը փճացընող անպիտան ու վնասակար խոտերու նման: Ուրիշ բան չէր փնտռուեր և ուրիշ

բան չէր կարդացուեր, բայց միայն ասպետական վէպեր. և անոնց յօրինմանը աշխատող մատենագիրք՝ շատ անգամ Թափուր 'ի հանճարոյ, բայց մէկզմէկ գերազանցելու փափաքով ալ վառուած՝ ամէն կարելի չափազանցութիւններ և կարգէ դուրս դէպքեր կը պատմէին։ Հին ասպետութեան միայն յիշատակը մնացած էր՝ Կարոլոս հինգերորդին տխուր ու անողոք ժառանգին իշխանութեանը ժամանակ. և որովհետև օրինակը կը պակսէր, հարկ կ'ըլլար բանի մը չնմանող նկարագիրներու ձեռք զարնել։ Այն ազնուական և մեծ հաստատութիւնը, որ իրաւամբ միջին դարուց փառքը սեպուած էր, այն անխոհական գրիչներէն աւելի վնասակարագոյն Թշնամի չէր կրնար ունենալ, որ կարծես Թէ անոր վրայ ունեցած եռանդնին ուրիշ բանի չէին գործածեր, բայց զայն ծիծաղելի ընելու համար։ Իրենց սիրելի ասպետները չէին Տիւնուա, Լահիր, Քսէնթրէյլ, Լաթրէմոյիլ, Պոյա, և անոնց նման՝ հայրենեաց յաւիտենական պարծանք եղող անձինք. կամ Ռոտրիկ ու Գէոնար Տէքարբոյ դիւցազունքը, որոնք ցայսօր Սպանիոյ փառք են. այլ Ամատիսաններու, Սփլանտիաններու, Տոն Պելիանիսներու նման անձինք, որոնց երևակայեալ քաջագործութիւններն հաշուելու ետևէ էին վիպասանք, ցուրտ և անալի ոճով մը և տաղտուկ իմաստակութեամբ։

Այդպիսի գրուածներուն ընտիր ախորժակի և զգացմանց ըրած վնասները տեսնելով, գրիչը ձեռք առաւ Սերվանթես՝ Թէ զիրենք և Թէ գրուածքնին արհամարհ ու ծիծաղելի ընելու համար. և անկէց է իր խիստ ոճը և դառն լեզուն՝ որոնց համար կը մեղադրուի 'ի բանագիտաց։ Տոն Գիշոթը չէ Թէ ասպետութեան դէմ երգիծանութիւն մըն է, այլ ասպետական վէպերու անաչառ քննադատութիւն մը։

Ո՞վ է Տօն Քիշոթը՝ որուն անունը հասարակ դարձած է ոչ լոկ 'ի Սպանիա, այլ և ընդ ամենայն աշխարհ։ Մանշ գեղէն բարեսիրտ ու պատուաւոր ազնուական մըն է՝ որ իր իննևտասնամեայ նորահաս օրիորդ քեռորդւոյն ու քառասունը անցած ու տանը կառավարութիւնը անոր յանձնած կնկան մը հետ կը բնակի իր աստիճանին ու վիճակին արժանաւոր զգօնամիտ խոհականութեամբ։ Բոլոր տարւոյն մէջ ուրիշ զբաղմունք մը չունենալով այս կարիճ վիճակատէրը՝ իր կենացը մինչև յիսներորդ տարին որսորդութեամբ կ'անցընէ, և ասպետական վէպերու ընթերցմամբը։ Նոյն բաները կեղծիք ու երևակայութեան արգիւնք չեն, այլ բուն ասպետաց կենացը իրական դէպքեր, ուստի և մտացը մէջ կը տպաւորուին այն ամէն տեսարանները, պատերազմունք ու կռիւները՝ զորս ստորագրած են նոյն քերթողք իրենց երկասիրութեանցը մէջ, ու անոնցմով զարմանալի, երջանիկ կամ թշուառ ուզեր են ընել իրենց դիւցազն ու թափառական ասպետները։ Անոնց վրայ զարմանալէն՝ փափաք մը կը զգայ նմանողութեան, ու անոր հետևանք կ'ըլլայ հաստատուն դիտաւորութիւն մը այնպիսի կեանք մը վարելու։

Միտքը որոշելէն ետքը՝ գործադրելու միջոցներուն վրայ կը մտածէ։ Ուստի վար կ'առնէ, կը մաքրէ ու կը շտկտէ տանը մէջ գտնուած մէկ հին զինուորական հագուստ մը՝ որ հարիւր տարիէն 'ի վեր ցորենի շտեմարանին մէջ մնացած կը մաշէր ժանգէն, փոշիէն ու մկներէն։ Միայն սաղաւարտը կը պակսի. զայն ալ հաստ թղթով մը կը ձևացընէ, ու երկաթներով կ'ամրացընէ։ Ախոռին մէջ ալ ոսկր ու կաշի դարձած ձի մը ունի. և այն պիտի ըլլայ նոր Աղեքսանդրին Ցլագլուխը, և Սիտի յաջորդ քաջազին Բաբիեկան։ Զորս օր

յօգնելէն ու երկայն բարակ մտածելէն՝ և այլ և այլ անգամ խորհուրդը և որոշմունքը փոխելէն ետքը թէ ինչ անունով կոչէ իր պատերազմիկ նըժոյգը, վերջապէս կ'որոշէ Հռոսինանդ անունը տալ անոր։ Բայց ասիկայ բաւական չէ. ասպետի մը քով սիրուհի մըն ալ հարկաւոր է. վասն զի ատանկ էր նոյն ժամանակի ասպետաց սովորութիւնը. ուստի ինքն ալ կը գտնէ գէր գեղացի կին մը ու Տուլչինէ տը Թոպոզոյ անունը կու տայ անոր. ինքն ալ իր մկրտութեան Քուիքսանա անունը թողլով, Տոն Գիշոթ կը կոչէ ինքզինքը։

Առջի քաջագործութեան փորձին մէջ՝ որուն ինքզինքը կը պատրաստէ երկար ատեն զինուորելով ու մարմինը հրահանգելով, կը ստիպուի տուն դառնալ ամօթով ու ծեծ կերած. բայց փոխանակ իր չափը հասկընալու, միտքը կը դնէ թէ այն ձախորդութեան պատճառը իրեն ձիադարման մը չունենալն էր։ Իր գեղացիներէն մէկը՝ Սանքոյ Փանսա կոչուած, որկրամոլ ու ծոյլ մարդ մը, որ այնչափ կարճահասակ ու գէր էր՝ որչափ Տոն Գիշոթ երկայն ու նիհար, այն պաշտաման գործը վրան կ'առնու, պայման դնելով որ կղզւոյ մը քաղաքապետ ըլլայ՝ ասպետին տիրապետելու կղզեաց մէկուն։ Այսպէս երկու դիւցազունքը աշխարհակալութեան կ'ելլեն, մէկը իր Հռոսինանդ երիվարին վրայ աշտանակած՝ իսկ միւսը իշու մը վրայ, զոր հազիւ կրցեր էին ձեռք ձգել։ Ինչ որ կրնայ մարդկային երեւակայութիւն մը ենթադրել՝ ամէն տեսակ ու զուարճալի դիպուածներ կու գան իրենց գլուխը, և որոնք բոլոր հետեւանք են ասպետին յիմարութեանը։ Այս յիմարութիւնը այնչափ զօրացած է իր վրայ որ միշտ չեղածը կը տեսնէ, իսկ իրականը ոչ երբէք. « Կը տեսնես, կը հարցնէ իր ընկերակցին, այդ հսկայից լեգէոնը. ամէնքն ալ պիտի մեռնին՝ եթէ

յանդգնին սպասել ինծի. իսկ իրենց ճոխ աւարը քուկդ է »: Սանքոյ կը բանայ իր մեծ աչքերը, կը նկատէ և ուրիշ բան չտեսներ՝ բայց եթէ ջաղացքներ՝ որոնց թևերը կը շարժին 'ի հողմոյ. « Անոնք թևերնին է, որով մեզի կը համարձակին սպառնալ » կ'ըսէ ասպետը: « Անոնք իրենց թեւերն է՝ որով ջաղացքը կը շարժի » կ'ըսէ ընկերը: Վայրկեան մը ետքը դիւցազնը և իր ընկերը՝ կիսամեռ փոշիներու մէջ կ'իյնան կը թաւալին. « Արդեօք դիւցազն հսկանե՞րն են » կը հարցնէ ընկերը՝ իր տէրը վերցնելով. « Անշուշտ, պատասխան կու տայ ասպետը. բայց կախարդ մը՝ զիրենք ջաղացքներու փոխեց, որպէս զի անոնց յաղթական ըլլալու փառքը ինծմէ վերցնէ »:

Այնչափ է Տոն Գիշոթին յիմարութիւնը, որ այս աշխարհիս մէջ հանդիպած ամէն բան չուզեր ու չկրնար տեսնել՝ բայց եթէ իր կարծեաց և համոզման հատուածակողմ ապակիովը: Այսպէս երբ կը տեսնէ երկու խեղճ գեղացիներ որ իրենց ջորիներուն վրայ հեծած՝ հանդարտութեամբ ճամբանին առաջ կ'երթան, ու ետևնէն կառք մը՝ յորում երիտասարդ կին մը նստած է, իրեն աչքին երկու խաբեբաներ են՝ որ իշխանուհի մը յափշտակեր ու հետերնին կը փախցնեն: Ճամբուն վրայ պանդոկի մը կը հանդիպին. և թէպէտ ծառան ամէն ջանք կ'ընէ զինքն համոզելու թէ անիկայ պանդոկ մըն է, բայց Տոն Գիշոթ միտքը կը դնէ թէ իշխանական բերդ մըն է, պանդոկապետը մեծազգի մը, անոր կինը ազնուազգի տիկին մը, ու իրենց աղախինը՝ շնորհալի օրիորդ մը: Հոն ջորեպաններ կը հանդիպին. ու Տոն Գիշոթ տեսնելով որ զինքը արժանաւոր կերպով մը չեն մեծարեր, աղէկ ծեծ մը կը քաշէ ամենուն որպէս զի անկէ ետքը սորվին թէ ինչպէս վարուելու է իրեն նման թափառական ասպետի մը հետ.

«Ի՞նչ ըսել է Թափառական ասպետ մը» կը հարցընէ աղախինը Սանքէզի։ — «Չե՞ս գիտեր թէ ինչ ըսել է... Թափառական ասպետ մը ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ համառօտիւ երկու խօսքով հասկըցընելու համար, մարդ մը որ մէկ վայրկեանի մէջ կրնայ կայսր ալ ըլլալ կամ աղէկ ծեծ մը ուտել»։ Եւ յիրաւի, այնպիսի վիճակի մը մէջ ալ է Տոն Գիշոթ ասպետը, որուն քաջագործութեանց հետեւանքն միշտ աղէտալի են իրեն համար, և ամէն անգամ գանակոծ կ'ըլլայ՝ երբ կ'ուզէ ուրիշի վրայ իր իշխանութիւնը բանեցընել։

Սակայն ամենեւին չըքանիր Տոն Գիշոթ. բանով մը եւս չկենար և ոչ ալ կը խրատուի։ Ուստի չըյօգնիր աշխարհակալութիւններ փնտռելէն, ինչպէս Սանքոյ ալ իրմէ խոստացուած կղզւոյն իշխանութիւնը. և վերջապէս դուքս մը ու դքսուհի իրենց զուարճութեանը նիւթ կ'ընեն ասպետին յիմարութիւնը ու իր խեղճ ընկերակցին փառասիրութիւնը։

Որչափ ալ զուարճալի ոճով մը գրուած է այս վիպասանութիւնը, սակայն հեղինակը գոհ եղած չէ անօգուտ զբօսանք մը հայթհայթել իր ընթերցողաց, այլ ընտիր և առողջ բարոյականի մը շտեմարան ընել այն երկասիրութիւնը։ Անոր համար կը տեսնենք որ Տոն Գիշոթի և Սանքոյի մէջ եղած տրամախօսութեանց ուզեր է այնպիսի ոճ մը տալ՝ որ իրենց կարծեցեալ յիմարութեանը մէջ ալ՝ ճշմարիտ և զգօն իմաստութեան մը ճաշակէն զուրկ չէ. մանաւանդ երբ ուզենանք նկատել իր նպատակն. որ ինչպէս առաջ ալ յիշատակեցինք, իր ժամանակը խրատել և բռնացած թերութիւններն ուղղել է։

Սերվանթէս մեռաւ 1616ին, վաթսունեւօթը տարուան հասակին. մոռցուած, աղքատ ու անծանօթ վիճակի մը մէջ։ Բայց ինքն հայրենա-

կցայ այս մտացութիւնն ու արհամարհանքը բանի տեղ չէր դրած, վստահ ըլլալով անշուշտ ապագայ դարուց ողջամիտ դատաստանին վրայ, որն որ Նշանաւոր քերթուածոց կարգը պիտի դասէր անոր Տոն Գիշոթ վիպասանութիւնն ալ։

Իրեն ժամանակակից է Լոփէ տէ Վէկա։

Թատերական արուեստի մէջ Սերվանթեսի նախանձորդը, և որ զինքը պիտի մերժեր թատերաբեմից վրայէն, Լոփէ տէ Վէկա Քարփիոյ՝ իրմէն տասնըհինգ տարի ետքը ծնած է (1562), աղքատ՝ բայց ազնուատոհմ գերդաստանէ։ Իր նախնական դաստիարակութիւնը և ուսումը Աւիլայի Հերոնիմոս Մանրիկ եպիսկոպոսին ձեռքին տակ ընդունած, ու ետքն ալ անոր քով ծառայութեան մտած է։ Ատեն անցնելէն ետքը Ալբայի դուքսը իրեն քարտուղար առաւ զինքը. բայց այն նոր զբաղմունքը իրեն համար արգելք մը չէր՝ իր սիրելի բանաստեղծական ուսմանց պարապելու։ Նոյն ատենն էր որ օրիորդի մը վրայ սէր ձգեց, ու անոր հետ ամուսնացաւ. բայց այն ամուսնութիւնը զինքը երջանիկ չկրցաւ ընել, ինչպէս ինքն իսկ կը վկայէ. «Մանրիկ եպիսկոպոսին քով դաստիարակուած՝ երբ քահանայ ըլլալու կը պատրաստուէի, սիրահարութեան մը պատրանքին մէջ ինկայ։ Կնոջ մը աչքերը զիս կուրացուցին, ու իրեն փեսայ եղայ։ Աստուած ներողամիտ ըլլայ իրեն. բայց այսպիսի մեծ դժբաղդութենէ մը ետքը գլխուս եկածները՝ ոչինչ բաներ կրնան սեպուիլ»։

Մենամարտութեան մը պատճառաւ ստիպուեցաւ հայրենիքը թողուլ. «Իմ երիտասարդ հասակիս մէջ, կ'ըսէ, հեռացայ ծնողքէս ու հայրենիքէս. պատերազմական կենաց վշտերուն դիմացայ. օտար թագաւորութիւններ անցնելով՝ գրիչը չգործածած՝ ստիպուեցայ սուրս բանեցը-

նել»։ Մադրիտ դառնալով այրի մնաց, ու այլ և այլ գորովալիր եղերերգութիւններ շարադրեց իր ամուսնոյն վրայ։ Վերջը ցաւը սփոփելու համար՝ կրկին զինուորական ծառայութեան մէջ մտաւ, երբոր Փիլիպպոս Բ Թագաւորը անյաղթելի կո֊չուած նաւատորմիղովը կ'ուզէր Մ. Սթուարթէն վրէժն առնել և իր իշխանութեանը հպատակե֊ցնել զԱնգղիա։ Պատմութենէ գիտենք թէ ինչ վախճան ունեցաւ այն արշաւանքը. յորում Լո֊փէ կորսնցուց իր մէկ եղբայրը, և ուր քեր֊թուած մը շարադրեց Գեղեցկութիւն Անժելիքայի կոչուած, որն որ խեղճ նմանութիւն մը և անար֊ժան շարայարութիւն է Արիոսթոյի Ռոլանտ մո֊լեգին քերթութեանը։ Իրաւ է որ գրած ատենը՝ ինչպէս ինքն ալ կը վկայէ «ալեաց մռնչիւնը կը լսէր, փոխանակ գետոց ու առուակաց հեզահոս խոխոջանացը, բոցակէզ վառօդին մուխը՝ կը յիշե֊ցնէր քերթողին ծաղկանց անուշահոտութիւնը, փոխանակ Թռչնոց քաղցրաձայն երգերուն, հրա֊զինուց թնդիւնը կը լսէր, և փոխանակ ծառոց, ծաղկանց և կանաչազարդ մարգագետիններու՝ կը տեսնէր կայմեր, առագաստներ ու պարաններ»։ Փիլիպպոս Բ յաղթուելով Լոփէ դարձաւ 'ի Մադրիտ, և զինուորական կեանքը ձգելով, բո֊լորովին ինքզինքը թատերական քերթութեանց տուաւ։ Իր ստացած յաջողութիւններն այնչափ բազմաթիւ և փառաւոր եղան՝ որ Սերվանթէս չկարենալով հետը 'ի պայքար մտնել, հարկ եղաւ որ անոր տեղիք տայ։ Տոն Գիշոթի հեղինակն՝ ան֊ձամբ կը խոստովանի զայս, և որ մեծ պատիւ կ'ը֊նէ իր բարուց անկեղծութեանը. «Բնութեան հրաշալիքն, կ'ըսէ, մեծն Լոփէ տէ Վէկա՝ թա֊տերական գաւազանին տիրեց. իրեն իշխանու֊թեան հնազանդեցուց ամէն գերասանները, և լե֊ցուց զաշխարհ իր գրուածներովը որոնք անձոյ գե֊

զեցկութեան հետ կը միացընէին՝ նիւթերու գեղեցիկ ընտրութիւն, և զուարթութեանց մէջ ճարտարխօսութիւն։ Այնչափ շատ բան գրեց՝ որ ամէնը մէկէն ասոր հազար թերթ կը կազմէին, գրեթէ ութըհարիւր կտոր քերթուած։ Այս թիւը անհաւատալի կ'երևնայ՝ եթէ իմ վկայութիւնս չըլլար որ անոնց ամենուն ներկայացուցումը աչքովս տեսայ։ Իր բոլոր նախանձորդքը՝ ամէնքը մէկտեղ այնչափ բան գրած չեն, որչափ ինքը միայն »։

Կարգէ դուրս ու զարմանալի էր Լոփէ տէ Վէկայի գրելու դիւրութիւնը. ինչուան հազար երկու հարիւր տող ոտանաւոր կը գրէր մէկ օրուան մէջ. առտուան սկսած կատակերգութիւնը՝ իրիկուան կը լմընցընէր, և գրադիրք չէին կրնար այնչափ արագութեամբ գաղափարել՝ որով ինքը կը շարագրէր։ Վերջապէս՝ առանց համրելու իր ուրիշ բանաստեղծութիւնները, որո՛նք քանիմէկ մեծ հատորներու մէջ ժողվուած են, իր կենսագիրքը կ'աւանդեն թէ երկու հազար երկու հարիւր թատերական քերթուածներ շարադրած ըլլայ. այսինքն հազար ութը հարիւր կատակերգութիւն, և չորս հարիւր կրօնական տաղերգութիւններ (autos sacramentales)։

Տարակոյս չկայ որ բանասիրութիւնը և գեղեցիկ դպրութիւնք այնչափ ախորժանօք չեն կրնար նկատել այդպիսի երևակայութեան մը արդիւնք և զարմանալի դիւրութեան արգասիք գրուածներ։ Ինչպէս բնութեան գործերուն մէջ՝ նոյնը կը տեսնենք նաև մտաւոր երկասիրութեանց վըրայ։ Մէկ եղանակի մէջ ծնող ու բարգաւաճող բուսոց՝ մերձաւոր միւս եղանակ մը կը տեսնէ անոնց արագահաս մահը, մինչդեռ կաղնին՝ որ տարիներու կարօտ է աճելու համար, դարեր անցնելէն ետքն ալ իր չորս կողմի թուփերը հո-

Digitized by Google

վանեաւը կը ծածկէ։ Եւ ինչ օգուտ է Վէկայի այնչափ բազմաթիւ երկասիրութիւններէն, երբ այսօր հազիւ հինգ վեց հատ կրնանք գտնել անոնց մէջէն՝ զորս կարենանք օգտակար կերպով ընթեռնուլ. ուստի և ուսումնական աշխարհը կրնայ իրաւամբք պահանջել՝ որ փոխանակ գրուածոցը թիւը շատցընելու՝ անոնց կատարելութեանը յոգնեցընէր իր հանճարը, և՛ ասանկով մեծ ծառայութիւն մը մատուցած կ՚ըլլար թէ իր համբաւոյն փառացն և թէ դպրութեանց։

Երեք տեսակ կատակերգութեան կամ տաղերգութեան կը նկատենք Լոփէ տէ Վէկայի թատերական քերթութեանց մէջ. և ասոնք յատուկ են ընդհանրապէս ամէն սպանիական թատերախաղից. այսինքն՝ դիւցազնական կատակերգութիւններ, աստուածային կատակերգութիւնք և խառն։ Առջի տեսակին կը վերաբերին անոնք ամէնքը որոց նիւթը պատմական կամ դիցաբանական է. աստուածային կոչուածները՝ որոց վարքերը և ուրիշ հոգևորական հանդէսներ կը ներկայացընեն. իսկ երրորդ տեսակին կը վերաբերին՝ որոնք սպանիական ուրիշ անուամբ ալ՝ դափա-ձանի ու սրոյ կատակերգութիւնք ալ կը կոչուին, և ընդհանրապէս ասպետական հոգւին, կիրքերը և սովորութիւնները դուրս ցատքեցընելու համար սահմանուած են։

Անուանի բանաստեղծն Շլէկէլ գերմանացի՝ սպանիական թատերական քերթութեան վրայ խօսելով, կը զրուցէ. «Եթէ սպանիական թատրը միայն Լոփէի և իրեն ժամանակակից հռչակաւոր անձանց գրուածքներուն ներկայութիւնն ըլլար, ինչպէս Կուիլհեմ տէ Գասթրոյի, Մոնթալպանի, Մոլինայի, Մաթոս Ֆրակոզոյի, և այլն, ընդարձակ տեսութիւններ և յաջող յարմարութիւններ պիտի նկատէինք՝ բայց ոչ թատերական

արուեստին կատարելագործութիւնը։ Վերջապէս երեւցաւ Տոն Փետրոյ Գալտերոն տէ լա Պարքա, Լոփէ տէ Վէկայի նման արգասաւոր հանճար մը ու աշխատասէր գրիչ մը, բայց ուրիշ կերպով բանաստեղծ. վերջապէս մեծ բանաստեղծ մը՝ եթէ երբեք այս անուան արժանաւոր անձ մը կըրնայ գտնուիլ։ Իր վրայ կը նորոգուին, և շատ գերագոյն կերպով, եռանդ յուզելու կարողութիւն, թատերաբեմի վրայ տիրապետութիւն, և համառօտիւ՝ ամէն բան մէկէն ըսելու համար, բնութեան սքանչելիք։ Գալտերոնի կենաց հասակը զուգաթիւ կ'երթայ եօթնևտասներորդ դարուն հետ (1600ին ծնած էր). երբ Սէրվանթէս մեռաւ՝ ինք տասնըվեց տարուան էր, Լոփէի մահուան ատենն ալ երեսունըհինգ տարուան, ու անոր վրայ կէս դար յերկարակեաց եղաւ։ Գալտերոնի կենսագիրը կ'աւանդէ թէ հարիւր քսան թատերական քերթուած շարագրած ըլլայ. հարիւր կտոր՝ սրբազան նիւթերու վրայ, նոյնչափ զաւեշտներ, և ուրիշ բազմաթիւ թատերաց կերպարութեանը վերաբերեալ նիւթերու բանաստեղծութիւններ։ Եւ որովհետև բոլորովին անոնց զբաղեցաւ տասնըչորս տարուընէն մինչև կենացը ութսունևմէկ տարուան հասակը, յորում մեռաւ, իր գրուածները ընդարձակ մէջոցի մը վրայ կը բաժնուէին, և Լոփէի մատենագրական գահավիժութիւնը չկրնար իրեն ընծայուիլ։ Ժամանակ ունեցաւ իր նիւթոցը վրայ խորհելու. բայց իր արուեստին հաստատուն կիրառութեամբը՝ մեծ դիւրութիւն մը ունեցեր էր 'ի գործադրութեան։

«Գրեթէ համրանք չունեցող գրուածներուն մէջ՝ չես կրնար մէկը գտնել որ առանց մտածութեան կամ վերիվերանց գրուածք մը ըլլայ. այլ անոնք ամէնքը մեծ վարպետի մը խորունկ տեսութեանց կնիքը վրանին կը կրեն... Իրմէն

առաջ եղողներուն կատարեալ սե՛պածն ու հռչակածը՝ իրեն համար բոլորովին թերի էր և անկատար, ու նոր հետազօտութեանց և քննութեանց կարօտ. վասն զի եղածովը չէր կրնար գոհ ըլլալ՝ երբ զանոնք իրեն մտածութեանցն ազնուականութեան և աշխոյժ եռանդեան հետ կը բաղդատէր: Անկէց է որ թարգմանութեանցը մէջ շատ անգամ կը կրկնէ նկարագրութիւններն, բաղդատութիւններն ու ինչուան երբեմն նաև իրաց վիճակը. թէպէտև այնչափ էր իր մտաց հարստութիւնը որ չէ թէ ուրիշներէն, այլ և ոչ ինքիրմէ փոխ առնելու կարօտութիւն ունէր: Թատերական արդիւնքն՝ իր առջի նպատակն է. և այդ մտածութիւնն է իր հանճարը ոգեւորող ու անոր արգասաւորութիւն տուող: Չեմ ճանչնար ուրիշ քերթող մը՝ որ իրեն հաւասար կարող եղած ըլլայ բանաստեղծական գործերով պաճուճել մեծամեծ նիւթերը, որոնք մեծ ազդեցութիւն մը ընելով մեր զգացմանցը վրայ՝ փոխադրեն մեր սիրտը ինչուան եթերական գաւառներու մէջ»:

Այսպէս կը խօսի Շլէկէլ: Բայց եթէ կարծեացը յամենայնի համամիտ չենք գտներ ուրիշ բանագէտ մը, զանուանին Սիսմոնտի իտալացի, որ շարադրած Հարաւային Եւրոպիոյ մատենագրական պատմութեան մէջ սաստիկ կը քննադատէ զԳալտէրոն:

«Գալտէրոն, կ՚ըսէ, թէպէտև բնութենէ գեղեցիկ հանճարոյ մը և երևակայութեան վիճակեալ, սակայն իր դարուն մարդը կ՚երևնայ ինծի. Փիլիպպոս չորրորդի խեղճ ժամանակաց մարդը: Երբ ազգ մը կ՚աւրուի, երբ կը կորանցընէ զայն՝ որով յարգի էր, ա՛լ աչքին առջևէն ճշմարիտ մեծութեան և ճշմարիտ առաքինութեան օրինակները կ՚անհետանան. և կարծելով զանոնք գործածել՝ չափազանցութեանց մէջ կ՚իյնայ: Ասիկայ է ինծի համար Գալտէրոնի հոգւոյն պակասութիւ-

թիւնը. արուեստին ամէն մասին մէջ՝ նպատակէն անդին կ'անցնի։ Ճշմարտութիւնը անծանօթ է իրեն, և գործածած գաղափարականն (ideal) ալ անկէ բոլորովին կը հեռու կը մնայ... Իր թատերախաղերը մէջ՝ եթէ բարքերը ամենևին սխալ կերպարանքի մը տակ ծածկուած են, առաւելագոյն օրինակաւ մը լեզուն։ Սպանիացիք իրենց Արաբացւոց հետ ունեցած հաղորդակցութենէն առած են՝ քաղցրանուագն փոխաբերական այլաբանութիւններ և նկարագրութիւններ. բայց Գալտէրոնի գործածածը արևելեան չէ. այլ բոլորովին իրեն յատուկ. վասն զի ինչուան հոն կ'անցնի, ուր իր նախորդները չէին համարձակած։ Եթէ իր երևակայութիւնը՝ գեղեցիկ նկարագրութիւն մը կը թելադրէ իրեն, ամբողջ երես մը անոր կը նուիրէ ու ձեռքէ չձգեր ինչուան որ զքեզ յոգնեցընէ։ Բաղդատութիւն բաղդատութեան հետ կը խառնէ, և այնչափ ու այնպիսի գոյներով զանիկայ կը ծանրացընէ՝ որ ալ անոր ձևը կը կորսուի։ Յաւէտ՝ այնպիսի բանաստեղծական լեզու մը կու տայ, այնպիսի անակնկալ նկարագիրներ, որ կը սկսիս չզատել անոր վրայ որ այնպիսի հնարքներ ու գիւտեր կը փնտռէ իր ցաւը քեզի հասկցընելու և բացատրելու համար... Յայտնի կը տեսնուի Գալտէրոնի վրայ հանճարոյ այն հիւանդութիւնը՝ որ իր ատենն ունեցած է ամէն ազգաց մատենագրութեանը մէջ, և նշան է գեղեցիկ ախորժակաց կորսուելուն։ Այս ախտը սկսած է 'ի Հռոմ Լուկանոսի հետ, յԻտալիա՝ վեշտասաներորդ դարուն մատենագրաց (seicentisti) ժամանակ, 'ի Գաղղիա Ռամպույէի օթեանը, և յԱնգղիա՝ Կարոլոս երկրորդի թագաւորութեան օրով. և ամէն դարերը կը միաձայնին 'ի դատապարտել զանոնք՝ իբրև աւրուած ախորժակ»։

Digitized by Google

Այսպէս երկու նշանաւոր բանադատք բոլորովին իրարու հակառակ դատաստան կ'ընեն Գալտէրոնի գրուածոց վրայ, զորս եթէ ուզենանք միաբանել, հարկ է խոստովանիլ թէ այլ և այլ ու զանազան է գեղեցկին գաղափարը՝ նաև ընտիր ու գերագոյն հանճարներու և բանադատից քով. սակայն անով ալ հեղինակին արդիւնքը ոչ իր արժանիքէն վեր կը բարձրանայ, և ոչ ալ բոլորովին կը նուաստանայ: Ասանկ հասկընալու է, ինչպէս շատերու, նաև Գալտէրոնի համար ալ:

ԺԵ.

ԱՆԳՂԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԶ ԴԱՐԷՆ ԺԷը ԱՆՑՔ)

ՄԱՐԼՈՈՒ, ՊԷՆ ՃՈՆՍԸՆ, ՇԷՅՔՍԲԻՐ

Անգղիական դպրութեանց վեշտասաներորդ-դարուն վերջերը և եօթնևտասներորդին սկզբնաւորելուն ունեցած մատենագրական պատմութիւնը չըրած, յորում գլխաւոր և մեր մասնաւոր մտադրութեանն արժանաւոր երեք անձինք կը ներկայանան, Մարլոու, Պէն Ճոնսըն և Շէյքսբիր, հարկ է որ անոր մանկութեան և նախընթաց ճաշակաց համառօտ նկարագիրն ընենք։ Եւ նախ, ինչպէս գաղղիացի, գերմանական, սպանիացի և իտալական լեզուաց կազմութեանը վրայ, ասանկ ալ քանի մը խօսք զրուցենք անգղիական լեզուին համար, որ այնպիսի մեծ և գեղեցիկ գրուածներ երևցուց։ Այսպէս կերպով մը բուն քարահանքին մէջ նկատած կ'ըլլանք մարմարիոնին բնութիւնը, քանի որ ճարտար արուեստագիտին ձեռքին տակ գեղեցիկ արձան մը եղած չէ։

Ովկիան՝ որ այնպիսի ահաւոր պատուարով մը կը պատէ զԱնգղիա, կարող չէ եղած պաշտպա-

Digitized by Google

յօդնելէն ու երկայն բարակ մտածելէն՝ և այլ և այլ անգամ խորհուրդը և որոշմունքը փոխելէն ետքը թէ ինչ անունով կոչէ իր պատերազմիկ նըժոյգը, վերջապէս կ'որոշէ Ռոսինանդ անունը տալ անոր: Բայց ասիկայ բաւական չէ. ասպետի մը քով սիրուհի մըն ալ հարկաւոր է. վասն զի ասանկ էր նոյն ժամանակի ասպետաց սովորութիւնը. ուստի ինքն ալ կը գտնէ գէր գեղացի կին մը ու Տուլչինէ տի Թոպոզոյ անունը կու տայ անոր. ինքն ալ իր մկրտութեան Քուիքսանա անունը թողլով, Տոն Գիշոթ կը կոչէ ինքզինքը:

Առջի քաջագործութեան փորձին մէջ՝ որուն ինքզինքը կը պատրաստէ երկար ատեն զինուորելով ու մարմինը հրահանգելով, կը ստիպուի տուն դառնալ ամօթով ու ծեծ կերած. բայց փոխանակ իր չափը հասկընալու, միտքը կը դնէ թէ այն ձախորդութեան պատճառը իրեն ձիագարման մը չունենալն էր: Իր գեղացիներէն մէկը՝ Սանքոյ Փանսա կոչուած, որկրամոլ ու ծոյլ մարդ մը, որ այնչափ կարճահասակ ու գէր էր՝ որչափ Տոն Գիշոթ երկայն ու նիհար, այն պաշտօնին գործը վրան կ'առնու, պայման դնելով որ կղզւոյ մը քաղաքապետ ըլլայ՝ ասպետին տիրապետելու կղզեաց մէկուն: Այսպէս երկու գիւղացունքը աշխարհակալութեան կ'ելլեն, մէկը իր Ռոսինանդ երիվարին վրայ աշտանակած՝ իսկ միւսը իշու մը վրայ, զոր հազիւ կրցեր էին ձեռք ձգել: Ինչ որ կընայ մարդկային երևակայութիւն մը ենթադրել՝ ամէն տեսակ ու զուարճալի դիպուածներ կու գան իրենց գլուխը, և որոնք բոլոր հետևանք են ասպետին յիմարութեանը: Այս յիմարութիւնը այնչափ զօրացած է իր վրայ որ միշտ չեղածը կը տեսնէ, իսկ իրականը ոչ երբէք. « Կը տեսնես, կը հարցընէ իր ընկերակցին, այդ հսկայից լեգէոնը. ամէնքն ալ պիտի մեռնին՝ եթէ

յանդգնին սպառնել ինծի. իսկ իրենց ձախ աւարը քուկդ է »: Սանչոյ կը բանայ իր մեծ աչքերը, կը նկատէ և ուրիշ բան չտեսներ՝ բայց եթէ ջաղացքներ՝ որոնց թեւերը կը շարժին 'ի հողմոյ. « Անոնք թեւերնին է, որով մեզի կը համարձակին սպառնալ » կ'ըսէ ասպետը: « Անոնք իրենց թեւերն է՝ որով ջաղացքը կը շարժի » կ'ըսէ ընկերը: Վայրկեան մը ետքը դիւցազնը և իր ընկերը՝ կիսամեռ փոշիներու մէջ կ'իյնան կը թաւալին. « Արգեօք դիւցազն հսկաներն են » կը հարցընէ ընկերը՝ իր ոտքը վերցընելով. « Անշուշտ, պատասխան կու տայ ասպետը. բայց կախարդ մը՝ զիրենք ջաղացքներու փոխեց, որպէս զի անոնց յաղթական ըլլալու փառքը ինծմէ վերցընէ »:

Այնչափ է Տոն Գիշոթին յիմարութիւնը, որ այս աշխարհիս մէջ հանդիպած ամէն բան չուզեր ու չկրնար տեսնել՝ բայց եթէ իր կարծեաց և համոզման հատուածակողմ ապակիովը: Այսպէս երբ կը տեսնէ երկու խեղճ գեղացիներ որ իրենց ջորիներուն վրայ հեծած՝ հանդարտութեամբ ճամբանին առաջ կ'երթան, ու ետեւնէն կառք մը՝ յորում երիտասարդ կին մը նստած է, իրեն աչքին երկու խաբեբաներ են՝ որ իշխանուհի մը յափշտակեր ու հետերնին կը փախցընեն: Ճամբուն վրայ պանդոկի մը կը հանդիպին. և թէպէտ ծառան ամէն ջանք կ'ընէ զինքն համոզելու թէ անիկայ պանդոկ մըն է, բայց Տոն Գիշոթ միտքը կը դնէ թէ իշխանական բերդ մըն է, պանդոկապետը մեծազգի մը, անոր կինը ազնուազգի տիկին մը, ու իրենց աղախինը՝ շնորհալի օրիորդ մը: Հոն ջորեպաններ կը հանդիպին. ու Տոն Գիշոթ տեսնելով որ զինքը արժանաւոր կերպով մը չեն մեծարեր, աղէկ ծեծ մը կը քաշէ ամենուն որպէս զի անկէ ետքը սորվին թէ ինչպէս վարուելու է իրեն նման թափառական ասպետի մը հետ.

Digitized by Google

«Ի՞նչ ըսել է Թափառական ասպետ մը» կը հարցընէ աղախինը Սանչէզի։ — «Չես գիտեր թէ ինչ ըսել է... Թափառական ասպետ մը ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ համառօտիւ երկու խօսքով հասկըցընելու համար, մարդ մը որ մէկ վայրկեանի մէջ կրնայ կայսր ալ ըլլալ կամ աղէկ ծեծ մը ուտել»։ Եւ յիրաւի, այնպիսի վիճակի մը մէջ ալ է Տոն Գիշոթ ասպետը, որուն քաջագործութեանց հետեւանքն միշտ աղէտալի են իրեն համար, և ամէն անգամ գանակոծ կ'ըլլայ՝ երբ կ'ուզէ ուրիշի վրայ իր իշխանութիւնը բանեցընել։

Սակայն ամենեւին չըքանիր Տոն Գիշոթ. բանով մը եւս չկենար և ոչ ալ կը խրատուի։ Ուստի չըյօգնիր աշխարհականութիւններ փնտռելէն, ինչպէս Սանչոյ ալ իրմէ խոստացուած կղզւոյն իշխանութիւնը. և վերջապէս դուքս մը ու դքսուհի իրենց զուարճութեանը նիւթ կ'ընեն ասպետին յիմարութիւնը ու իր խեղճ ընկերակցին փառասիրութիւնը։

Որչափ ալ զուարճալի ոճով մը գրուած է այս վիպասանութիւնը, սակայն հեղինակը գոհ եղած չէ անօգուտ զբօսանք մը հայթհայթել իր ընթերցողաց, այլ ըմտիր և առողջ բարոյականի մը շտեմարան ընել այն երկասիրութիւնը։ Անոր համար կը տեսնենք որ Տոն Գիշոթի և Սանչոյի մէջ եղած տրամախօսութեանց ուզեր է այնպիսի ոճ մը տալ՝ որ իրենց կարծեցեալ յիմարութեանը մէջ ալ՝ ճշմարիտ և զգօն իմաստութեան մը ճաշակէն զուրկ չէ. մանաւանդ երբ ուզենանք նկատել իր նպատակն. որ ինչպէս առաջ ալ յիշատակեցինք, իր ժամանակը խրատել և բռնացած թերութիւններն ուղղել է։

Սերվանթէս մեռաւ 1616ին, վաթսունեւօթը տարուան հասակին. մոռցուած, աղքատ ու անծանօթ վիճակի մը մէջ։ Բայց ինքն հայրենա-

կցած այս մտաւորութիւնն ու արհամարհանքը բանի տեղ չէր դրած, վստահ ըլլալով անշուշտ ապագայ դարուց ողջամիտ դատաստանին վրայ, որն որ նշանաւոր քերթուածոց կարգը պիտի դասէր անոր Տոն Գիշոթ վիպասանութիւնն ալ։

Իրեն ժամանակակից է Լոփէ տէ Վէկա։

Թատերական արուեստի մէջ Սերվանթեսի նախանձորդը, և որ զինքը պիտի մերժէր թատերաբեմէն վտարէն, Լոփէ տէ Վէկա Քարփիոյ՝ իրմէն տասնըհինգ տարի ետքը ծնած է (1562), աղքատ՝ բայց ազնուատոհմ գերդաստանէ։ Իր նախնական դաստիարակութիւնը և ուսումը Աւիլայի Հերոնիմոս Մանրիկ եպիսկոպոսին ձեռքին տակ ընդունած, ու եղբն ալ անոր քով ծառայութեան մտած է։ Ատեն անցնելէն ետքը Ալբայի դուքսը իրեն քարտուղար առաւ զինքը. բայց այն նոր զբաղմունքը իրեն համար արգելք մը չէր՝ իր սիրելի բանաստեղծական ուսմանց պարապելու։ Նոյն ատենն էր որ օրիորդի մը վրայ սէր ձգեց, ու անոր հետ ամուսնացաւ. բայց այն ամուսնութիւնը զինքը երջանիկ չկրցաւ ընել, ինչպէս ինքն իսկ կը վկայէ. «Մանրիկ եպիսկոպոսին քով դաստիարակուած՝ երբ քահանայ ըլլալու կը պատրաստուէի, սիրահարութեան մը պատրանքին մէջ ինկայ։ Կնոջ մը աչքերը զիս կուրացուցին, ու իրեն փեսայ եղայ։ Աստուած ներողամիտ ըլլայ իրեն. բայց այսպիսի մեծ դժբաղդութենէ մը ետքը գլխուս եկածները՝ ոչինչ բաներ կրնան սեպուիլ»։

Մենամարտութեան մը պատճառաւ ստիպուեցաւ հայրենիքը թողուլ. «Իմ երիտասարդ հասակիս մէջ, կ՚ըսէ, հեռացայ ծնողքէս ու հայրենիքէս. պատերազմական կենաց վշտերուն դիմացայ. օտար թագաւորութիւններ անցնելով՝ գրիչը չգործածած՝ ստիպուեցայ սուրս բանեցը-

նել»։ Մադրիտ դառնալով այլուր մնաց, ու այլ և այլ գործավարի եղերերգութիւններ շարագրեց իր ամուսնոյն վրայ։ Վերջը ցաւը սփոփելու համար՝ կրկին զինուորական ծառայութեան մէջ մտաւ, երբոր Փիլիպպոս Բ Թագաւորը անյաղթելի կոչուած նաւատորմիղովը կ՚ուզէր Մ. Սթուարթէն վրէժն առնուլ և իր իշխանութեանը հպատակեցընել զԱնգղիա։ Պատմութենէ գիտենք թէ ինչ վախճան ունեցաւ այն արշաւանքը. յորում Լոփէ կորսնցուց իր մէկ եղբայրը, և ուր քերթուած մը շարագրեց Գեղեցկութիւն Անճելիքայի կոչուած, որն որ խեղճ նմանութիւն մը և անարժան շարայարութիւն է Արիոսթոյի Ռոլանտ մոլեգնին քերթութեանը։ Իրաւ է որ գրած ատենը՝ ինչպէս ինքն ալ կը վկայէ «ալեաց մռնչիւնը կը լսէր, փոխանակ գետոց ու առուակաց հեզասահ խոխոջանացը, բոցակէզ վառօդին մուխը՝ կը յիշեցընէր քերթողին ծաղկանց անուշահոտութիւնը, փոխանակ թռչնոց քաղցրաձայն երգերուն, հրազինուց թնդիւնը կը լսէր, և փոխանակ ծառոց, ծաղկանց և կանաչազարդ մարգագետիններու՝ կը տեսնէր կայմեր, առագաստներ ու պարաններ»։ Փիլիպպոս Բ յաղթուելով Լոփէ դարձաւ ՚ի Մադրիտ, և զինուորական կեանքը ձգելով, բոլորովին ինքզինքը թատերական քերթութեանց տուաւ։ Իր առաջած յաջողութիւններն այնչափ բազմաթիւ և փառաւոր եղան՝ որ Սերվանթէս չկարենալով հետը ՚ի պայքար մտնել, հարկ եղաւ որ անոր տեղիք տայ։ Տոն Գիշոթի հեղինակն՝ անձամբ կը խոստովանի զայս, և որ մեծ պատիւ կ՚ընէ իր բարուց անկեղծութեանը. «Բնութեան հրաշալիքն, կ՚ըսէ, մեծն Լոփէ տէ Վէկա՝ թատերական գաւազանին տիրեց. իրեն իշխանութեան հնազանդեցուց ամէն դերասանները, և լեցուց զաշխարհ իր գրուածներովը որոնք ոճոյ գե-

Digitized by Google

ղեցկութեան հետ կը միացընէին՝ նիւթերու գեղեցիկ ընտրութիւն, և զուարթութեանցը մէջ ճարտարխօսութիւն։ Այնչափ շատ բան գրեց՝ որ ամէնը մէկէն տասը հազար թերթ կը կազմէին, գրեթէ ութըհարիւր կտոր քերթուած։ Այս թիւը անհաւատալի կ'երևնայ՝ եթէ իմ վկայութիւնս չըլլար որ անոնց ամենուն ներկայացուցումը աչքովս տեսայ։ Իր բոլոր նախանձորդքը՝ ամէնքը մէկտեղ այնչափ բան գրած չեն, որչափ ինքը միայն »։

Կարգէ դուրս ու զարմանալի էր Լոփէ տէ Վէկայի գրելու դիւրութիւնը. ինչուան հազար երկու հարիւր տող ոտանաւոր կը գրէր մէկ օրուան մէջ. առտուան սկսած կատակերգութիւնը՝ իրիկուան կը լմընցընէր, և գրագիրք չէին կրնար այնպիսի արագութեամբ գաղափարել՝ որով ինքը կը շարագրէր։ Վերջապէս՝ առանց համրելու իր ուրիշ բանաստեղծութիւնները, որոնք քսանըմէկ մեծ հատորներու մէջ ժողվուած են, իր կենսագիրքը կ'աւանդեն թէ երկու հազար երկու հարիւր թատերական քերթուածներ շարագրած ըլլայ. այսինքն հազար ութը հարիւր կատակերգութիւն, և չորս հարիւր կրօնական տաղերգութիւններ (autos sacramentales)։

Տարակոյս չկայ որ բանասիրութիւնը և գեղեցիկ դպրութիւնք այնչափ արժանիք չեն կրնար նկատել այդպիսի երևակայութեան մը արդիւնք և զարմանալի դիւրութեան արգասիք գրուածներ։ Ինչպէս բնութեան գործերուն մէջ՝ նոյնը կը տեսնենք նաև մտաւոր երկասիրութեանց վըրայ։ Մէկ եղանակի մէջ մեծնող ու բարգաւաճող բուսոց՝ մերձաւոր միւս եղանակ մը կը տեսնէ անոնց արագահաս մահը, մինչդեռ կաղնին՝ որ տարիներու կարօտ է աճելու համար, դարեր անցնելէն ետքն ալ իր չորս կողմի թուփերը հո-

վաճառը կը ծախէ։ Եւ ինչ օգուտ է Վէկայի այնչափ բազմաթիւ երկասիրութիւններէն, երբ այսօր հազիւ հինգ վեց հատ կրնանք գտնել անոնց մէջէն՝ զորս կարենանք օգտակար կերպով ընթեռնուլ. ուստի և ուսումնական աշխարհը կրնայ իրաւամբք պահանջել՝ որ փոխանակ գրուածոցը թիւը շատցնելու՝ անոնց կատարելութեանը յոգնեցընէր իր հանճարը, և սահմանով մեծ ծառայութիւն մը մատուցած կ՚ըլլար՝ թէ իր համբաւոյն փառացն և թէ դպրութեանց։

Երեք տեսակ կատակերգութեան կամ տաղերգութեան կը նկատենք Լոփէ տէ Վէկայի թատերական քերթութեանց մէջ. և ասոնք յատուկ են ընդհանրապէս ամէն սպանիական թատերախաղից. այսինքն՝ դիւցազնական կատակերգութիւններ, աստուածային կատակերգութիւնք և խառն։ Առջի տեսակին կը վերաբերին անոնք ամէնքը որոց նիւթը պատմական կամ դիցաբանական է. աստուածային կոչուածները՝ սրբոց վարքերը և ուրիշ հոգևորական հանդէսներ կը ներկայացընեն. իսկ երրորդ տեսակին կը վերաբերին՝ որոնք սպանիական ուրիշ անուամբ ալ՝ պատմուճանէ և սրոյ կատակերգութիւնք ալ կը կոչուին, և ընդհանրապէս ասպետական հոգին, կիրքերը և սովորութիւններն գուրս ցատքեցընելու համար սահմանուած են։

Անուանի բանաստեղծն Շլէկէլ գերմանացի՝ սպանիական թատերական քերթութեան վրայ խօսելով, կը գրուցէ. « Եթէ սպանիական թատրը միայն Լոփէի և իրեն ժամանակակից հռչակաւոր անձանց գրուածքներուն ներկայութիւնն ըլլար, ինչպէս Կուիլհէմ տէ Գասթրոյի, Մոնթալպանի, Մոլինայի, Մաթոս Ֆրակոզոյի, և այլն, ընդարձակ տեսութիւններ և յաջող յարմարութիւններ պիտի նկատէինք՝ բայց ոչ թատերական

արուեստին կատարելագործութիւնը։ Վերջապէս երեւցաւ Տոն Փետրոյ Գալտէրոն տէ լա Պարքա, Լոփէ տէ Վէկայի նման արգասաւոր հանճար մը ու աշխատասէր գրիչ մը, բայց ուրիշ կերպով բանաստեղծ. վերջապէս մեծ բանաստեղծ մը՝ եթէ երբեք այս անուան արժանաւոր անձ մը կրնայ գտնուիլ։ Իր վրայ կը նորոգուին, և շատ գերագոյն կերպով, եռանդ յուզելու կարողութիւն, թատերաբեմի վրայ տիրապետութիւն, և համառօտիւ՝ ամէն բան մէկէն ըսելու համար, բնութեան սքանչելիք։ Գալտէրոնի կենաց հասակը զուգաթիւ կ'երթայ եօթնևտասներորդ դարուն հետ (1600ին ծնած էր). երբ Սերվանթէս մեռաւ՝ ինք տասնըվեց տարուան էր, Լոփէի մահուան ատենն ալ երեսունըհինգ տարուան, ու անոր վրայ կէս դար յերկարակեաց եղաւ։ Գալտէրոնի կենսագիրը կ'աւանդէ թէ հարիւր քսան թատերական քերթուած շարագրած ըլլայ. հարիւր կտոր՝ սրբազան նիւթերու վրայ, նոյնչափ զաւեշտներ, և ուրիշ բազմաթիւ թատերաց կերպառութեանը վերաբերեալ նիւթերու բանաստեղծութիւններ։ Եւ որովհետև բոլորովին անոնց զբաղեցաւ տասնըչորս տարուընէն մինչև կենացը ութսունևմէկ տարուան հասակը, յորում մեռաւ, իր գրուածները ընդարձակ մէջոցի մը վրայ կը բաժնուին, և Լոփէի մատենագրական գահավիժութիւնը չկրնար իրեն ընծայուիլ։ Ժամանակ ունեցաւ իր նիւթոցը վրայ խորհելու. բայց իր արուեստին հաստատուն կիրառութեամբը՝ մեծ դիւրութիւն մը ունեցեր էր 'ի գործադրութեան։

« Գրեթէ համրանք չունեցող գրուածներուն մէջ՝ չես կրնար մէկը գտնել որ առանց մտածութեան կամ վերիվերանց գրուածք մը ըլլայ. այլ անոնք ամէնքը մեծ վարպետի մը խորունկ ուսութեանց կնիքը վրանին կը կրեն... Իրմէն

առողջ եղողներուն կատարեալ սեպհականն ու հաշակածը՝ իրեն համար բոլորովին Թերի էր և անկատար, ու նոր հետազօտութեանց և քննութեանց կարօտ. վասն զի եղածովը չէր կրնար գոհ ըլլալ՝ երբ զանոնք իրեն մտածութեանցն ազնուականութեան և աշխոյժ եռանդեան հետ կը բաղդատէր։ Անկէց է որ բացատրութեանցը մէջ շատ անգամ կը կրկնէ նկարագրութիւններն, բաղդատութիւններն ու ինչուան երբեմն նաև իրաց վիճակը. Թէպէտև այնչափ էր իր մտաց հարստութիւնը որ չէ Թէ ուրիշներէն, այլ և ոչ ինքիրմէ փոխ առնելու կարօտութիւն ունէր։ Թատերական արդիւնքն՝ իր առջի նպատակն է. և այդ մըտածութիւնն է իր հանճարը ազնուորող ու անոր արգասաւորութիւն տուող։ Չեմ ճանչնար ուրիշ քերթող մը՝ որ իրեն հաւասար կարող եղած ըլլայ բանաստեղծական գործերով պաճուճել մեծամեծ նիւթերը, որոնք մեծ ազդեցութիւն մը ընելով մեր զգացմանցը վրայ՝ փոխադրեն մեր սիրտը ինչուան եթերական գաւառներու մէջ»։

Այսպէս կը խօսի Շլէկէլ։ Բայց իր կարծեացը յամենայնի համամիտ չենք գտներ ուրիշ բանագատ մը, զանուանին Սիսմոնտի իտալացի, որ շարագրած Հարաւային Եւրոպիոյ մատենագրական պատմութեան մէջ ասանկ կը քննադատէ զԳալտէրոն։

«Գալտէրոն, կ'ըսէ, Թէպէտև բնութենէ գեղեցիկ հանճարոյ մը և երևակայութեան վիճակեալ, սակայն իր դարուն մարդը կ'երևնայ ինծի. Փիլիպպոս չորրորդի խեղճ ժամանակաց մարդը։ Երբ ազգ մը կ'աւրուի, երբ կը կորսնցընէ զայն՝ որով յարգի էր, ով աչքին առջևէն ճշմարիտ մեծութեան և ճշմարիտ առաքինութեան օրինակները կ'անհետանան. և կարծելով զանոնք գործածել՝ չափազանցութեանց մէջ կ'իյնայ։ Ասիկայ է ինծի համար Գալտէրոնի հոգւոյն պակասութիւ-

թիւնը. արուեստին ամէն մասին մէջ՝ նպատակէն անդին կ՚անցնի։ Ճշմարտութիւնը անծանօթ է իրեն, և գործածած գաղափարականն (ideal) ալ անկէ բոլորովին կը հեռու կը մնայ... Իր թատերախաղերը մէջ՝ եթէ բաները ամենևին սխալ կերպարանքի մը տակ ծածկուած են, առաւելագոյն օրինակաւ մը լեզուն։ Սպանիացիք իրենց Արաբացւոց հետ ունեցած հաղորդակցութենէն առած են՝ քաջայանդուգն փոխաբերական այլաբանութիւններ և նկարագրութիւններ. բայց Գալտէրոնի գործածածը արևելեան չէ. այլ բոլորովին իրեն յատուկ. վասն զի ինչուան հոն կ՚անցնի, ուր իր նախորդները չէին համարձակած։ Եթէ իր երևակայութիւնը՝ գեղեցիկ նկարագրութիւն մը կը թելադրէ իրեն, ամբողջ երես մը անոր կը նուիրէ ու ձեռքէ չձգեր ինչուան որ զքեզ յոգնեցընէ։ Բաղդատութիւն բաղդատութեան հետ կը խառնէ, և այնչափ ու այնպիսի գոյներով զանիկայ կը ծանրացընէ՝ որ ալ անոր ձևը կը կորսուի։ Ցաւոց՝ այնպիսի բանաստեղծական լեզու մը կու տայ, այնպիսի անակնկալ նկարագիրներ, որ կը սկսիս չցաւել անոր վրայ որ այնպիսի հնարքներ ու գիւտեր կը փնտռէ իր ցաւը քեզի հասկըցընելու և բացատրելու համար... Յայտնի կը տեսնուի Գալտէրոնի վրայ հանճարոյ այն հիւանդութիւնը՝ որ իր ատենն ունեցած է ամէն ազգաց մատենագրութեանը մէջ, և նշան է գեղեցիկ ախորժակաց կորսուելուն։ Այս ախտը սկսած է ՚ի Հռոմ Լուկանոսի հետ, յԻտալիա՝ վեշտասաներորդ դարուն մատենագրաց (seicentisti) ժամանակ, ՚ի Գաղղիա Ռամպուլյէի օթեանը. և յԱնգղիա՝ Կարոլոս երկրորդի թագաւորութեան օրով. և ամէն դարերը կը միաձայնին ՚ի դատապարտել զանոնք՝ իբրև աւրուած ախորժակ»։

Այսպէս երկու նշանաւոր բանադատք բոլորովին իրարու հակառակ դատաստան կ՚ընեն Գալտէրոնի գրուածոց վրայ, զորս եթէ ուզենանք միաբանել, հարկ է խոստովանիլ թէ այլ և այլ ու զանազան է գեղեցկին գաղափարը՝ նաև ընտիր ու գերագոյն հանճարներու և բանադատից քով. սակայն անով ալ հեղինակին արդիւնքը ոչ իր արժանիքէն վեր կը բարձրանայ, և ոչ ալ բոլորովին կը նուաստանայ։ Ասանկ հասկընալու է, ինչպէս շատերու, նաև Գալտէրոնի համար ալ։

ԺԵ.

ԱՆԳՂԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԶ ԴԱՐԷՆ ԺԷը ԱՆՑՔ)

ՄԱՐԼՈՒ, ՊԷՆ ՃՈՆՍԸՆ, ՇԷՅՔՍՓԻՐ

Անգղիական դպրութեանց վեշտասաներորդ դարուն վերջերը և եօթնևտասներորդին սկզբնաւորելուն ունեցած մատենագրական պատմութիւնը չքրած, յորում գլխաւոր և մեր մասնաւոր մտադրութեանն արժանաւոր երեք անձինք կը ներկայանան, Մարլու, Պէն Ճոնսըն և Շէյքսփիր, հարկ է որ անոր մանկութեան և նախընծայ ճաշակաց համառօտ նկարագիրն ընենք: Եւ նախ, ինչպէս գաղղիացի, գերմանական, սպանիացի և իտալական լեզուաց կազմութեանը վրայ, ասանկ ալ քանի մը խօսք զրուցենք անգղիական լեզուին համար, որ այնպիսի մեծ և գեղեցիկ գրուածներ երևցուց: Այսպէս կերպով մը բուն քարահանքին մէջ նկատած կ'ըլլանք մարմարիոնին բնութիւնը, քանի որ ճարտար արուեստագիտին ձեռքին տակ գեղեցիկ արձան մը եղած չէ:

Ովկիան՝ որ այնպիսի ահաւոր պատուարով մը կը պատէ զԱնգղիա, կարող չէ եղած պաշտպա-

Digitized by Google

նել զինքը արտաքին յարձակմունքներէ։ Ամենէն առաջ Հռոմ կը խրկէ հոն իր լէգէոնները։ Երբոր անոնք կը քաշուին, Սաքսոնները կու գան հաստատուելու, ու կամպրիական ցեղին հետ կը խառնուին, որ անյիշատակ ժամանակներէ 'ի վեր մեծին Բրիտանիոյ երկրին տիրապետած էին. ետքը Դանիացիք յաջորդեցին Սաքսոնաց, և վերջապէս Նորմանտացիք անկեցին հոն իրենց յաղթական դրօշը։ Այս զանազան արշաւանաց մէջ՝ ամենէն քիչ իրենց հետքը ձգողներն եղան Հռովմայեցիք. լատին լեզուն՝ կայսերական լէգէոններուն հետ անհետացաւ. և թէպէտ ետքը քրիստոնէութեան հետ ունեցաւ իր վերադարձը, բայց առանց նշանաւոր ազդեցութիւն մը ունենալու աշխարհիկ լեզուին վրայ։ Սակայն նոյնպէս չեղան Սաքսոնաց և Դանիացւոց արշաւանքը։ Առջինէն՝ որ երեքհարիւր երեսուն տարի դիմացաւ՝ բրիտանական-սաքս (british-saxo) լեզուն ձևացաւ, երկրորդէն դանիական-սաքսը (danish-saxo). վերջապէս Նորմանտացի կամ գաղղիական արշաւանքին արդիւնք եղաւ նորման-սաքս (normand-saxo) լեզուն, և որ հիմակուան անգղիական բարբառոյն մայր լեզուն եղաւ։ Այս զատակարգութենէն կը հասկըցուի թէ տեւտոնեան բարբառ սաքսոնը, Սաքսոնաց արշաւանքէն ետքն ալ չդադրեցաւ խորունկ արմատ ունենալէն յԱնգղիա, ու ձև և կերպարանք առնելէն ետքն ալ՝ բոլորովին իր նախնական յատկութիւնը չկորսնցուց։ Ասկէց է այն նմանութիւնը որ կը տեսնուի անգղիական ու հիւսիսային Եւրոպիոյ լեզուաց մէջ, որ շատ աւելի զգալի է քան թէ անգղիական ու գաղղիացի բարբառոց մէջ. թէպէտև մեծ ջանք ըրած է Գուլիելմոս Աշխարհակալ որ իր խօսած լեզուն՝ ազգային բարբառ ընէ։ Տարակոյս չկայ որ ընտիր ուսուցիչք չէին այն առ-

պետները՝ որոնց բոլոր գիտութիւնը իրենց սրոյն ծայրն էր։ Երեք հարիւր տարի հարկ եղաւ որ անգղիական լեզուն յաղթանակէ, և գիտենք որ անուանի Թագաւորն Հռիքարտոս Առիւծասիրտ՝ իր երկրին բարբառէն աւելի նախամեծար սեպեց տրուվէրաց և Թրուպատուրներուն լեզուն. բայց քիչ ատենէն ասպետական վէպերն անգղիական լեզուի Թարգմանուեցան կամ իրենց նմանողութիւնը ունեցան. այլ և այլ վէպեր ալ նոյն լեզուով շարագրուեցան, և այն նախկին Ճաշակներուն մէջ յայտնի կ'երևնար ազգին ծաղրաբան ու-ծանր բնաւորութիւնը։

Այս ասպետական գրութեանց անմիջապէս ետքը երևցաւ՝ անտառաց մէջ ու լեռներու վրայ՝ ուրիշ մատենագրութիւն մը, որուն կրնանք ազգային անունը տալ, Թէպէտև այդ նոր Իլիականին Աքիլլէսը՝ աւազակապետ մըն էր։ Այս մարդուն անունն էր Ռոպին Հուտ. Ճարտար նետընկէց մը, որ Անգղիոյ գիւղականաց աչքն յարգի արուեստ մը սեպուած էր. բայց մեծամեծաց ատելի, որոնք որսորդութիւնը իրենց միայն սեպհական արտօնութիւն կը սեպէին։ Այլ և այլ երգեր յօրինուեցան իրեն պատուոյն, և որոնք ցայսօր երից Թագաւորութեանց ժողովրդեան մէջ հասարակ դարձած են։ Կը ներկայացընեն զինքն իբր աներկիւղ որսորդ մը, և կերպով մը անտառաց Թագաւոր. իր նետն անվրէպ է միշտ 'ի նպատակն, Թէպէտև այդ նպատակն կենդանի մը կամ մարդու սիրտն ըլլայ։ Պարապ տեղ կ'աշխատին իր հետամուտքն գտնել զինքը՝ լեռներուն մէջ ուր կը բնակի. ամէն տեղ է՝ երբ կը փախչի, բայց տեղ մը չէ՝ երբ կը փնտռուի. և իրեն պատահողին բաժինը միշտ մահն է։ Այսպիսի անձ մը միշտ իր բանաստեղծական գերըն ունի, ու խորհրդականութեամբ մը լեցուն։ Սակայն այդ

Digitized by Google

բանաստեղծութիւնը շատ հեռու է՝ Սկովտիոյ ու Իռլանտայի բարդերուն վրայ տեսած և սքանչացած քերթութիւններնէս: Մէնէսթրէլք՝ որ բարդերուն յաջորդեցին, առանց ժառանգելու անոնց ոյժն ու ազդեցութիւնը, երկար ժամանակ ունեցան իրենց յարգն ու պատիւն արքունի ապարանից և իշխանական բերդերու մէջ: Պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ Ալփրետ, Սաքսոնիոյ ցեղէն յԱնգղիա թագաւորող իշխանաց մէջ ամենէն նշանաւորը, այն քերթողաց կերպարանքովը Դանեաց պատերազմի դաշտին մէջ մտաւ, և քնարին ու երգոցը զօրութեամբ կարող եղաւ իր թըշնամեացը յաղթելու միջոցները ապահովել: Վաթսուն տարի ետքը (913), Տանիմարքայի թագաւոր մը, Անլաֆ, նոյն միջոցը գործածեց, և իբրև քերթող մը՝ կըցաւ Անգղիոյ Աթէլստան թագաւորին վրանը մտնել: Հին անգղիացի պատմիչ մըն ալ կ'աւանդէ թէ 1316ին, պենտեկոստէի օրը, երբ Եդուարդ Բ թագաւորը սեղանի հրաւիրեց իր արքունեաց իշխանները, տեսաւ որ խնջոյից մեծ սրահը կին մը մտաւ, ժամանակին քերթողաց զգեստները հագած, ու փառաւոր կերպով զարդարուած ձիու մը վրայ: Սեղանին չորս կողմը քալելէն ետքը, թագաւորին մօտեցաւ ու պատուիրանագիր մը տուաւ անոր, զոր ինքը յօրիներ էր, և յորում կը սորվեցընէր թէ ինչ կերպով պիտի վարուի իր դրանկացը հետ, պակասաւոր ու մեղադրութեան արժանի գտնելով անոր ինչուան նոյն ժամանակը բանեցուցած կերպը: Երբոր կ'ուզէին դռնապանը պատուհասել, որովհետև այնպիսի անձի մը թոյլ տուեր էր մըտնել, անիկայ ինքզինքն արդարացուց ըսելով թէ մէնէսթրէլներն միշտ ազատ մուտք ունեցած էին արքունի ապարանից մէջ: Բայց երբոր մէնէսթրէլք սկսան իրենց երգերուն գիւցազունքը որ-

սորդաց ու աքսորելոց մէջ՝ փնտռել, ոչ միայն արքունական ապարանից դուները իրենց առջևը գոցուեցան, հապա նաև Թագաւորութենէն ալ արտաքսման եղան: Միայն լերանց ժողովուրդներն հաւատարիմ մնացին Ռոպին Հուտի յիշատակին:

Մէնէսթրելաց իշխանութեան ժամանակն արդէն երկար ատենէ 'ի վեր լմընցած անցած էր՝ երբոր Լոնտրայի մէջ 'ի 1328 ծնաւ առաջին քերթողն՝ որուն վրայ իրաւամբ կրնայ պարծիլ Անգղիա: Այս քերթողն էր Չօսըր:

Եդուարդ Գ, Հանքարտ Բ և Հէնրիկոս Դ Անգղիոյ Թագաւորաց ժամանակակից է Չօսըր և Հենրիկոսի բարեկամն ու քերթողը. և իր գրուածներովն ալ մեծապէս սատարեց անոր Թագաւորական աթոռն ելլելուն: Սակայն աւելի փափաքելի էր որ միայն քերթողութեան պարապելով, չուզենար կամ չմխրճուեր հաղորդ ըլլալ քաղաքական և կրօնական խնդրոց, ինչպէս էին ընդհանրապէս նոյն ատենները Գաղղիոյ մէջ գտնուող բանաստեղծք: Չօսըր՝ գժբաղդաբար իրեն բարեկամ ունեցաւ՝ ուղղափառ. հաւատոց ամենէն աւելի մոլեգին հակառակորդաց մէկը, զՈւիքլէֆ, և իրեն աներձագ՝ զփառաւոր դուքսն Լանքէսթրի զՅովհաննէս Կաուընթ. բայց այս երկու կապերը՝ որ քաղաքացւոյ մը համար խիստ վտանգաւոր էին, առիթ և դիւրութիւն մատուցին քերթողին՝ ուզածին պէս քննելու ամէն մարդկային տկարութիւնները: Գաղղիոյ և Իտալիոյ մէջ ունեցած և վարած այլ և այլ պաշտամանց առթիւ՝ ծանօթութիւն ունեցաւ այս երկու աշխարհաց քերթողներուն հետ, և 'ի մասնաւորի ընդ Պոքքաչչիոյի: Այն ճանապարհորդութիւններն պատճառ եղան իրեն աւելի սէր մը ձգելու բանաստեղծութեան վրայ, և անոնց արդիւնք է իր մէկ քանի բանաստեղծական գրուածներն՝ ո-

րանք իր հայրենակցացը պարծանքի նիւթ են մինչև ցայսօր. ինչպէս Տրոյիլա և Կրէսիտա, Արսի-թա և Պալէմոն, և ուրիշ մէկ քանի քերթուածներ՝ որոնք հետևողութիւնք կրնան սեպուիլ Վարդի վէպին՝ Տասնօրէքին և Թրուպատուր բանաստեղծութեանց։ Իր կրօնական կարծեացը պատճառաւ նախ աքսորանաց ու ետքը բանտի դատապարտուելով, Լոնտրայի աշտարակին մէջ Սիրոյ կտակ կոչուած գրուածը յօրինեց, Բոյեթիոսի Մխիթարութեան կոչուած գրքին հետևողութեամբ, որուն թարգմանութիւնն ալ ըրած էր երիտասարդութեանը՝ ժամանակ։ Բայց իր գրուածոցը մէջ ամենէն աւելի յարգի՝ ծերութեանն ատենի շարադրածն է, երբոր քաղաքական զբաղմունքներէ ձեռք քաշած՝ իր բոլոր կեանքը գրականութեան կը նուիրէր։ Ինչուան հիմա Տըննաթոնի բերդին քով կը ցուցընեն այն կաղնին՝ որուն շուքին տակ շարադրած է, կ'ըսեն, իր Քէնթըրպըրիի կոչուած գիրքը, որոնք ընդհանրապէս Պոքքաչչիոյի հետևողութեամբ յօրինուած են և անգղիական քերթութեան վերածուած, թէպէտև անհամեմատ ստորին ոճով իր սկզբնագրին արձակ շարադրութեանը քով։

Ջօսըրի յօրինած վէպերուն վրայ խօսք չըրած, անգղիական հին աւանդութիւն մը յիշատակենք որ իր հետաքրքրական մասն ալ ունի։ Գիլբեր անունով անգղիացի մը՝ որ Ռիքարտ թագաւորին հետ խաչակրութեան գնացած էր, սարակինոս իշխանէ մը գերեցաւ։ Երբ այդ իշխանը մեռաւ, անոր դուստրը՝ խաբուելով իր սրտէն և կարծելով թէ գթասիրութիւն է ըրածը, գերւոյն ազատութիւնը և կեանքը շնորհեց։ Բայց անոր մեկնելէն ետքը՝ օրիորդը կ'իմանայ սրտին ցաւը, ու չի կրնար անկէ հեռու ապրիլ՝ զոր կը սիրէր առանց գիտնալու։ Կը հեռանայ իր հայրենիքէն, ու Անգ-

ղխա փայցողնաւ մը մտնելով հոն կը հասնի. անկայն այն անծանօթ երկրին մէջ՝ ուր իրեն չհասկըցած լեզուն կը խօսին, ինչպէս պիտի կարենայ գտնել զանիկայ՝ զոր փնտռելու համար այնչափ հեռուէն եկած էր։ Մինակ իր սիրելոյն անունը և անոր բնակութեան քաղաքին Լոնտրա ըլլալը գիտէր։ Այս երկու անուանքը անդադար յեղյեղելով, անանկով կը ջանայ և կը յուսայ գտնել իր փնտռածը։ Օր մը երբ յուսահատ ձայնով մը այս անունները կը կրկնէր, և ահա ձայն մը կը լսէ՝ իրենին պատասխան, և անիկայ Գիլբերի ձայնն էր։ Այսպիսի մեծ սէր մը՝ արժանաւոր էր իր վարձուցը. ուստի և մահմետական օրիորդը մկրտութիւնն ընդունելով՝ կ'ամուսնանայ Գիլբերի հետ, և այս միութենէն կը ծնանի անուանի վկայն Թովմաս Պէքըթ, Գէնթըրպըրիի արքեպիսկոպոսը, որուն գերեզմանը՝ Չօսըրի ժամանակ հռչակաւոր ուխտատեղի մըն էր։

Քերթողը կ'ենթադրէ թէ այլ և այլ ուխտաւորք Սութվարք եկած են սուրբ վկային գերեզմանը պատուելու, և պանդոկի մը մէջ գտնուած մէկ գիշերնին զուարթութեամբ անցընելու համար՝ անոնցմէ ամէն մէկը պատմութիւն մը կամ վէպ մը կը պատմէ։ Եւ որովհետև այս անձինքը ընկերութեան այլ և այլ վիճակի կը վերաբերին, ուստի իրենց պատմութիւնն և ոճն ալ զանազան կերպարանք ունին. ոմանք ուրախ նիւթերու կը վերաբերին, այլք սրտաշարժ. երբեմն հեգնական ոմանք ալ ազատական։ Քիչ անգամ կը պատահի որ քերթողն՝ տեսարանին վրայ երեւցուցած մարդուն կերպարանքն առնու. որով իր բանաստեղծութիւնն՝ նկարագրական է և թատերական։ Իր պատկերներուն ամենէն մեծ գեղեցկութիւնը՝ իրենց ճշգրտութեանը մէջ է. բնութեան համեմատ է իր նկարը, և բնութիւնն է իր արուեստին

Digitized by Google

հոգին։ Քիչ են քերթողք որ Ջօսըրի նման հետեւող եղած ըլլան բնութեան. բայց նմանողութեան ցուրտ մոխրէն կը ցայտէ՝ ստեղծող կայծը։ Կարծես թէ միանգամայն կը վերաբերի բանաստեղծութեան երկու դպրոցներուն՝ որ դրական աշխարհը կը բաժնեն։

Ջօսըրի մէկ տարաբաղդութիւնն է որ անգղիական լեզուի անկերպարան եղած ատենը գրեր է. և այս պատճառաւ է, կ'ըսեն իր հայրենակիցքը, որ անոր գրուածներն հիմայ չեն կարդացուիր, և անոր բազմաթիւ երկասիրութեանց մէջ՝ միայն Գէնթըրպըրիի վէպերն են իր փառացը նիւթ։ Իր ժանգոտ ոճոյն պատճառաւն է՝ եթէ կարելի է այսպէս ըսել, որ իր գրուածները մատենադարանացը մէջ այն գիրքն ունին՝ ինչ որ զինարաններուն մէջ նախնի ժամանակաց և դարուց գործածական սուրերը. յարգանօք անոնց վրայ կը նայինք, բայց գործածելը մտքերնէս անգամ չանցնիր։

Ջօսըրի վրայ ըրած այս համառօտ տեսութիւններնէս ետքը, որ միջին դարուց անգլիացի մատենագրացը մէջ միակ անձն մըն է մտադրութեան արժանաւոր, հարկ է որ մէկէնիմէկ անցնինք նոյն ազգին դպրութեանցը փառաւոր ժամանակներուն, և անոնց մէջ երեւցող անուանի հանճարներուն։

Ազգաց մատենագրութեանը մէջ դարեր ու ժամանակներ կան յորս մէկէնիմէկ կ'երեւնան այլ և այլ նշանաւոր հանճարներ։ Ասանկ են մեր ազգին մէջ Թարգմանչաց ժամանակը, 'ի Յունաստան՝ Պերիկլեսի դարը, 'ի Հռովմ՝ Աւգոստեան դարը, 'ի Գաղղիա Լուդովիկեան դարը, և յԱնգղիա Եղիսաբեթի թագաւորութեանը ժամանակ։ Այս վերջնոյն վրայ է մեր խօսքը. և զանիկայ փառաւորող մատենագրաց անուանց մէջ պէտք յի-

Digitized by Google

շատակենք Անգղիացւոց ամենէն մեծ քերթողին անունը։

Անգղիացւոց ազգը մասնաւոր և գրեթէ միայն իրեն յատուկ բնաւորութիւն մը ունեցած է միշտ. և այս ազգային բնաւորութիւնը՝ որ գրեթէ բոլոր անգղիական գրչութեան վրայ իր ազդեցութիւնն ունի, յատուկ կերպով մը կը տեսնուի թատերականին վրայ, որուն Շէյքսբիրի հանճարը այնչափ նշանաւոր երկասիրութիւններով՝ կամահաճոյ և անկախ կերպարանք մը տուաւ։

Կը հանդիպի երբեմն որ աննման հանճարներ՝ ախորժակը ձևացընող ու դատմունքը կարգաւորելու յատուկ կրթութենէն զուրկ կը մնան. ուստի և անոնց շարագրած երկասիրութիւններն՝ թէպէտև աննման ու զարմանալի գեղեցկութիւններ ալ բովանդակեն, սակայն այնպիսի թերութիւններ ալ կը նշմարուին անոնց քով՝ որ ուսմանց պակասութեանը և բուն գեղեցկին անգիտութեանը արգասիք են. նման այն բարեբեր ու անմշակ երկիրներուն, ուր հաւասար կ'աճին թաւուտեան և գեղեցկուղէշ կաղնիք՝ ու անոնց վրայ պլլուող գաղձը։ Գեղեցկին ու պակասաւորին, ուժոյ և տկարութեան, վսեմին և ծաղրականին խառնուրդը՝ համեմատ գալով վիպասանական դպրոցին սկզբանցը հետ, այս զօրաւոր՝ բայց անմշակ հանճարները առաջնորդ և գլուխ կը կենան այն դպրոցին, և կը ջանան ցուցընել այն յարաբերութիւններն՝ որ կրնան գտնուիլ իրենց վիպասանական դրուածոցը և այն մեծ մատենագրաց գրուածներուն մէջ։ Ասկէց է որ հիմա արուեստ կ'ուզենք ենթադրել զայն՝ որ առջի ժամանակաց խոշոր և անհրահանգ բարուցը արդիւնք են։ Սպանիական թատերախաղին առաջնորդը՝ Լոփէ տէ Վէկա անկեղծաբար կը խոստովանի զայս. նոյնը անշուշտ կրնայինք յուսալ նաև Շէյք-

ոբքրէն, որ թէպէտև արժանապէս մասնաւոր գործոցի մը գլուխ է, բայց թերևս առանց իր ուզելուն և գիտնալուն։

Իր վարուցն ու գրուածոց խօսքը չըրած, համառօտիւ մը նկատենք թէ ինչ վիճակի կամ ո՛ր աստիճանի մէջ էր իրմէ առաջ թատերական արուեստն յԱնգղիա։

Գաղղիոյ մէջ այնչափ նշանաւոր եղած Խորհուրդք (Mystères). Մեծին Բրիտանիոյ մէջ ալ մտած և փայլ ու պայծառութիւն մըն ալ ունեցած էին. բայց քիչ ատենէն՝ բողոքականութեան երևնալովը՝ բոլորովին կորսնցուցեր էին յարգերնին, ինչպէս նաև ՚ի Գաղղիա։ Կրօնական եղերերգութեանց ներկայացուցումը ալ ժողովրդական ու հասարակաց չէր այն երկու աշխարհաց մէջ. և անոնց յաջորդեցին այնպիսի տեսարաններ՝ յորս հաւասար պարունակելի էր արուեստն ու բարոյականը, ոչինչ ընդհատ այն անարուեստ և անհաճոյ ժողովրդային համարուած ներկայացումներէն՝ որ ինչուան այս օրս անդ անդ արևելեան ազգաց մէջ գործածական են, և անոնց ըզբօսանացն ու զուարճութեանը առիթ։ Սակայն անկարելի էր որ անոնցմով կարենան գոհ ըլլալ թագաւորք գլուխք և արքունական իշխանք. անոր համար ազնուականաց բերդերուն մէջ թատերաբեմներ շինուեցան, ինչպէս նաև համալսարանաց դպրոցներուն մէջ, և աշակերտք և իշխանաց ծառայք խաղեր և տեսարաններ կը ձևացընէին։

Անոնց հետևողութեամբ՝ ժողովրդականաց մէջ ալ շրջող կատակերգուաց ընկերութիւններ հաստատուեցան, որոնք քաղաքէ քաղաք ու գեղէ գեղ կը քալէին, և ժողովրդեան զբօսանքը իրենց համար շահավաճառի նիւթ ըրած էին։ Սակայն հաւանական կ՚երևնայ որ անկարգութիւնն ալ անպակաս եղած ըլլայ մէջերնին, որովհետև

1572ին Եղիսաբէթ Թագուհին՝ գողոց ու դատարկաշրջիկ անձանց դասուն մէջ զանոնք ալ կը համարէր. բայց երկու տարի ետքը Լիչէսթրի կոմսին մարդկանցը հրաման տուաւ որ այլ և այլ Թատերական խաղեր ներկայացընեն՝ իր հպատակաց զուարճութեանը համար։ Մաքրակրօնից աղանդը (Puritans) որ այն ատեն շատ զօրացած էր Լոնտրայի մեծամեծաց մէջ, հասարակաց Թատերաց հաստատութեան վնասակար սովորութեան դէմ բողոքեց. մանաւանդ թէ նոյն ատեններն Անգղիոյ մէջ երևցած և մեծամեծ վնասներ ընող ժանտամահն ալ անոր արդիւնք սեպեց. ուստի և հարկ եղաւ քաղաքէն դուրս շինել տալ այն Թատրոնները։ Իշխանաց ու քաղաքացւոց մէջ եղած այս տարաձայնութեանն ատեն՝ հասարակ ժողովուրդը ազնուականաց կողմն եղաւ, ու երկու տարի կռուելէն ետքը՝ Թագաւորական արտօնութիւնը պահուեցաւ, ու 1576ին արուարձանի մը մէջ Թատր մը բացուեցաւ։ Քիչ ատենէն ետքը՝ ու անոր մօտ ուրիշ Թատր մը բացուեցաւ, ու Վարագոյր կոչեցին զայն. որովհետև այն առջի անգամուն վարագոյր գնելու սովորութիւն մտաւ, հանդիսականները գերասաններէն բաժնելու համար։ Կամաց կամաց անոնց ժողովրդական կրթութեան վրայ ըրած օգուտները տեսնելով, տասնըեօթնի հասաւ Թատերաց Թիւը. Թէպէտև պէտք չէ մեր ժամանակաց նման չէնքեր ենթադրել զանոնք, այլ անպաճոյճ և տախտակամած։

Սակայն այն Թատերաց մէջ ներկայացընելու համար Թատերական խաղերու կարօտութիւնը կը զգացուէր. վասն զի անկարելի ալ էր եղածներով գոհ ըլլալ, կամ անոնց պակասութիւնը չտեսնել. ուստի ժամանակին քերթողացը այլ և այլ նմանօրինակ երկասիրութիւններ յանձնուե-

ցան, և քիչ ատենուան մէջ Լոնտրայի թատերք լեցուն էին անոնցմով։ Դպրոցական ուսմունքներին հազիւ աւարտող աշակերտներ՝ սկսան իրենց ապագան և համբաւը թատերական փառաց մէջ փնտռել. և քերթող մը կը նմանցընէ զանոնք այնպիսի տղայոց որոնք առանց 'ի տենէ կարուած ըլլալո՛ւն քալելու կը բռնադատուին։ Այսպիսի գրիչներ՝ զարմանք չէ որ կորգէ դուրս հանճարոյ տէր անձինք չըլլան. սակայն իրենց երկասիրութիւնները սիրով և մտադիւրութեամբ ընդունելի էին թէ ժողովրդեան՝ և թէ զանոնք զբօսեցընելու պարտքը վրանին առնող անձանց։ Ոչ երկասիրողք և ոչ թատերաց տեսուչք՝ ամենևին ապագային վրայ չէին մտածեր. վասն զի իրենց համար ապագայն՝ նոյն օրը կամ շատ շատ երկրորդ օրը կը համարէին։

Այս արհամարհ և անօգուտ արգասաւորութիւնը կը տեսնուի նաև 'ի Սպանիա և 'ի Գաղղիա՝ թատերական արուեստին մանկութեանը ժամանակ։ Ասոր պատճառն այն է որ թատերական քերթութիւնք դեռ արուեստի մը կերպարանք առած չէր. այլ թատրը կրպակ մը կը համարուէր, ուր ինչպէս ամէն վաճառք՝ սանկ ալ թատերական բանաստեղծութիւններ կը ծախուէին, և ուր որ աւելի շատ էր այն ապրանքը՝ հոն էր նաև ժողովրդեան յաճախութիւնը։

Հարկ չէ յիշեցընելը թէ ամէն գրիչք իրարու հաւասար կամ նման չէին հանճարով. այլ կը գտնուէին մէջերնին այնպիսի անձինք ալ՝ որք իրենց հանճարովը ու երկասիրութեամբք ուրիշներէն վեր կը սեպուէին արժանապէս. ուստի և ժամանակաւ իրենցմէ կրտսերագոյնք ալ, ինչպէս նաև ինքն Շէյքսբիր, ամօթ չէին սեպեր այն աղբիւսին մէջ, եթէ կարելի է ծանօթ առակաւոր զուրցուածքը գործածել, մարգարիտ փնտռել։

Digitized by Google

Անոնք եղան որ իրենցմէ առաջ՝ ապրող անուանեալ քերթողաց մէկ քանի գրուածներուն նոր փայլ մը և պայծառութիւն տալով, ինչուան առ մեզ հասնելնուն պատճառ եղան. ապա թէ ոչ՝ իրենց ժամանակը ոչ միայն զիրենք չմեծարեց ու չյարգեց, այլ նաև շատ անգամ հեղինակներէն աւելի պատիւ ու մեծարանք ցըցուց զանոնք ներկայացընող անձանց։ Մենք ալ հաւասար մոռացութեան մը արժանի սեպելով անոնց յիշատակը, անցնինք մէկ քերթողի մը վրայ խօսելու որ վեշտասաններորդ դարուն մէջ երևցող բանաստեղծից մէջ ամենէն աւելի նշանաւորն է և համբաւաւոր նոյն իսկ Անգղիացւոց մէջ։ Ասիկայ է Քրիստափոր Մարլօ։

1562ին ծնած էր Մարլօ, և Քէյմպրիճի համալսարանէն ելած ատենը կատակերգութեան ետևէ ըլլալով, անուանի եղաւ թէ զեղծ վարքովը ու թէ միանգամայն քերթողական հանճարով։ Յայտնապէս անաստուածութիւն դաւանելէն ետքը, որպէս զի կարող ըլլայ համարձակ իր ախտիցը հետևիլ, սպաննուեցաւ ծառայէն՝ զոր ինքն ուզեր էր զարնել մեռցընել, թատերական արուեստին՝ մէջ իրեն նախանձորդ երևնալուն համար։ Սակայն քերթող էր Մարլօ. և եթէ իր կենաց զառածանացը մէջ՝ քիչ գիտութիւն ունեցեր էր մարդկային սրտի, սակայն բոլորովին ալ կորսընցուցած չէր այն բնըղնաւոր և մելամաղձոտ երևակայութիւնը՝ որով զարդարուած էր 'ի բնութենէ։ Այս երևակայութիւնը գրեթէ միշտ ճշմարտութենէ անդին անցնելու պատճառ եղաւ իրեն, ուստի և աւելի է իր գրուածոցը մէջ կարգէ դուրսը (extravagant) քան թէ վսեմը. սակայն իր ոճին մէջ հաւասար կը նկատուի ազնուականն, գորովալից և ահաւոր. և եթէ գիտնար աւելի չափաւորութիւն պահել 'ի կիրառութեան, տարա-

կայս չկայ որ իրաւամբ աւելի յարգի պիտի ըլլային իր գրուածներն ու անունը:

Մարլոյի գլխաւոր երկասիրութիւններն են Եդուարդ Բ., Հրէայն Մալթայի և Ֆաուստ բժշկին եղերական պատմութիւնը: Այս վերջի ողբերգութիւնը՝ որ իր գրուածոյը մէջ ամենէն աւելի սկըզբնատիպ և գեղեցկագոյն կրնայ սեպուիլ, նոր կերպարանք և ձև մը առած է նշանաւոր գերմանացւոյ մը, Կէթէի, գրչով և հանճարով:

Ֆաուսթի ողբերգութեանը նիւթն է՝ իմաստուն մը որ իր հոգին սատանայի կը ծախէ, պայման դնելով որ ութսուն տարուան միջոց անսահման իշխանութիւն մը ունենայ երկրիս վրայ: Այսպիսի սակարկութիւններ խիստ սովորական են միջին դարուց վիպասանութեանց և առակներուն մէջ, և յորս սատանան մեծ դեր մը կը խաղայ: Մեփիստոֆել, դժոխային ոգի մը, ծառայ կը սահմանուի բժշկին, և հետը աշխարհքէ աշխարհք կը քալեն, և ուզած ամէն անառակութիւններն և անկարգութիւններն կը կատարեն: Վերջապէս ութսուն տարին կը լրանայ, և Ֆաուստ դեռ իր փափաքած երջանկութեան հասած չէ. և սակայն կը հասնի այն ժամանակն՝ յորում սատանայն իր սակարկութեանը համեմատ՝ անոր հոգին կը պահանջէ: Ֆաուստ կէս գիշերուն պիտի մեռնի. և ժամացոյցն արդէն հնչած է մետասաներորդ ժամը. վախը և տագնապը, խղճի խայթը միանգամայն զինքը կը չարչարեն: Այն ատեն Թշուառ բժիշկը կը սկսի աղաղակել.

«Ո՜վ Ֆաուստ, ժամ մը միայն մնացած է քեզի ապրելու, և անկէ վերջը յաւիտեան պիտի դատապարտուիս... Երկնից անդադար շարժման մէջ եղող գունտեր՝ զկայ առէք, որպէս զի ժամանակը առաջ չերթայ, և կէս գիշերը երբէք չհասնի: Եւ աստուածայինդ արեգակն, պայծա-

ուսպեղ ակն բնութեան, եւ մեզի անվախճան օր մը պարգեւելու համար. կամ այս ժամս՝ տարի մը ըլլէ, ամիս մը, շաբաթ մը, օր մը, որպէս զի Ֆաուստ ատեն ունենայ զղջալու եւ իր հոգին փրկելու... Սակայն աստեղք կը շարունակեն իրենց ընթացքը, ժամանակը դահավիժելով առաջ կ'երթայ, ժամացոյցը պիտի զարնէ, վրայ հասնի դեւը, եւ Ֆաուստ պիտի դատապարտուի... Ա՛հ, դիմեմ յերկինս՝ խալըսելու անոր ձեռքէն... Սակայն որուն ձեռքն է որ զիս վար կը նետէ մերժելով։ Նայէ, հաստատութեան ո՛ր կիտին վրայ կը փայլէ Քրիստոսի արիւնը. այն արեանը մէկ կաթիլը զիս կրնայ փրկել... Ո՛վ տէր իմ Քրիստոս... Մի՛ գիշատեր իմ սիրտս, ո՛վ Արուսեակ, Քրիստոսի՝ անունը տալուս համար. կ'ուզեմ վերստին կրկնել, ու ինծի օգնութեան կանչել... Ո՛վ Արուսեակ խնայէ ինծի... Այլ ո՞ւր է նա. միթէ մեկնեցա՞ւ... Ահաւասիկ իր սպառնալից բազուկը, իր թշնամի երեսը... Լերի՛նք եւ բլուրք, եկէք թաթափեցէք իմ վրաս, ծածկեցէք իմ գլուխս երկնքին բարկութենէն... Երկի՛ր, բացուէ. որպէս զի քու անդնդոցդ մէջ ծածկուիմ... Բայց զիս չուզեր ընդունիլ... Եւ դուք, աստեղք, որ կարապետ եղաք իմ ծննդեանս, որ ինծի բաժին տուիք զմահ եւ զդժոխս, դէպ 'ի առ ձեզ ձգեցէք զՖաուստ, ինչպէս ամպի մը քօղերէն ամփոփուած թեթեւ գոլորշի մը որ կը մեծնայ հեռուէն, որպէս զի երբ զիս օդոց մէջ ժայթքէք՝ պատառատուն անդամներս ձեր բոցակէզ բերնէն ելնան, եւ իմ հոգիս կարենայ բարձրանալ եւ վերաչուել յերկինս. (Ժամացոյցը կը զարնէ)։ Ո՛հ, կէս ժամն անցաւ. քիչ մը ատեն, եւ ահա ամբողջ ժամն ալ պիտի լրանայ։ Ա՛հ, եթէ իմ հոգիս մեղացս համար պիտի պատուհասի, գէթ չափ մը դիր իմ պատիժներուս... Թո՛ղ դժոխոց մէջ հազար տա-

րի, տասը հազար տարի կենայ Ֆաւսթ, բայց վերջապէս կարենայ փրկուիլ... Այլ աւաղ, վասն զի դատապարտեալ հոգիներուն պատուհասից ժամանակ որոշուած չէ... Ո՜վ Ֆաւսթ, ինչո՞ւ համար անհոգի արարած մը չըստեղծուեցար. կամ ինչո՞ւ քեզի տրուած հոգին անմահ է... Անիծեալ, որոնք իմ կենացս պատճառ եղան... Ահաւասիկ ժամը, ահա տանին: Ելիր, օդացիր յերկինս մարմին իմ, ապա թէ ոչ՝ պիտի գայ սատանան զժոխոց անդունդը զքեզ տանելու համար... Ո՜վ հոգի, ջրոյ շիթ մը դառնալով Ովկիանոսին մէջ ինկիր, որպէս զի կարելի չըլլայ զքեզ գտնել»:

(Ժամացոյցը կը զարնէ. կ՚որոտան կայծակունք, և սատանաները ներս կը մանեն):

Այնպիսի մեծութիւն ու կորով կայ այս մտածութեան մէջ՝ որ նոյն իսկ իրմէն ետքը եկող ու կերպով մը իրեն նմանելու և զինքն գաղափարել ուզող քերթողաց մէջ հաւասարող քիչ գտնենք: Սակայն Մարլոուի գլխաւոր պարծանքն այն է որ Եդուարդ Բ պատմական ողբերգութեան յօրինմամբը այնպիսի նոր ասպարէզ մը բացած է՝ յորում այնչափ և այնպիսի փառքով Շէյքսփիրի նման անձ մը պիտի անմահանար:

Սակայն Շէյքսփիրի և իր երկասիրութեանցը վրայ չխօսած, հարկ է որ աչքերնիս դարձընենք ուրիշ ժամանակակից քերթողի մը վրայ ալ՝ որ առջենիս կ՚ելլէ: Այս քերթողն է Բենիամին Ճոնսըն, որ 1574 տարւոյն սկիզբները ծնած է: Իր մայրը՝ տղուն աշխարհք գալէն առաջ այրի մնալով, երկրորդ անգամ ամուսնացաւ որմնադրի մը հետ, որն որ ուզեց իր արուեստին աշակերտել նաև զԲենիամին. բայց անիկայ յանձնառու չեղաւ, քերթողութեան մանաւոր բերում ու ախորժակ մը ունենալով իր վրայ: Ընտանեացը բարեկամներէն մէկը տղուն վրայ ձեռք դրաւ, ու

նախ Վեսթմինսթրի դպրոցը ու ետքը Գէյմպրիճի համալսարանին աշակերտած Թուոյն մէջ խոթեց. բայց ուսմանց ընթացքը լմնցնելով, աղքատութեանը պատճառաւ ստիպուեցաւ ժամանակ մը նիւթական աշխատանքով իր ոգեպահիկը հայթհայթել, բայց ոչ երբէք ձեռքէն իրեն սիրելի հեղինակաց՝ Հոմերի ու Որատիոսի գրքերը ձգելով, որոնք իր տառապանացը մէջ գլխաւոր մխիթարութիւնն էին։ Այսպիսի կեանք մը իրեն շատ անտանելի երեւնալով, կամաւոր զինուոր գրուեցաւ այն ատեններն Փլանդրիա գտնուող անգղիական բանակին. ու պատերազմի մը մէջ՝ երկու բանակաց աչքին առջեւ իր ձեռքովը թշնամի սպայ մը սպաննեց։ Սակայն այս յաջողութիւնն ալ բաւական չեղաւ զինուորական կեանքը իրեն սիրելի ընելու. և տեսնելով թէ իր աներոջ մահուընէն ետքը յետին աղքատութեան մէջ ինկաւ իր մայրը, անոր ապրուստ ճարելու համար՝ կատակերգակ քերթողաց դասուն մէջ խառնուեցաւ։ Հոն ալ չկրցաւ յարատեւել. վասն զի մենամարտութեան մը մէջ իր ընկերակիցներէն մէկը սպաննելով, հարկ եղաւ որ թատերաբեմէն մեկնի, ու չկրնալով այլ եւս դերասան ըլլալ, ուզեց կատակերգակ քերթողութեան պարապիլ։ Այլ և այլ դժբաղդ ճաշակներէն ետքը՝ Ամէն մէկը իր բնաւորութեանը մէջ (Every mon in his humour) կոչուած կատակերգութիւն մը շարագրեց, և որ առջի անգամ ներկայացուելով 'ի 1596, իմացան Անգղիացիք թէ նշանաւոր թատերական քերթողի մը հանճար ունէր Ճոնսըն։ Իր այս տաղանդը ճանչցողներուն մէջ յետին չէր Շէյքսփիր, որ այն ատենները Պլէքֆրիէրսի թատեր դերասաններէն մէկն էր, և յորդորեց իր ընկերակիցքը մտադիւր սիրով ընդունիլ թէ քերթողը և թէ անոր երկասիրութիւնը։ Անով քաջալերուեցաւ Ճոնսըն, ու

Digitized by Google

հետզհետէ այլ և այլ յիսունեւչորս խաղեր շարագրեց, յորս մնայուն արժանաւորագոյններն են Աղուէս, Կին լռեալ և Ալքիմիստ կոչուածները։ 1619ին պսակաւոր քերթողի հասոյթ ստանալով, հազիւ կրցաւ աղքատութեան տառապանքէն խալըսիլ։ Մեռաւ 1637ին՝ կենացը վաթսուներեք տարուան հասակին մէջ, ու Ուեսթմինսթրի աբբայարանին մէջ թաղուելով, վրան այս պարզ ու անպաճոյճ տապանագիրը գրուեցաւ. « Ո՜վ անուանիդ Պէն Ճոնսըն »։

Ճոնսըն՝ որուն հանճարը խիստ չափաւոր էր ողբերգութեան մէջ, շատ աւելի նշանաւոր երեւցաւ 'ի կատակերգականին. բայց անոր մէջ ալ ունենալով այլ և այլ թերութիւններ, զորս ոչ այնչափ իրեն՝ որչափ ապրած ժամանակին յատուկ սեպելու է։ Իր գլխաւոր արդիւնքն անոր մէջ է՝ որ իրմէ ետքը երեւցող կատարելագոյն քերթողաց, և մանաւանդ Շէյքսփիրի, առաջնորդ եղած է. և որչափ ալ իրարմէ հեռու ըլլան այս երկու հանճարները, սակայն անով իր յարգը և արդիւնքը չպակսիր։ Առաջնութիւնը՝ իր թերութիւններուն հանդերձ ունի նաև իր արժանիքը։

Շէյքսփիրի գրուածական կենաց վիճակը՝ մատենագրական պատմութեան մէջ գրեթէ միակ տեսարան մը կը ներկայացընէ։ Իր ազգին և գարուն՝ ամենէն նշանաւոր քերթողը սեպուած է հիմա արժանապէս. բայց այդ փառաւոր համբաւը չստացած՝ հարկ եղեր է որ իր յիշատակը այլ և այլ կերպարանափոխութիւններ կրէ։ Վասն զի իրեն նման քերթող մը չենք կրնար գտնել որ այնչափ այլազան կերպով քննադատուի՝ Անգղիոյ ամենէն աւելի գերագոյն և հմուտ քննադատներէն. և ոչ լոկ իր հանճարոյն և գրուածոց վրայ եղած են այս տարաձայնութիւնները, այլ նոյն

իսկ իր կենացը հանգամանքներուն և մինչև ան-գամ իր անուանը վրայ։

Այս միայն յայտնի է որ իր ծննդեան տեղը՝ նաև մահուանը տեղն եղաւ. և այս պարագայն նշանակ մը կրնայ սեպուիլ, եթէ ոչ ապացոյց. իր ընտանեկան բարեբաստութեանը։ Այս տեղը՝ զոր Շէյքսփիրի ծնունդը այնչափ անմահացուց, պզտի քաղաքաւան մըն է Ուարվիքի կոմսութեան՝ Սթրէթֆըրտ-Աւոն կոչուած։ Հաւանական կ'են-թադրուի թէ ծնած ըլլայ 'ի 1564 ապրիլ ամսոյն 23ին։ Իր հայրը, Յովհաննէս Շէյքսփիր, բրդե-ղէնի վաճառական մըն էր, և խուզած ոչխարներն ալ կը մորթէր, ու այս ծառայութեան իրեն օգ-նական ունէր որդիքը։ Յովհաննէս Շէյքսփիր տաս-ներեք զաւակ ունէր. ասոնց մէջ չորրորդ էր Ուի-լեըմ (Գուլիէլմոս)։ Կ'երևնայ թէ մասնաւոր դաստիարակութիւն մըն ալ ընդունած չըլլայ, այլ ու տասուելն գիւղական կրթութիւն մը՝ որ-չափ իր վիճակին և աստիճանին կը պատշաճէր։ Բայց երբ Աստուած նշանաւոր կ'ընէ մէկ ճակատ մը հանճարոյ կնքովը, այդ ճակատը կը մեծնայ, կը բարձրանայ և անունուն վրայ կ'իջնէ, որչափ ալ անշուք կամ ապատոհմ ըլլայ իր ծնունդը։

Շէյքսփիրի կենացը ծանօթ պարագաներուն մէջ ամենէն աղէկը իր ամուսնութիւնն է. վասն զի տասնըութը տարուան հասակին՝ իրեն կին առաւ երկրագործի աղջիկ մը, ուսկից մէկ մանչ մը ու երկու օրիորդ ունեցաւ։ Իր առջի պարապմունքն եղաւ ուսուցչութեան զբաղիլ. բայց անով ալ չկարենալով իր ապրուստը հայթհայթել, ստի-պուեցաւ քսանըերկու տարուան հասակին Լոն-տոն երթալ։ Փնտռած բաղդը ձեռք ձգելու հա-մար ունէր զերիտասարդութիւն, զհանճար և ճարտարութիւն. բախտը միայն կը պակսէր, այն ալ շուտով Շէյքսփիրի դէմն ելաւ։

Digitized by Google

Պլէքֆրիէրսի Թատեր գերասանաց մէջ՝ Շէյքսփիրի երկու հայրենակիցք կը գտնուէին այն ատենները. Ռիչըրտ Պըրպէճ և Թոմաս Կրին. ասոնք զինքը սիրով ընդունեցան, և առաջարկեցին որ իրենց արուեստակիցն ըլլայ: Շէյքսփիր ընդունեցաւ անոնց պայմանները, և երեք տարի անցնելէն ետքը, իր փութոյն քան թէ հանճարոյն համար՝ սկսաւ բաւական դրամ վաստըկիլ: Ինքը որչափ ալ չափաւոր դերասան մըն էր, այնչափ ալ գերազանց ուսուցիչ արուեստին. ուստի և ընկերակիցներէն շատերը իր խորհրդովն ու թելադրութեամբ՝ ստացան այնպիսի համբաւ մը՝ որուն հասնելէն ինքը շատ հեռի էր: Ի՞նչպէս յայտնի եղաւ իր հանճարը: Իր ընկերներուն մէկուն նախանձը՝ յայտնի կերպով կը հաւատարմացընէ մեզի զայն: Թատրին մէջ խաղցուած շատ հատուածները խեղճ բաներ էին. յաճախ զանոնք սրբագրել կամ մասամբ նորէն շինել հարկ էր, երբեմն մէկ տեսարանը ջնջել, ուրիշ մը աւելցընել, և շարադրութեան ու ոտանաւորին վրայ տեսնուած թերութիւնները սրբագրել: Շէյքսփիր՝ թատեր տէրերէն մէկն ըլլալով, այն անձև ու անկերպարան գրուածները աչքը կ'անցընէր, ժողովրդեան ու հանդիսականաց աւելի հաճոյական ընծայելու համար: Երբեմն ալ հին ատենուընէ մնացած ու մոռցուած խաղերը նոր ձեւ ու կերպարանքի մը մէջ խօթելով, իբրև բոլորովին նոր գրուածք մը հասարակաց կ'ընծայէր: Թատերական մատենագրաց մէջ՝ որոց այս ծառայութիւնը կը մատուցանէր՝ Ռոպերդ Կրին անունով անձ մըն ալ կար, որ չհանդուրժելով իր հանճարոյն և գրչին այսպիսի խիստ ու անաչառ քննադատութեան տակ իյնալուն, իր ընկերակից հեղինակաց բողոքեց Շէյքսփիրի դէմ. նմանցուց զանիկայ ուրիշներու փետուրներովը

վարդարուող ու պճնող ճայլին, և յորդորեց զիրենք որ ամէնքը մէկ ըլլալով այդ գրաւորական բռնաւորութեան լուծը թօթափեն: Իր խօսքն ու առաջարկութիւնը մտադրութեան արժանաւոր սեպուեցաւ, և ոչ միայն քերթողք՝ այլ նաև բոլոր Անգլիա սկսան տարակուսիլ իր հանճարոյն վրայ, և զինքն աննշան անձ մը սեպել: Շէյքսփիր բոլորովին ձեռք քաշեց այն գործէն և սկսաւ առանձին աշխատիլ, ու իր անուամբը թատերգութիւններ հրատարակել: Սակայն հասարակաց կարծիքն այնչափ երկմիտ էր իր վրայ, որ զանոնք կարդացած ու վրանին զմայլած ատեննին ալ՝ չէին ուզեր հաւատալ թէ այնպիսի հանճարոյ մը տէր ըլլայ Անգլիա: Շէյքսփիր ամենևին չխռովեցաւ. մանաւանդ թէ Աոփղիէ ու Ադոնիս կոչուած քերթուած մը հրատարակելով Սաութամփթընի կոմսին նուիրեց, ու ընծայականին մէջ կը նշանակէր թէ անիկայ ըլլայ իր հանճարոյն նախկին գիւտը, թէպէտև արդէն վեց ուրիշ գեղեցիկ թատերգութիւններ յօրինած էր անկէ առաջ, բայց ամենևին բանի տեղ չդնելով զանոնք, կամ չուզելով որ ժողովրդեան կարծեացը հակառակելով, իրեն դէմ նոր թշնամութիւններ յարուցանելու առիթ տայ: Յաջորդ տարին (1594) նոյն իշխանին նուիրեց իր Լուկրեցիա կոչուած քերթուածը, և յարգանօք կը զրուցէր թէ « Ինչ որ գրեր եմ՝ քուկդ է, և գրելիքներս ալ քեզի կը պատշաճին »: Կ՚աւանդեն թէ երախտապարտ իշխանը հազար լիրա սթեռլին ոսկի հատոյթ կապած ըլլայ քերթողին, և անանկով յայտնի ըրած իր սէրն ու բարեկամութիւնը: Այս երկրին քերթուածներուն պատճառաւ մեծ անուն և համբաւ ստացաւ Շէյքսփիր. մանաւանդ երբ քիչ ատենէն ընկաւ այլ և այլ համառօտ քերթուածներ ու տաղեր հրատարակել: Բայց ինքն այն աստիճան ան-

Digitized by Google

տարբեր էր իր համբաւոյն, որ և ոչ իսկ մտքէն կ'անցընէր իր քերթուածները տպագրութեամբ հրատարակել. Թէպէտև այնպէս ալ մեծ էր իր յարգը ժողովրդեան առջև։ Տարակոյս չկայ որ իր ժամանակակից քերթողք պիտի չկարենային համ_ գուրժել. ուստի և ամէն ջանք բանեցուցին զինքը նուաստացընելու, և երբոր զիրար գովելու համ_ մար անթիւ քերթուածներ կը շարադրէին, չէ թէ միայն գովութեան խօսք մը չէին ուղղեր առ Շէյքսփիր, այլ մանաւանդ զինքը ծաղր ու արհա_ մարհ երևցընելու կ'աշխատէին։

Անկարելի էր որ այս ամէն բաները ազդեցու_ թիւն չունենային Շէյքսփիրի զգայուն սրտին վրայ. ուստի և մտադիւրութեամբ ձգեց հեռացաւ այն աշխարհաքաղաքէն, ու իր ծննդեան աւանը դար_ ձաւ։ Հոն գտաւ իր կինն ու զաւակները, զորս ա_ մուսնացուց. և 'ի յիշատակ իր դարձին տնկած թթենւոյ ծառը՝ երկար ատեն մեծարանաց նիւթ եղաւ իր քաղքին մէջ։ Ինչուան 1755 կանգուն կեցած էր Շէյքսփիրի տունը և տնկած ծառը։ Տունը մեծ ու ընդարձակ էր, և ծառը՝ որ ին_ չուան հեռու տեղուանք իր ճիւղերը կ'արձըկէր, բոլոր գեղաւանին թուղթ կը մատակարարէր։ Հետաքրքրութեան համար հոն եկող այցելուաց թիւը բազմաթիւ էր. տանտէրը մաղձոտ մարդ մը ըլլալով, տունը փլցուց և ծառն ալ կտրել հրամայեց։ Ոսկերիչ մը գնեց թթենին, և անոր փայտէն քթախոտի տուփեր շինելով՝ այնչափ ծանր գնով վաճառեց՝ որ քիչ ատենուան մէջ մեծ հարստութեան տէր եղաւ։ Շէյքսփիրի համբաւը այն ատեն աշխարհածանօթ էր. բայց երբ 1616ին իր ծննդեանը տարեկանաց օրը մեռաւ մեծ քեր_ թողը իր կենացը յիսունևերկու տարուան հա_ սակին՝ ոչ ոք զգաց այնպիսի համբաւոյ մը անդար_ ման կորուստը. ոչ ոք 'ի քերթողաց՝ անոր շիրմին

վրայ գովութեան խօսք մը զրուցեց կամ ծաղկէ պսակ մը դրաւ։ Անանկ անձի մը սուգն ու ցաւը՝ միայն իր ընտանեացը մէջ ամփոփուած մնաց։ Եւ ոչ ինքն իսկ Շէյքսփիր՝ յոյս մը ունէր ապագային վրայ. իրեն կ'երեւնար թէ աշխարհիս վրայ ունեցածը՝ անդարձ գերեզման մը պիտի ըլլայ։

Անտարակոյս նոյնը պիտի հանդիպէր, եթէ իր մահուընէն եօթն տարի ետքը, իր թատեր ընկերակից երկու դերասաններ Հէմինկս և Գընտէլ՝ Շէյքսփիրի ողբերգութեանց, կատակերգութեանց և պատմական մանր գրուածոց առջի հրատարակութիւնը չընէին, ծանուցանելով թէ անոր յիշատակը անմահացընելու համար այս աշխատութեան ձեռք կը զարնէին։ Անշուշտ մտքերնէն չէր անցներ թէ օր մը բոլոր Անգղիա երախտագիտաց պիտի ըլլար իրենց, և Տրայտընի, Միլթընի, Փոփայ և Ճոնսընի նման անձինք՝ Անգղիոյ ամենէն աւելի մեծ քերթող պիտի հռչակէին ըզՇէյքսփիր։

Այս գործքը ընդհանուր պիտի ըլլար ոչ միայն յԱնգղիա, այլ և ընդ ամենայն Եւրոպէ. վասն զի ուր որ հասան Շէյքսփիրի թատերական գրուածները, ինչուան երբեմն անյատուկ թարգմանութիւններով և յապաւմամբ կամ յաւելուածով, ամէն տեղ հռչակուեցաւ ու մեծարուեցաւ իր գերագոյն հանճարը. և անգղիացի բազմաթիւ և ընտիր մատենագրաց մէջ՝ իբրև հսկայ մը երեւեցաւ Շէյքսփիր, զարմանալի ու աննման իր հանճարովը և մտաց ճոխ արգասաւորութեամբը։ Հոմերոսէն ետքը երևցած քերթողաց մէջ՝ թերեւս ամենէն աւելի արժանաւոր ազգային բանաստեղծի մականունը կրելու. և անոր պէս ընդհանրապէս զարմացուած ու զգածուած ամէն օտար ժողովուրդներէն. վասն զի ամէն ժամանակաց և ամէն երկրի մարդիկ՝ կը ճանչցուին և կը գտնուին

այն բնաւորութեանց մէջ զորս տուած են իրենց ներկայացուցած անձանցը․ ու անոնց այլ և այլ՝ բայց ճշգրիտ բարուց նկարագրութեան մէջ՝ բոլոր մարդկութիւնը անձնաւորել կու տան։ Իր նկարներուն ոյժը և գոյներուն կենդանութիւնը այն աստիճանի է որ անոնց պատրանքը ճշմարտութենէ հեռու չմնար։ Ամէն անձ իրեն յատուկ ու մասնաւոր բնաւորութիւն ունի, որ կարգէ դուրս տպաւորութիւն մը ընելով մեր սրտին վրայ՝ անկարելի կ'ըլլայ շփոթել զինքն ուրիշի մը հետ։ Կը ճանչնանք ու կը տեսնենք զինքը․ թէ խօսելու ըլլայ և թէ գործէ, միշտ նոյնն է․ և այնպէս ճիշդ, որ անկարելի կ'ըլլայ ուրիշ կերպով նկատել զինքը։ Ասիկայ է Շէյքսփիրի գլխաւոր արդիւնքը, և որուն չէին կրցած հասնիլ իրմէ առաջ եղող քերթողք․ վասն զի ինքը միայն յաջողեցաւ չէ թէ միայն ձևացընել ու կերպաւորել իր մէջ բերած անձինքը, այլ նաև կարծես թէ հոգի մը տալ անոնց։ Բուն և ճշմարիտ հանճար ունեցող անձանց յատուկ է այսպիսի կերպով տեսնել, զգալ և նկարագրել զբնութիւն։

Եւ յիրաւի, դժուարին պիտի ըլլայ գտնել քերթող մը այնպիսի թատերական անձինք ներկայացընող, որպիսիք ոմանք են խանդաղակաթն Ռոմէոյ, տխրազգածն Համլէտ, թշուառ թագաւորն Լէար, փառասէրն Մէքպէթ, նախանձայոյզն Ոթէլլոյ և քաղաքագէտն Ռիքարտ Գ։ Այս նկարագիրներէն ոմանք բուն պատմական են, այլք հին աւանդներէն փոխ առնուած, ոմանք առասպելախառն և ուրիշներն ալ իրմէն առաջ թատերական քերթողաց հնարողութիւն․ բայց հիմա ամէնքն ալ Շէյքսփիրի կը պատկանին։ Սակայն ամենէն աւելի յատուկ է իրեն այն շնորհքը, փափկութիւնն ու մեծվայելչութիւնը՝ զոր մէջ բերած գեղեցիկ սեռին կու տայ։ Այս

ամէն յատկութիւններն անով աւելի զգալի ու զարմանքի նիւթ կ'ըլլան եթէ քերթողին ժամանակը նկատենք. վասն զի իր՝ քնարը՝ բարբարոսութեան դէպ 'ի քաղաքակրթութիւն անցքն է։ Ո՛րչափ քաղցր ու խանդաղատական է Յուլիէդ, որ իր պարզութեանը մէջ չկրնար հաւատալ՝ թէ ի՛նչպէս սէրը կրնայ յանցանք ըլլալ, և սիրոյն ըզմայլմանը մէջ՝ չկրնար լսել ներքին ձայնին որ կը վկայէ թէ հարսանեկան առագաստը իրեն գերեզմանը պիտի ըլլայ։ Ո՞ւր գտեր է զՄիրանտա, որ Եւայի ու Կալադէայի մը նման՝ սուրբ և ողջախոհ սիրոյ մը ազդեցութեամբն՝ նոր կեանք մը կը զգենու, և շնորհաց, ազնուութեան և բարութեան սակաւագիւտ գանձերն իր վրայ կը միացընէ։ Եթէ Սոփոկլի Անտիգոնէն ազդած է Շէյքսփիրի զզարմանալին Կորտէլիա, որ իր գեղեցիկ անձնանուիրութեամբն չզարհուրիր ոչ յարհամարհանաց, ոչ 'ի ձախորդութենէ կամ յաղետից և յապաշնորհութենէ, ուսկի՞ց առած է այնչափ նորանոր բարուց առաջին գաղափարը. ինչպէս են Տեսամոդեն, Իմոգեն, Եսսիքա, Ոֆելի։ Զգանդագինք ըսել թէ միայն Շէյքսփիրի սրտէն։ Ինքն իսկ քերթողն կը խոստովանի թէ որչափ զգայուն և դիւրազգած եղած է առ սէր. և այն ամէն շընորհքն ու առաքինութիւններն՝ զորս նկատեր կամ յերազեր էր երկրիս վրայ, կը փոխադրէին զինքը այն տեսարանին վրայ՝ զոր կ'ուզէր ներկայացընել. նման այն նկարչին որ պաստառի վրայ կ'ուզէ անցընել՝ իր սրտին մէջ դրոշմուած ու միշտ աչքին դիմացն կենդանի եղող առարկաները։ Որչափ զօրաւոր է տպաւորութիւնը, այնչափ ալ կենդանի ու ճշդրտանման իր պատկերը։

Բարուց նկարագրէն զատ՝ զարմանալի են 'ի Շէյքսփիր՝ մտածութիւնք և բացատրութիւն։ Իր գրչին տակ հինցած ու սովորական մտածութիւն

կայս չկայ որ իրաւամբ աւելի յարգի պիտի ըլլային իր գրուածներն ու անունը։

Մարլոյի գլխաւոր երկասիրութիւններն են Եդուարդ Բ., Հրեայն Մալթայի և Ֆաուստ բժշկին եղերական պատմութիւնը։ Այս վերջին ողբերգութիւնը՝ որ իր գրուածոցը մէջ ամենէն աւելի սկըզբնատիպ և գեղեցկագոյն կրնայ սեպուիլ, նոր կերպարանք և ձև մը տուած է նշանաւոր գերմանացւոյ մը, Կէօթէի, գրչով և հանճարով։

Ֆաուսթի ողբերգութեանը նիւթն է՝ իմաստուն մը որ իր հոգին սատանայի կը ծախէ, պայման դնելով որ ութսուն տարուան միջոց անսահման իշխանութիւն մը ունենայ երկրիս վրայ։ Այսպիսի սակարկութիւններ խիստ սովորական են միջին դարուց վիպասանութեանց և աւանդներուն մէջ, և յորս սատանան մեծ դեր մը կը խաղայ։ Մեփիստոֆելէս, դժոխային ոգի մը, ծառայ կը սահմանուի բժշկին, և հետը աշխարհէ աշխարհ կը քալէն, և ուզած ամէն անառակութիւններն և անկարգութիւնները կը կատարեն։ Վերջապէս ութսուն տարին կը լրանայ, և Ֆաուսթ դեռ իր փափաքած երջանկութեան հասած չէ. և սակայն կը հասնի այն ժամանակն՝ յորում սատանայն իր սակարկութեանը համեմատ՝ անոր հոգին կը պահանջէ։ Ֆաուսթ կէս գիշերուն պիտի մեռնի. և ժամացոյցն արդէն հնչած է մետասաներորդ ժամը. վախը և տագնապը, խղճի խայթը միանգամայն զինքը կը չարչարեն։ Այն ատեն թշուառ բժիշկը կը սկսի աղաղակել.

« Ո՛վ Ֆաուսթ, ժամ մը միայն մնացած է քեզի ապրելու, և անկէ վերջը յաւիտեան պիտի դատապարտուիս... Երկնից անդադար շարժման մէջ եղող գունտեր՝ զկայ առէք, որպէս զի ժամանակը առաջ չերթայ. և կէս գիշերը երբէք չհասնի։ Եւ աստուածային արեգակն, պայծա-

տապէտ անկէ բնութեան, եւ մեզի անվախճան օր մը պարգեւելու համար. կամ այս ժամս՝ տարի մը ըլլայ, ամիս մը, շաբաթ մը, օր մը, որպէս զի Ֆաըսթ ատեն ունենայ զղջալու և իր հոգին փրկելու... Սակայն աստեղք կը շարունակեն իրենց ընթացքը, ժամանակը գահավիժելով առաջ կ'երթայ, ժամացոյցը պիտի զարնէ, վրայ հասնի դեւը, և Ֆաըսթ պիտի դատապարտուի... Ա՜հ, դիմեմ յերկինս՝ խալըսելու անոր ձեռքէն... Սակայն որո՞ւն ձեռքն է որ զիս վար կը նետէ մերժելով։ Նայէ, հաստատութեան որ կիտին վրայ կը փայլէ Քրիստոսի արիւնը. այն արեանը մէկ կաթիլը զիս կրնայ փրկել... Ո՛վ տէր իմ Քրիստոս... Մի գիշատեր իմ սիրտս, ո՛վ Արուսեակ. Քրիստոսի՝ անունը տալուս համար. կ'ուզեմ վերստին կըրկնել, ու ինծի օգնութեան կանչել... Ո՛վ Արուսեակ խնայէ ինծի... Այլ ո՞ւր է նա. միթէ մեկնեցա՞ւ... Ահաւասիկ իր սպառնալից բազուկը, իր թշնամի երեսը... լեռնե՛ր և բլուրք, եկէք թաթափեցէք իմ վրաս, ծածկեցէք իմ գլուխս երկնքին բարկութենէն... Երկի՛ր, բացուէ. որպէս զի քու անդնդոցդ մէջ ծածկուիմ... Բայց զիս չուզեր ընդունիլ... Եւ դուք, աստեղք, որ կարապետ եղաք իմ ծննդեանս, որ ինծի բաժին տուիք զմահ և զդժոխս, դէպ 'ի առ ձեզ ձգեցէք զՖաըսթ, ինչպէս ամպի մը քովերէն ամփոփուած թեթեւ գոլորշի մը որ կը մեծնայ հեռուէն, որպէս զի երբ զիս օդոց մէջ ժայթքէք՝ պատառատուն անդամներս ձեր բոցակէզ բերնէն ելնան, և իմ հոգիս կարենայ բարձրանալ և վերաչուել յերկինս. (Ժամացոյցը կը զարնէ)։ Ո՜հ, կէս ժամն անցաւ. քիչ մը ատեն, և ահա ամբողջ ժամն ալ պիտի լրանայ։ Ա՜հ, եթէ իմ հոգիս մեղացս համար պիտի պատուհասի, գէթ չափ մը դիր իմ պատիժներուս... Թո՛ղ դժոխոց մէջ հազար տա-

Digitized by Google

րի, տասը հազար տարի կենայ Ֆաւըսթ, բայց վերջապէս կարենայ փրկուիլ... Այլ աւա՜ղ, վասն զի դատապարտեալ հոգիներուն պատուհասից ժամանակ որոշուած չէ... Ո՛վ Ֆաւըսթ, ինչո՞ւ համար անհոգի արարած մը չըստեղծուեցար. կամ ինչո՞ւ քեզի տրուած հոգին անմահ է... Անիծեա՜լ, որոնք իմ կենացս պատճառ եղան... Ահաւասիկ ժամը, ահա ատենը: Ելի՛ր, ելացի՛ր յերկինս մարմինն իմ, ապա թէ ոչ՝ պիտի գայ սատանան ի ժախոց անդունդը զքեզ տանելու համար... Ո՛վ հոգի, ջրոյ շիթ մը դառնալով Ովկիանոսին մէջ ինկիր, որպէս զի կարելի չըլլայ զքեզ գտնել»:

(Ժամացոյցը կը զարնէ. կ'որոտան կայծակունք, և սատանաները ներս կը մանեն):

Այնպիսի մեծութիւն ու կորով կայ այս մտածութեան մէջ՝ որ նոյն իսկ իրմէն ետքը եկող ու կերպով մը իրեն նմանելու և զինքն գաղափարել ուզող քերթողաց մէջ հաւասարող քիչ գտնենք: Սակայն Մարլոուի գլխաւոր պարծանքն այն է որ Եդուարդ Բ պատմական ողբերգութեան յօրինումը այնպիսի նոր ասպարէզ մը բացած է՝ յորում այնչափ և այնպիսի փառքով Շէյքսփիրի նման անձ մը պիտի անմահանար:

Սակայն Շէյքսփիրի և իր երկասիրութեանցը վրայ չխօսած, հարկ է որ աչքերնիս դարձընենք ուրիշ ժամանակակից քերթողի մը վրայ ալ՝ որ առջևնիս կ'ելլէ: Այս քերթողն է Բենիամին Ճոնսըն, որ 1574 տարւոյն սկիզբները ծնած է: Իր մայրը՝ տղուն աշխարհք գալէն առաջ այրի մնալով, երկրորդ անգամ ամուսնացաւ որմնադրի մը հետ, որն որ ուզեց իր արուեստին աշակերտել նաև զԲենիամին. բայց անիկայ յանձնառու չեղաւ, քերթողութեան մասնաւոր բերում ու ախորժակ մը ունենալով իր վրայ: Ընտանեացը բարեկամներէն մէկը տղուն վրայ ձեռք դրաւ, ու

Digitized by Google

նախ Վէսթմինսթրի դպրոցը ու ետքը Գէյմպրիճի համալսարանին աշակերտաց թուոյն մէջ խոթեց. բայց ուսմանց ընթացքը լմնցընելով, աղքատութեանը պատճառաւ ստիպուեցաւ ժամանակ մը նիւթական աշխատանքով իր ոգեպահիկը հայթհայթել, բայց ոչ երբեք ձեռքէն իրեն սիրելի հեղինակաց՝ Հոմերի ու Որատիոսի գրքերը ձգելով, որոնք իր տառապանացը մէջ գլխաւոր մխիթարութիւնն էին։ Այսպիսի կեանք մը իրեն շատ անտանելի երեւնալով, կամաւոր զինուոր գրուեցաւ այն ատեններն Փլանդրիա գտնուող անգղիական բանակին. ու պատերազմի մը մէջ՝ երկու բանակաց աչքին առջև իր ձեռքովը թշնամի սպայ մը սպաննեց։ Սակայն այս յաջողութիւնն ալ բաւական չեղաւ զինուորական կեանքը իրեն սիրելի ընելու. և տեսնելով թէ իր աներոջ մահուընէն ետքը յետին աղքատութեան մէջ ինկաւ իր մայրը, անոր ապրուստ ճարելու համար՝ կատակերգակ քերթողաց դասուն մէջ խառնուեցաւ։ Հոն ալ չկրցաւ յառաջանալ. վասն զի մենամարտութեան մը մէջ իր ընկերակիցներէն մէկը սպաննելով, հարկ եղաւ որ թատերաբեմէն մեկնի, ու չկրնալով այլ ևս դերասան ըլլալ, ուղեց կատակերգակ քերթողութեան պարապիլ։ Այլ և այլ դժբաղդ ճաշակներէն ետքը՝ Ամէն մէկը իր բնաւորութեանը մէջ (Every mon in his humour) կոչուած կատակերգութիւն մը շարադրեց, և որ առջի անգամ ներկայացուելով 'ի 1596, իմացան Անգղիացիք թէ նշանաւոր թատերական քերթողի մը հանճար ունէր Ճօնսըն։ Իր այս տաղանդը ճանչցողներուն մէջ յետին չէր Շէյքսպիր, որ այն ատենները Պլէքֆրիէրսի թատեր դերասաններէն մէկն էր, և յորդորեց իր ընկերակիցքը մտադիւր սիրով ընդունիլ թէ քերթողը և թէ անոր երկասիրութիւնը։ Անով քաջալերուեցաւ Ճօնսըն, ու

հետզհետէ այլ և այլ յիսունեչորս խաղեր շարագրեց, յորս մասնակցութեան արժանաւորագոյններն են Աղուէսը, Կին լռելոյ և Ալքիմիոս կոչուածներն։ 1619ին պսակաւոր քերթողի հասոյթ ստանալով, հազիւ կրցաւ աղքատութեան տառապանքէն խալըսիլ։ Մեռաւ 1637ին՝ կենացը վաթսունուիրեք տարուան հասակին մէջ, ու Ուեսթմինսթրի աբբայարանին մէջ թաղուելով, վրան այս պարզ ու անպաճոյճ տապանագիրը գրուեցաւ. «Ո՛վ անուանիդ Պէն Ճոնսըն»։

Ճոնսըն՝ որուն հանճարը խիստ չափաւոր էր ողբերգութեան մէջ, շատ աւելի նշանաւոր երեւցաւ 'ի կատակերգականին. բայց անոր մէջ ալ ունենալով այլ և այլ թերութիւններ, զորս ոչ այնչափ իրեն՝ որչափ ապրած ժամանակին յատուկ սեպելու է։ Իր գլխաւոր արդիւնքն անոր մէջ է՝ որ իրմէ ետքը երեւցող կատարելագոյն քերթողաց, և մանաւանդ Շէյքսբիրի, առաջնորդ եղած է. և որչափ ալ իրմէ հեռու ըլլան այս երկու հանճարները, սակայն անով իր յարգը և արդիւնքը չպակսիր։ Առաջնութիւնք՝ իր թերութիւններումն հանդերձ ունի նաև իր արժանիքը։

Շէյքսբիրի գրաւորական կենաց վիճակը՝ մատենագրական պատմութեան մէջ գրեթէ միակ տեսարան մը կը ներկայացընէ։ Իր ազգին և դարուն՝ ամենէն նշանաւոր քերթողը սեպուած է հիմա արժանապէս. բայց այդ փառաւոր համբաւը չստացած՝ հարկ եղեր է որ իր յիշատակը այլ և այլ կերպարանափոխութիւններ կրէ։ Վասն զի իրեն նման քերթող մը չենք կրնար գտնել որ այնչափ այլազան կերպով քննադատուի՝ Անգղիոյ ամենէն աւելի գերագոյն և հմուտ քննադատներէն. և ոչ լոկ իր հանճարոյն և գրուածոց վրայ եղած են այս տարաձայնութիւնները, այլ նոյն

Digitized by Google

խոկ իր կենացը հանգամանքներուն և մինչև անգամ իր անուանը վրայ:

Այս միայն յայտնի է որ իր ծննդեան տեղը՝ նաև մահուանը տեղն եղաւ. և այս պարագայն նշանակ մը կրնայ սեպուիլ, եթէ ոչ ապացոյց, իր ընտանեկան բարեբաստութեանը: Այս տեղը՝ զոր Շէյքսփիրի ծնունդը այնչափ անմահացուց, պզտիկ քաղաքաւան մըն է Ուարվիքի կոմսութեան՝ Սթրէթֆըրտ—Աւոն կոչուած: Հաւանական կ'ենթադրուի թէ ծնած ըլլայ 'ի 1564 ապրիլ ամսոյն 23ին: Իր հայրը, Յովհաննէս Շէյքսփիր, բրդեղէնի վաճառական մըն էր, և խուզած ոչխարներն ալ կը մորթէր, ու այս ծառայութեան իրեն օգնական ունէր որդիքը: Յովհաննէս Շէյքսփիր տասնըմէկ զաւակ ունէր. ասոնց մէջ չորրորդ էր Ուիլըըմ (Գուլիէլմոս): Կ'երևնայ թէ մասնաւոր դաստիարակութիւն մըն ալ ընդունած չըլլայ, այլ սա առաւելն գիւղական կրթութիւն մը՝ որչափ իր վիճակին և աստիճանին կը պատշաճէր: Բայց երբ Աստուած նշանաւոր կ'ընէ մէկ ճակատ մը հանճարոյ կնքովը, այդ ճակատը կը մեծնայ, կը բարձրանայ և ամենուն վրայ կ'իշխէ, որչափ ալ անշուք կամ աղատոհմ ըլլայ իր ծնունդը:

Շէյքսփիրի կենացը ծանօթ պարագաներուն մէջ ամենէն ազնիւը իր ամուսնութիւնն է. վասն զի տասնըութը տարուան հասակին՝ իրեն կին առաւ երկրագործի աղջիկ մը, ուսկից մէկ մանչ մը ու երկու օրիորդ ունեցաւ: Իր առջի պարապմունքն եղաւ ուսուցչութեան զբաղիլ. բայց անով ալ չկարենալով իր ոգւոյն հայթհայթել, ստիպուեցաւ քսանուերկու տարուան հասակին Լոնտոն երթալ: Փնտռած բաղդը ձեռք ձգելու համար ունէր զերիտասարդութիւն, զհանճար և զաշխատութիւն. առիթը միայն կը պակսէր, այն ալ շուտով Շէյքսփիրի դէմն ելաւ:

Digitized by Google

Պլէքֆրիէրսի Թատեր գերասանաց մէջ՝ Շէյքսփիրի երկու հայրենակիցք կը գտնուէին այն ատենները. Հոլքարտ Պըրպէճ և Թոմաս Կրին. ասոնք զինքը սիրով ընդունեցան, և առաջարկեցին որ իրենց արուեստակիցն ըլլայ։ Շէյքսփիր ընդունեցաւ անոնց պայմանները, և երեք տարի անցնելէն ետքը, իր փութոյն քան թէ հանճարոյն համար՝ սկսաւ բաւական դրամ վաստըկիլ։ Ինքը որչափ ալ չափաւոր գերասան մըն էր, այնչափ ալ գերազանց ուսուցիչ արուեստին. ուստի և ընկերակիցներէն շատերը իր խորհրդոցն ու թելադրութեամբ՝ ստացան այնպիսի համբաւ մը՝ որուն հասնելէն ինքը շատ հեռի էր։ Ի՞նչպէս յայտնի եղաւ իր հանճարը։ Իր ընկերներուն մէկուն նախանձը՝ յայտնի կերպով կը հաւաստարմացընէ մեզի զայն։ Թատրին մէջ խաղցուած շատ հատուածները խեղճ բաներ էին. յաճախ զանոնք սրբագրել կամ մասամբ նորէն շինել հարկ էր, երբեմն մէկ տեսարանը զեղչել, ուրիշ մը աւելցընել, և շարագրութեան ու ոտանաւորին վրայ տեսնուած թերութիւնները սրբագրել։ Շէյքսփիր՝ Թատեր տէրերէն մէկն ըլլալով, այն անձև ու անկերպարան գրուածները աչքը կ'անցընէր, ժողովրդեան ու հանդիսականաց աւելի հաճոյական ընծայելու համար։ Երբեմն ալ հին ատեններէ մնացած ու մոռցուած խաղերը նոր ձևի ու կերպարանքի մը մէջ խօթելով, իբրև բոլորովին նոր գրուածք մը հասարակաց կ'ընծայէր։ Թատերական մատենագրաց մէջ՝ որոց այս ծառայութիւնը կը մատուցանէր՝ Հարպերդ Կրին անունով անձ մըն ալ կար, որ չհանդուրժելով իր հանճարոյն և գրչին այսպիսի խիստ ու անաչառ քննադատութեան տակ իյնալուն, իր ընկերակից հեղինակաց բողոքեց Շէյքսփիրի դէմ. Նմանցուց զանիկայ ուրիշներու փետուրներովը

վարդարուող ու պճնող ձայնին, և յորդորեց զիրենք որ ամենքը մէկ ըլլալով այդ գրաւորական բռնաւորութեան լուծը թօթափեն: Իր խօսքն ու առաջարկութիւնը մտադրութեան արժանաւոր սեպուեցաւ, և ոչ միայն քերթողք՝ այլ նաև բոլոր Անգլիա սկսան տարակուսիլ իր հանճարոյն վրայ, և զինքն աննշան անձ մը սեպել: Շէյքսփիր բոլորովին ձեռք քաշեց այն գործէն և սկսաւ առանձին աշխատիլ, ու իր անուամբը թատերգութիւններ հրատարակել: Սակայն հասարակաց կարծիքն այնչափ երկմիտ էր իր վրայ, որ զանոնք կարդացած ու վրանին զմայլած ատեննին ալ՝ չէին ուզեր հաւտալ թէ այնպիսի հանճարոյ մը տէր ըլլայ Անգլիա: Շէյքսփիր ամենևին չխռովեցաւ. մանաւանդ թէ Աստղիկ և Ադոնիս կոչուած քերթուած մը հրատարակելով Սաութամփթընի կոմսին նուիրեց, ու ընծայականին մէջ կը նշանակէր թէ անիկայ ըլլայ իր հանճարոյն նախկին գիւտը, թէպէտև արդէն վեց ուրիշ գեղեցիկ թատերգութիւններ յօրինած էր անկէ առաջ, բայց ամենևին բանի տեղ չդնելով զանոնք, կամ չուզելով որ ժողովրդեան կարծեացը հակառակելով, իրեն դէմ նոր թշնամութիւններ յարուցանելու առիթ տայ: Յաջորդ տարին (1594) նոյն իշխանին նուիրեց իր Լուկրեցիա կոչուած քերթուածը. և յարգանօք կը զրուցէր թէ «Ինչ որ գրեր եմ՝ քուկդ է, և գրելիքներս ալ քեզի կը պատշաճին»: Կ՚աւանդեն թէ երախտապարտ իշխանը հազար լիրա սթեռլին ոսկի հասոյթ կապած ըլլայ քերթողին, և անանկով յայտնի ըրած իր սէրն ու բարեկամութիւնը: Այս կրկին քերթուածներուն պատճառաւ մեծ անուն և համբաւ ստացաւ Շէյքսփիր. մանաւանդ երբ քիչ ատենէն սկսաւ այլ և այլ համառօտ քերթուածներ ու տաղեր հրատարակել: Բայց ինքն այն պատճառն ան-

տարբեր էր իր համբաւոյն, որ և ոչ իսկ մտքէն կ'անցնէր իր քերթուածները տպագրութեամբ հրատարակել. Թէպէտև այնպէս ալ մեծ էր իր յարգը ժողովրդեան տալը։ Տարակոյս չկայ որ իր ժամանակակից քերթողք պիտի չկարենային հան-դուրժել. ուստի և ամէն ջանք բանեցուցին զինքը նուաստացնելու, և երբոր զիրար գովելու համար անթիւ քերթուածներ կը շարադրէին, չէ թէ միայն գովութեան խօսք մը չէին ուղղեր առ Շէյքսփիր, այլ մանաւանդ զինքը ծաղր ու արհա-մարհ երևցնելու կ'աշխատէին։

Անկարելի էր որ այս ամէն բաները ազդեցու-թիւն չունենային Շէյքսփիրի զգայուն սրտին վրայ. ուստի և մտադիւրութեամբ ձգեց հեռացաւ այն աշխարհաքաղաքէն, ու իր ծննդեան աւանը գար-ձաւ։ Հոն գտաւ իր կինն ու զաւակները, զորս ա-մուսնացուց. և 'ի յիշատակ իր դարձին անկած թթենւոյ ծառը՝ երկար ատեն մեծարանաց նիւթ եղաւ իր քաղքին մէջ։ Ինչուան 1756 կանգուն կեցած էր Շէյքսփիրի տունը և անկած ծառը։ Տունը մեծ ու ընդարձակ էր, և ծառը՝ որ ին-չուան հեռու անկղուանք իր ճիւղերը կ'արձըկէր, բոլոր գեղջուանին թուլթ կը մատակարարէր։ Հետաքրքրութեան համար հոն եկող այցելուաց թիւը բազմաթիւ էր. տանտէրը մաղձոտ մարդ մը ըլլալով, տունը փլցուց և ծառն ալ կարել հրամայեց։ Ոսկերիչ մը գնեց թթենին, և անոր փայտէն քթախոտի տուփեր շինելով՝ այնչափ ծանր գնով վաճառեց՝ որ քիչ ատենուան մէջ մեծ հարստութեան տէր եղաւ։ Շէյքսփիրի հանճարը այն ատեն աշխարհածանօթ էր. բայց երբ 1616ին իր ծննդեանը տարեկանաց օրը մեռաւ մեծ քեր-թողը իր կենացը յիսունուերկու տարուան հա-սակին՝ ոչ ոք զգաց այնպիսի հանճարոյ մը անդար-ման կորուստը. ոչ ոք 'ի քերթողաց՝ անոր շիրմին

վրայ գովութեան խօսք մը զրուցեց կամ ծաղկէ պսակ մը դրաւ։ Անանկ անձի մը սուգն ու ցաւը՝ միայն իր ընտանեացը մէջ ամփոփուած մնաց։ Եւ ոչ ինքն իսկ Շէյքսփիր՝ յոյս մը ունէր ապագային վրայ. իրեն կ'երեւնար թէ աշխարհիս վրայ ունեցածը՝ անդարձ գերեզման մը պիտի ըլլայ։

Անտարակոյս նոյնը պիտի հանդիպէր, եթէ իր մահուընէն եօթն տարի ետքը, իր թատեր ընկերակից երկու գերասաններ Հէմինճս և Գրընտէլ՝ Շէյքսփիրի ողբերգութեանց, կատակերգութեանց և պատմական մանր գրուածոց առջի հրատարակութիւնը չընէին, ծանուցանելով թէ անոր յիշատակը անմահացընելու համար այս աշխատութեան ձեռք կը զարնէին։ Անշուշտ մտքենէն չէր անցներ թէ օր մը բոլոր Անգղիա երախտապարտ պիտի ըլլար իրենց. և Տրայտընի, Միլտընի, Փոփայ և Ճոնսընի նման անձինք՝ Անգղիոյ ամէնէն աւելի մեծ քերթող պիտի հռչակէին ըզ-Շէյքսփիր։

Այս կործէքը ընդհանուր պիտի ըլլար ոչ միայն յԱնգղիա, այլ և ընդ ամենայն Եւրոպէ. վասն զի ուր որ հասան Շէյքսփիրի թատերական գրուածները, ինչուան երբեմն անյատուկ թարգմանութիւններով և յապաւմամբ կամ յաւելուածով. ամէն տեղ հռչակուեցաւ ու մեծարուեցաւ իր գերագոյն հանճարը. և անգղիացի բազմաթիւ և ընտիր մատենագրաց մէջ՝ իբրև հսկայ մը երեւցաւ Շէյքսփիր, զարմանալի ու աննման իր հանճարովը և մտաց ճոխ արդասաւորութեամբը։ Հոմերոսէն ետքը երեւցած քերթողաց մէջ՝ թերեւս ամէնէն աւելի արժանաւոր ազգային բանաստեղծի մականունը կրելու. և անոր պէս ընդհանրապէս զարմացուած ու գգուած ամէն օտար ժողովուրդներէն. վասն զի ամէն ժամանակաց և ամէն երկրի մարդիկ՝ կը ճանչնան և կը դաւանին

այն բնաւորութեանց մէջ զորս տուած են իրենց ներկայացուցած անձանցը, ու անոնց այլ և այլ՝ բայց ճշգրիտ բարուց նկարագրութեան մէջ՝ բոլոր մարդկութիւնը անձնաւորել կու տան։ Իր նկարներուն ոյժը և գոյներուն կենդանութիւնը այն աստիճանի է որ անոնց պատրանքը ճշմարտութենէ հեռու չմնար։ Ամէն անձ իրեն յատուկ ու մասնաւոր բնաւորութիւն ունի, որ կարգէ դուրս տպաւորութիւն մը ընելով մեր սրտին վրայ՝ անկարելի կ՚ըլլայ շփոթել զինքն ուրիշի մը հետ։ Կը ճանչնանք ու կը տեսնենք զինքը. թէ խօսելու ըլլայ և թէ գործէ, միշտ նոյնն է. և այնպէս ճիշդ, որ անկարելի կ՚ըլլայ ուրիշ կերպով նկատել զինքը։ Ասիկայ է Շէյքսփիրի գլխաւոր արդիւնքը, և որուն չէին կրցած հասնիլ իրմէ առաջ եղող քերթողք. վասն զի ինքը միայն յաջողեցաւ չէ թէ միայն ձևացընել ու կերպաւորել իր մէջ բերած անձինքը, այլ նաև կարծես թէ հոգի մը տալ անոնց։ Իրեն և ճշմարիտ հանճար ունեցող անձանց յատուկ է այսպիսի կերպով տեսնել, զգալ և նկարագրել զբնութիւն։

Եւ յիրաւի, դժուարին պիտի ըլլայ գտնել քերթող մը այնպիսի թատերական անձինք ներկայացընող, որպիսիք ոմանք են խանդաղակաթն Ռոմէոյ, տխրազգածն Համլէ, թշուառ թագաւորն Լէար, փառասէրն Մէքպըթ, նախանձայոյզն Ոթէլլոյ և քաղաքագէտն Հռիքարտ Գ։ Այս նկարագիրներէն ոմանք բուն պատմական են, այլք հին աւանդներէն փոխ առնուած, ոմանք առասպելախառն և ուրիշներն ալ իրմէն առաջ թատերական քերթողաց հնարողութիւն. բայց հիմա ամէնքն ալ Շէյքսփիրի կը պատկանին։ Սակայն ամենէն աւելի յատուկ է իրեն այն շնորհքը, փափկութիւնն ու մեծվայելչութիւնը՝ զոր մէջ բերած գեղեցիկ սեռին կու տայ։ Այս

ամէն յատկութիւններն անով աւելի զգալի ու զարմանքի նիւթ կ'ըլլան եթէ քերթողին ժամանակը նկատենք. վասն զի իր քնարը՝ բարբարոսութեան դէպ 'ի քաղաքակրթութիւն անցքն է։ Ո՛րչափ քաղցր ու խանդաղատական է Ցուլիէդ, որ իր պարզութեանը մէջ չկրնար հաւտալ՝ թէ ինչպէս սէրը կրնայ յանցանք ըլլալ. և սիրոյն ըզմայլմանը մէջ՝ չկրնար լսել ներքին ձայնին որ կը վկայէ թէ հարսանեկան առագաստը իրեն գերեզմանը պիտի ըլլայ։ Ո՞ւր գտեր է զՄիրանդա, որ Եւայի ու Կալադէայի մը նման՝ սուրբ և ողջախոհ սիրոյ մը ազդեցութեամբն՝ նոր կեանք մը կը զգենու, և շնորհաց, ազնուութեան և բարութեան սակաւագիւտ գանձերն իր վրայ կը միացընէ։ Եթէ Սոփոկլի Անտիգոնէն ազդած է Շէյքսփիրի զզարմանալին Կորտելիա, որ իր գեղեցիկ անձնանուիրութեամբն չզարհուրիր ոչ յարհամարհանաց, ոչ 'ի ձախորդութենէ կամ յաղետից և յապաշնորհութենէ, ուսկի՞ց առած է այնչափ նորանոր բարուց առաջին գաղափարը. ինչպէս են Տեսմոդէն, Իմոգէն, Եսսիքա, Ոֆելի։ Զդանդաղինք ըսել թէ միայն Շէյքսփիրի սրտէն։ Ինքն իսկ քերթողն կը խոստովանի թէ ո՛րչափ զգայուն և դիւրազգած եղած է առ սէր. և այն ամէն շընորհքն ու առաքինութիւններն՝ զորս նկատեր կամ յերազեր էր երկրիս վրայ, կը փոխադրէին զինքը այն տեսարանին վրայ՝ զոր կ'ուզէր ներկայացընել. նման այն նկարչին որ պաստառի վրայ կ'ուզէ անցընել՝ իր սրտին մէջ դրոշմուած ու միշտ աչքին դիմացն կենդանի եղող առարկաները։ Որչափ զօրաւոր է տպաւորութիւնը, այնչափ ալ կենդանի ու ճշգրտանման իր պատկերը։

Բարուց նկարագրէն զատ՝ զարմանալի են 'ի Շէյքսփիր՝ մտածութիւնք և բացատրութիւն։ Իր գրչին տակ հինցած ու սովորական մտածութիւն

Digitized by Google

մը բացատրութեան կերպովը այնպէս կ'առոյգանայ ու կ'ազնուանայ՝ որ բոլորովին նոր ու բանաստեղծական զուրցուածքի մը կերպարանք կ'առնու: Բայց ասոր մէջ ալ իր Թերութիւնը՝ երեւակայութեան բերմանն անսալն է, որով զարտուղի կը մոլորի երբեմն. վրայէ վրայ կը խուժէ գաղափարներ, նկարագրութիւններ ու բացատրութիւններ. իր մտաց հարստութեան արգիւնքն է՝ որ զեղանելով դուրս կը Թափի, և զարմանք չէ որ չի կրնար ամէն անգամ չափ, ընտրութիւն և ախորժակ պահել:

Ճէյքսփիրի հանճարը այլ և այլ աստիճանով կ'երեւնայ իր յօրինած Թատերգութեանցը մէջ. որոնք ընդ ողբերգութիւն և ընդ կատակերգութիւն երեսունեվեց են Թուով: Անոնց ամենուն մէջն ալ առաջին կարգի գեղեցկութիւնք կը նշմարուին. սակայն շատին մէջ ալ՝ բազմաթիւ և աչքի զարնող Թերութիւններ: Տարակոյս չկայ որ գեղեցկութեանցն նմանել արժան է, բայց միանգամայն զգուշանալ՝ պակասութիւնները յատկութեան տեղ ընդունելէն. ապա Թէ ոչ՝ զարմանքը կոյր նախապաշարման մը կերպարանք կ'առնու:

Ճէյքսփիրի հանճարոյն վրայ այս համառօտ տեսութիւնն ընելնէս ետքը, մեր ընԹերցողաց աչքին առջև դնենք իր գրուածներէն մէկը՝ յորում ամենէն աւելի ցըցուցած է իր մտաց տարօրինակ մեծութիւնը. այսինքն Համլէթ ողբերգութիւնը:

Խաղին սկզբնաւորութեանը մէջ կը նկատենք զինուորներ որ Տանիմարքայի Էլսինոր բերդին քով կը հսկեն, ու զարհուրանօք մը առջի գիշեր իրենցմէ մէկուն երեցած ստուերի մը վրայ կը խօսին: Եւ ահա միւսանգամ կ'երեւնայ իրենց ստուերը, և կը ճանչնան յայտնապէս անոր վրայ՝

երկու տարի յառաջ մեռնող թագաւորներուն կերպարանքը։ Երբ անիկայ կ'աներեւութանայ՝ տանց պատասխան մը տալու իրենց հարցմունքներուն, Որատիոն՝ հոն կեցող սպայից մէկը կը խօսի իր ընկերակցացն հետ ու կ'ըսէ.

« Հռովմէական կայսրութեան փառաւոր ու ծաղկած ատենները, Յուլիոսի Կեսարու սպանմանէն քիչ առաջ, յանակնկալս գերեզմանները բացուեցան, ու սաւաններու մէջ պլլուած մեռելոց՝ ցաւոց ու հառաչանաց ձայներով լեցուցին բոլոր Հռովմայ փողոցները։ Բոցահուր գէսեր ունեցող աստեղք երեւցան, արեան ցօղեր ու բիծեր արեգական վրայ. և աստղն խոնաւ՝ (լուսին) որուն ազդեցութեան տակն է Պոսիդոնի թագաւորութիւնը մթացաւ այնպիսի խաւարմամբ մը՝ ինչպէս որ պիտի հանդիպի դատաստանին օրը։ Եւ ահաւասիկ սոյնք ահաւոր դիպուածոց գուշակութիւնք են, արիւնալից աղէտից նշանակներ. երկինք և երկիր միանգամայն կը սպառնան մեզի »։

Աքաղաղը կը խօսի. օրուան հետ տեսարանն ալ կը փոխուի, և կը տեսնենք ինքզինքնիս Էլսինորի ապարանքին մէջ, ուր Կլօդիոս թագաւորը՝ որ իր թագաւոր մեռեալ հարազատին այրւոյն հետ ամուսնացած է, կ'իմացընէ թագուհւոյն ու իր եղբօրորդւոյն Համլէտի ալ՝ Նորուեկիոյ իշխանին իրենց դէմ ունեցած թշնամական խորհուրդները, ու անուշութեամբ մը կը յանդիմանէ զՀամլէտ՝ հօրը մահուընէն ետքը վրան երեւցած տրտմութեան համար։ Համլէտ հազիւ կը պատասխանէ. բայց մինակ մնացած ատեն կը յայտնէ իր սրտին ցաւը մօրը անարժան վարմունքը համար, որ երկու ամսուան մէջ մոռցաւ իր ամուսինը ու Տանիմարքայի նոր տէր մը տուաւ. « Ա՜հ, կ'ըսէ, դեռ մաշեցուցած չէ այն ոտքի ամանը՝ որով իմ

կոյս չկայ որ իրաւամբ աւելի յարգի պիտի ըլլային իր գրուածներն ու անունը:

Մարլոյի գլխաւոր երկասիրութիւններն են Եդուարդ Բ, Հրէայն Մալթայի և Ֆաուսթ բժշկին եղերական պատմութիւնը: Այս վերջին ողբերգութիւնը՝ որ իր գրուածոցը մէջ ամենէն աւելի սկզբնատիպ և գեղեցկագոյն կրնայ սեպուիլ, նոր կերպարանք և ձև մը առած է նշանաւոր գերմանացւոյ մը, Կէօթէի, գրչով և հանճարով:

Ֆաուսթի ողբերգութեանը նիւթն է՝ իմաստուն մը որ իր հոգին սատանայի կը ծախէ, պայման դնելով որ ութսուն տարուան միջոց անսահման իշխանութիւն մը ունենայ երկրիս վրայ: Այսպիսի սակարկութիւններ խիստ սովորական են միջին դարուց վիպասանութեանց և աւանդներուն մէջ, և յորս սատանան մեծ դեր մը կը խաղայ: Մեփիստոփէլ, գժոխային ոգի մը, ծառայ կը սահմանուի բժշկին, և հեշտ աշխարհքէ աշխարհք կը քալեն, և ուզած ամէն անառակութիւններն և անկարգութիւններն կը կատարեն: Վերջապէս ութսուն տարին կը լրանայ, և Ֆաուսթ դեռ իր փափաքած երջանկութեան հասած չէ. և սակայն կը հասնի այն ժամանակն՝ յորում սատանայն իր սակարկութեանը համեմատ՝ անոր հոգին կը պահանջէ: Ֆաուսթ կէս գիշերուն պիտի մեռնի. և ժամացոյցն արդէն հնչած է մետասաներորդ ժամը. վախը և սարսափը, խղճի խայթը միանգամայն զինքը կը չարչարեն: Այն ատեն թշուառ բժիշկը կը սկսի աղաղակել.

«Ո՛վ Ֆաուսթ, ժամ մը միայն մնացած է քեզի ապրելու, և անկէ վերջը յաւիտեան պիտի դատապարտուիս... Երկնից անդադար շարժման մէջ եղող գունտեր՝ կանգ առէք, որպէս զի ժամանակը առաջ չերթայ. և կէս գիշերը երբեք չհասնի: Ել աստուածային արեգակն, պայծա-

ռապկեղ ակն բնութեան, եւ մեզի անվախճան օր մը պարգեւելու համար. կամ այս ժամս՝ տարի մը ըլլէ, ամիս մը, շաբաթ մը, օր մը, որպէս զի Ֆաուսթ տանն ունենայ զղջալու եւ իր հոգին փրկելու... Սակայն աստեղք կը շարունակեն իրենց ընթացքը, ժամանակը գահավիժելով առաջ կ'երթայ, ժամացոյցը պիտի զարնէ, վրայ հասնի դեւը, եւ Ֆաուսթ պիտի դատապարտուի... Ա՛հ, գիտեմ յերկինս՝ խալըսելու անոր ձեռքէն... Սակայն որու՞ն ձեռքն է որ զիս վար կը նետէ մերժելով։ Նայէ, հաստատութեան ո՛ր կէտին վրայ կը փայլէ Քրիստոսի արիւնը. այն արեանը մէկ կաթիլը զիս կրնայ փրկել... Ո՛վ տէր իմ Քրիստոս... Մի գիշատեր իմ սիրտս, ո՛վ Արուսեակ, Քրիստոսի՝ անունը տալուս համար. կ'ուզեմ վերստին կրկնել, ու ինծի օգնութեան կանչել... Ո՛վ Արուսեակ խնայէ ինծի... Այլ ո՞ւր է նա. միթէ մեկնեցա՞ւ... Ահաւասիկ իր սպառնալից բազուկը, իր թշնամի երեսը... լերինք եւ բլուրք, եկէք թաթափեցէք իմ վրաս, ծածկեցէք իմ գլուխս երկնքին բարկութենէն... Երկիր, բացուէ. որպէս զի քու անդնդոցդ մէջ ծածկուիմ... Բայց զիս չուզեր ընդունիլ... Եւ դուք, աստեղք, որ կարապետ եղաք իմ ծննդեանս, որ ինծի բաժին տուիք զմահ եւ զդժոխս, դէպ 'ի առ ձեզ ձգեցէք զՖաուսթ, ինչպէս ամպի մը քովէրէն ամփոփուած թեթեւ գոլորշի մը որ կը մեծնայ հեռուէն, որպէս զի երբ զիս օդոց մէջ ժայթքէք՝ պատառատուն անդամներս ձեր բոցակէզ բերնէն իջնան, եւ իմ հոգիս կարենայ բարձրանալ եւ վերաչուել յերկինս. (Ժամացոյցը կը զարնէ)։ Ո՛հ, կէս ժամն անցաւ. քիչ մը ատեն, եւ ահա ամբողջ ժամն ալ պիտի լրանայ։ Ա՛հ, եթէ իմ հոգիս մեղացս համար պիտի պատուհասուի, գէթ չափ մը դիր իմ պատիժներուս... Թո՛ղ դժոխոց մէջ հազար տա-

րի, տասը հազար տարի կենայ Ֆաուսթ, բայց վերջապէս կարենայ փրկուիլ... Այլ աւա՜ղ, վասն զի դատապարտեալ հոգիներուն պատուհասից ժամանակ որոշուած չէ... Ո՛վ Ֆաուսթ, ինչո՞ւ համար անհոգի արարած մը չըստեղծուեցար. կամ ինչո՞ւ քեզի տրուած հոգին անմահ է... Անիծեա՜լ, որոնք իմ կենացս պատճառ եղան... Ահաւասիկ ժամը, ահա ատենը։ Ելի՛ր, ալացի՛ր յերկինս մարմինս իմ, ապա թէ ոչ՝ պիտի գայ սատանան դժոխոց անդունդը զքեզ տանելու համար... Ո՛վ հոգի, ջրոյ շիթ մը դառնալով Ովկիանոսին մէջ ինկի՛ր, որպէս զի կարելի չըլլայ զքեզ գտնել»։

(Ժամացոյցը կը զարնէ. կ'որոտան կայծակունք, և սատանաները ներս կը մանեն)։

Այնպիսի մեծութիւն ու կորով կայ այս մտածութեան մէջ՝ որ նոյն իսկ իրմէն ետքը եկող ու կերպով մը իրեն նմանելու և զինքն գաղափարել ուզող քերթողաց մէջ հաւասարող քիչ գտնենք։ Սակայն Մարլոուի գլխաւոր պարծանքն այն է որ Եդուարդ Բ պատմական ողբերգութեան յօրինուածքը այնպիսի նոր ասպարէզ մը բացած է՝ յորում այնչափ և այնպիսի փառքով Շէյքսփիրի նման անձ մը պիտի անմահանար։

Սակայն Շէյքսփիրի և իր երկասիրութեանցը վրայ չխօսած, հարկ է որ աչքերնիս դարձընենք ուրիշ ժամանակակից քերթողի մը վրայ ալ՝ որ առջևնիս կ'ելլէ։ Այս քերթողն է Բենիամին Ջոնսըն, որ 1574 տարւոյն սկիզբները ծնած է։ Իր մայրը՝ տղուն աշխարհք գալէն առաջ այրի մնալով, երկրորդ անգամ ամուսնացաւ որմնադրի մը հետ, որն որ ուզեց իր արուեստին աշակերտել նաև զԲենիամին. բայց անիկայ յանձնառու չեղաւ, քերթողութեան մասնաւոր թերում ու ախորժակ մը տենչելով իր վրայ։ Ընտանեացը բարեկամներէն մէկը տղուն վրայ ձեռք դրաւ, ու

նախ Վէսթմինսթըրի դպրոցը ու ետքը Գէյմպրիճի համալսարանին աշակերտաց թուոյն մէջ խոթեց. բայց ուսմանց ընթացքը լմնցընելով, աղքատութեանը պատճառաւ ստիպուեցաւ ժամանակ մը նիւթական աշխատանքով իր ոգեպահիկը հայթհայթել, բայց ոչ երբէք ձեռքէն իրեն սիրելի հեղինակաց՝ Հոմերի ու Որատիոսի գրքերը ձգելով, որոնք իր տառապանացը մէջ գլխաւոր մխիթարութիւնն էին։ Այսպիսի կեանք մը իրեն շատ անտանելի երևնալով, կամաւոր զինուոր գրուեցաւ այն ատեններն Փլանդրիա գտնուող անգղիական բանակին. ու պատերազմի մը մէջ՝ երկու բանակաց աչքին առջև իր ձեռքովը թշնամի սպայ մը սպաննեց։ Սակայն այս յաջողութիւնն ալ բաւական չեղաւ զինուորական կեանքը իրեն սիրելի ընելու. և տեսնելով թէ իր աներօջ մահուընէն ետքը յետին աղքատութեան մէջ ինկաւ իր մայրը, անոր ապրուստ ճարելու համար՝ կատակերգակ քերթողաց դասուն մէջ խառնուեցաւ։ Հոն ալ չկրցաւ յարատևել. վասն զի մենամարտութեան մը մէջ իր ընկերակիցներէն մէկը սպաննելով, հարկ եղաւ որ թատերաբեմէն մեկնի, ու չկրնալով այլ ևս դերասան ըլլալ, ուզեց կատակերգակ քերթողութեան պարապիլ։ Այլ և այլ դժբաղդ ճաշակներէն ետքը՝ Ամէն մէկը իր բնաւորութեանը մէջ (Every mon in his humour) կոչուած կատակերգութիւն մը շարագրեց, և որ առջի անգամ ներկայացուելով 'ի 1596, իմացան Անգղիացիք թէ նշանաւոր թատերական քերթողի մը հանճար ունէր Ճօնսըն։ Իր այս տաղանդը ճանչցողներուն մէջ յետին չէր Շէյքսփիր, որ այն ատենները Պլէքֆրիէրսի թատեր դերասաններէն մէկն էր, և յորդորեց իր ընկերակիցքը մտադիւր սրտով ընդունիլ թէ քերթողը և թէ անոր երկասիրութիւնը։ Անով քաջալերուեցաւ Ճօնսըն, ու

հետզհետէ այլ և այլ յիսունեչորս խաղեր շարա-գրեց, յորս մտադրութեան արժանաւորագոյն-ներն են Աղուէս, Կին լռեալ և Ալքիմիստ կոչուած-ներն։ 1619ին պսակեալ քերթողի հասոյթ ստա-նալով, հազիւ կրցաւ աղքատութեան տառա-պանքէն խալըսիլ։ Մեռաւ 1637ին՝ կենացը վաթ-սունուիրեք տարուան հասակին մէջ, ու Ուէսթ-մինսթրի աբբայարանին մէջ թաղուելով, վրան այս պարզ ու անպաճոյճ տապանագիրը գրուե-ցաւ. «Ո՜վ անուանիդ Պէն Ճոնսըն»։

Ճոնսըն՝ որուն հանճարը խիստ չափաւոր էր ողբերգութեան մէջ, շատ աւելի նշանաւոր երե-ցաւ 'ի կատակերգականին. բայց անոր մէջ ալ ունենալով այլ և այլ թերութիւններ, զորս ոչ այնչափ իրեն՝ որչափ ապրած ժամանակին յա-տուկ սեպելու է։ Իր գլխաւոր արդիւնքն անոր մէջ է՝ որ իրմէ առջը երևցող կատարելագոյն քեր-թողաց, և մանաւանդ Շէյքսփիրի, աշակերտ ե-ղած է. և որչափ ալ իրարմէ հեռու ըլլան այս երկու հանճարները, սակայն անով իր յարգը և արդիւնքը չպակսիր։ Առաջնութիւնը՝ իր թե-րութիւններուն հանդերձ ունի նաև իր արժա-նիքը։

Շէյքսփիրի գրաւորական կենաց վիճակը՝ մա-տենագրական պատմութեան մէջ գրեթէ միակ տեսարան մը կը ներկայացընէ։ Իր ազգին և դա-րուն՝ ամենէն նշանաւոր քերթողը սեպուած է հիմա արժանապէս. բայց այդ փառաւոր համ-բաւը չստացած՝ հարկ եղեր է որ իր յիշատակը այլ և այլ կերպարանափոխութիւններ կրէ։ Վասն զի իրեն նման քերթող մը չենք կրնար գտնել որ այնչափ այլազան կերպով քննադատուի՝ Անգ-ղիոյ ամենէն աւելի գերագոյն և հմուտ քննադատ-ներէն. և ոչ լոկ իր հանճարոյն և գրուածոց վրայ եղած են այս տարաձայնութիւնները, այլ նոյն

խոկ իր կենացը հանգամանքներուն և մինչև անգամ իր անուանը վրայ։

Այս միայն յայտնի է որ իր ծննդեան տեղը՝ նաև մահուանը տեղն եղաւ. և այս պարագայն նշանակ մը կրնայ սեպուիլ, եթէ ոչ ապացոյց, իր ընտանեկան բարեբաստութեանը։ Այս տեղը՝ զոր Շէյքսփիրի ծնունդը այնչափ անմահացուց, պզտիկ քաղաքաւան մըն է Ուարվիքի կոմսութեան՝ Սթրէթֆըրտ—Աւոն կոչուած։ Հաւանական կ'ենթադրուի թէ ծնած ըլլայ 'ի 1564 ապրիլ ամսոյն 23ին։ Իր հայրը, Յովհաննէս Շէյքսփիր, բրդեղէնի վաճառական մըն էր, և խուզած ոչխարներն ալ կը մորթէր, ու այս ծառայութեան՝ իւրեն օգնական ունէր որդիքը։ Յովհաննէս Շէյքսփիր տասնըմէկ զաւակ ունէր. ատոնց մէջ չորրորդ էր Ուիլեըմ (Գուլիելմոս)։ Կ'երևնայ թէ մասնաւոր դաստիարակութիւն մըն ալ ընդունած չըլլայ, այլ առ առաւելն գիւղական կրթութիւն մը՝ որչափ իր վիճակին և աստիճանին կը պատշաճէր։ Բայց երբ Աստուած նշանաւոր կ'ընէ մէկ ճակատ մը հանճարոյ կնքովը, այդ ճակատը կը մեծնայ, կը բարձրանայ և ամենուն վրայ կ'իշխէ, որչափ ալ անշուք կամ պարզատոհմ ըլլայ իր ծնունդը։

Շէյքսփիրի կենացը ծանօթ պարագաներուն մէջ ամենէն ապշելը իր ամուսնութիւնն է. վասն զի տասնըութը տարուան հասակին՝ իրեն կին առաւ երկրագործի աղջիկ մը, ուսկից մէկ մանչ մը ու երկու օրիորդ ունեցաւ։ Իր առջի պարապմունքն եղաւ ուսուցչութեան զբաղիլ. բայց անով ալ չկարենալով իր ընտանիքը հայթհայթել, ստիպուեցաւ քսանուերկու տարուան հասակին Լոնտոն երթալ։ Փնտռած բաղդը ձեռք ձգելու համար ունէր երիտասարդութիւն, զհանճար և զուարթութիւն. բախթը միայն կը պակսէր, այն ալ շուտով Շէյքսփիրի դէմն ելաւ։

Պլէքֆրիէրսի Թատեր դերասանաց մէջ՝ Շէյքսպիրի երկու հայրենակիցք կը գտնուէին այն ատենները. Ռիչարտ Պըրպէճ և Թոմաս Կրին. ասոնք զինքը սիրով ընդունեցան, և առաջարկեցին որ իրենց արուեստակիցն ըլլայ: Շէյքսպիր ընդունեցաւ անոնց պայմանները, և երեք տարի անցնելէն ետքը, իր փութոյն քան թէ հանճարոյն համար՝ սկսաւ բաւական դրամ վաստըկիլ: Ինքը որչափ ալ չափաւոր դերասան մըն էր, այնչափ ալ գերազանց ուսուցիչ արուեստին. ուստի և ընկերակիցներէն շատերը իր խորհրդովն ու թելադրութեամբ՝ ստացան այնպիսի համբաւ մը՝ որուն հասնելէն ինքը շատ հեռի էր: Ի՞նչպէս յայտնի եղաւ իր հանճարը: Իր ընկերներուն մէկուն նախանձը՝ յայտնի կերպով կը հաւաստամացընէ մեզի զայն: Թատրին մէջ խաղցուած շատ հատուածները խեղճ բաներ էին. յաճախ զանոնք սրբագրել կամ մասամբ նորէն շինել հարկ էր, երբեմն մէկ տեսարանը ջնջել, ուրիշ մը աւելցընել, և շարագրութեան ու ոտանաւորին վրայ տեսնուած թերութիւնները սրբագրել: Շէյքսպիր՝ Թատեր տէրերէն մէկն ըլլալով, այն անձև ու անկերպարան գրուածները աչքը կ'անցընէր, ժողովրդեան ու հանդիսականաց աւելի հաճոյական ընծայելու համար: Երբեմն ալ հին ատենուընէ մնացած ու մոռցուած խաղերը նոր ձևի ու կերպարանքի մը մէջ խօթելով, իբրև բոլորովին նոր գրուածք մը հասարակաց կ'ընծայէր: Թատերական մատենագրաց մէջ՝ որոց այս ծառայութիւնը կը մատուցանէր՝ Ռոպերդ Կրին անունով անձ մըն ալ կար, որ չհանդուրժելով իր հանճարոյն և գրչին այսպիսի խիստ ու անաչառ քննադատութեան տակ իյնալուն, իր ընկերակից հեղինակաց բողոքեց Շէյքսպիրի դէմ. Նմանցուց զանիկայ ուրիշներու փետուրներովը

Digitized by Google

վարդարուող ու պճնող ձայնին, և յորդորեց զիրենք որ ամէնքը մէկ ըլլալով այդ գրաւորական բռնաւորութեան լուծը թօթափեն: Իր խօսքն ու առաջարկութիւնը մտադրութեան արժանաւոր սեպուեցաւ, և ոչ միայն քերթողք՝ այլ նաև բոլոր Անգլիա սկսան տարակուսիլ իր հանճարոյն վրայ, և զինքն աննշան անձ մը սեպել: Շէյքսփիր բոլորովին ձեռք քաշեց այն գործէն և սկսաւ առանձին աշխատիլ, ու իր անուամբը թատերգութիւններ հրատարակել: Սակայն հասարակաց կարծիքն այնչափ երկմիտ էր իր վրայ, որ զանոնք կարդացած ու վրանին զմայլած ատեններին ալ՝ չէին ուզեր հաւատալ թէ այնպիսի հանճարոյ մը տէր ըլլայ Անգլիա: Շէյքսփիր ամենևին չխռովեցաւ. մանաւանդ թէ Աստղիկ և Ադոնիս կոչուած քերթուած մը հրատարակելով Սաութամփթընի կոմսին նուիրեց, ու ընծայականին մէջ կը նշանակէր թէ անիկայ ըլլայ իր հանճարոյն նախկին գիւտը, թէպէտև արդէն վեց ուրիշ գեղեցիկ թատերգութիւններ յօրինած էր անկէ առաջ, բայց ամենևին բանի տեղ չդնելով զանոնք, կամ չուզելով որ ժողովրդեան կարծեացը հակառակելով, իրեն դէմ նոր թշնամութիւններ յարուցանելու առիթ տայ: Յաջորդ տարին (1594) նոյն իշխանին նուիրեց իր Լուկրեցիա կոչուած քերթուածը, և յարգանօք կը զրուցէր թէ «Ինչ որ գրեր եմ՝ քուկդ է, և գրելիքներս ալ քեզի կը պատշաճին»: Կ'աւանդեն թէ երախտապարտ իշխանը հազար լիրա սթեռլին ոսկի հասոյթ կապած ըլլայ քերթողին, և անանկով յայտնի ըրած իր սէրն ու բարեկամութիւնը: Այս կրկին քերթուածներուն պատճառաւ մեծ անուն և համբաւ ստացաւ Շէյքսփիր. մանաւանդ երբ քիչ ատենէն ընկաւ այլ և այլ համառօտ քերթուածներ ու տաղեր հրատարակել: Բայց ինքն այն աստիճան ան-

Digitized by Google

տարբեր էր իր համբաւոյն, որ և ոչ իսկ մտքէն կ'անցընէր իր քերթուածները տպագրութեամբ հրատարակել. Թէպէտև այնպէս ալ մեծ էր իր յարգը ժողովրդեան առջև։ Տարակոյս չկայ որ իր ժամանակակից քերթողք պիտի չկարենային համ-գուրժել. ուստի և ամէն ջանք բանեցուցին զինքը նուաստացընելու, և երբոր զիրար գովելու համար անթիւ քերթուածներ կը շարադրէին, չէ թէ միայն գովութեան խօսք մը չէին ուղղեր առ Շէյքսփիր, այլ մանաւանդ զինքը ծաղր ու արհամարհ երևցընելու կ'աշխատէին։

Անկարելի էր որ այս ամէն բաները ազդեցութիւն չունենային Շէյքսփիրի զգայուն սրտին վրայ. ուստի և մտադիւրութեամբ ձգեց հեռացաւ այն աշխարհաքաղաքէն, ու իր ծննդեան աւանը դարձաւ։ Հոն գտաւ իր կինն ու զաւակները, զորս ամուսնացուց. և 'ի յիշատակ իր դարձին անկած թթենւոյ ծառը՝ երկար ատեն մեծարանաց նիւթ եղաւ իր քաղքին մէջ։ Ինչուան 1755 կանգուն կեցած էր Շէյքսփիրի տունը և անկած ծառը։ Տունը մեծ ու ընդարձակ էր, և ծառը՝ որ ինչուան հեռու տեղուանք իր ճիւղերը կ'արձըկէր, բոլոր գեղաւանին թուլթ կը մատակարարէր։ Հետաքրքրութեան համար հոն եկող այցելուաց թիւը բազմաթիւ էր. տանտէրը մաղձոտ մարդ մը ըլլալով, տունը փլցուց և ծառն ալ կտրել հրամայեց։ Ոսկերիչ մը գնեց թթենին, և անոր փայտէն քթախոտի տուփեր շինելով այնչափ ծանր գնով վաճառեց՝ որ քիչ ատենուան մէջ մեծ հարստութեան տէր եղաւ։ Շէյքսփիրի հանճարը այն ատեն աշխարհածանօթ էր. բայց երբ 1616ին իր ծննդեանը տարեկանաց օրը մեռաւ մեծ քերթողը իր կենացը յիսունեւերկու տարուան հասակին՝ ոչ ոք զգաց այնպիսի հանճարոյ մը անդարման կորուստը. ոչ ոք 'ի քերթողաց՝ անոր շիրմին

վրայ գովութեան խօսք մը գրուեցաւ կամ ծաղկէպսակ մը դրուէ։ Անանկ անձի մը ոսկրն ու ցաւը՝ միայն էր ընտանեացը մէջ ամփոփուած մնաց։ Եւ ոչ ինքն իսկ Շէյքսփիր՝ յոյս մը ունէր ապագային վրայ. իրեն կ՚երեւնար թէ աշխարհիս վրայ ունեցածը՝ անզարդ գերեզման մը պիտի ըլլայ։

Անտարակոյս նոյնը պիտի հանդիպէր, եթէ իր մահուընէն եօթն տարի ետքը, իր թատեր ընկերակից երկու դերասաններ Հէմինկս և Գընտէլ՝ Շէյքսփիրի ողբերգութեանց, կատակերգութեանց և պատմական մանր գրուածոց առջի հրատարակութիւնը չընէին, ծանուցանելով թէ անոր յիշատակը անմահացընելու համար այս աշխատութեան ձեռք կը զարնէին։ Անշուշտ մաքերնէն չէր անցներ թէ օր մը բոլոր Անգղիա երախտապարտ պիտի ըլլար իրենց, և Տրայտընի, Միլտընի, Փոփայ և Ճոնսընի նման անձինք՝ Անգղիոյ ամենէն աւելի մեծ քերթող պիտի հռչակէին ըզՇէյքսփիր։

Այս կարծիքը ընդհանուր պիտի ըլլար ոչ միայն յԱնգղիա, այլ և ընդ ամենայն Եւրոպա. վասն զի ուր որ հասան Շէյքսփիրի թատերական գրուածները, ինչուան երբեմն անյաջող թարգմանութիւններով և յապաւմամբ կամ յաւելուածով, ամէն տեղ հռչակուեցաւ ու մեծարուեցաւ իր գերագոյն հանճարը. և անգղիացի բազմաթիւ և ընտիր մատենագրաց մէջ՝ իբրև հսկայ մը երեւեցաւ Շէյքսփիր, զարմանալի ու աննման իր հանճարովը և մտաց ճոխ արգասաւորութեամբը։ Հոմերոսէն ետքը երեւցած քերթողաց մէջ՝ թերևս ամենէն աւելի արժանաւոր ազգային բանաստեղծի մականունը կրելու. և անոր պէս ընդհանրապէս զարմացուած ու գգուած ամէն օտար ժողովուրդներէն. վասն զի ամէն ժամանակաց և ամէն երկրի մարդիկ՝ կը ճանչցուէին և կը գտնուէին

Digitized by Google

այն բնաւորութեանց մէջ զորս տուած են իրենց ներկայացուցած անձանցը, ու անոնց այլ և այլ բայց ճշգրիտ բարուց նկարագրութեան մէջ՝ բոլոր մարդկութիւնը անձնաւորել կու տան: Իր նկարներուն ոյժը և գոյներուն կենդանութիւնը այն աստիճանի է որ անոնց պատրանքը ճշմարտութենէ հեռու չմնար: Ամէն անձ իրեն յատուկ ու մասնաւոր բնաւորութիւն ունի, որ կարգէ դուրս տպաւորութիւն մը ընելով մեր սրտին վրայ՝ անկարելի կ'ըլլայ շփոթել զինքն ուրիշի մը հետ: Կը ճանչնանք ու կը տեսնենք զինքը. թէ խօսելու ըլլայ և թէ գործէ, միշտ նոյնն է. և այնպէս ճիշդ, որ անկարելի կ'ըլլայ ուրիշ կերպով նկատել զինքը: Ասիկայ է Շէյքսբիրի գլխաւոր արդիւնքը, և որուն չէին կրցած հասնիլ իրմէ առաջ եղող քերթողք. վասն զի ինքը միայն յաջողեցաւ չէ թէ միայն ձևացընել ու կերպաւորել իր մէջ բերած անձինքը, այլ նաև կարծես թէ հոգի մը տալ անոնց: Բուն և ճշմարիտ հանճար ունեցող անձանց յատուկ է այսպիսի կերպով տեսնել, զգալ և նկարագրել զբնութիւն:

Ու յիրաւի, դժուարին պիտի ըլլայ գտնել քերթող մը այնպիսի թատերական անձինք ներկայացընող, որպիսիք ոմանք են խանդաղակաթն Ռոմէոյ, տխրազգածն Համլէտ, Թշուառ Թագաւորն Լէար, փառասէրն Մէքպէթ, նախանձայոյզն Օթէլլոյ և քաղաքագէտն Հաիքարտ Գ: Այս նկարագիրներէն ոմանք բուն պատմական են, այլք հին աւանդներէն փոխ առնուած, ոմանք առասպելախառն և ուրիշներն ալ իրմէն առաջ թատերական քերթողաց հեղինակութիւն. բայց հիմա ամէնքն ալ Շէյքսբիրի կը պատկանին: Սակայն ամենէն աւելի յատուկ է իրեն այն շնորհքը, փափկութիւնն ու մեծվայելչութիւնը՝ զոր մէջ բերած գեղեցիկ սեռին կու տայ: Այս

Digitized by Google

ամէն յատկութիւններն անով աւելի զգալի ու զարմանքի նիւթ կ'ըլլան եթէ քերթողին ժամանակը նկատենք. վասն զի իր քնարը՝ բարբարոսութեան դէպ 'ի քաղաքակրթութիւն անցքն է։ Ո՛րչափ քաղցր ու խանդաղատական է Յուլիէդ, որ իր պարզութեանը մէջ չկրնար հաւտալ՝ թէ ի՛նչպէս սէրը կրնայ յանցանք ըլլալ, և սիրոյն ըզմայլմանը մէջ՝ չկրնար լսել ներքին ձայնին որ կը վկայէ թէ հարսանեկան առագաստը իրեն գերեզմանը պիտի ըլլայ։ Ո՞ւր գտեր է զՄիրանտա, որ Եւայի ու Կալաթէայի մը նման՝ սուրբ և ողջախոհ սիրոյ մը ազդեցութեամբն՝ նոր կեանք մը կը զգենու, և շնորհաց, ազնուութեան և բարութեան սակաւագիւտ գանձերն իր վրայ կը միացըցընէ։ Եթէ Սոփոկլի Անտիգոնէն ազդած է Շէյքսպիրի զզարմանալին Կորտելիա, որ իր գեղեցիկ անձնանուիրութեամբն չզարհուրիր ոչ յարհամարհանաց, ոչ 'ի ձախորդութենէ կամ յաղետից և յապաշնորհութենէ, ուսկի՞ց առած է այնչափ նորանոր բարուց առաջին գաղափարը. ինչպէս են Տեսմոդեն, Իմոգեն, Եսսիքա, Ոֆելի։ Զգանդաղինք ըսել թէ միայն Շէյքսպիրի սրտէն։ Ինքն իսկ քերթողն կը խոստովանի թէ ո՛րչափ զգայուն և դիւրազգած եղած է առ սէր. և այն ամէն շնորհքն ու առաքինութիւններն՝ զորս նկատեր կամ յերազեր էր երկրիս վրայ, կը փոխադրէին զինքը այն տեսարանին վրայ՝ զոր կ'ուզէր ներկայացընել. նման այն նկարչին որ պաստառի վրայ կ'ուզէ անցընել՝ իր սրտին մէջ դրոշմուած ու մինչև աչքին դիմացն կենդանի եղող առարկաները։ Որչափ զօրաւոր է տպաւորութիւնը, այնչափ ալ կենդանի ու ճշգրտանման իր պատկերը։

Բարուց նկարագրէն զատ՝ զարմանալի են 'ի Շէյքսպիր՝ մտածութիւնք և բացատրութիւն։ Իր գրչին տակ հինցած ու սովորական մտածութիւն.

մը բացատրութեան կերպովը այնպէս կ՚առուգա-նայ ու կ՚ազնուանայ՝ որ բոլորովին նոր ու բա-նաստեղծական զրուցուածքի մը կերպարանք կ՚առնու։ Բայց ասոր մէջ ալ իր թերութիւնը՝ երևակայութեան բերմանն անսալն է, որով զար-տուղի կը մոլորի երբեմն. վրայէ վրայ կը խուժէ գաղափարներ, նկարագրութիւններ ու բացա-տրութիւններ. իր մտաց հարստութեան ար-գիւնքն է՝ որ զեղանելով դուրս կը թափի, և զար-մանք չէ որ չիկրնար ամէն անգամ չափ, ընտրու-թիւն և ախորժակ պահել։

Շէյքսբիրի հանճարը այլ և այլ աստիճանով կ՚երևնայ իր յօրինած թատերգութեանցը մէջ, որոնք ընդ ողբերգութիւն և ընդ կատակերգու-թիւն երկսեռնեալք են թուով։ Անոնց ամենուն մէջն ալ առաջին կարգի գեղեցկութիւնք կը նշմա-րուին. սակայն շատին մէջ ալ՝ բազմաթիւ և ուշ-քի զարնող թերութիւններ։ Տարակոյս չկայ որ գեղեցկութեանցն նմանել արժան է, բայց միան-գամայն զգուշանալ՝ պակասութիւնները յատ-կութեան տեղ ընդունելէն. ապա թէ ոչ՝ զար-մանքը կոյր նախապաշարման մը կերպարանք կ՚առնու։

Շէյքսբիրի հանճարոյն վրայ այս համառօտ տեսութիւնն ընելնէս ետքը, մեր ընթերցողաց աչքին առջև դնենք իր գրուածներէն մէկը՝ յո-րում ամենէն աւելի ցուցուցած է իր մտաց տա-րօրինակ մեծութիւնը. այսինքն Համլէթի ողբեր-գութիւնը։

Խաղին սկզբնաւորութեանը մէջ կը նկատենք զինուորներ որ Տանիմարքայի Էլսինոր բերդին քով կը հսկեն, ու զարհուրանօք մը առջի գիշեր իրենցմէ մէկուն երևցած ստուերի մը վրայ կը խօսին։ Ու ահա միւսանգամ կ՚երևնայ իրենց ստուերը, և կը ճանչնան յայտնապէս անոր վրայ՝

Digitized by Google

երկու տարի յառաջ մեռնող Թագաւորներուն կերպարանքը։ Երբ անիկայ կ'աներեւութանայ՝ առանց պատասխան մը տալու իրենց հարցմունք-ներուն, Որատիոս՝ հոն կեցող սպայից մէկը կը խօսի իր ընկերակցացն հետ ու կ'ըսէ.

«Հռովմէական կայսրութեան փառաւոր ու ծաղկած տարիները, Յուլիոս Կեսարու սպան-մանէն քիչ առաջ, յանակնկալս գերեզմանները բացուեցան, ու տուներու մէջ պլլուած մե-ռեալք՝ ցաւոց ու հառաչանաց ձայներով լեցու-ցին բոլոր Հռովմայ փողոցները։ Բոցահուր գիսեր ունեցող աստեղք երեւցան, արեան ցօղեր ու բի-ծեր արեգական վրայ. և աստղն խոնաւ՝ (լուսին) որուն ազդեցութեան տակն է Պիսիդոնի Թագա-ւորութիւնը մթացաւ այնպիսի խաւարմամբ մը՝ ինչպէս որ պիտի հանդիպի դատաստանին օրը։ Եւ ահաւասիկ սոյնք ահաւոր դիպուածոյ գու-շակութիւնք են, արիւնալից աղէտից նշանակ-ներ. երկինք և երկիր միանգամայն կը ցուցանեն մեզի»։

Աքաղաղը կը խօսի. օրուան հետ տեսարանն ալ կը փոխուի, և կը տեսնենք ինքզինքնիս Էլսի-նորի արքունեացը մէջ, ուր Կլոդիոս Թագաւորը՝ որ իր Թագաւոր մեռեալ հարազատին այրւոյն հետ ամուսնացած է, կ'իմացընէ Թագուհւոյն ու իր եղբօրորդւոյն Համլէթի առջև՝ Նորուեկիոյ իշ-խանին իրենց դէմ ունեցած Թշնամական խոր-հուրդները, ու անուշութեամբ մը կը յանդիմանէ զՀամլէթ՝ հօրը մահուընէն ետքը վրան երեւցած տրամութեան համար։ Համլէթ հազիւ կը պատաս-խանէ. բայց մինակ մնացած ատեն կը յայտնէ իր սրտին ցաւը մօրը անարժան վարմանցը համար, որ երկու ամսուան մէջ մոռցաւ իր ամուսինը ու Տանիմարքայի նոր այր մը առաւ. «Ա՛հ, կ'ըսէ. դեռ մաշեցուցած չէ այն ոտքի ամանը՝ որով իմ

խեղճ հօրս դիակին ետեւէն գնաց, բոլորովին արտասուալից ու անմխիթար՝ ինչպէս Նիոբէ մը... Ո՛վ երկինք, գազան մը՝ որ բոլորովին զուրկ է 'ի բանականութենէ, աւելի երկար ատեն ցաւ կը զգայ.... Եւ իմ հօրեղբօրս հետ ամուսնացած, իմ հօրս եղբօրը հետ՝ որ այնչափ նման է հօրս, որչափ ես Հերակլեսին»: Նոյն միջոցին Որատիոս կու գայ կը պատմէ Համլէթի՝ երեկոյեան տեսիլը որուն ականատես եղած էր, ու Համլէտ միտքը կը դնէ որ ինքն ալ երթայ հոն և սպասէ հօրը ըստուերը տեսնելու: Կէս գիշերուն կ'երեւնայ ըստուերը, և թէպէտ իր ընկերակիցքը կ'ուզեն արգելուլ զինքը՝ բայց Համլէտ 'ի ծածուկ հօրը ստուերին ետեւէն կ'երթայ, և իրմէն կ'իմանայ թէ գաւաճանութիւն մը տակին է անոր մահուանը. վասն զի Կլօդիոս, իր եղբայրը, իր պարտաւոր ամուսնոյն հետ խօսքը մէկ ըրած, քնոյն մէջ մահու տեղ արբուցեր է իրեն, միանգամայն յափըշտակելով իրմէ թագաւորական պսակը, ամուսինն ու կեանքը:

«Եթէ դու սիրտ ունիս, որդեակ իմ, — կ'ըսէ, առանց վրէժխնդրութեան մի' թողուր իմ մահս: Սակայն ինչ ալ ըլլայ մտքի խորհուրդդ, մօրդ դէմ բան մի' մտածեր. ձգէ զինքը երկնային վրէժխընդրութեան ձեռքն, և այն փուշերուն մէջ որ կ'աճին իր սրտին մէջ զինքը խոցոտելու և պատըռտելու համար: Ողջամբ մնա, այլ զիս մի' մոռնար: — Յիշել զքեզ, կ'աղաղակէ Համլէտ. ա՛հ, այո՛, թշուառ հոգի. պիտի յիշեմ զքեզ ցորչափ յիշողութիւնը տեղ մը ունենայ այս տագնապեալ գլխոյս մէջ»:

Այն օրուընէն՝ Կլօդիոսի կասկածներէն ինքզինքը ճողոպրելու համար՝ խենթ կը ձեւանայ. նոյն իսկ իրեն սիրուհւոյն Ոֆելիայի աչքին առջև, Պոլոնիոսի գեղաղէշ դստերը՝ Կլօդիոսի

Digitized by Google

գաւակցին։ Անիկայ կ'իմացընէ իր հօրը Համլէթի վիճակը. իսկ Պօլօնիոս՝ այն յիմարութիւնը դըլխերը վրայ ունեցած սիրոյն արգասիք սեպելով, Թագուհւոյն և Թագաւորին կը ծանուցանէ։ Խիղճը զինքը կը ստիպէ ծածկել ինքզինքնին Համլէթի տեսութենէն, որ խառնափնդոր ու պատըռտած զգեստներով հոն կը հասնի, և զՊօլօնիոս ձկնավաճառ մը կը համարի։ Բարեկամները վրայ կը հասնին. իսկ ինքը անոնց կը սկսի խրատներ տալ. և կարծեցեալ յիմարութեանը մէջ բերնէն ելած՝ իմաստասիրական ուղիղ տեսութեանց և խօսքերուն վրայ կը սքանչանայ Պօլօնիոս. « Բարեկամք իմ, կ'ըսէ Համլէթ, քիչ մը ատենէ 'ի վեր է՝ չեմ գիտեր ինչ պատճառաւ կորսընցուցեր եմ իմ ուրախութիւնս և ինծի սովորական գործած կրթութիւններն. երկիրս, այս հրաշալի մենքենայս, այնչափ ծանր ու անտանելի կու գայ ինծի՝ ինչպէս անարգաւանդ հրուանդան մը։ Այս հրաշալի երկինքն, այն գեղեցիկ հաստատութիւնն որ մեր գլխոցը վրայ կախուած է, այդ փառաւոր կամարը՝ ուր այնչափ ոսկեղէն կրակներ կը փայլին, այս ամէնը զըզրահոտ շոգիներուն նման են իմ աչքիս առջև։ Որչափ գերաղանց է մարդս. մեծ իր իմացականութեամբը, զօրաւոր՝ բարեմասնութիւններովը, զարմանալի իր ձևովը ու շարժմամբը։ Հրեշտակ մըն է գործելու ատենը, մտածելուն ժամանակ աստուած մը։ Հրաշալիք է աշխարհի, հրաշալիք արարչութեան. և սակայն իմ աչքիս առջև ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ ափ մը փոշւոյ »։ Բարեկամներէն մէկը զինքը զբաղեցընելու համար՝ մօտ տեղուանքը հանդիպած կատակերգակ դերասաններուն վրայ կը խօսի։ Բերել կու տան զանոնք, և Համլէթ անոնց առջև կը շարունակէ իր յիմարութիւնները։ Հոն կը ձևացընեն անոնք Հեկուբէ կոչուած ող-

բերդուԹեան մը քանի մը տեսարանները. իսկ երբ կը մեկնին, մեղադրելով իր վրէժխնդրուԹեան կատարմանը համար ցրցուցած վատուԹիւնը, Համլէ կը սկսի խօսիլ. « Լսեր եմ, կ'ըսէ, Թէ յանցաւոր մարդիկ՝ Թատերական տեսլեան մը ներկայացմանը հանդիսատես գտնուելով, այնչափ սրտերնին շարժեցաւ՝ որ մէկէնիմէկ խոստովանեցան իրենց չարուԹիւնները. վասն զի սպանողը, Թէպէտ և լեզու ալ չունենայ, ձայնը պիտի բարձրացընէ և գերբնական լեզու մը խօսի... Այո, կ'ուզեմ որ այդ դերասանք հօրեղբօրս առջև՝ իմ հօրս սպանման նման դէպք մը ձևացընեն. այն ատեն՝ ուշի ուշով պիտի նկատեմ իր ակնարկները, պիտի մտնեմ անոր սրտին մէջ. եԹէ Թալկանայ, եԹէ գունատի՝ այն ատեն գիտեմ իմ ընելիքս »:

Սակայն այս որոշիչ փորձէն առաջ՝ կը մտածէ ինքզինքն սպաննել. ծանր կ'երևնայ իրեն կեանքը, ու ալ աւելի գժնդակագոյն վրան ծանրացած հարկն ու պարտքը. մահը՝ անոր առջև քուն մը, մանաւանդ Թէ արԹնուԹիւն մը կ'երևնայ. բայց ահաւոր պատգամի մը դիմաց՝ ինչպէս անձամբ կը խոստովանի, կը սառի՝ կ'ընդարմանայ իր քաջասրտուԹիւնը, ու աւշի մտածուԹեանը կը պառնայ:

Թատերական ներկայացումը կը կատարուի իր հօրեղբօրն առջև. փորձը՝ ալ տարակոյս չի Թողուր Համլէի սրտին մէջ՝ անոր և իր մօրը յանցանացը: Կլոդիոս ինքզինքը կը մատնէ՝ խաղը դադրեցընել տալովը ու աստուածային գԹուԹեան օգնուԹիւնը խնդրելով: Համլէ ետևէն կ'երԹայ զինքը սպաննելու համար, բայց տեսնելով զինքն աղօԹքի կեցած՝ 'ի կախ կը ձգէ վրէժխնդրուԹիւնը, վախնալով որ չըլլայ Թէ զինքն երկինք խրկէ: Ետքը մօրը քով կ'երԹայ որ զինքը կանչած էր.

իսկ Պօլոնիոս ծածուկ տեղ մը պահուըտած՝ մը-տիկ կ'ընէ անոնց խօսակցութեանը ։

ՀԱՄԼԷ

Ահաւասիկ եմ մայր իմ, ընդէ՞ր արդեօք կո-չեցեր զիս ։

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Զի դառնագոյն նախատինս ածեր, Համլէ, 'ի վերայ հօր քոյ ։

ՀԱՄԼԷ

Զի դառնաղէտ արհամարհանս ածեր, մայր իմ, 'ի վերայ հօր իմոյ ։

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Անմտութեամբ խօսիս ։

ՀԱՄԼԷ

Ամբարշտագոյնս բարբառիս ։

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Եւ ընդէ՞ր իցէ քեզ, Համլէ, չճանաչել զիս ։

ՀԱՄԼԷ

Այո՛, ստուգութեամբ․ երդուեալ 'ի խաչն սուրբ, զի թագուհի ես դու, կին եղբօր առն քոյ... և երանի թէ չէիր այդպիսի... նաև մայր իմ ես ։

Digitized by Google

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Քաջ է. գիտացիր խօսել ընդ որոց կարիցեն նկուն առնել զքեզ։

ՀԱՄԼԷ

Ոչ. կաց մնա. բազմեաց աղաչեմ։ Ոչ ելցես դուստի, մինչև տեսեալ իբրև 'ի հայելւոջ, զոր յանդիման արարից քեզ, զամենայն նենգագործ գաղտնիս սրտի քո։

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Զի՞նչ խորհուրդք իցեն մտացդ. մի՛ արդեօք կամիցիս սպանանել զիս... Հա՛պա, հասէք յօգնութիւն։

ՊՈԼՈՆԻՈՍ 'ի Բաժափէնէն

Զի՞նչ իրք իցեն։ Յօգնութի՛ւն։

ՀԱՄԼԷ մերկացեալ զսուսերն

Ո՞ դա. բայց մուկն մի ընչին։ Մխէ զսուսերն՝ ուստի լսելի լինի ձայնն։ Մեռաւ նա։ Ստուգութեամբ ասեմ զի եհաս դմա մեռանել։

ՊՈԼՈՆԻՈՍ Վիրաւոր

Ա՛հ, արդարև մեռայ ես։

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Զի՞նչ գործեցեր։

Digitized by Google

ՀԱՄԼԷ

Զգիտեմ ինչ ամենևին։ Միթէ թագաւո՞րն իցէ։

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Որպիսի՜ գործ գժնդակ և արիւնռուշտ։

ՀԱՄԼԷ

Այո՛, արիւնռուշտ... և այնչափ գժնդակագոյն որչափ որ զի սպանանէ զթագաւոր, և լքցի կին եղբօր նորա։

Այն ատեն Համլէ կ'իմացընէ թագուհւոյն թէ ինչպէ՞ս ծանօթ է իրեն այն յանցանքը՝ որուն գաւակից է. և թշուառ մայրը ամօթահար կը մնայ իր որդւոյն արդարացի յանդիմանութեանը տակ։ Թատերական տեսարանաց մէջ ամենէն գեղեցիկն է այս. հօրը ստուերն ալ վրայ կը հասնի և աւելի սրտաշարժ կ'ընէ այն տեսարանը. բայց ինչպէս Շէյքսբիրի ուրիշ այլ և այլ տեսարանները, ասիկայ ալ թերի կը մնայ։

Համլէ կը մեկնի Անգղիա երթալու. իսկ Ոֆելի խելքը կորսնցընելով խեղդամահ կը մեռնի։ Սըրտաշարժ է այն ճշմարիտ յիմարութիւնը, զոր քերթողը անշուշտ գիտմամբ կ'ուզէ Համլէի կեղծ յիմարութեան դիմացը դնել։ Այն օրն՝ յորում օրիորդին յուղարկաւորութիւնը կը կատարուի, Համլէ կը դառնայ, ու գերեզմանատունէն անցնելով կը տեսնէ գերեզման փորողները ու անոնց հետ կը խօսի։ Հո՛ն է Շէյքսբիրի ներկայացուցած փիլիսոփայական տեսարանը, որուն համար շատերէն մեղադրուած է, և սակայն մարդուս սիր-

Digitized by Google

ար մեծամեծ ու̀ գեղեցիկ մտածութեամբք կը լեցընէ։ Կրնայ ըլլալ որ այն խորհրդածութիւնները ու ծաղրաբանութիւնները՝ զորոնք կ՚ախորժի ընել Համլէ մեռելոց գանկերը տեսնելով, որոնք հողերու մէջ կը թաւալին, կարգէ դուրս և ողբերգութեան մը անպատշաճ երևան։ Սակայն Շէյքսփիրի սովորութիւնն է թատերական հանգոյցը լուծելու չփութալ. այլ մանաւանդ թէ իր կամահաճոյ և անստոյգ քայլերուն մէջ շատ անգամ կանգ կ՚առնու. նման այն ողայոց որ իրենց շրջագայութեանը մէջ կը զուարճանան ամէն թուփերէ ծաղիկ ժողվելով, այսպէս ալ քերթողը կ՚ուզէ ամէն բանով զբաղեցընել իր ընթերցողը և ուշ գրած նպատակէն հեռացընել։ Վերջապէս հանգոյցները՝ որ մահուամբ, գեղատուութեամբ և սպանութեամբ կը կատարուին, յայտնապէս կը ցուցընեն թէ Շէյքսփիրի անծանօթ էր արուեստի գեղեցկութիւնը և կատարելութիւնը, ու գրեթէ առանց փնտռելու՝ թատերական զարմանալի արդիւնքներ և տեսարաններ իր գրչէն կ՚ելլէին, իր կարգէ դուրս և խսկատիպ հանճարոյն արդեամբը։

Շէյքսփիրի նշանաւոր թատերականներէն մէկն ալ Յուլիոս Կեսարու ողբերգութիւնն է, որուն վերջին գեղեցիկ տեսարանները մէջ բերենք։

Հռովմէական պատմութիւններէ ծանօթ են մեծին Կեսարու քաջագործութիւններն ու իր փառասիրական դիտմունքն։ Արդէն ժողովրդեան սիրելի, բազմաթիւ կուսակիցք ալ վաստըկած է իշխանաւորներէն, որոնք Կեսարու մեծութեան ու փառացը մէջ՝ իրենց ալ փառքն ու մեծութիւնը փնտռելով կուսակիցք ու թեւակիցք են անոր։ Ասոնց մէջ գլխաւորներէն էր Մարկոս Անտոնիոս հիւպատոս։ Սակայն ծերակուտին մէջէն շատերն ալ՝ մանաւորաց մեծութեանը

մէջ հասարակաց ազատութեան ու հայրենեաց վտանգ տեսնելով, հարկ ու հայրենասիրութիւն սեպեցին զաւաճանել զԿեսար: Ասոնց ալ առաջնորդ էր Բրուտոս, Ցուլիոսի սիրելին ու անոր անհարազատ որդին: Հանդիսաւոր օր մը՝ երբ Կեսար բազմեր էր 'ի Կապիտոլիոնի 'ի ժողով խորհրդեան ծերակուտին, դաւակիցք յարմար ժամանակ սեպեցին, ու յանկարծակի յարձակելով Կեսարու վրայ, զարկին սպաննեցին զինքն: Բրուտոս կը փութայ առ ժողովուրդն. արիւնազանգ սուրը ձեռքը, բռնաւորէ մը ազատելնին կ'իմացընէ. վրայ կը հասնի Անտոնիոս, ու բռնամահ Կեսարու զգեստը կ'ընէ.

ԲՐՈՒՏՈՍ

« Եթէ իցէ ոք 'ի ժողովիս բարեկամ Կեսարու և սիրելի, ասացից առ նա՝ եթէ Բրուտոսի առ Կեսար սիրելութիւն ոչ գոյզն ինչ էր քան զնորայն. իսկ եթէ հարցանիցէ թէ առ ինչ արդ ընդդէմ Կեսարու յարեաւ Բրուտոս, այս է իմ առ նա պատասխանի. Ոչ եթէ զԿեսար նուազ ինչ սիրեցի ես, այլ զՀռոմ՝ առաւել: Զո՞ր առաւել ընտրէիք, աղէ ասացէք. զի կեա՞յր Կեսար, և մեք ամենեքեան մեռանէաք 'ի գերութեան, եթէ՝ Կեսարու և եթ մեռանելովն՝ կեցցուք յազատութեան մեք ամենեքին: Ցորչափ Կեսար սիրէր զիս, արտասուէի խանդաղատանօք. ցորչափ նա բարեբաստիկ էր՝ խնդացի. մինչ քաջայաղթն՝ մեծարեցի. այլ յորժամ փառամոլ ախտիւն զառածեցաւ՝ սպանի զնա: Արտասուք՝ ընդ սիրոյ նորա. խընդութիւն՝ ընդ բաղդն, պատիւ արութեանն, և մահ փառասիրութեանն: Ո՞վ իցէ 'ի ձէնջ այնպէս անարգ զի ստրկութեան կեանս վարել յօժարեսցի. եթէ գուցէ ոք՝ աղէ պատասխանի

Digitized by Google

տացէ, զի անիրաւեալ իսկ է իմ առ նա։ Ո՞ ոք յորոց աստ կան այնպէս վատ իցէ՝ զի չկամիցի Հռովմայ լինել քաղաքացի. եթէ կայցէ ոք, հա՛-ւա տացէ պատասխանի. զի և նմա անիրաւեալ է իմ. ո՞ ոք այնչափ վատթար՝ զի ոչ ջերմանիցի սիրով հայրենեաց իւրոց. եթէ իցէ ոք, աղէ ձայն տանիցէ զի նմա իսկ անիրաւեալ է իմ։ — Դադարեմ ես զի յարիցէ ոք տալ պատասխանի»։

Ու մինչ ամէնքը կը լռեն, ու իրենց լռութեամբը կ'արդարացընեն սպանութեան գործը, և ահա Անտոնիոս Կեսարու դիակը ներս բերել կը հրամայէ։ Այն աղէտալի տեսարանով կ'ուզէ գրգռել ժողովրդեան սիրտը, ու դաւաճանաց մահուամբը անոր վրէժը խնդրել։

Սակայն ժողովուրդը առջի բերան ոչ միայն անտարբեր կը մնայ այն տեսարանին առջև, այլ մանաւանդ լիաբերան զԲրուտոս և իր դաւակցաց գործը կը դրուատէ։ Անոնցմէ մէկը կը գոչէ.

« Կեցցէ՛ս, Բրուտոս, կեցցես »։

միւս մը.

« Ի տո՛ւն տարայք յաղթանակաւ.

երրորդ մը.

« Անդրի նը՛մա ընդ նախահարց իւր կանգնեսցի »։

Ժողովրդեան այն յուզման առջև կը լռէ Անտոնիոս. ոչ անոնց ձայնը և ոչ աղաղակը կը խափանէ։ Ու երբ անոնք երանի կու տան Հռովմայ՝ որովհետև

« Փըրկեալ 'ի լըծոյ ազատապանծ բռնդայ »։

քիչքն ալ կը վազէ կ'ելլէ 'ի բեմն. աչքին առջին է

ժողովուրդ մը, ու նոյն ժողովրդեան ու իրեն բարերարին դիակը։ Բազմութիւնը կը մոռնայ իր զայրոյթը. մէկէնիմէկ կը լռէ ատելութիւն. ու կարծես թէ ամէնքը աչք և ականջ դարձած են՝ տեսնել զԱնտոնիոս, լսել իր խօսքերուն. իսկ անիկայ ներումն կը խնդրէ, որովհետև խօսքը ա՛լ պակսած է իր բերնին մէջ. կ'ըսէ

...«Սիրտ իմ անկեալ ընդ Կեսարու
Ցայս դագաղ հանգչի մահու»...։

Ու երբ ժողովուրդը կը բանադատէ զինքն խօսել, երբ ամենուն մտաց մէջ կ'արթըննան Կեսարու և անոր ըրած բարեաց յիշատակը, Անտոնիոս ճարտար ու եռանդուն խօսքերով կը յաջողի 'ի յուզել զբազմութիւնն ընդդէմ թշնամեաց Կեսարու. ու կը սկսին աղաղակել.

«Ո՜վ գերագոյն այր Կեսար».

ուրիշ քաղաքացի մը.

«Ո՜վ սեաւ օր.

երրորդ մը.

«Ո՜վ մատնիչք ապաշընորհ.

միւս մըն ալ.

...«Մահո՛ւ տեսիլ,
Վրէժխնդրութիւն, ո՛ն, զի՛ կամք...
Հա՛պա ի զէն, ի հուր, ի մահ»։

Ասանկով կը լմնցընէ Շէյքսփիր ողբերգութեան տեսարանը։

ԺԶ.

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԷ ԴԱՐ)

ԼՈՒԴՈՎԻԿԵԱՆ ԴԱՐ

Վեշտասաներորդ դարուն երկրորդ կէսը 'ի Գաղղիա՝ կրօնից անուամբը տրուած գժնդակ ու ահաւոր պատերազմաց տխուր տեսարաններով ծածկուած էր, յորս ընտանի երկպառակութեանց և անմիաբան գրգռութեանց յաճախ աւելի դիմակ ու պատրուակ մըն էր կրօնքը քան թէ պատճառ: Վասն զի Թագաւորական տոհմէ ու Կիզ և Շաթիյեոն ցեղերու իրարու դէմ ունեցած հակառակամարտ փառասիրական նպատակներ, — արքունական գահու մը առջև՝ յորում յանուն իր որդւոյը բուռն ու վրէժխնդիր կին մը կը թագաւորէր, — բաւական էին 'ի յուզել զթագաւորութիւնն և մղել զժողովուրդն յարհաւիրս քաղաքական մարտի: Ուստի և կոյր կատաղութեամբ ու' վայրագ մոլեգնակրօնութեամբ ինկան իրարու վրայ, մինչ դեռ իրենց առաջնորդքը՝ տեղ մը ուղղափառութեան դրօշը կը պար-

Digitized by Google

զէն, և ուրիշ տեղ նորաղանդութեան, բայց իսկապէս՝ ուրիշ նպատակ մը չունենալով՝ բայց արքունական պատմուճանը ծուէն ծուէն պատառել, ու այնչափ արեամբ անկէ ձեռք ձգուած մաս մը իրենց յաղթանակ սեպել:

Մահուան այս ձայներուն մէջ՝ հարկ էր որ լռէր բանաստեղծութիւնը. ու երբ Իտալիա՝ հին դարերու արժանաւոր հանճարներ կ'երևցնէր, Անգղիա պանծանօք կը ցուցնէր զՇէյքսփիր, Լուսիտանիա և Սպանիա իրենց անմահանուն քերթողներն ու վիպասանք, Գաղղիոյ մէջ կը լռէին մուսայք. ու հազիւ քանի մը բանաստեղծական ու բարոյական ուսմանց պարապող անձինք կ'երևնային: Ասոնց մէջ յիշատակութեան արժանաւորք են Ամիոյ՝ թարգմանիչ Պլուտարքոսի Զուգակշռութեանց, Մոնթէյնը բարոյագէտ և իմաստասէր, Պրանթոմ, Ռոնսար, և մանաւանդ անուանին Մալհէրպ:

Կարօտ էր Գաղղիա անուանի անձի մը, քաղաքագէտ մտքի ու ծանր ձեռքի մը՝ որ լռեցնէր զպատերազմունս, միանգամայն պարգևելով երկրին զխաղաղութիւն, բարեկարգութիւն, մեծութիւն ու հանճար: Այս անձն երևցաւ յեօթնևտասներորդ դարու. և պատմութիւնը երախտագէտ զօրմանօք կ'արձանագրէ Ռիշըլիէոյի անունը:

Բայց մենք եօթնևտասներորդ դարուն մէջ գաղղիական հանճարոյն նշանաւոր արդեանցը վրայ խօսք չըրած, հարկ է որ կանգ առնունք այն զարմանալի ժամանակաց սեմոցը քով, և միանգամայն աչք մը ձգենք անոնց ամենուն վրայ: Անով միայն կրնանք խելամուտ ըլլալ անոնց պայծառութեանը վրայ ընդհանրապէս:

Գաղղիա Նիմէկի հաշտութենէն ետքը Ֆրանշքոնթէի, Ֆլանտրիոյ և Ալզասի տիրելով, կրնար

Digitized by Google

խեղճ հօրս դիակին տակէն գնաց, բոլորովին արտասուալից ու անմխիթար՝ ինչպէս Նիոբէ մը… Ո՛վ երկինք, գազան մը՝ որ բոլորովին զուրկ է 'ի բանականութենէ, աւելի երկար տեւեն ցաւ կը զգայ…. Եւ իմ հօրեղբօրս հետ ամուսնացած, իմ հօրս եղբօրը հետ՝ որ այնչափ նման է հօրս, որչափ ես Հերակլեսին»։ Նոյն միջոցին Որատիոս կու գայ կը պատմէ Համլէտի՝ երեւոյթեան տեսիլը որուն ականատես եղած էր, ու Համլէտ միտքը կը դնէ որ ինքն ալ երթայ հոն և սպասէ հօրը ըստուերը տեսնելու։ Կէս գիշերուն կ՚երեւնայ ըստուերը, և թէպէտ իր ընկերակիցքը կ՚ուզեն արգելուլ զինքը՝ բայց Համլէտ 'ի ծածուկ հօրը ստուերին տակէն կ՚երթայ, և իրմէն կ՚իմանայ թէ դաւաճանութիւն մը առիթ է անոր մահուանը. վասն զի Կլօդիոս, իր եղբայրը, իր պարտաւոր ամուսնոյն հետ խօսքը մէկ ըրած, քնոյն մէջ մահու տեղ արբուցեր է իրեն, միանգամայն յափըշտակելով իրմէ թագաւորական պսակը, ամուսինն ու կեանքը։

«Եթէ դու սիրտ ունիս, որդեակ իմ, — կ՚ըսէ, առանց վրէժխնդրութեան մի՛ թողուր իմ մահս։ Սակայն ինչ ալ ըլլայ մտքի խորհուրդդ, մօրդ դէմ բան մի՛ մտածեր. ձգէ զինքը երկնային վրէժխընդրութեան ձեռքն, և այն փուշերուն մէջ որ կ՚աճին իր սրտին մէջ զինքը խոցոտելու և պատըռտելու համար։ Ողջամբ մնա, այլ զիս մի՛ մոռնար։ — Յիշել զքեզ, կ՚աղաղակէ Համլէտ. ա՛հ, այո՛, թշուառ հոգի. պիտի յիշեմ զքեզ՝ ցորչափ յիշողութիւնը տեղ մը ունենայ այս տագնապեալ գլխոյս մէջ»։

Այն օրուընէն՝ Կլօդիոսի կասկածներէն ինքզինքը ճողոպրելու համար՝ խենթ կը ձեւանայ. նոյն իսկ իւրեն սիրուհւոյն Ոփելիայի աչքին առջև, Պոլոնիոսի գեղաղէշ դստերը՝ Կլօդիոսի

դաւանկցին։ Անիկայ կ՚իմացընէ իր հօրը Համլէթի վիճակը. իսկ Պողոնիոս՝ այն յիմարութիւնը դըստերը վրայ ունեցած սիրոյն արդասիք սեպելով, Թագուհւոյն և Թագաւորին կը ծանուցանէ։ Խիղճը զիրենք կը ստիպէ ծածկել ինքզինքնին Համլէթի տեսութենէն, որ խառնափնդոր ու պատըռտած զգեստներով հոն կը հասնի, և զՊողոնիոս ձկնավաճառ մը կը համարի։ Բարեկամները վրայ կը հասնին. իսկ ինքը անոնց կը սկսի խրատներ տալ. և կարծեցեալ յիմարութեանը մէջ՝ բերնէն ելած՝ իմաստասիրական ուղիղ տեսութեանց և խօսքերուն վրայ կը զարմանայ Պողոնիոս. « Բարեկամք իմ, կ՚ըսէ Համլէթ, քիչ մը ատենէ 'ի վեր է՝ չեմ գիտեր ինչ պատճառաւ կորսընցուցեր եմ իմ ուրախութիւնս և ինծի սովորական գործած կրթութիւններն. երկիրս, այս հրաշալի մենքենայս, այնչափ ծանր ու անտանելի կու գայ ինծի՝ ինչպէս անարգաւանդ հրուանդան մը։ Այս հրաշալի երկինքն, այն գեղեցիկ հաստատութիւնն որ մեր գլխոցը վրայ կախուած է, այդ փառաւոր կամարը՝ ուր այնչափ ոսկեղէն կրակներ կը փայլին, այս ամէնը զզըրահոտ շոգիներուն նման են իմ աչքիս առջև։ Որչափ գերազանց է մարդս. մեծ իր իմացականութեամբը, զօրաւոր՝ բարեմասնութիւններովը, զարմանալի իր ձևովը ու շարժմամբը։ Հրեշտակ մըն է գործելու ատենը, մտածելուն ժամանակ աստուած մը։ Հրաշալիք է աշխարհի. հրաշալիք արարչութեան. և սակայն իմ աչքիս առջև ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ ափ մը փոշւոյ »։ Բարեկամներէն մէկը զինքը զբաղեցընելու համար՝ մօտ տեղուանքը հանդիպած կատակերգակ դերասաններու վրայ կը խօսի։ Բերել կու տան զանոնք, և Համլէթ անոնց առջև կը շարունակէ իր յիմարութիւնները։ Հոն կը ձևացընեն անոնք Հեկուբէ կոչուած ող-

բերդութեան մը քանի մը տեսարանները․ իսկ երբ կը մեկնին, մեղադրելով իր վրէժխնդրութեան կատարմանը համար ցրցուցած վատութիւնը, Համլէթ կը սկսի խօսիլ․ «Լսեր եմ, կ'ըսէ, թէ յանցաւոր մարդիկ՝ թատերական տեսլեան մը ներկայացմանը հանդիսատես գտնուելով, այնչափ սրտերնին շարժեցաւ՝ որ մէկէնիմէկ խոստովանեցան իրենց չարութիւնները․ վասն զի սպանողը, թէպէտ և լեզու ալ չունենայ, ձայնը ալիտի բարձրացընէ և գերբնական լեզու մը խօսի․․․ Այո, կ'ուզեմ որ այդ դերասանք հօրեղբօրս առջև՝ իմ հօրս սպանմանը նման դէպք մը ձևացընեն․ այն ատեն՝ ուշի ուշով պիտի նկատեմ իր ակնարկները, պիտի մտնեմ անոր սրտին մէջ․ եթէ թալկանայ, եթէ գունաթափի՝ այն ատեն գիտեմ իմ ընելիքս»։

Սակայն այս որոշիչ փորձէն առաջ՝ կը մտածէ ինքզինքն սպաննել․ ծանր կ'երևնայ իրեն կեանքը, ու ալ աւելի դժնդակագոյն վրան ծանրացած հարկին ու պարտքը․ մահը՝ անոր աչքև քուն մը, մանաւանդ թէ արթնութիւն մը կ'երևնայ․ բայց ահաւոր ապագայի մը դիմաց՝ ինչպէս անձամբ կը խոստովանի, կը սառի՝ կ'ընդարմանայ իր քաջարութիւնը, ու առջի մտածութեանը կը դառնայ։

Թատերական ներկայացումը կը կատարուի իր հօրեղբօրն առջև․ փորձը՝ ալ տարակոյս չի թողուր Համլէթի սրտին մէջ՝ անոր և իր մօրը յանցանացը։ Կլօդիոս ինքզինքը կը մատնէ՝ խաղը դադրեցընել տալովը ու աստուածային գթութեան օգնութիւնը խնդրելով։ Համլէթ առէն կ'երթայ զինքը սպաննելու համար, բայց տեսնելով զինքն աղօթքի կեցած՝ 'ի կախ կը ձգէ վրէժխնդրութիւնը, վախնալով որ չըլլայ թէ զինքն երկինք խրկէ։ Ետքը մօրը քով կ'երթայ որ զինքը կանչած էր․

իսկ Պոլոնիոս ծածուկ տեղ մը պահուըտած՝ մը-տիկ կ'ընէ անոնց խօսակցութեանը։

ՀԱՄԼԷ

Ահաւասիկ եմ մայր իմ, ընդէ՞ր արդեօք կո-չեցեր զիս։

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Զի զառնագոյն նախատինս ածեր, Համլէ, ՚ի վերայ հօր քոյ։

ՀԱՄԼԷ

Զի զառնաւղէտ արհամարհանս ածեր, մայր իմ, ՚ի վերայ հօր իմոյ։

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Անմտութեամբ խօսիս։

ՀԱՄԼԷ

Ամբարշտագոյնս բարբառիս։

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Եւ ընդէ՞ր իցէ քեզ, Համլէ, չճանաչել զիս։

ՀԱՄԼԷ

Այո՛, ստուգութեամբ. երդուեալ ՚ի խաչն սուրբ, զի թագուհի ես դու, կին եղբօր առն քոյ... և երանի թէ չէիր այդպիսի... նաև մայր իմ ես։

Digitized by Google

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Քաւ է. գիտացից խօսել ընդ որոց կարիցեն նկուն առնել զքեզ:

ՀԱՄԼԷ

Ոչ. կաց մնա. բազմեաց աղաչեմ: Ոչ ելցես դու աստի, մինչեւ տեսեալ իբրեւ 'ի հայելւոջ, զոր յանդիման արարից քեզ, զամենայն նենգագործ գաղտնիս սրտի քոյ:

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Զի՞նչ խորհուրդք իցեն մտացդ. մի՛ արդեօք կամիցիս սպանանել զիս... Հա՛պա, հասէք յօգնութիւն:

ՊՈԼՈՆԻՈՍ 'ի Բափոփէնէն

Զի՞նչ իրք իցեն: Յօգնութիւն:

ՀԱՄԼԷ մերկացեալ զսուսերն

Ո՞ դա. բայց մուկն մի չնչին: Մխէ զսուրն՝ ոսկի ըսէլի լինի յայնն: Մեռա՛ւ նա: Սատուցութեամբ ասեմ զի եհաս դմա մեռանել:

ՊՈԼՈՆԻՈՍ Վիրաւոր

Ա՜հ, արդարեւ մեռայ ես:

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Զի՞նչ գործեցեր:

ՀԱՄԼԷ

Չգիտեմ ինչ ամենևին։ Միթէ թագաւո՞րն իցէ։

ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Որպիսի՜ գործ գժնդակ և արիւնռուշտ։

ՀԱՄԼԷ

Այո՛, արիւնռուշտ... և այնչափ գժնդակագոյն որչափ ոք զի սպանանէ զթագաւոր, և լիցի կին եղբօր նորա։

Այն տեղն Համլէ կ'իմացընէ թագուհւոյն թէ ինչպէս ծանօթ է իրեն այն յանցանքը՝ որուն դաւակից է. և թշուառ մայրը ամօթահար կը մնայ իր որդւոյն արդարացի յանդիմանութեանը տակ։ Թատերական տեսարանաց մէջ ամենէն գեղեցիկն է այս. հօրը ստուերն ալ վրայ կը հասնի և աւելի սրտաշարժ կ'ընէ այն տեսարանը. բայց ինչպէս Շէյքսփիրի ուրիշ այլ և այլ տեսարանները, ասիկայ ալ թերի կը մնայ։

Համլէ կը մեկնի Անգղիա երթալու. իսկ Ոֆելի խելքը կորսնցընելով խեղդամահ կը մեռնի։ Սըրտաշարժ է այն ճշմարիտ յիմարութիւնը, զոր քերթողը անշուշտ դիտմամբ կ'ուզէ Համլէի կեղծ յիմարութեան դիմացը դնել։ Այն օրն՝ յորում օրիորդին յուղարկաւորութիւնը կը կատարուի, Համլէ կը դառնայ, ու գերեզմանատունէն անցնելով կը տեսնէ գերեզման փորողները ու անոնց հետ կը խօսի։ Հո՛ն է Շէյքսփիրի ներկայացուցած փիլիսոփայական տեսարանը, որուն համար շատերէն մեղադրուած է, և սակայն մարդուս սիր-

Digitized by Google

որ մեծամեծ ու՝ գեղեցիկ մտածութեամբք կը լեցընէ: Կրնայ ըլլալ որ այն խորհրդածութիւններն ու ծաղրաբանութիւնները՝ զորոնք կ'ախորժի ընել Համլէ մեռելոց գանկերը առնելով, որոնք հողիրու մէջ կը թաւալին, կարգէ դուրս և ողբերգութեան մը անպատշաճ երևնան: Սակայն Շէյքսփիրի սովորութիւնն է թատերական հանգոյցը լուծելու չփութալ. այլ մանաւանդ թէ իր կամահաճոյ և անստոյգ քայլերուն մէջ շատ անգամ կանգ կ'առնու. նման այն տղայոց որ իրենց շրջագայութեանը մէջ կը զուարճանան ամէն թուփերէ ծաղիկ ժողվելով, այսպէս ալ քերթողը կ'ուզէ ամէն բանով զբաղեցընել իր ընթերցողը և ուշ գրած նպատակէն հեռացընել: Վերջապէս հանգոյցները՝ որ մահուամբ, գեղատուութեամբ և ապանութեամբ կը կատարուին, յայտնապէս կը ցուցընեն թէ Շէյքսփիրի անծանօթ էր արուեստի գեղեցկութիւնը և կատարելութիւնը, ու գրեթէ առանց փնտռելուն՝ թատերական զարմանալի արդիւնքներ և տեսարաններ իր գրչէն կ'ելլէին, իր կարգէ դուրս և իսկատիպ հանճարոյն արգեամբը:

Շէյքսփիրի նշանաւոր թատերականներէն մէկն ալ Յուլիոս Կեսարու ողբերգութիւնն է, որուն վերջին գեղեցիկ տեսարանները մէջ բերենք:

Հռովմէական պատմութիւններէ ծանօթ են մեծին Կեսարու քաջագործութիւններն ու իր փառասիրական դիտմունքն: Արդէն ժողովրդեան սիրելի, բազմաթիւ կուսակիցք ալ վաստըկած է իշխանաւորներէն, որոնք Կեսարու մեծութեան ու փառացը մէջ՝ իրենց ալ փառքն ու մեծութիւնը փնտռելով կուսակիցք ու թևակիցք են անոր: Անոնց մէջ գլխաւորներէն էր Մարկոս Անտոնիոս հիւպատոս: Սակայն ծերակուտին մէջէն շատերն ալ՝ մասնաւորաց մեծութեանը

մէջ հասարակաց ազատութեան ու հայրենեաց վտանգ տեսնելով, հարկ ու հայրենասիրութիւն սեպեցին դաւաճանել զԿեսար: Ասոնց ալ առաջնորդ էր Բրուտոս, Յուլիոսի սիրելին ու անոր անհարազատ որդին: Հանդիսաւոր օր մը՝ երբ Կեսար բազմեր էր 'ի Կապիտոլիոնի 'ի ժողով խորհրդեան ծերակուտին, դաւակիցք յարմար ժամանակ սեպեցին, ու յանկարծակի յարձակելով Կեսարու վրայ, զարկին սպաննեցին զինքն: Բրուտոս կը փութայ առ ժողովուրդն. արիւնազանգ սուրը ձեռքը, բռնաւորէ մը ազատելնին կ'իմացընէ. վրայ կը հասնի Անտոնիոս, ու բռնամահ Կեսարու զովեստը կ'ընէ.

ԲՐՈՒՏՈՍ

« Եթէ իցէ ոք 'ի ժողովիս բարեկամ Կեսարու և սիրելի, ասացից առ նա՝ եթէ Բրուտոսի առ Կեսար սիրելութիւն ոչ գոյզն ինչ էր քան զնորայն. իսկ եթէ հարցանիցէ թէ առ ինչ ապա ընդդէմ Կեսարու յարեաւ Բրուտոս, այս է իմ առ նա պատասխանի. Ոչ եթէ զԿեսար նուազ ինչ սիրեցի ես, այլ զՀռովմ՝ առաւել: Զո՞ր առաւել ընտրէիք, աղէ ասացէք. զի կեա՞յր Կեսար, և մեք ամենեքեան մեռանէաք 'ի գերութեան, եթէ՝ Կեսարու ևեթ մեռանելովն՝ կեցցուք յազատութեան մեք ամենեքին: Ցորչափ Կեսար սիրէր զիս, արտասուէի խանդաղատանօք. ցորչափ նա բարեբաստիկ էր՝ խնդացի. մինչ քաջայաղթն՝ մեծարեցի. այլ յորժամ փառամոլ ախտիւն զառածեցաւ՝ սպանի զնա: Արտասուք՝ ընդ սիրոյ նորա. խնդութիւն՝ ընդ բաղդն, պատիւ արութեանն, և մահ փառասիրութեանն: Ո՞վ իցէ 'ի ձէնջ այնպէս անարգ զի ստրկութեան կեանս վարել յօժարեսցի. եթէ գուցէ ոք՝ աղէ պատասխանի

տացէ, զի անիրաւեալ իսկ է իմ առնա ։ Ո՞ ոք յորոց աստ կան այնպէս վատ իցէ՝ զի չկամիցի Հռովմայ լինել քաղաքացի. եթէ կայցէ ոք, հա-պա տացէ պատասխանի. զի և նմա անիրաւեալ է իմ. ո՞ ոք այնչափ վատթար՝ զի ոչ ջեռանիցի սիրով հայրենեացն իւրոց. եթէ իցէ ոք, աղէ ձայն առնիցէ զի նմա իսկ անիրաւեալ է իմ։ — Դադարեմ ես զի յարիցէ ոք տալ պատասխանի »։

Ու մինչ ամէնքը կը լռեն, ու իրենց լռութեամ-բը կ'արդարացընեն սպանութեան գործը, և ահա Անտոնիոս Կեսարու դիակը ներս բերել կը հրա-մայէ։ Այն ազեղալի տեսարանով կ'ուզէ գրգռել ժողովրդեան սիրտը, ու դաւաճանաց մահուամբը անոր վրէժը խնդրել։

Սակայն ժողովուրդը առջի բերան ոչ միայն անտարբեր կը մնայ այն տեսարանին առջև, այլ մանաւանդ լիաբերան զԲրուտոս և իր դաւակցաց գործը կը դրուատէ։ Անոնցմէ մէկը կը գոչէ.

« Կեցցէս, Բրուտոս, կեցցես ».

միւս մը.

« Ի տուն տարայք յաղթանակաւ.

երրորդ մը.

« Անդրի նըմա ընդ նախահարցն իւր կանգ-նեսցի »։

Ժողովրդեան այն յուզման առջև կը լռէ Անտո-նիոս. ոչ անոնց ձայնը և ոչ աղաղակը կը խափա-նէ։ Ու երբ անոնք երանի՛ կու տան Հռովմայ՝ ո-րովհետև

« Փրկեալ՚ի լըծոյ ազատապանծ խընդայ ».

ինքն ալ կը վազէ կ'ելլէ 'ի բեմն. աչքին առջևն է

ժողովուրդ մը, ու նոյն ժողովրդեան ու իրեն բարերարին դիակը։ Բազմութիւնը կը մոռնայ իր զայրոյթը. մեկենիմեկ կը լռէ ատելութիւն. ու կարծես թէ ամէնքը աչք և ականջ դարձած են՝ տեսնել զԱնտոնիոս, լսել իր խօսքերուն. իսկ անիկայ ներումն կը խնդրէ, որովհետև խօսքը ա՛լ պակսած է իր բերնին մէջ. կ'ըսէ

... « Սիրտ իմ անկեալ ընդ Կեսարու
Յայս դագաղ հանգչի մահու »...։

Ու երբ ժողովուրդը կը բռնադատէ զինքն խօսիլ, երբ ամենուն մտաց մէջ կ'արթընննան Կեսարու և անոր ըրած բարեաց յիշատակը, Անտոնիոս Ճարտար ու եռանդուն խօսքերով կը յաջողի 'ի յուզել զբազմութիւնն ընդդէմ թշնամեաց Կեսարու. ու կը սկսին աղաղակել.

« Ո՛վ գերագոյն այր Կեսար ».

ուրիշ քաղաքացի մը.

« Ո՛վ սեաւ օր.

երրորդ մը.

« Ո՛վ մատնիչք ապաշընորհ.

միւս մըն ալ.

... « Մահու՛ տեսիլ,
Վրէժխնդրութիւն, ո՛ն, զի՛ կամք...
Հա՛պա ի զէն, ի հուր, ի մահ »։

Ասանկով կը լմընցընէ Շէյքսբիր ողբերգութեան տեսարանը։

ԺԶ.

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԷ ԴԱՐ)

ԼՈՒԴՈՎԻԿԵԱՆ ԴԱՐ

Վեշտասաներորդ դարուն երկրորդ կէսը 'ի Գաղղիա՝ կրօնից անուամբը տրուած գժնդակ ու ահաւոր պատերազմաց սխուր տեսարաններով ծածկուած էր, յորս ընտանի երկպառակութեանց և անմիաբան զրգռութեանց յաճախ աւելի դիմակ ու պատրուակ մըն էր կրօնքը քան թէ պատճառ: Վասն զի թագաւորական տոհմէ ու Կիզ և Շաթիյեան ցեղերու իրարու դէմ ունեցած հակառակամարտ փառասիրական նպատակներ, — արքունական գահու մը առջև՝ յորում յանուն իր որդւոցը բուռն ու վրէժխնդիր կին մը կը թագաւորէր, — բաւական էին 'ի յուզել զթագաւորութիւնն և մղել զժողովուրդն յարհաւիրս քաղաքական մարտի: Ուստի և կոյր կատաղութեամբ ու՝ վայրագ մոլեգնակրօնութեամբ ինկան իրարու վրայ, մինչ դեռ իրենց առաջնորդքը՝ տեղ մը ուղղափառութեան դրօշը կը պար-

Digitized by Google

զէին, և ուրիշ տեղ նորաղանդութեան, բայց խակապէս՝ ուրիշ նպատակ մը չունենալով՝ բայց արքունական պատմուճանը ծուէն ծուէն պատառել, ու այնչափ արեամբ անկէ ձեռք ձգուած մաս մը իրենց յաղթանակ սեպել:

Մահուան այս ձայներուն մէջ՝ հարկ էր որ լռէր բանաստեղծութիւնը. ու երբ Իտալիա՝ հին դարերու արժանաւոր հանճարներ կ'երեւցընէր, Անգղիա պանծանօք կը ցուցընէր զՇէյքսբիր, Լուսիտանիա և Սպանիա իրենց անմահանուն քերթողներն ու վիպասանք, Գաղղիոյ մէջ կը լռէին մուսայք. ու հազիւ քանի մը բանաստեղծական ու բարոյական ուսմանց պարապող անձինք կ'երեւնային: Ասոնց մէջ յիշատակութեան արժանաւորք են Ամիոյ՝ թարգմանիչ Պլուտարքոսի Զուգակշռութեանց, Մոնթէյնը բարոյագէտ և իմաստասէր, Պրանթոմ, Ռոնսար, և մանաւանդ անուանին Մալհէրպ:

Կարօտ էր Գաղղիա անուանի անձի մը, քաղաքագէտ մաքի ու ծանր ձեռքի մը՝ որ լռեցընէր զպատերազմունս, միանգամայն պարգեւելով երկրին զխաղաղութիւն, բարեբաստութիւն, մեծութիւն ու հանճար: Այս անձն երեւցաւ յեօթնեւտասներորդ դարու. և պատմութիւնը երախտագէտ զարմանօք կ'արձանագրէ Ռիշըլիոյի անունը:

Բայց մենք եօթնեւտասներորդ դարուն մէջ գաղղիական հանճարոյն նշանաւոր արդեանցը վրայ խօսք չըրած, հարկ է որ կանկ առնունք այն զարմանալի ժամանակաց սեմոցը քով, և միանգամայն աչք մը ձգենք անոնց ամենուն վրայ: Անով միայն կրնանք խելամուտ ըլլալ անոնց պայծառութեանը վրայ ընդհանրապէս:

Գաղղիա Նիմէկի հաշտութենէն ետքը Ֆրանշ-քոնթէի, Ֆլանտրիոյ և Ալսասի տիրելով, կրնար

իրաւամբ իր Թագաւորին Ձծ տիտղոսը տալ, զոր արդէն լոմէ առաջ կրեր էին Կարոլոս Մեծն և Հենրիկոս Դ։ Բայց Լուդովիկոս ԺԴ միայն իր յաղթութիւններուն չատացաւ այս պատուանունը. ուստի և արժան է որ ջանանք մեր ընթերցողաց աչքին առջև դնել այն փառքը՝ որով յայն ժամանակի պայծառացաւ թէ Գաղղիա և թէ իր վրայ իշխող Թագակիր անձը։ Տարակոյս չկայ որ գլխաւոր պարծանքը՝ իր ատենը երևցող հանճարներուն պարտականն է. բայց իրեն ալ ոչ նուազ փառք է որ գիտցաւ յարգել զանոնք. խրախուսել ու կերպով մը առիթ ըլլալ անոնց բարձրութեանը։

Դաշնակցութեան (Ligue) և Ֆրոնտի կրօնական և քաղաքական յեղափոխութիւններն ոչ սակաւ արգելք եղեր էին՝ հնգետասաներորդ դարուն մէջ սկսած ու բուռական զարգացած ուսմանց յառաջադիմութեանը։ Սակայն երբոր վերջապէս ընտանի կռիւներէն խալըսեցաւ Գաղղիա, մարդկային հանճարոյն ասպարիզին մէջ՝ յամր բայց յառաջադիմական աշխատանք մը ըրած էր, և որ յանակնկալս արդիւնաւոր ճոխութիւններ ունեցաւ։ Կարծես թէ նոր աշխարհք մը անդունդէն դուրս կ՚ելլէր։ — Մալհէրպ և Ռէնիէ նոր բանաստեղծական լեզու մը կը ստեղծեն, առջինը իր անմահական տաղերովը ու միւսը չափագրած երգիծաբանութիւններովը։ Տէքարթ (Կարգեսիոս) դպրոցաց փոշին իր վրայէն թօթափելով, իր լոկ հանճարովը կը լուսաւորուի և կ՚օժանդակէ ՚ի գիւտ ճշմարտութեան, և թէպէտ երբեմն կը մոլորի, սակայն անով ալ բնական ու իմաստասիրական գիտութեանց մէջ ըրած յառաջադիմութիւնն անուրանալի է. վասն զի իր մեծ հանճարոյն վրիպանքն ալ օգտակար կ՚ըլլան մարդկային մտաց յառաջադիմութեանը։ Մինչև

Digitized by Google

նոյն ատեններն Մոնթէյնը միայն փորձ փորձեր էր գաղղիական արձակ լեզուին այնպիսի կերպարանք և փառք մը տալ՝ որ ոչ հռովմէական էր և ոչ յոյն. Պալզագ և Վոժըլա ետևէ ետև կ'երևնան, մէկը լեզուին յստակութեանը համար աշխատելով, իսկ միւսը կանոններ սահմանելու. բայց անիկայ կատարելութեան և յստակութեան ծայրը հասցընողն եղաւ Փասքալ Պլէզ անունով չափագէտ մը, որ 'ի պաշտպանութիւն իր Փոր-Ռուայալի բարեկամացը գրած է հռչակաւոր Գաւառական Նամակները, և որոնք գաղղիական լեզուի անմահանուն յիշատակարան մը կրնան սեպուիլ: Փասքալի հետ կը տեսնենք՝ քրիստոնեայ մեծ ճարտարախօսին փառաւոր անունը. որ իր ճառերուն և արձանականներուն համար իրաւամբ Մոյի արծիւ կոչուած է: Եւ յիրաւի. վասն զի սրբազան ճարտարախօսութիւնը երբէք այնպիսի քաջայանդուգն և վսեմական թռիչ մը ունեցած չէր. և երբ կը տեսնենք զնոյն ինքն Պոսիւէ՝ որ հռետորական արուեստին վերջի ծայրը հասած, իր ընդհանուր պատմութեան վրայ ըրած Խօսքին մէջ մտածութեանց այնպիսի վսեմութիւն մը կու տայ և անհամեմատ գեղեցիկ ու աննման ոճ մը, անկարելի է որ չզքանչանանք այն մեծ հանճարոյն վրայ, ինչպէս ուղեոր մը՝ բարձրագագաթ լերան մը դիմաց՝ որուն ծայրերը ամպերու մէջ խառնուած ըլլալով, անտես են յաչաց: Փասքալէն ու Պոսիւէէն ետքը՝ քրիստոնէական կրօնքը ինչ գեղեցիկ մտածութիւններ ու խօսքեր կ'ազդէ Պուրտալուի, Ֆլէշիէի և Մասիյլոնի: Անոնցմէ մէկը մէկալին չնմանիր, և սակայն զիրենք քաջալերողը՝ Աստուծոյ հոգին է: Ո՛րչափ փափուկ և հրապուրիչ է Քամպրէի կարապին՝ Ֆենելոնի քաղցր ու ներդաշնակ ձայնը. առաքինութիւնը երբէք այնպիսի հրապուրողական լեզու գործածած չէ:

Սակայն ճշմարտութիւնը քարոզելը միայն նուիրական բեմերուն վրայ չսահմանուիր: Արքունեաց նշանաւոր անձերէն մէկը, դուքսն Ռոշֆուքոյի, մարդկային սրտին՝ զոր մօտէն նկատելու առիթ ունեցած էր, ախտերը կը հրապարակէ: Իսկ Լա Պրիւյեր աւելի ծիծաղելի ոճով մը կը նկարագրէ իր ժամանակին մարդկանց ու մարդկութեան ախտերը:

Գաղղիական արձակ լեզուն՝ որ այնչափ վսեմ է Պոսիւէ, կծու 'ի Լա Պրիւյեր և ներդաշնակ 'ի Ֆենելոն, կնկան մը գրչին տակ ուրիշ գեղ ու փափկութիւն մը կ'առնու, զոր ոչ Վուաթիւր և ոչ Պալզաք կրցեր էին տալ. որ Սեվինիէ տիկինը՝ նամակագրութեան ընտանի ոճը կը ստեղծէ. ու գրեթէ առանց իր գիտնալուն կամ ետևէ ըլլալուն՝ իր մեծ դարուն մեծ մատենագրաց զուգապատիւ կը հռչակուի: Բայց նոյն ժամանակը դպրութեանց մէջ հռչակաւոր եղող կանանց մէջ ինքը միայն չէ: Թէպէտև Ռամպուլիէի սրահներուն մէջ հռչակուած գրիչք՝ բոլորովին կը կորսընցընեն իրենց փառքը որ Սեվինիէ տիկնոջ դիմաց, սակայն օրիորդ Սքուտէրիի և Լաֆայէթ տիկնոջ մը վրայ այնչափ անտարբեր չենք ըլլար ու անոնց ժամանակը ծաղկող անձանց, Պէնսրանտի, Մէնաժի կամ Շափըլէնի, երբ այն երկրորդական կամ աւելի նուազ արդիւնք ունեցող անձանց մէջ կարող ըլլանք գտնել այնպիսի անձ մը՝ որ իր հանճարովը զամենքը կը մոռցընէ. Գոռնէյլի պէս մատենագիր մը:

Գոռնէյլի անունը նոր ողբերգութեան ներկայացուցիչն է, ինչպէս Հոմերոս հին վիպասանականին: Եւ ինչ են իրմէ առաջ եղող թատերգակ քերթողաց երախայրիքն՝ իր անմահանուն գրուածոցը քով, ինչպէս են Սիտ, Որատիոս, Կիննա և Պոլիկտոս: Գոռնէյլ միշտ յաղթական

Digitized by Google

երեւցած է մարդկային կարծեաց ու դատաստան֊
ներու անհաստատութեանն կամ մոռացութեան.
և միշտ մեծ է և մեծ պիտի մնայ: Սակայն իւրմէ
ետքը պիտի հանի Ռասին, և իր խանդաղա֊
տական ու սրտաշարժ խօսքերովը ու տեսարան֊
ներով պիտի գորովէ այն սրտերը զորոնք զարմա֊
ցուց Գոռնէյլ. և ինչպէս այս վերջինս մտածու֊
թեանց վսեմութիւնը՝ սանկ ալ ինքը զգացմանց
վսեմութիւնը պիտի ծանօթացընէ: Ռասին իր
մէկ ձեռքը զԱնդրոմաք և զԲրիտաննիկոս բռնած, և
միւսովը զՓեդրա և զԳոթողիա՝ իրմէ ետքը եկող
գարերուն կը ներկայանայ խաղաղ ու հանդարտ,
ինչպէս յաղթող մը որ աներկիւղ ասպարէզը
կ'իջնայ, վստահ ըլլալով թէ յաղթութիւնը իր֊
մէն յափշտակելու համար հետը մրցող մը պիտի
չգտնուի:

Գոռնէյլ, Պոսիւէ և Ռասին. կարծես թէ այս
անուանի անձանց քով անկարելի պիտի ըլլայ
զուրիշ մը դնել. և սակայն իր տեսակին մէջ ան֊
համեմատ անձ մը կ'ելլէ առջենին Յովհաննէս
Մկրտիչ Փոքըլէն տը Մոլիէռ, աղքատ ու աննշան
մարդու մը զաւակ, և որուն նման ու հաւասա֊
րող անկարելի կ'ըլլայ մեզ գտնել թէ հնութեան
և թէ նոր ժամանակաց մէջ: Իրմէ ետքը ուրիշ
երկու քերթողք ալ կու գան, որ իրենց հետեւո֊
ղութեանը մէջ ալ սկզբնականութիւննին չեն
կորսնցըներ, և ստեղծող հանճարներու հետ կը
փառաւորուին. Լաֆոնթէն և Պուալօյ. մէկուն
ոճը լի գեղով և քաղցրութեամբ, իսկ միւսը
խստութեամբ, ուղղութեամբ և ախորժակով.
երկուքն ալ փառաց կը հասնին, թէպէտև իրա֊
րու հակառակ ճամբաններով:

Ասոնք քանի մը անձինք են՝ այն բազմաթիւ֊
անուններուն քով որոնք Լուդովիկեան դարը կը
փառաւորեն, նշանաւորք 'ի գիտութիւնս և 'ի

գրաւորականքն. և որոնք խիստ երկար կ՚ըլլայ յիշատակել։

Եթէ ուզենանք տեսարանը փոխել. դարձեալ զարմանքի նիւթ մը կ՚ելլէ առջևնիս։ Ռիշըլիէօ զօրաւոր և կարող ըրած էր զԳաղղիա. Գոլպէր ուզեց մեծ, հարուստ և փառաւոր ընել զայն։ Քիչ տարուան մէջ Ովկիանոսն ու Միջերկրականը երկու հարիւրէն աւելի գաղղիացի պատերազմիկ նաւերով կը լեցուին. հարուստ նաւարաններ կը շինուին, ընդարձակ աւազաններ կը փորուին Պրէսթի, Ռոշֆորի, Թուլոնի, Հավրի ու Տունքերքի նաւահանգիստներուն մէջ. ու ալ այնուհետև Անգղիա չկրնար իրեն միայն սեպհականել ծովուց թագաւորութիւնը։ Հասարակաց հարըստութեան համար՝ նոր և ինչուան այն ատեն անծանօթ միջոցներ կը հնարուին. Լանկտոքի ջրանցքը՝ որ երկու ծովերը իրարու հետ պիտի միացընէ՝ Ռիքէ ճարտարապետին տեսչութեամբը գլուխ կ՚ելլէ. Վենետիկոյ ապակիները, Հոլանտիոյ պաստառները, Իտալիոյ դիպակներն ու արևելեց հարուստ կապերտները ալ իրենց փնտռողներ չեն գտներ 'ի Գաղղիա. վասն զի հայրենեաց արուեստը կը սկսի ամէն բան մատակարարել անոնց. ու Կոպըլէնի կապերտները և Լիոնի մետաքսները անհակառակելի առաջնութիւն և յարգ մը կը ստանան բոլոր աշխարհի մէջ։

Ամենայն ինչ կը յառաջադիմէ և ոգի կ՚առնու 'ի Գաղղիա. վաճառականութիւն, ճարտարութիւն, գիտութիւնք և արուեստք։ Գաղղիական ճեմարանը (Académie) որ Ռիշըլիոյի հաստատութիւնն է, անբաւական կ՚ըլլայ յամփոփել այն ամէն մեծ հանճարները որ կ՚երևնան ընդ բովանդակ Գաղղիա. ուստի նոր ճեմարան մըն ալ հարկ կ՚ըլլայ հաստատել, և անոր մէջ ընդունիլ հմտութեամբ նշանաւոր անձինք, որ կը կո-

չուի Ճեմարան Արձանագրութեանց և Գեղեցիկ դպրութեանց (Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres), և տէրութեան ծախքովը օրագիր մը կը սկսի հրատարակուիլ, անցեալէն խալցուցած գաղտնիքը՝ ապագային աւանդելու համար։ Նկարչութեան Ճեմարաններ բացուեցան 'ի Փարիզ և 'ի Հռովմ, մէկուն մէջ սորվելու և մէկալին մէջ սորվեցընելու համար. Լուվրը՝ ինչպէս Ֆրանսուա առաջնոյն ժամանակ՝ համարձակ ապաստանարան մըն էր հանճարոյ. Գաղղիոյ դպրոցին մէջ (Collége de France) տասնուինն ուսուցիչք ձրի կը դասախօսէին՝ հոն դիմող երիտասարդութեան իրենց հմտութիւնը և գիտութիւնը հաղորդելով. արքունի Մատենադարանն և Դրամոց Հաւաքումը՝ ինչուան այն ատեն իրենց անծանօթ հարստութիւններ ստացան։ Բայց ասոնք բաւական չէին. Թոշակներով ու այլ և այլ բարերարական նպաստներով՝ իմաստուն և գիտնական մարդիկը կը փնտռէին իրենց առանձնութեանը մէջ, որպէս զի քաջալերուին իրենց սիրելի ուսմանցը պարապել առանց վախնալու յաղեափ աղքատութեան։ Վարձատրութիւնը հետևանք կ'ըլլայ աշխատութեան, երբեմն ալ նաև նախընթաց կարապետ։ Լուդովիկոս չորեքտասաներորդի վեհանձն պաշտպանութիւնը՝ Գաղղիոյ սահմաններուն քով կանգ չ'առնուր. այլ ինչուան օտարազգի իմաստուններ կը փնտռէ. և գաղղիական մատենագրութեան պատմութիւնը խնամքով կը պահէ Գոլպէրի գրած հետևեալ խօսքերը առ անուանի իմաստունն հոլանտացի Իսահակ Վոսիոս. «Թէպէտև Թագաւորը քու իշխանդ չէ, այլ կ'ուզէ բարերարդ ըլլալ»։

Երբոր Լուդովիկոս ԺԴ ամէն հանճարոյ և փառաց Թագաւոր կ'ուզէ ըլլալ, իր ամէն գործերուն՝ նոյն իսկ իր տկարութեանցը վրայ մեծութեան

Digitized by Google

գրօշմը կը տպաւորէ։ Փարիզու մէջ նոր հրապարակներ, ընդարձակ փողոցներ ու շէնքեր կը շինուին։ Հասարակաց ճամբաները սալայատակ կ'ըլլան և գիշերները կը լուսաւորուին. Սէն-Տընիի ու Սէն-Մարթէնի դուռները՝ Գաղղիոյ աշխարհակալութիւններն կը պատմեն ժողովրդեան. Լուվրի կամարակապներն Փէրոյի հանճարը կը հռչակեն. Դիտարանը՝ առիթ կու տայ Քասսինիի տիեզերաց ու երկնից ընդարձակութեանը մէջ նկատելու. Անկարող զինուորաց Ապաւէնը՝ իր փառաւոր դուռները կը բանայ պատերազմաց մէջ հայրենեաց համար խեղ ու ապիկար կորիճին։ Վերջապէս Թագաւորին աչքին տակ կը բարձրանայ այն հոյակապ Վերսայլը, և որուն փառաւոր արքանեակները կրնան սեպուիլ Մէօտոնի, Մարլիի և Թրիանոնի դղեակները. Մանսար՝ ուրուագիծը կը շինէ և ինքը կ'ըլլայ շէնքին վրայ կեցող. Լընոթր փակարաններուն (parc) և պարտէզին ձևը կու տայ. Փուժէ, Ժիրարտոն սրահներն ու անտառները իրենց արուեստին հրաշալի քանդակներովն ու արձաններով կը լեցընեն. Լըպրէօն և Վանտերմուլէն՝ վրձինով կը պատմեն գաղղիական բանակաց յաղթութիւնները. Վերջապէս ամէն արուեստաւորք և հնարագէտք իրենց բոլոր ջանքն ու հանճարը կը թափեն՝ որպէս զի յետագայք միայն Վերսայլը տեսնելով ալ կարող ըլլան հասկընալ թէ ինչ էր Լուդովիկեան դարը, և անոր մէջ ապրող Թագաւորին մեծութիւնը։ Կը թողունք յիշատակել անոր զինուորական փառքը, և որ մեր նպատակէն դուրս է, և զոր անմահացուցին Քոնտէ, Թիւրէն, Լիւքսանպուր, Վոպան, Վիլլար, Գաթինա, Տիւքէնը, Թուրվիլ, Էսթրէ, Տիւկէ-Թրուէն և անոնց նման անձինք։

Այսպիսի դարու մը վրայ կ'արժէ համառօտիւ առանձին տեսութիւն մը ընել. որովհետև

մեծ է իր ազդեցութիւնը ոչ միայն Գաղղիոյ, այլ նաև ընդհանուր եւրոպական գրութեանց վրայ։

Գաղղիա՝ որ Հենրիկոս չորրորդին մահուամբը կրկին ընկեր էր ընտանի կռիւներու և պատերազմաց մէջ, Մարիամ տէ Մէտիչի խնամակալուհի մը և Լուդովիկոս ԺԳ-ի պէս թագաւորի մը օրով չէր կրնար զինուորական և մանաւանդ մատենագրական փառաց յուսալ։ Անոր տկար ձեռքին ու գաւազանին տակ՝ բոլորովին պէտք կորսնցընէին իրենց Հենրիկոս չորրորդին ջանքովը ստացուած փառքերնին, եթէ վրայ չհասնէր մէկը որ իր հանճարովը և ուշիմութեամբ տիրեց նաև արքունի իշխանութեան, իր մեծ ազդեցութիւնն բանեցընելով անոր վրայ։ Այս մարդն էր, ինչպէս յառաջագոյն ալ ակնարկեցինք, Ռիշըլիոյ։ 1685 սեպտեմբերի հինգին ծնած, քսանըհինգ տարուան հասակին Լուսոնի եպիսկոպոս էր, և իր ծառայութիւններն վարձատրուած էին ծիրանաւորական փառքով և տէրութեան առաջին պաշտօնէի իշխանութեամբ։ Բայց ինքն կարծես թէ այնչափով գոհ չէր. այլ կը փափաքէր թագաւորէն աւելի թագաւոր ըլլալ, և եղաւ։

Պատմութեան կը վերաբերի նկատել զինքը իբրև քաղաքագէտ, իսկ մեր դիտմունքն է մատենագրական ուսմանց ըրած ծառայութիւնները նշանակել։ Տարակոյս չկայ որ մատենագրութիւնն ու քաղաքագիտութիւնը իրարմէ շատ հեռու կը մնան, մանաւանդ երբոր Ռիշըլիոյի այս վերջին նկատմամբ ունեցած գերազանցութիւնը և մատենագրականին անբաւականութիւնը տեսնենք։ Եթէ Ռիշըլիոյ՝ իր գրութեանց և գիտութեանց վրայ ունեցած սէրը չուզենար ուրիշ կերպով հաստատել, բայց եթէ Փլէսսիս գոլլէջը կանգնելով, Սորպոնի շէնքին վերանորոգութեամբը, որ

սրբոյն Լուդովիկոսի ժամանակէն էր, և Գողղիոյ ձեմարաններն հաստատութեամբ, ու բաւական սեպելու ըլլար արքունական առատամտութեան արժանաւոր անձանց ըրած պաշտպանութիւնը, ճշմարիտ Մեկենաս մը պիտի սեպուէր։ Բայց Ռիշըլիոյ ոչ միայն ուզեց քերթողաց պաշտպան ըլլալ, այլ նաև քերթող սեպուիլ. և կ'աւանդեն թէ իրեն ամենէն աւելի ախորժած և փափաքելի գովութիւնն՝ իբրև քերթող մեծարուիլն էր։ Լըրուա տը Կոմպէրվիլ՝ մեծ փոխարէն և հատուցմունք ընդունեցաւ իրմէ, որովհետև նուագ մը շարագրելով՝ քաղաքագիտութենէն աւելի գովեր էր իր քերթողական հանճարը։

Թատերական քերթութեանց մասնաւոր ախորժ մը ունէր ծիրանաւորը։ Չէ թէ միայն գոհ չէր ըլլար արիւնռուշտ ողբերգութեամբք՝ որոնց խեղճ դիւցազունքն էին Շալէ, Մարիյեագ, Մոնմորանսի և Սէնք-Մառ, այլ կ'ուզէր նաև որ իր առանձին թատերաբեմին վրայ, զոր արքունեաց մէջ շինել տուեր էր, ներկայանան այն տաղերգութիւններն՝ որոնց հեղինակ կը սեպուէր, որովհետև Տէմարէ տը Սէն-Սորլէն, որ իր քերթողական պարապմանցը 'գլխաւոր գործակատարն էր, ծիրանաւորին տուն տալովը գրած կը հաչակէր։ Եւ յիրաւի, ինքն էր նիւթը և շատ անգամ կմախքն ալ տուողը, որոնց մէջ երբեմն ալ իր շարագրած քանի մը տողերը կը խառնէր։ Այսպէս իրեն կ'ընծայուին Միրամ, Թիւյըլըրի, Կոյրն զմիւռնացի և Մեծ հովուական կոչուած թատերախաղերն, որոնք ամենն ալ իրենց արժանաւոր մոռացութեանը դատապարտուած են. Միրամը ներկայացընել տալու համար գրեթէ միլիոնէն աւելի ֆրանք ծախեց. այնչափ մեծագործութիւն և առատամտութիւն երևցուց։ «Լսեր եմ, կ'աւանդէ Ֆոնթընէլ, թէ այս քերթուածին համար

ընդունած ծափահարութիւններն՝ գրեթէ ինքիրմէ դուրս հաներ են զծիրանաւորն․ երբեմն երբեմն ոտք կ'ելլէր, ու գլուխը օթեակէն դուրս հանելով կ'երեւնար ժողովրդեան․ երբեմն ալ կը հրամայէր որ ամէնքը լուռ կենան մէջի ընտիր հատուածներուն գեղեցկութիւնը ըմբռնելու․ անշուշտ անոնց՝ որոնք ինքն էր շարագրողը »։

Ռիշըլիոյի գործակցաց մէջ մինակ չէր Սէն-Սորլէն․ Պուասրոպէր, Գոլըթէ, Տըլէթուալ, ու ինչուան Ռոթրու և Գոռնէյլ արժանացած են նոյն պատուոյն։ Բայց Ռիշըլիոյի գլխաւոր պարծանքն եղած է Գաղղիոյ Ճեմարանին հիմնարկութիւնը, թէպէտև գաղափարը իրենը չէ․ 1629ին քանի մը գրագէտ և ուսմանց պարապող անձինք՝ խօսք դրին շաբաթը մէյմը իրենցմէ մէկուն տունը ժողվուիլ, մատենագրութեան վերաբերեալ խնդրոց վրայ խորհրդակցելու նպատակաւ։ Ասոնք առջի բերան ինը հոգի էին․ Կոտոյ, Կոմպոյ, Ժէրի, Շափըլէն, Հապէր, Տըսերիզի, Գոնրար, Տըսէրիզէ և Տըմալըվիլ, և որոնց հետ քիչ ետքը միաբանեցան Ֆարէ, Տէմարէ և Պոարոպէրթ՝ ծիրանաւորին ընտանի անձինք։ Անոնցմէ իմացաւ Ռիշըլիոյ, և պետութեան մարդու շրջահայեցութեամբը հասկըցաւ թէ որչափ օգտակար կրնար ըլլալ իրեն ուսումնական և գրագէտ անձանց Ճեմարան մը հաստատելը՝ արքունի հրամանաւ և իր պաշտպանութեանը տակ։ Ռիշըլիոյի պաշտպանութիւնը՝ բռնաւորութիւն ըսել էր․ և փառասէր պաշտօնեայն կ'ուրախանար այս կերպով իր զօրաւոր ձեռքին տակ բռնել Գաղղիոյ ամենէն աւելի նշանաւոր հանճարներն, ինչպէս արդէն իշխած էր մեծամեծաց վրայ․ բայց իբրև բարեկամ ու կաճառակից մը ուզեց ներկայանալ անոնց, ու իրենց հաճութեամբը ոչ միայն ընդունելի եղաւ առաջարկութիւնը՝ այլ նաև Գաղղիոյ

Digitized by Google

ճեմարանին պաշտպանի տիտղոսը սկսաւ կրել։ Թագաւորական հրամանագրով որ 'ի յունուարի 1635, հաստատուեցաւ ճեմարանը. բայց խորհրդարանի մէջ երկար հակառակութիւններէ ետքը՝ հազիւ երկու տարի վերջը պաշտօնական կերպով հաստատուեցաւ։ Բայց ճեմականք անոր չէին սպասած իրենց 'աշխատանքն սկսելու համար. այլ 1634 մարտի 20էն իր կաճառակցաց մէկուն առաջարկութեամբը ժողովը որոշեր էր թէ իրենց գլխաւոր պարտքերէն մէկը պիտի ըլլար՝ գաղղիական լեզուին յստակութեան համար աշխատիլ. և թէ « այս բանին համար հարկաւոր էր ընդարձակ բառարանով և ընտիր քերականութեամբ մը բառերն և ոճերը ճշդել, և անանկով իրեն հարկաւոր եղած զարդերը տալէն ետքը՝ ձեռք զարնել ճարտասանութեան ու քերթողական արուեստի մը, որպէս զի ոտանաւոր կամ արձակ գրողներուն համար կանոններ սահմանուին »։

Ասոնք էին՝ Գաղղիոյ ճեմարանին վրան տուած պարտքերը։ Յունական մատենագրութեան պատմութենէն գիտենք թէ այլ և այլ բանաստեղծական նշանաւոր երկասիրութիւններ երեւալէն ետքը՝ Արիստոտէլ իր Քերթողականը յօրինեց. իսկ 'ի Գաղղիա բոլորովին հակառակը հանդիպեցաւ. վասն զի հռետորաց ձեռքով կանոնները հաստատուելէն ետքը երեւցան անմահական գըրուածներ։ Արիկայ եթէ ունի իր օգուտներն, ունի միանգամայն նաև իր անպատեհութիւններն. վասն զի քերթողք հարկ եղաւ որ դիւրանսաց ըլլան այն գրաւորական օրինամատենին՝ որ Ռիշըլիոյի և Շափըլէնի տեսչութեանը տակ և գիտութեանց չափովը կը յօրինուէր։ Այսպէս իրենց հանճարոյն առջև պատուար մը դրուեցաւ՝ որ թէպէտ արգելք մըն էր մոլորելու, բայց երբեմն նաև ազնուական ջանքերու ընդդիմամարտ մը։

Digitized by Google

Յիշատակեցինք զՇափըլէն, որն որ նշանաւոր օրինակ մըն էր թէ ինչպէս անբաւական են քերթողական կանոններն քերթող մը հանելու համար։ Փարիզի մէջ ծնած էր 'ի 1595, ու մայրը Ժան Գորպիլէր՝ երիտասարդութեանը ժամանակ ճանչցած էր զՌոնսար. ու տեսնելով անոր ընդունած պատիւներն, կ'ուրախանար տեսնելով իր որդւոյն վրայ ուսմանց սէր, մայրենի խանդաղատանացը մէջ չուզելով տարակուսիլ թէ անոնցմով մեծ ապագայ մը պիտի պատրաստուէր իր որդւոյն. մասամբ մըն ալ չխաբուեցաւ իր ակնկալութեանը մէջ։ Շափըլէն յունարէն, լատիններէն, սպանեոլ և իտալական լեզուները սորվելէն ետքը՝ սկսաւ մեծամեծաց տղոցը դաստիարակութեանը պարապիլ, և այն զբաղմանցը մէջ այնչափ նշանաւոր եղաւ իր գիտութեամբն և կրթութեամբը, որ մէկէն ոչ միայն Ճեմարանի անդամ եղաւ, հապա նաև անոր կանոնագրութիւններն շարագրողներէն մէկն։ Այս զբաղմանը պատճառաւ յաճախ վերաբերութիւն ունենալով Ռիշըլիոյ ծիրանաւորին հետ, այնչափ հաճոյացաւ իրեն բնաւորութեամբն ու դատողականին ճշգրտութեամբը, որ տէրութեան գրաւորական գործոց ընդհանուր տեսուչ կարգեցաւ։ Իսկ երբոր 'ի գովեստ ծիրանաւորին երկայն քերթուած մըն ալ յօրինեց, ա՛լ բոլորովին անոր վստահութեանն ու սիրոյն արժանի եղաւ։ Սակայն որչափ ալ իր ատենաւորներուն մէջ կը շողոքորթէր զինքը, բայց հարկաւոր եղած ատենն ալ չէր քաշուեր ճշմարտութիւնն ըսելու, մանաւանդ երբ պէտք կ'ըլլար հասկըցընել անոր մատենագրականին մէջ ունեցած բուն և իսկական արժէքը։

Զարմանք չէր որ Շափըլէնի ծիրանաւորին առջև ունեցած համարմունքն յօգուտ 'ի կիր գործածէին ժամանակին ամէն քերթողքը, և իրենց

ամէն պիտոյից մէջ իր խորհրդոյն և ձեռնտուութեան դիմէին․ և ինքն ալ աննախանձ ձեռքէն եկած ամէն օգնութիւնն չէր դանդաղեր անոնց ընելու։ Նոյն միջոցին Լուդովիկոս ԺԴ-ի ամուսնութեան հանդէսն առիթ եղած էր այլ և այլ բանաստեղծական յօրինուածներու․ անոնց մէջ նշանաւոր եղաւ իրեն Յաւէրժահարսն Սէնայ կոչուածը, որն որ անծանօթ երիտասարդ քերթողի մը, Յովհաննէս Ռասինի, երկասիրութիւնն էր․ Շափըլէն՝ Գոլպէր պաշտօնէին հետ խօսելով, քերթողին համար հարիւր ոսկի վարձատրութիւն և տարուէ տարի վեցհարիւր լիրայի թոշակ ընդունեցաւ։ Տարակոյս չկայ որ այդպիսի փոխարինի մը արժանաւոր չէր այդ քերթուածը․ բայց եթէ Շափըլէն արհամարհոտ մոռացութեան մը դատապարտեր քերթողին մտաց նախընծայ արդիւնքը, թերևս յուսահատեր Ռասին և քերթողական ասպարեզէն ետ կենար․ և անանկով առանց Շափըլէնի այսօրուան օրս գաղղիական մատենագրութիւնը զրկուէր Փէտըրա և Գոթողիա հռչակաւոր ողբերգութիւններէն։ Իր գլխաւոր արդիւնքն այն եղաւ որ ժամանակին ամէն անուանի գիտնոցը հետ վերաբերութիւն ունենալով, ոչ միայն անոնցմէ՝ մէկուն նախանձորդն չեղաւ, այլ՝ ամենուն բարեկամն ու խորհրդականը, անոնց ուսմանցը տեսուչ և աւանդապահ շահիցը․ մարդ մը՝ որ փառասիրութեան տենէն չզահավիժեցաւ, մեծամեծաց ձեռնտուութեամբն չշլացաւ, հարստութեամբ իր առջի վիճակը չմոռցաւ, ու երգիծաբանութիւններով ալ չդառնացաւ․ այսպիսի անձ մը արժանի էր ամէն սիրոյ և մեծարանաց։

Իր միակ դժբաղդութիւնն ու թերութիւնը անոր մէջն էր որ ինքզինքը ոչ միայն համառօտ երգեր ու նուագներ յօրինելու բաւական քեր-

Digitized by Google

թող մը կը համարէր, այլ նաև վիպասանական երկար քերթուած մը։ Ասոր նիւթը պիտի ըլլար Գաղղիոյ փրկութիւնն Ժան Տ' Արքի ձեռքով. և Լանկվըլի դուքսը՝ որ այն քերթուածին մէջ յիշատակուած Տիւնուայի սերունդն էր, զինքը խրախուսելու համար վեց հազար ֆրանքի թոշակ կապեց իրեն, և որ ճիշդ հատուցուեցաւ ամբողջ երեսուն տարի, ցորչափ քշեց այն քերթուածին յօրինումը, և լմննալէն ետքն ալ կըրկին թոշակ սահմանուեցաւ։ Այս ազգային քերթուածին յարգն այնչափ մեծ եղաւ՝ որ ետևէ ետև վեց անգամ տպագրել պէտք եղաւ հասարակաց հետաքրքրութիւնն գոհ ընելու համար, և քերթողին հանճարոյն վրայ ընդհանուր գարձած նախապաշարումը այնչափ շատ էր՝ որ երկար ժամանակի կարօտ եղաւ իր պատրանքը հասկընալու համար։ Վանսի եպիսկոպոսի Կոտոյ, որ հանճարի տէր անձ մը և ճեմարանի անդամ էր, Օռլէանի օրիորդին վիպասանականը՝ Իլիականի ու Էնէականին կը նմանցընէ՝ առ իւր կաճառակիցս դրած մէկ ոտանաւոր նամակի մը մէջ։ Սարրազէն և Մէնաժ, նոյն ժամանակին ոչ աննշան անձինք՝ արևուն ճառագայթներէն աւելի պայծառ կը հռչակէին Շափըլէնի հանճարը։ Քերթողն ալ այդչափ ու այդպիսի գովութեանց առջև՝ ալ չէր տարակուսեր ոչ միայն զօրութեանը և ոչ գրուածքին անհամեմատ գեղեցկութեանը վրայ։ Սակայն գտնուեցան քանի մը ախորժակի տէր անձինք որ այս հասարակաց գովութեան մէջ իրենց ձայնը բարձրացընելով, թէ գրողին և թէ գրուածքը ընդունողներուն պատրանքի մէջ գտնուիլն հասկըցուցին. և ասոնց մէջ գլխաւոր եղաւ Պուալօ։

Ռիշըլիոյի արքունեացը մտերիմ քերթողներէն մէկը, և որ՝ ինչպէս յիշատակեցինք, Գաղղիոյ

Ճեմարանին հիմնադիրներէն մէկն է՝ Շափըլէնի համբաւոյն հաւասար պատիւ ունեցաւ։ Ասիկայ էր Ֆրանսուա Լըմէթէլ տը Պուասրոպէր։ Ոչ այնչափ իր տաղերուն պարտական է այս համբաւը՝ որչափ զանոնք արտասանելուն. ուստի երբ բարեկամները կը յորդորէին զինքն որ տպագրութեամբ հրատարակէ զանոնք, կը պատասխանէր որ կրնայ ըլլալ թուղթի վրայ կորսնցընեն այն յարգը՝ զոր ընթերցմամբ կու տար անոնց։ Այնչափ սիրելի էին Ռիշըլիէոյի իր քերթուածները, որ հիւանդութեանն ատեն սովոր էր բժիշկին գրուցելու թէ «Մեր ամէն դեղերն անօգուտ կ'ըլլան՝ եթէ չուզենաս անոնց մէջ քիչ մը Պուասրոպէր խառնել»։ Քերթողին բարեկամաց թուոյն մէջ էին Վալանթէն Գոնրար և Ժան-Լուի Կէզ տը Պալզաք. երկուքն ալ հին և ազնուական ցեղի սերունդք և մտաւորական արուեստը մշակել ուզողներուն օրինակ տրուելու անձինք։

Գոնրար Գաղղիոյ Ճեմարանին հայրը կրնայ սեպուիլ. վասն զի անոր առջի սկզբնաւորութիւնը իր տանը մէջ եղած է։ Ոչ յոյն և ոչ լատին լեզուի տեղեկութիւն ունէր. բայց իր բարուցը քաղցրութիւնն, սրտին ուղղութիւնն և հաճոյական կենցաղավարութիւնը՝ ուրիշ ամէն գիտուններէն աւելի արժանաւոր սեպեցին զինքն Ճեմարանին ընդհանուր քարտուղարն ըլլալու։ Թէպէտև հին լեզուաց անտեղեակ, բայց կատարեալ հմտութիւն ունէր սպանեոլ, իտալացի և մանաւանդ գաղղիական լեզուաց։ Իր տունը ժողովատեղի մըն էր ամէն հանճարաւոր անձանց, ինչուան իշխանազունք և մեծամեծք կ'ախորժէին անոնց թուոյն մէջ խառնուիլ. և քանի որ իր առողջութիւնը թոյլ կու տար Ճեմարանի աշխատութեանց պարապելու, Գաղղիոյ Ճեմարանը ոգի մը ունէր և կենդանութիւն. իսկ երբ հիւանդութեան պատ-

Digitized by Google

Ճառաւ ստիպուեցաւ առանձնանալ 'ի գիւղ, Շափըլէն կ'ըսէ թէ նոյն ատեն սկսան Պարապոր-դաց Ճեմարան (Académie des fainéants) կոչել զայն:

Անկուլէմ քաղաքին մէջ ծնած էր Պալզաք 1594ին, և արձակ գրութեան նոյն ծառայու-թիւնը մատուցած՝ ինչ որ Մալհերպ քերթողա-կանին. վասն զի ինքը տուաւ գեղեցկութիւն, ճշդութիւն և ուղղութիւն, որոնք իրեն կը պակ-սէին. բայց միանգամայն ուզելով զարդարել զլե-զուն՝ այնպիսի ճոխ ու հարուստ զգեստներ դրաւ վրան՝ որ համարձակ քայլելու արգելք եղաւ: Պալզաքէն առաջ այնչափ հարկաւորութիւն մը չէր տրուեր արձակ լեզուի: Ատենական ու սըր-բազան ճարտարախօսութիւնը հազիւ թէ մատե-նագրութեան մասն կը համարուէր. և անուանի փաստաբանն Փաթրու Ճեմարանի անդամ եղաւ ոչ այնչափ իրեն ճարտասանական հանճարոյն, որչափ իր արուեստէն դուրս բանաստեղծական մէկ քանի երկասիրութեանցն համար: Փաթրու եղաւ առջինը որ Ճեմարանը ընդունուած օրը՝ մտից (récéption) ճառը կարդաց, և այս սովո-րութիւնն անկէ ետքը հաստատուն մնաց: Իր ճարտարախօսութիւնն սեթևեթեալ է և զարդա-րուն, լեզուն ալ Պալզաքի բանեցուցածին կը մօ-տենայ:

Այդ լեզուն կամաց կամաց կը սկսի ուռիլ՝ ա-ռանց կարենալու իր նպատակին հասնիլ. վասն զի կրնար տանելի՝ կամ ինչուան երբեմն գովելի ալ սեպուիլ բարոյականի վրայ ճառող գրուածնե-րու մէջ. բայց անհանդուրժելի ու ծիծաղական կ'ըլլայ բարեկամաց հետ թղթակցութեան ժա-մանակ: Իրաւ է որ Պալզաքի ժամանակ դեռ ե-րեւցած չէր Սեվինիէ, նամակագրութեան անձոյն հեղինակն ու ընտիր օրինակագիրը, ու մանաւա-

րի մը գրուած Թղթոյն ոճոյն և լեզուին վրայ այն տարիճան կը յօդնէին՝ ինչպէս հասարակաց դատաստանին ներկայացուելու կարևոր գրուածքի մը համար։ Վասն զի Պալզաքի Թուղթերը անոնց գրուած չէ միայն՝ որոց համար ուղղուած է. այլ ձեռքէ ձեռք կ'անցնէր, քաղաքէ քաղաք. ու բոլոր գաւառի մը վարմունքը պատճառելէն ետքը՝ իր նախկին տիրոջը քով կը դառնար։ Մեծ բարեբաստութիւն սեպուած էր Պալզաքէն Թուղթ մը ընդունիլ. ուստի ազնուականք և իշխանազունք գոյզն առիթ մը կը փնտռէին Թուղթ մը գրելու, որպէս զի իրմէն պատասխանն ընդունին։ Այս նամակներն՝ հազիւ կրնան այսօր կարդացուիլ. բայց ժամանակակիցք ուրիշ կերպով կը դատէին. և անոնց տուած չափազանց գովութեանն արդիւնք են անշուշտ իր Թերութիւնները։

Պալզաքի բոլոր կեանքը նամակագրութեամբ անցաւ. և Թէպէտ պետութեան խորհրդական և պատմագիր սեպուած էր, բայց անոնք միայն պատուոյ տիտղոսներ էին. ու չուզեց ոչ Մարիամ տէ Մէտիչիի և ոչ Ռիշըլիոյի ետեւէն երթալ։ Ինքն իսկ կը գրէր բարեկամներէն մէկուն. «Իմաստութեան ճաշակն առնողին համար քիչ բան հարկաւոր է»։ ուստի և այն վախճանաւ առանձնացաւ իր նախնեացը սեպհական բերդ մը։ Սակայն հոն ալ չկրցաւ հասարակաց հետաքննութենէն խալըսիլ. Անկուլեմի, Փեզէնայի ու Սէն-Ժան-տ' Անժէլիի գիտունները խուռն կը դիմէին իրենց գրուածներն իրեն աչքէ անցընել տալու համար. հեռու տեղերէն ալ Թղթով իր կարծիքը կը հարցընէին։ Այն իր առանձնութեանը մէջ շարադրած է Պալզաք Սոկրատ քրիստոնեայ կոչուած բարոյականի ընտիր գիրքը, և Արիստիպպոս կամ Պալ-փոնէայ փէրա-Բէան քաղաքագիտական ճառը, որ ոչ Ռիշըլիոյի և ոչ ալ Մազարէնի հաճոյ անցաւ.

բայց Շուէտաց Քրիստինէ թագուհին մտադիւր ընդունեցաւ անոր ընծայականն:

Պալզաք որ պատուաւոր ու փառօք լի կեանք մը անցուցած էր՝ երևնուեցաւ զուարթամիտ նա և մահուան առջևը. «Ես այնչափ քիչ գոհ եղած եմ աշխարհէս, — կը գրէր իր բարեկամներէն մէկուն, — որ ինծի մէ պակսելուն համար քրթմընջելէն կը զգուշանամ»: Իր ստակովը ճարտարխօսական մրցանքի մը դրամագլուխ հաստատելէն ետքը, որպէս զի երկու տարին մէյմը վարձատրութիւն տրուի, տասնուերկու հազար Ֆրանք ձգեց Անկուլեմի հիւանդանոցին, և հասարակաց աղքատաց գերեզմանատան մէջ թաղուիլ կտակելով. մեռաւ վաթսուն տարուան հասակին:

Ժամանակակից քերթող մը, որ բանաստեղծութեան մէջ նոյն թերութիւններն ունէր ինչ որ Պալզաք յարձակ շարադրութեան, և որ այսօրուան օրս բոլորովին մոռացութեան մը մէջ ինկած է, մեծ պատիւ ունեցաւ նոյն ատենին: Ասիկայ էր հայրն Լըմուէն յիսուսեանն՝ որ սրբոյն Լուդովիկոսի վրայ քերթութեան մը հեղինակ է: Իր ատենի քերթողներէն մէկը ասանկ կը գրուատէ զինքը՝ առ մատենագիրն գրած նամակի մը մէջ. «Որչափ մեծ ու գեղեցիկ է քու հանճարդ, ով Լըմուէն. որչափ նորանոր գիւտեր, առատութիւն մտածութեանց, ընտրութիւն խօսքի. բայց մանաւանդ ինչ ուժգնութիւն և եռանդ, որպիսի փառաւորութիւն և մեծվայելչութիւն, և քանի հաւասարապատիւ մեծութիւն ընդ հաստատութեան... Այս երրորդ անգամն է որ այդ քերթուածը կը կարդամ, և տակաւին անկարելի կ՚ըլլայ ինծի յագենալը»: Գոռնէյլ ալ կը խոստովանէր որ եթէ Լըմուէն յիսուն տարի ետքը երևցած ըլլար՝ բոլոր գաղղիացի քերթողաց ուսուցիչ պիտի ըլլար: Գաղղիացի թատերերգակ մեծ

քերթողին այս դատաստանը բաւականէն աւելի կը հասկըցընէ Լըմոէնի արդեանց չափը. և զար-մանք չէ եթէ իր յատկութիւններուն ալ չկարե-նայ օրինակագիր մը սեպուիլ։

Իրմէ աւելի յարգի են նոյն ժամանակի քեր-թողաց մէջ Հոնորա տը Պուէյլ, Պրէպէօֆ, Լու-կանոսի Փարսաղեան քերթուածին թարգմանիչը և Ցակոբ տը Վալէ Տէպարոյ, որ քիչ մը ետքը մէջ բերուած գեղեցիկ նուագին հեղինակ է։ Պուալոյ իրաւամբ զարմացած է թէ Պակասութիւն չունեցող նուագ մը՝ երկար քերթուածէ մը ա-ւելի կ'արժէ։ Իմաստէն կը հասկըցուի թէ քեր-թողին նախընթաց կեանքը՝ խղճի ստգտանքէ զերծ չէր. կենացը վերջին օրերուն այս անաչառ դատա-ստանը՝ կրկին կը լսեցընէ իր զօրաւոր ձայնը անոր յուզեալ սրտին մէջ. և դարմանը ուրիշ բանի մէջ չփնտռեր՝ բայց եթէ աստուածային ողորմու-թեան գիրկն իյնալով. և այն սրտահար մխիթա-րութիւնը՝ հետեւեալ տաղը կ'ազդէ իրեն.

« Ուղիղ են, Տէր, եւ ճշմարիտ են դատաստանք քո Աստուած.
Այլ դու քաւիչ գոլ ախորժես քան դատաւոր մահա-ցուաց.
Սակայն եղեալ անօրէնիս այնքան զեղեալ բարդ ի բարդ՝
Զի ինձ ներել արդարութեամբ՝ քում բարութեանդ ոչ է մարթ։
Այո՛, այո՛, լեռնահանգէս չարիքս իմ ոչ տանեն թոյլ
Ամենակալ ձեռինդ այլ ինչ, բայց պատուհաս յիս հե-ղուլ.
Երանութեանս իմում դաւնան փառք եւ պատիւ քո ընդդէմ,
Ողորմութիւնդ իսկ քո սպառէ զի ես իսպառ կորիցեմ։
Կատարեսցին յիս կամք քոյին. զի փառքդ ըղձոյն պահանջեն.
Մի՛ յարտասուս իմ ողորմիր աղերսացեալ ուղղօրէն,

Որոտա, հար զիս շանթընկէց, որ ընդդէմ քու տաք զէն.
Երկրպագեմ ի կործանչելն իմում ձեռին քու վրիժակ.
Այլ զոր յիս կետ հարկանիցեն ահեղ շանթից քոց
ոլորք,
Որ Յիսուսին քո յարենէ չիցէ ծանկեալ այն համակ »:

Գաղղիոյ Ճեմարանին հաստատութիւնը, իր փառաւոր և արդիւնական կենացը մէջ արհամարհեց իրեն հակառակորդաց խիստ լեզուն և նախատական տողերը: Ռիշըլիոյի նման մեծ պաշտօնէի մը, և Լուդովիկեայ չորեքտասաներորդի պաշտպանութեամբը ամրացած, և աւելի զինքը փառաւորող հանճարներուն համբաւովը, այն հզօր ամրոցներուն ուզեց նմանիլ զոր անկարելի է յարձակմամբ առնուլ, այլ միայն իբրև պատերազմաց մէջ բռնուած գերի մը ներս մտնել: Այսպէս իրեն դէմ ուղղուած ամէն երգիծանողական տողերը ուրիշ բան չըրին՝ բայց անոր դարաւոր փառացը հետ զարնուելով խորտակուիլ:

Սակայն նոյն քաղքը չունեցաւ ուրիշ ժողովատեղի մըն ալ որ եօթնեւտասներորդ դարուն մեծ մասին մէջ՝ գաղղիական լեզուին և մատենագրութեանը վրայ Ճեմարանին հաւասար կամ անկէ ալ աւելի իշխանութիւն բանեցուց: Այս ժողովատեղին էր Ռամպույլէի բնակարանը. Պուալօյի քանի մը տողերը ու Մոլիէրի մէկ կատակերգութիւնը բաւական եղան ծիծաղելի ու արհամարհ ցուցընել զանիկայ: Բայց անով ալ կ'արժէ որ քանի մը խօսքով անոր համառօտ պատմութիւնն ընենք:

Հենրիկոս չորրորդին թագաւորութեանը ժամանակ (1600) Ռամպույլէի մարգիզը չկարենալով Սիւլլիի եղած արժանաւոր մեծարանացն հանդուրժել՝ կուսակից եղեր էր անոր հակառակորդ Էփէռնոնի դքսին: Բայց չկարենալով իր

վախճանին հասնիլ՝ ինքը հետագայ յաջորդներուն, ու իրեն և ընտանեաց կարևոր պարապմունք մը ըլլալու նպատակաւ՝ սկսաւ այլ և այլ անձինք հրաւիրել իր տունը, և որոնց գլխաւոր զբաղմունքն պիտի ըլլար իրենց օրինակովը ու խօսքերով՝ թէ ժամանակին բարուց և թէ լեզուին ուղղութեանը աշխատիլ:

Հենրիկոս Դ և Սիւլլի, Լուդովիկոս ԺԳ և իր պաշտօնեայքը մեծապատակար բան մը չէին սեպած այն զուարճութիւնքն՝ որոց գլխաւոր պարապմունքն էր բարոյականին ու մատենագրութեանը. և Ռիշըլիէօյ ոչ միայն անտարբեր՝ այլ նաև ախորժ աչքով տեսաւ անոնց շարունակելը նաև իր իշխանութեանը ժամանակ. վասն զի օգտակար սեպեց նաև իր քաղաքագիտական տեսութեանցն ու գիտնանոց համար: Ասոր ինչ մասնաւորութեամբ որ հիմնարկեր էր Գաղղիոյ Ակադեմիան՝ նոյն խորհըրդով օժանդակ եղաւ Ռամպուլլէի սրահներուն մէջ եղած ժողովներուն. մանաւանդ թէ երբ աւերութեան հոգերէն պարապ կ'առնուր, կուգար ինքն ալ կը խառնուէր անոնց հետ, կը կենակցէր ու կը խօսէր, ու անոնց բարեկամութիւնն ու միութիւնը ոչ այնչափ կը վախցընէր՝ որչափ յայս կու տար լեզուով ու գրչով իրարու հետ արուած պատերազմներէն: Այսպէս քաղաքագէտ անձ մը՝ ամէն բան իրեն օգտակար ընելու գաղտնիքը գիտէ:

Ռամպուլլէի բնակարանը Ռիշըլիէօյի պաշտպանութեամբն ալ աւելի ոյժ առնելով, գրականական տաճար մը եղաւ՝ որուն մուտքը բաց էր ամէն գլխաւոր հանճարներու. և այն ազնուական տան մէջ մուտ գտնելու համար՝ կարողութիւն չկար հարուստ կամ մեծազգի ըլլալ. այլ դպրութեանց մէջ անուն ունեցող ռամկական մը՝ անոնցմէ աւելի կամ հաւասար պատիւ ունէր, անխտիր մեծարանք ընդունելով այն ազնուականը՝ որ հայ-

ընկնելոյ համար արիւն կը թափէր պատերազմի
դաշտին մէջ, ու անոր քաջութիւնը իր երգերովը
գրուատող քերթողը:

Այս ընտանի յարաբերութիւնք՝ իրենց ար-
դիւնքն և օգուտը ունեցան. անոնցմով կազմուե-
ցաւ Գաղղիոյ մէջ ընտիր ընկերութիւն մը՝ որ ժա-
մանակ անցնելէն ետքը իրեն փառացը և օտար
ազգաց նմանողութեանը պատճառ եղաւ: Այս
ընկերութիւնը Ռամպուլյէի բնակարանին մէջ
ծնաւ՝ գրական ու արքունի մարդկանց իրարու
հետ ունեցած և ըրած տեսութիւններէն:

Թէպէտև այլ և այլ տեսութեամբք օգտակար
եղաւ այս ընկերութիւնը, այլ ունեցաւ նաև իր
մնասները. վասն զի բաւական չսեպելով Մալէր-
պի կարգի դրուած լեզուին ոյժն ու ազնուա-
կանութիւնը՝ փափկութեամբ և գեղով զարդա-
րել, արուեստակութեան կերպարանք մը տուա-
անոր, և զոր իրաւամբ կը ծաղրէր Մոլիէր իր
մէկ կատակերգութեանը մէջ: Այսպէս օրինակ
բիծ հայելին՝ խորհրդատու գէղոյ կը կոչէին, և ու-
րիշ ասոր նման բացատրութիւններ, որ բնականէ
դուրս են և խմաստակութիւն կը հոտին: Լուդո-
վիկեան դարուն անուանի մատենագրաց ու ա-
խորժակի տէր հանճարներուն՝ բնականաբար ան-
հաճոյ պիտի երևնային ոճոյ և մտածութեանց
այն զառածանքը. ուստի ոչ Ռամպուլյէի սրահ-
ներուն և ոչ ալ հոն յաճախող անձանց համբաւն
յերկարատև կրցան ըլլալ:

ԺԷ.

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԷ ԴԱՐ)

ԳՈՐՆԷՅԼ

Թատրը, կ՚ըսէ գաղղիացի անուանի մատենագիր մը, մարդկային հանճարոյ ամենէն աւելի ազնուական ու օգտակարագոյն գիւտն է՝ անոր բարքը կազմելու և յարդարելու համար. և որ իր կատարելութեանը յետին աստիճանին միայն այն ատեն կը հասնի՝ երբ ընկերութիւնը քաղաքականութեան ամենէն աւելի բարձր աստիճանին հասած է։ Անիկայ է թատերական արուեստին ծանր ու գանգաղ բարգաւաճելուն պատճառը, մինչդեռ վիպական ու քնարերգական բանաստեղծութիւնք աւելի կորովով և ուժով կը յայտնուին ազգաց մանկութեան քան թէ հասունութեան մէջ։ Քնարերգակ ու վիպասան բանաստեղծք կրնան ինքզինքնին բոլորովին ձգել իրենց հանճարոյն յանդուգն եռանդը, և անով յառաջադէմ ընթանալ քան զգալու. իսկ թատերական քերթողք՝ որովհետև իրենց մասնաւոր

Digitized by Google

նպատակ ունին հրահանգել զբազմութիւն, և ազնիւ կիրքեր զարթուցանել 'ի սիրտս նոցա, ուստի և բռնադատուած են յարմարիլ իրենց դարուն ու ժամանակին սովորութեանցը։ Ասոր բնական հետևանք է որ քանի որ ընկերութիւնը մեծ յառաջադիմութիւններ ունի կատարելիք, իր մատենագրութեանը մէջ երկրորդական տեղ մը կը գրաւէ թատրը. իսկ երբ կը հասնի հասունութեան, մտաւորական աշխատանաց մէջ իրեն արժանաւոր առաջին տեղը կը բռնէ։ Ինչ որ երկու հազար տարի յառաջ 'ի Յունաստան՝ նոյնը կը հանդիպէր 'ի Գաղղիա յեօթնևտասներորդ դարու։ Վասն զի Յոյնք իրենց Եսքիւլէսը, Սոփոկլը, Եւրիպիդէսն, Արիստոփանն ու Մենանդրը չունեցած, Թեսպիս մը երևցաւ մէջերնին, Փրինիքոս ու Կրատինոս մը. այսպէս Գաղղիացիք՝ Գոռնէյլի, Ռասինի ու Մոլիէրի երևնալէն առաջ՝ ունեցան զԺոտէլ, զՊայիֆ, զՀարտի։

Ժոտէլի հանճարոյն արգասիք է ողբերգութեան և կատակերգութեան ծնունդն 'ի Գաղղիա։ Իր թատերական առաջին երախայրիքն՝ որ այնչափ հռչակ և գովութիւն ընդունեցան Հենրիկոս երկրորդի արքունեաց մէջ, հիմա սոսկ մատենագրական հետաքննութիւնք սեպուած են։ Նոյնը հարկ է զրուցել իրմէ ետքը երևցող ուրիշ թատերական մատենագրաց համար ալ, բաւական սեպելով միայն անոնց անուան յիշատակութիւնն. և են Լափէրուզ, Լաթայլ, Պայիֆ, Կառնիէ և Հարտի։ Եթէ մտածենք լոկ թէ Ռոնսարի, Մալհէրպի ու Ռէյնիէի ատենը կը գրէին, աւելորդ է ըսել թէ ուրիշ բանաստեղծական գրութեանց համեմատութեամբ որչափ ետ մնացած էր թատերականը։ Ռասին՝ Գոռնէյլէն առաջ եղող Գաղղիոյ թատերական բանաստեղծութեան վըրայ խօսելով « Ոչ ախորժակ կար, կ'ըսէ, և ոչ

Digitized by Google

ու թատերական ճշմարիտ գեղեցկութեան անղեկութիւն, որոց հաւատարապէս անդէտ էին թէ հեղինակք և թէ հանդիսականք. Նիւթերէն շատը կարգէ դուրս և զուրկ 'ի ճշմարտանմանութենէ. ոչ բայք, և ոչ բարուց մասնաւոր յատկութիւնք. վերջապէս թէ արուեստին և թէ ընտիր քաղաքակրթութեան կանոններն անխտիր արհամարհուած »:

Վերջապէս երևցաւ Գոռնէյլ: Զօրաւոր ու ընդարձակ հանճար մը, որ ոչ միայն մոռցուց իրմէ առաջ երևցողներուն անունները, այլ նաև ժամանակակիցացն ալ փառքը շլացուց և գովութիւնք նանրացուց. Թէպէտև ասոր յիշատակածներէն անհամեմատ էին իրենց ոճովը ու թատերական արուեստի հմտութեամբ: Ասոնք են Մէրէ, Թրիստան և Ռոթրու, որոնք այլ և այլ ողբերգութեանց կամ հնոց նմանութեամբ յօրինուածներու հեղինակ կամ թարգմանիչք են:

Երբոր թագաժառանգ մը ծնանի, ուրախութեան և թնդանօթներու ձայներ ինչուան հեռաւոր ժողովրդոց կը ծանուցանեն այն մեծ դէպքը. և հին առեններ աստեղահմայք՝ կը ջանային ինչուան աստեղաց շրջաններուն մէջ փնտռել անոր ապագայ կենաց յաջողութիւնն ու բաղդը: Իսկ երբ հանճարաւոր անձն մը ծնանի՝ ոչ ոք գիտէ կամ կ'իմանայ, բայց յԱստուծոյ՝ որ անոր ճակատին վրայ կը դրոշմէ իւր աստուածային կնիքը, և մարդկային ազգին մէջ անոր համար սահմանուած նախախնամական պաշտամունքը կը նշանակէ: Միայն երբ իր հանճարը կը յայտնուի ու փառքը կը հռչակուի, այն ատեն իր մանկութեան և պատանեկութեան հանգամանաց մէջ՝ իր ապագայն գուշակող ու մեկնող զարմանալի նշանակքը քննութեան կ'առնուին: Հարկ է ըսենք թէ 1606 թուականին յունիս ամսեան վեցերորդ օրը, յո-

Digitized by Google

բում ծնաւ Պետրոս Գոռնէյլ, չունեցաւ իրեն որոշիչ նշանակները, և որոնք յայտնի ընէին թէ այդ աննշան սեպուած մանուկը որչափ և որպիսի մեծ փառք պիտի ըլլար գաղղիական գրութեանց և թատերախաղին։

Ընտիր ծնողաց զաւակ էր Գոռնէյլ, և մանկութեան հասակէն Յիսուսեանց դպրոցը մտնելով, բարեկարգ ու հաստատուն դաստիարակութիւն մը ընդունեցաւ այն մեծահամբաւ ուխտին վարժարաններուն մէջ, և մինչեւ վերջը երախապարտ մնաց անոնց։ Ծնողքն ուզեցին որ ատենական ուսմանց պարապի. ուստի և հնազանդեցաւ. բայց արուեստին կոչում չունէր, ուստի և զարմանալի յառաջադիմութիւն մը չունեցաւ անոր մէջ։ Անակնկալ դէպք մը պատճառ եղաւ անոր քերթողական հրահանգաց պարապելու, և անոնց մէջ նշանաւոր ըլլալու։ Իր բարեկամներէն մէկը ուզելով օրիորդի մը հետ ամուսնանալ, ըրած ընտրութեանը վրայ վստահ ըլլալու համար՝ Գոռնէյլի հետ այցելութիւն մը ըրաւ անոր, փափաքելով բարեկամին կարծիքն ու դատաստանը հասկընալ։ Գոռնէյլ ոչ միայն հաւնեցաւ անոր, այլ բարեկամին նախանձորդն երեւնալով, օրիորդին սէրն ու համակրութիւնը իր վրայ դարձուց։ Այսպիսի դիպուած մը այնչափ տպաւորական եղաւ իրեն՝ որ առանց ամենեւին տեղեկութիւն մը ունենալու բանաստեղծական կանոններու, սկսաւ կատակերգութիւն մը յօրինել՝ միայն, ինչպէս ինքն ալ կ'ըսէ, ուղիղ բանը իրեն առաջնորդ ունենալով։ Ետքը յօրինած կատակերգութիւնը գրպանը դրած Փարիզ եկաւ, ուր իր անծանօթ անունն և յօրինած քերթուածը հետը բերելով. ուստի և չհամարձակելով ներկայացընել զայն ժամանակին հռչակաւոր դերասանացը, Փըթի-Պուրպոն թաղոցին մէջ դեռ նոր կազմուիլ սկսող ընկերու-

թեան առաջարկեց ։ Այս կատակերգութիւնը Մելիտոս կը կոչուէր ։ Դեռ քսան տարուան երիտասարդ մըն էր Գոռնէյլ՝ և նոր կը սկսէր երևնալ քերթողական ասպարիզին վրայ. և որչափ ալ անծանօթ անձ մըն էր անոր պատճառաւ ներկայացած անձը, սակայն մէկէնիմէկ սկսաւ հռչակուիլ՝ իր գիւտերուն և հանճարոյն համար, որուն չէին կրնար հաւասարիլ նոյն ատեններն Գաղղիոյ թատերաբեմին վրայ նշանաւոր Կառնիէ և Հարտի և անոնց նմաններն ։ Սակայն ժողովուրդը վարժած ըլլալով Սպանիական ու Լոփէ տէ Վէկայի հետեւողութեամբ յօրինուած կնճիռներուն և հանգուցից, խիստ պարզ ու բնական գտաւ Մելիտոսի նիւթը. ուստի և Գոռնէյլ զիրենք հաճեցընելու համար Կլիտանդրա կատակերգութիւնն յօրինեց՝ հանդիսականաց ուզած և փնտռած ոճովն ու կնճիռներով ։ Անոր նման շարագրութիւնք են Այրի, Մոփնէլ, Սրահակ արքունի, Արքունի հրապարակ, և ուրիշ քանի մը կատակերգութիւններ, որոնք մեծապէս հաճոյացան, և սկսաւ քերթողին անունը զրուցուիլ և հռչակուիլ ։

Բայց Գոռնէյլ կատակերգակ արուեստին մէջ ունեցած յաջողութիւններովը գոհ չըլլալով, ու Մէրէի Սոֆոնիսպա ողբերգութեան ընդունելութեամբը վառուած, կը կարծէր Սենեկայի յօրինած Մեդեայի մէջ գաղղիական թատեր համար յաջող աշխարհականութիւն մը գտնել ։ Սակայն կը խաբուէր ։ Կին մը ու իր անարժան երկանէն վրէժ խնդրելու համար զաւկըները կը սպաննէ, ոչ միայն չի կրնար գորովել ուրիշներուն սիրտը, այլ իրեն դէմ արժանաւոր ատելութիւն և նողկանք մը արթնցընելու պատճառ կ՚ըլլայ. և քերթողական արուեստին ամէն ձեւերն ու հնարագիտութիւնք անբաւական կ՚ըլլան այնպիսի յուսա-

Digitized by Google

հաստութիւն մը 'ի չքմեղս հանելու։ Ուստի և անկարելի էր որ Գոռնէյլի յօրինածը, որչափ ալ Սենեկայի երկասիրութենէն կատարեալ ըլլար, կարող ըլլար իր վախճանին հասնիլ։

Մեդէայի ողբերգութիւնն որ 1635ին Թատեր վրայ հանդիսացաւ, Պուսարոպէրի և իրեն նմանեայն յօրինած ողբերգութեանց քով անհամեմատ քերթութիւն մըն էր. սակայն ունեցած յաջողութիւնն քիչ եղաւ, և ուրիշ օգուտ չունեցաւ՝ բայց եթէ իր վրայ դարձընելու Ռիշըլիոյի աչքը, որն որ ինչպէս առաջ ալ յիշատակեցինք, Թատերական քերթողութեանց զբաղելով, ժամանակին անուանի մարդկանց գրչովը ու սատարութեամբը կ'ուզէր փառաւորուիլ։ Անով Գոռնէյլ շնորհք գտաւ ծիրանաւորին աչքն, և թոշակական եկամուտ մը։

Գոռնէյլ իր առջի գրուածներուն մէջ ջանացեր էր հեռու ըլլալ սպանիական ողբերգութեանց, և դասական կանոններու ճշդութենէն ալ դուրս չելլել. բայց քիչ ատենէն տեսաւ որ այս երկու հակառակ սկզբանց միաւորութենէն անկարելի էր բարւոք ակնկալութեան մը սպասել. և Թէ լաւագոյն էր կամ երից միութեանց կանոնին հետևիլ, կամ բոլորովին արհամարհել զանոնք, ինչպէս ըրած էր Լոփէ տը Վեկա 'ի Սպանիա և կամ ինչպէս կ'ընէր Շէյքսփիր յԱնգղիա։ Այս վերջինոյս անունն ու երկասիրութիւններն դեռ նոյն ատեն անծանօթ էին 'ի Գաղղիա, մինչդեռ սպանիացի քերթողաց վրայ մեծ էր սէրն ու համարումը։ Սպանիական մատենագրութիւնը՝ իտալականէն աւելի տիրապետած էր 'ի Գաղղիա, և ոմանց առջև նախամեծար և պատուական սեպուած քան զայն և զլատին դպրութիւնս։

Կ'աւանդեն Թէ Գոռնէյլ հարկ սեպեր էր Ռի-

չըլլոյի յօրինած Թէոֆիլէի ողբերգութեան մէկ՝ քանի հատուածներուն մէջ փոփոխութիւններ մտցընելով այնպէս հանդիպացընել. ծիրանաւորն այս անոր համարձակութեանը վրայ նեղացած, իրեն ուխտատակից ըլլալու պատուէն զրկեց զինքը, և անով սորվեցաւ քերթողը Ռուան իր ընտանեացը քով առանձնանալ։ Հոն գրեթէ բոլորովին որոշած ըլլալով մտքին մէջ հեռու կենալ այն գրաւորական ասպարիզէն՝ յորում ինչուան այն ժամանակ. չէր կրցած յաջողիլ, պատահմամբ ծանօթութիւն ըրաւ Մարիամ տէ Մէտիչի Թագուհւոյն նախկին պաշտօնակալներէն մէկուն հետ։ Անիկայ յորդորեց զինքն աւելի կերպով մը հետամուտ ըլլալ սպանիական գրութեանց և Թատերականին, և իրեն նիւթ առաջարկեց զՍիտ, որ ոչ միայն 'ի Սպանիա՝ այլ նաև գաղղիական ազգային վիպասանութեանց մէջ ալ հռչակուած էր, և ուրիշ երկու հռչակաւոր ողբերգութիւններ՝ զՏոն Խուան Տիամանթ և զԿուիլլէմ տէ Կասթրոյ։ Գոռնէյլ կարդաց այն երկու գրուածներն, և անոնց շարագրութիւնն և ոճոյն անյատուկ բացատրութեանց և զուրցուածքի նորօրինակ կերպին մէջ ալ՝ նկատեց ու սքանչացաւ սրտաշարժ տեսարաններուն և գեղեցիկ մտածութեանցը վրայ։

Եւ յիրաւի, ինչ աւելի արժանաւոր քանաստեղծին գրչին՝ ինչպէս անոր մէջ մեզի ներկայացած գիւցազնը։ Սպանիոյ տարեգրութեանցը մէջ ամենէն աւելի հռչակաւոր պատերազմող մը ու Մաւրիտանացւոց վրայ տարած յաղթութեամբքը ամենէն մեծարուած [1]։ Հետաքրքրական էր նաև նիւթը. — Սիտի առաջին սէրը, առաջին պատերազմը, առաջին փառքը և առաջին ձա-

1 Տես երես 142.

խարդաւանութիւնը։ Իսկ գործադրութիւնը՝ բոլորովին թատերական. վասն զի Սիտ՝ կը զոհէ իր սէրը հօրը պատուոյն համար. նոյնպէս ալ Քիմենէ կը զոհէ իր սէրը՝ որպէս զի չըլլայ թէ հօրը վրէժ-խնդրութեանը խափանարար ըլլայ. և երկուքն ալ այնպիսի սիրով մը կը սիրեն մէկզմէկ, զոր բան մը չի կրնար շիջուցանել, և ոչ իսկ արիւնը։ Նկատենք 'ի Գոռնէյլ այս զարմանալի մարտը՝ սիրոյ, պատուոյ և պարտուց մէջ։

Քիմենէ կ'իմանայ Էլվիրայէն թէ իր հայրը, Կորմասի կոմսը, ուրախութեամբ պիտի ընդունի Տոն Տիէկոյի առաջարկութիւնը, որ իր որդւոյն Ռոտրիկի, զոր կը սիրէ և ուսկից կը սիրուի, հարս պիտի ուզէ զինքը։ Կորմաս՝ ծերունւոյն Տիէկոյի գովութիւնն ընելէն ետքը կը յաւելու. «Հայրը՝ վստահութիւն մըն է որդւոյն լաւութեանը. և իմ դուստրս կրնայ սիրել զինքն և ինծի հաճոյ ըլլալ»։

Այս խօսքերով կը խրախուսի Քիմենէ, և կը յայտնէ Ռոտրիկի վրայ զգացած սէրը. բայց անխուր նախազգածութիւն մը տակնուվրայ կ'ընէ իր սրտին ուրախութիւնը։ Այս նախազգածութիւնը առանց հիման չէ։ Կորմաս ետեւէ էր որ Կաստիլիոյ քաղաքապետութիւնը իրեն տրուի. բայց թագաւորը նոյն իշխանութիւնը Ռոտրիկի հօրը Տիէկոյի յանձնեց։ Այս դէպքը այնչափ 'ի խոր խոցեց Կորմասի անձնասիրութիւնն, որ անիկայ բաւական եղաւ Տիէկոյի առաջարկութիւնը մերժելու. և անով ալ գոհ չըլլալով, սկըսաւ թագաւորական ընտրութիւնն ալ արհամարհել. փոխանակ զի անկարող ծերունի մը իրմէն աւելի նախամեծար սեպեր էր. ու արհամարհանքէ ալ նախատինքի անցնելով, Տիէկոյի ապտակ մըն ալ կը զարնէ ու զինաթափ ընելով սուրը ձեռքէն կ'առնէ։

Digitized by Google

Տարակոյս չկայ որ երկու ծնողաց մէջ եղած ատելութիւնն՝ ա՛լ անկարելի պիտի ընէր Ռոտրիկի ու Քիմենէի զուգութիւնը։ Որպիսի՞ կերպարանք մը պիտի առնու յանոնց սէրը. և իր ամօթոյն ու ակարութեան վրայ արտասուող ծերունին՝ որո՞ւն ձեռքը պիտի զինուորէ այն զէնքերուն՝ որ ծանր ու անհանդուրժելի են իր ակար բազկացը. ո՞վ պիտի խնդրէ իր պատուոյն վրէժը։ Ռոտրիկ կը դիմէ առ հայրն իւր, լի յուսով և ուրախութեամբ. և իր լսած առջի խօսքերը ասոնք կ'ըլլան.

Ո՛վ Ռոտրիկէ, ունի՞ս սիրտ...
— Ո՛չ այլ ոք, այլ հայրդ իմ
Վաղվաղակի առցէ ըղփորձ...

պատասխան կու տայ մեկէնիմէկ երիտասարդը, զարմանք ցուցընելով այնպիսի տարակուսի մը վրայ որ իրեն նախատինք էր։ Այն ատեն կ'իմանայ թէ հայրը ապտակի մը հարուած ընդուներ էր. և որչափ մեծ է սրտին ուրախութիւնը որ պիտի կարենայ վրէժ խնդրել և պատուհասել այն յանդուգնը։ Մեռնի՛ր կամ սպաննէ, — կը պատուիրէ իրեն ծերունին։ Քանի՜ անհամբեր է որդւոյն սիրտը՝ և կ'ուզէ հնազանդիլ հայրենի ձայնին։ Բայց զո՞վ պիտի սպաննէ... Կտրի՛ճ զինուորէ մը, մեծ զօրավարէ մը աւելի է իրմէ պահանջուածին կեանքը։

Էնա...

ՌՈՏՐԻԿ՝

Ասա, 'ի քէն խընդրեմ

ՏԻԷԳՈՅ

Նա ինքն է հայր Քիմէնեայ.

ՌՈՏՐԻԿ

Զի՞նչ...

ՏԻԷԳՈՅ

Անսա՛ ինձ. ոչ անծանօթ է ինչ յինէն
սէր քոյին.
Բայց անպատիւ որ սիրէ կեալ, նա անար-
ժան է կենաց:

Այսպէս պատիւը կ'ուզէ որ Ռոտրիկ սպաննէ իր սիրուհւոյն հայրը. վասն զի կատաղեան պատիւը չհանդուրժեր ոչ գեգեւիլ և ոչ զանցառութիւն: Սակայն Ռոտրիկ վայրկեան մը կը գեգեւի. և իր սրտին մէջ տեղի ունեցած պատերազմը յայտնի կ'ըլլայ հեծեծող խօսքերուն մէջ՝ յորս հօրը յիշած անունը անդադար կը հնչէն իր ականջներուն մէջ Քիմէնեայ հօրը անունը: Բայց վերջապէս կը յաղթանակէ պատիւը. «Ամէն բան իմ հօրս պարտական եմ, կ'աղաղակէ. թէպէտև պատերազմի մէջ, թէպէտև տրտմութենէ մեռնիմ, հարկ է որ իրմէ ընդունած մաքուր արիւնս իրեն դարձընեմ»: Ա՛լ չիմտածեր թէ Քիմէնեայ հայրն է նախատողը. բաւական է որ իր հայրն է նախատինքն ընդունողը:

Թէ՛ հին և թէ նոր ազգաց թատերական տեսարաններուն վրայ չենք կրնար գտնել ողբերգութեան առաջին հանդէս մը՝ յորում գործողութիւնը այնչափ բնական, այնչափ կենդանի և այնպիսի սրտաշարժ կրքերով ձևացած ըլլայ: Քանի դիպուածներ անցան՝ քանի որ տեսանք զՔիմէնէ

իր սիրոյն յուսացուցած բարեբաստիկ մտածու-
թիւններով լեցուած. և որչափ տպաւորութիւն
կ'ընէ մեր վրայ իր Թշուառութիւնն, որուն դեռ
ինքն անտեղեակ է: Պէտք է որ իր սիրելին կամ
իր հայրը՝ իրարու հարուածին տակ իյնան: Ահա-
ւոր ընտրութիւն մը, ուսկից անկարելի է Քիմե-
նեայ խոյս տալ: Իսկ Ռոտրիկ բոլորովին անձնա-
նուէր կ'երևնայ որդիական պարտուցը և ընտա-
նեկան պատուոյն: Այլ որչափ ծանրագին է իրեն
այս յաղթութիւնը: Սակայն այնչափ և այնպիսի
դժուարութեանց մէջ ոչ տատանողութենէն ետ
կը կենայ և ոչ ալ սրտին քաջութիւն տեղիք կու-
տայ: Նկատենք զինքը Կորմայի կոմսին առջև, և
լսենք մէջերնին անցած զրուցատրութիւնը.

ՌՈՏՐԻԿ

Ցէ՛ռ աղաչեմ, անսա՛..

ԿՈՐՄԱ

Խօսէ՛այ

ՌՈՏՐԻԿ

Ըզտարակոյս բարձ յինէն.
Ճանաչէ՞ցես դու ըզՏիէկ

ԿՈՐՄԱ

Այո՛,

ՌՈՏՐԻԿ

Մեղմով խօսեսցուք.
Եւ գիտե՞ս թէ ծերունին է զօրութիւնն
իսկ համբուն

Նա՛ քաջութիւն, նա՛ եւ պատիւ, թէ գիտի-
ցե՞ս, իւր աւուրց.

ԿՈՐՄԱ

Իցէ թերեւս

ՌՈՏՐԻԿ

Եւ զօր ի յաչս իմ նըկատես զայս եռանդ
Գիտե՞ս արդեօք արդիւնս արեան զոր քաջ-
արի ծընողիս.

ԿՈՐՄԱ

Իսկ զի՞նչ ինձ փոյթ

ՌՈՏՐԻԿ

Արագարագ ըղչափ առնուլ հասցէ քեզ.

ԿՈՐՄԱ

Վա՜չ քեզ յանդուգն պարմանի

ՌՈՑՐԻԿ

Մի՛ նախատանօք բարբառիր.
Երիտասարդ եմ հասակաւ այլ բարեսոնձ
ոչ ոգւք
Թըւովք ամաց ըստանձնայցեն զանդիմադարձն
արութիւն.

Ամբողջ տեսարանը սոյն զրուցատրութեանց կո-
րովը և բացատրութեանց ոյժը կը պահէ. անանկ

որ և ոչ իսկ աւելորդ տեղ զուրցուած բառ մը կրնաս գտնել. կարծես թէ արդէն պատերազմի մէջ են, և այն կենդանի և ուժով խօսակցութեանց մէջ սուրերուն շաչելն ու շառաչելը կը լսես.

ԿՈ՛ՄՍ

Աղէ՛, 'ի բաց երթ յինէն.

ՌՈՏՐԻԿ.

Ո՛ն, խաղամք յառաջ.

ԿՈՄՍ

Մի՞ թէ տաղտուկ իցէ՞ն քեզ կեանքդ

ՌՈՏՐԻԿ

Ի մահուանէ երկընչիս:

Կոմսս կը մեռնի: Ա՛լ անմխիթար է Քիմենէի թշուառութիւնը. վասն զի միանգամայն կը կորսնցընէ իր հայրն ու սիրելին, և միայն մահուամբը կը սպասէ միւսոյն մահը պահանջել: Դժնդակ պարագայ մը, և սակայն կատարելու քաջութիւնն ու սիրտը չպակսիր իրեն. կու գայ թագաւորին ոտքը կ'իյնայ, ու իրմէն արդարութիւն կը պահանջէ. ոչ ևս Ռոտրիկ իրեն սիրելին է, այլ հօրը արիւնը մտած վայրկենէն թոլորովին կերպարանափոխ եղած իրեն համար. յանդուգն երիտասարդ մըն է, և հարկ է որ իր յանդգնութեան արժանաւոր պատուհասը կրէ.

Digitized by Google

Սպան նա զհայրն իմ,
— Ըզվրէժ խնդրեաց հօր իւրոյ

կ'աղաղակէ ծերունին Տիէկոյ. և հրաշալի ճարտարխօսական կռիւ մը կը բացուի մեռելոյն դըստերը և սպանողին հօրը մէջ, յորում հաւասար կը փայլեն զգածմունք, գեղեցիկ մտածութիւններ, նկարագրութիւններ և բանաստեղծութիւն, անանկ որ թագաւորն ինքնին կը տարակուսի որ կողմը բռնելուն համար։ Վերջապէս Քիմենեայ արդարութիւն կը խոստանայ, և զՌոտրիկ փընտռող խնդրակներ կ'արձըկէ։ Քիմենէ բոլորովին ցաւոց մէջ ընկղմած կ'առանձնանայ իր սենեակը. և հոն Սանչ՝ Ռոտրիկի նախանձորդը ինքզինքը կ'առաջարկէ սրով վրէժխնդիր ըլլալ, առանց թագաւորական արդարութեան սպասելու։ Քիմենէ յանձն չառներ. և երբ մինակ է Էլվիրայի հետ, ու իր բարեկամին կը մերկանայ սրտին գաղտնիքը, կը խոստովանի թէ սիրով միայն լեցուած է այն սիրտը. թէ ինչպէս Ռոտրիկի մահը կ'ուզէ, և կը վախէ որ չըլլայ թէ փափաքը կատարուի. և երբ Էլվիրա կը հարցընէ և կ'ուզէ իմանալ իր միտքը, կը պատասխանէ.

Կամիմ պահել զիմ ըզփառս, եւ տալ վախ-
ճան իմ ցաւոց.
Հալածական ըզնա վարել, կորուսանել եւ
մեռանել ընդ նըմա.

Այս խօսքերն զրուցելու վրայ է, և ահա Ռոտրիկ անոր առջևը կ'ելլէ. կ'իմանայ անոր միտքը և կու գայ նուիրել իր արիւնը, որպէս զի երկար ատեն իր վրէժը խնդրելու հետամտութենէն խալըսի։ Քանի փափուկ և սրտաշարժ է այն տեսա-

քանը յորում Ռոտրիկ կը խոստովանի իր յանցանքը և ինքզինքը Քիմենէի բարկութեանը նշաւակ ընելով, միանգամայն կ'արդարացընէ թէ ինչպէս իր պարտքը կատարած է։ Այն տեսարանին մէջ Քիմենէս յաղթուելով 'ի սիրոյն, կ'ըսէ իր սիրելւոյն․

Թէպէտ ըզդըլուխ քո ինձ տայցես, այլ կարիցեմ զայն առնուլ․
Ինձ հետամուտ հարկ է զընդել, իսկ քեզ պաշտպան կալանձին։

Իր սրտին զգածմունքը հեծեծեալ խօսքերուն մէջ կը համառօտէ օրիորդը․

Հա՛յս, երթ աստի․ ըզքեզ ատել ոչ կարեմ

ՌՈՏՐԻԿ

Զայդ պահանջիս

ՔԻՄԵՆԷ

Այլ ոչ կարեմ։

Այս տեսարանին մէջ յայտնապէս կ'երևնայ Գոռնէյլի հանճարը․ վասն զի տեսարան մըն է որուն առջև սիրտ մը անզգայ չիկրնար մնալ և ոչ աչք մը անարտօսր դիմանալ։

Այսպէս Քիմենէ կը շարունակէ հալածել ըզՌոտրիկ, և իր միակ փափաքն է անոր շարիք մը չկարենալ հասցընել։ Եւ ահա անակնկալ դիպուած մը անկարելի կ'ընէ այն վրէժխնդրութիւնն զոր կը պահանջէ և ձեռք ձգելու վախովը

կ'ահաբեկի։ Մաւրիտանացիք գիշերն իրենց օգնական աւնըով՝ ցամաք կ'ելլեն, և Սեվիլիա անոնց ձեռքը պիտի իյնար, եթէ կտրիճ երիտասարդ մը իր ընկերակցացը գլուխ չկեցած՝ զանոնք ծովին մէջ նետած չըլլար։ Ո՞վ է այս յաղթող անձը։ Անիկայ է Ռոտրիկ, զոր Մաւրիտանացիք Սիտ կը կոչեն, և որ անձամբ իր բերնովը կը պատմէ թագաւորին իր ըրած քաջագործութիւններն։

Այդպիսի քաջութեան մը դիմաց՝ որով հայրենիքը թշնամեաց ասպատակութենէն փրկեր էր, անկարելի էր պատուհասել զՌոտրիկ։ Բայց իր յաղթութեանը հետ գործ չունի Քիմենէ. իրեն արդարութիւն խոստացած են, և ինքն այնչափ աւելի տոկալմամբ կը պահանջէ զայն՝ որչափ աւելի վստահ է որ իրեն պիտի չտրուի։ Թագաւորը որ կ'ուզէ ստիպել զՔիմենէ ինքզինքն յայտնելու կը ձևացընէ թէ Ռոտրիկ պատերազմի մը մէջ մեռած ըլլայ. և երբ օրիորդին երեսաց թալկութենէն և թափած արցունքէն կ'իմանայ Թագաւորը անոր սրտին բուն վիճակը, կը փութայ պատրանքը յայտնել։ Այս խաբէութիւնը՝ ողբերգութեան հանդոյցը կը դիւրացընէ, որով Թագաւորը առանց իր տուած խոստմանը ստելու, թէ՛ իր և թէ օրիորդին կամքը կատարել կ'ուզէ։ Բայց այդ շնորհումը Քիմենէի զգացմունքը կը վիրաւորէ, և ուժգնագոյնս կը պահանջէ իր հօրը սպանողին մահը, և ինքզինքը կը խոստանայ անոր որ ուզենայ վրէժխնդրութիւն ընել։ Ջուր տեղ Թագաւորն այս գեղեցիկ տողով պատասխան կու տայ իրեն.

Նոյն փախըստեամբն Մաւրիտանեանք զյանցանս նորա քաւեցին.

Քիմենէ՝ արքունի խոստմանց կատարումը կ'ուզէ․ և Սանչ առաջ կ'անցնի Ռոտրիկի հետ պատերազմելու համար։ Թագաւորը յանձն կ'առնու պայման դնելով որ յաղթողը Սանչ կամ Ռոտրիկ, երկուքէն որն ալ ըլլայ, Քիմենէի փեսայանայ․ և կ'ուզէ որ պատերազմը երկրորդ օրը տրուի։ Բայց ծերունին Տիէկոյ չիկրնար և չուզեր սպասել․ Պէտք չէ, կ'ըսէ ուշացընել․ վասն զի քաջ մարդը միշտ պատրաստ է։ Իսկ երբ Թագաւորը կ'ըսէ թէ պատերազմէ դեռ նոր ելած է և դժուարին է կրկին 'ի պատերազմ խրախուսելը, պատասխան կու տայ հայրը․ Ռոտրիկ յոգնութիւնը առաւ քեզի պատմելուն ատեն։

Մարտը՝ երկու ժամէն աւելը պիտի տրուի․ և Ռոտրիկ կարծելով թէ անկարելի է որ Քիմենէ ներէ իրեն, կ'իմացընէ թէ ուզելով աւելի մեռնիլ քան թէ առանց իր սիրոյն ապրիլ, միտքը դրած է ինքզինքը չպաշտպանել Սանչի դէմ։ Այս տեսարանը կրնար նման ըլլալ արդէն երկու սիրելեաց մէջ անցած տեսարանին․ բայց Գոռնէյլի հանճարը անսպառ գանձի մը նմանութիւնն ունի։ Ռոտրիկ կը ձևացընէ թէ թող պիտի տայ իր նախանձորդին սրոյն տակ կամաւորապէս իյնալ․ — գէթ այնպէս կը զրուցէ զՔիմենէ ահաբեկել տալու համար։ Այս սպառնալիքն՝ բոլորովին իր սիրոյն կը դարձընէ զՔիմենէ․ և այնչափ սաստիկ է սրտին խանդաղատանքն որ նոյն իսկ իր հօրը յիշատակին մէջ պատճառներ կը գտնէ ինքզինքն պաշտպանելու Սանչի դէմ։ Բայց երբ կը տեսնէ որ Ռոտրիկ անոնցմով չհամոզուիր, վրայ կը բերէ․

․․․ Երթ դու հա՛պա, պաշտպան լինել
քում անձին
Եւ զիս այնպէս բռնադատել ի պարտըս իմ եւ
լռութիւն․

Թէ սիրես զիս, թէ ի սրտիդ գորով զինէն հընչիցէ
Լեր յաղթական ի գոռ մարտին՝ ուր գինք լեցին
քեզ Քիմենէ:

Զգացմամբ և գեղեցիկ բացատրութեամբ լեցուն տողեր, որ կը ցուցընեն Քիմենէի կրից սաստկութիւնն և յորս գրուած է Սիտի յաղթութիւնը:

Այնչափ աննման և անհամեմատ տողերուն և խմաստից քով կը լսեն քանի մը քննադատից սուր դատաստանները, ինչպէս նաև կ՚անհետանան Գոռնէյլի մէկ քանի թերութիւնները: Դաղղիա՝ իր թատերական բանաստեղծութեանը անանց փառք մը և գլուխ գործոց կը սեպէ իրաւամբ Սիտի ողբերգութիւնը. անոր համար ոչ Ռիշըլիոյի և ոչ ալ քերթողին հակառակորդաց ձայնէն ու դատաստաններէն վախցաւ, կամ իր հայրենական փառացը վրայ տարակուսիլ ցըցուց. նոյն իսկ Գաղղիական Ճեմարանը, որ ծիրանաւորին անմիջական ազդեցութեան տակն էր, գովեց ու փառաւորեց քերթողը. ու առակ եղաւ որ և իցէ գեղեցիկ բանի մը համար զրուցել թէ Գեղեցիկ է Իբրև զՍիտ. և Պուալոյ հետևեալ գովութեան խօսքերն կը նուիրէր.

« Զուր ընդ Սիտայ մըրցեսցին դէտք ոխերիմ,
Համայն Փարիզ ընդ Քիմենէ հայի աչօք
Ռոտրիկեայ »:

Անկարելի պիտի ըլլայ մեզի Գոռնէյլի ամէն ողբերգութեանցը վրայ երկարօրէն խօսիլ. բայց չենք կրնար Սիտայ հետ անյիշատակ թողուլ՝ և երկու խօսք չնուիրել Կիննայի և Պոլիկտոսի. Սիտայ գլխաւոր յատկութիւնն է սէրը, Կիննայի՝ քաղաքագիտութիւնը, իսկ Պոլիկտոսի

կրօնքը : Սէր , քաղաքականութիւն և կրօնք , մարդկային սրտի եռախօսութիւնն կամ երեք ձայներն են :

Քերթողին հակառակորդներէն ոմանք հաչակեր էին թէ Սիտայ մէջ գտնուած գեղեցկութիւնք իրեն յատուկ չէին , այլ Կուիլհէմ Գասթրոյի : Գոռնէյլ վշտանալով այս բանին վրայ , և որովհետև Գաղղիական Ճեմարանն ալ մէկալ կողմանէ անյարմար նիւթ մը ողբերգութեան դատեր էր զայն , ուզեց պատմութեան այնպիսի նիւթ առնուլ որ յարմար ըլլայ ողբերգութեան , և ընտրեց Որատեանց և Կուրատեանց պատերազմը , Տիտոս Լիւիոսի գրքէն քաղած : Լիւիոս Հռովմայեցիքը մեծցուցեր էր իր Տարեգրութիւններովը , Գոռնէյլ մեծցուց զանոնք իր ողբերգութեամբը : Իր նկարագրած Հռովմայեցիքը գրեթէ ուրիշ ու մասնաւոր իրենց բնութիւնն ունեցող անձինք են . այնպիսի առաքինութիւններ ունին՝ որ կարծես թէ մարդկային բնութենէ դուրս են . և քերթողը զանոնք մեզի ներկայացընելու ատեն այն արձանագործներուն կը նմանի՝ որ իրենց գործերուն գերբնական ընդարձակութիւն մը կու տան , սակայն անոնց մէջ կատարեալ ներդաշնակութիւն մը պահելով : Գոռնէյլ անոնց այս ստորագրութեանը մէջ աւելի Լիւիոսի հետեւող եղած է քան թէ Սուետոնիոսի . և թէպէտ հիմակուան գիտութիւնը Լիւիոսի հին Հռովմայեցւոց վրայ պատմածները ընդհանրապէս առասպելախառն կը սեպէ , բայց տարակոյս չկայ որ եթէ սուտ ալ սեպենք , պէտք է խոստովանինք թէ գեղեցիկ սուտեր են , և կրնար Գոռնէյլ իբրև Ճշմարիտ աւանդել զանոնք , հին Հռովմայ պատմչաց հետ զանոնք համաձայն գտնելով : Ահաւասիկ նոյն ողբերգութեան նիւթը :

Երկու ընտանիք , մէկն Հռովմայեցի և միւսը

Ալբայեցի իրարու հետ վերաբերութեան մէջ էին՝ Հռովմայեցի Որատիոսի ընդ Ալբայուհի Սաբինային ամուսնութեամբը, քիչ օրէն ալ Ալբայեցին Կուրատիոս պիտի պսակուէր Հռովմայեցի Կամիլլային հետ։ Իրենց մեծ թշուառութիւնը վերահաս պատերազմի մը վախն էր՝ որ երկու հայրենեաց մէջ կրնար յուզուիլ։ Ո՛րչափ մեծ կ՚ըլլայ իրենց ուրախութիւնն երբ լուր կ՚առնուն թէ թագաւորներն իրենց ժողովրդեան արեանը խնայելու համար՝ կը սահմանեն որ երկու կողմանէ ալ երեք երեք ախոյեանք ընտրուին, և անոնց իրարու հետ մրցանացն արդիւնք ըլլայ որ կամ Հռովմ հպատակ ըլլայ Ալբայի և կամ Ալբա Հռովմայ։ Երբ երկու ընտանիք այս ուրախութեան վրայ են, Հռովմայեցիք իրենց ախոյեան կ՚ընտրեն զՈրատեանս, և քիչ ատենէն կը հասկըցուի թէ Ալբայեցւոց կողմանէ ալ ախոյեան ընտրուեր են Կուրատիոսեանք. որով այս երկու ընտանիք՝ որ քիչ մը առաջ այնչափ բարեբաստիկ էին, դժուարին վիճակի մը մէջ կը գտնուին զիրար փճացնելու։ Բայց Հռովմայեցին և Ալբայեցին իրարու չեն նմանիր։ Որատիոս բոլորովին իրեն հայրենեացն անձնատուր, կ՚ըսէ Կուրատիոսին.

> Ըզքեզ ընտրեաց Ալբայեցին. ոչ եւս զքեզ
> ճանաչեմ.

Իսկ Կուրատիոսեանը կը պատասխանէ.

> Այլ ես ըզքեզ լոկ ճանաչեմ, այս զիս ի
> սիրտ հարկանէ.

Անկէ առաջ կու գայ այն զարմանալի հակապատկերը՝ որ մեծապէս կը գործէ զսիրտ. անանկ որ

գժուարէն կու գայ մեզի Կուրատեանին կուսա-կից չըլլալ, մանաւանդ երբ որ դառնացած սրտով զրուցէ.

« Այլ զաստուածոց ես գոհանամ հռով-մայեցի ոչ ծընեալ.
Զի չեմ ի սպառ զիրկ Թափուր ի մարդ-կայնոյն զգածմանց »։

Ահաւոր և որոշիչ մեծ մարտը կը տրուի. և կին մը՝ հեռուանց հանդիսատես, կը փութայ ծանուցանել Որատիոսեանց հօրը թէ իր երեք որդւոցմէ երկուքը մեռան, և երրորդն ալ փա-խըստեայ է թշնամեաց առջև։ Ազնուական ծե-րունին բոլորովին ցաւոց մէջ կ'իյնայ, չէ թէ իր երկու որդւոց մահուանը՝ այլ երրորդին փախըս-տեանը վրայ։ Կամիլլա իրենց քոյրը կ'աղաղակէ արտասուօք.

« Ո՛վ եղբարք իմ ».

Իսկ ծերունին Որատիոս վրայ կը բերէ.

« Դուստր իմ սիրուն, մի՛ զերե՛արն աշխարեր.
Ընդ երկոցուն նոցա նըսեհ հօր ծերունւոյ սիրտ կայտռէր.
Շիրիմք նոցա թող յերփնունակ ի հոյլ ծաղկանց ծածկեսցին.
Զի փառաւոր իւրեանց մահուամբ մոռա-ցուցին ինձ զկորուստ.
Այլ լաց զերրորդն. դու զանդարման զնա-խատինան արտասուես
Յամօթապարտ փախըստեանն ի մեր ի գըլուխ ժամանեալ։

Հեղ դու լալիս ընդ անպատիւ արհամար-
հանս մեր տոհմին,
Ընդ անմոռաց շառաւղունանս քաջի անուան
Որատին։

Իսկ երբ դուստրը կը հարցընէ

Իսկ զինչ մընայր ընդդէմ երից միոյն գործել.

Կորիճ ու հայրենասէր ծերունին կը պատասխանէ.

Մեռանել։

Հոս Գոռնէյլ մտածութեանց և բացատրութեան գերագոյն վսեմ լեզուն կը բանեցընէ. վասն զի այս վերջին խօսքը՝ զոր ծերունի հօրը բերնին մէջ դրուած է, փայլակի նման կը փայլէ, կայծակի մը պէս կը զարնէ. և ուստի՞ գտած է այդ բացատրութիւնը. արդեօք Տիտոսի Լիւիոսի գրքի՞ն մէջ։ Ոչ. այլ իր հանճարոյն և իր սրտին մէջ։

Պատերազմին ելքը դեռ անստոյգ էր։ Քիչ ատենէն կը հասկըցուի թէ Որատիոս անոր համար փախուստ կեղծեր է, որպէս զի իր թշնամիքն իրարմէ հեռացընէ. և այնպէս յաջողեր է երեքն ալ ետևէ ետև սպաննել. Ալբա կը յաղթուի, և Կամիլլա կը կորսնցընէ իր տարփաւորը։ Կարծես թէ սոսկ հարկ էր վախճան տալ ողբերգութեանը։ Բայց Գոռնէյլ կարդացեր էր Լիւիոսի գրոցը մէջ թէ կրտսերն Որատիոս յաղթական փառօք տուն դարձած ատենը լսեր էր որ իր Կամիլլա քոյրը կ՚անիծանէր և աստուածոց բարկութիւնը կը մաղթէր Հռովմայ վրայ. ու չկարենալով հանդուրժել այն նախատանաց, զարկեր սպաններ էր զանիկայ սրովը. ու իբր մարդասպան Տուղղիոս

Թագաւորին առջեւը հանուելով, ծերունին Որատիոս պաշտպանութիւն ըրեր էր որդւոյն, եւ Ճարտարխօսութեամբն անոր ազատութիւնը ձեռք ձգած. ուստի եւ Գոռնէյլ կերպով մը գըլխաւորեր էր իր ողբերգութիւնն ուրիշ ողբերգութեամբ մը, որ միայն Կամիլլայի մահուամբը առջինին հետ կապ ունէր. որով իրօք երկու ողբերգութիւն էր, յորում միայն գործոյ միութեան կանոնին զանցառութիւն կար: Ինքն իսկ Գոռնէյլ անկեղծութեամբ կը խոստովանի իր այս թերութիւնը:

Որատիոս ողբերգութեան մէջ հին Հռովմայեցիքը ստորագրած էր Գոռնէյլ, երբ հիւղերու տակ այրական առաքինութեանց հաւատարիքը կու տային. իսկ 'ի Կիննա կամ Գթութիւն Աւգոստոսի կոչուածին մէջ՝ նոյն դիւցազանց սերունդը պիտի ներկայացընէր մարմարիոնեայ արքունեաց մէջ. եւ որոնց առաքինութիւնները կրնանք նկատել, թէպէտեւ մերձաւոր ապականութեան մը վերահաս վտանգին մէջ:

Կիննան՝ Գոռնէյլի ամենէն կանոնաւոր ողբերգութիւնը կը սեպուի: Տարակոյս չկայ որ նոյն կարծեաց կուսակից պիտի ըլլայինք մենք ալ՝ եթէ թատերական գրուածոց յարգը միայն մասնաւորութեանց եւ ոճոյ գեղեցկութեանը վրայ հաստատուած ըլլար. բայց որովհետեւ աւելի ազդեցութիւն կ՚ընէ վրանիս Սիտն ու Պոլիեկտոս, ուստի եւ նախամեծար կ՚ուզենք սեպել այս երկու ողբերգութիւններն: Սակայն որպիսի՜ գեղեցկութիւններ կրցեր է տալ Գոռնէյլ Սեննեկայի Յաղագս Գթութեան կոչուած Ճառին մէկ կտորին: Համառօտիւ մը քննենք:

Հոկտաւիոս եռապետը՝ Աւգոստոս կայսր կ՚ըլլայ. կը ծերանայ արքունական ծիրանեաց մէջ, առանց կարող ըլլալու գտնելու զանդորրութիւն

և ոչ զբարեբաստութիւն: Այն խոնջ միտքն ու թառամեալ սիրտը փափաք մը կը զգայ հեռի յարքունեաց՝ առանձնութեան մէջ փնտռել զանոնք. և ահա իր կենացը դէմ դժնդակ ու դաղտնագործ դաւաճանութիւն մը կը յայտնուի. և որուն հաղորդ են ոչ միայն իր մտերմագոյն սիրելիքը Կիննա և Մաքսիմոս, հապա նաև իր որդեգրեալ դուստրն Էմիլիա, որուն Տորանիոս հայրը զոհ եղեր էր Ագոստեայ փառասիրութեանն: Քսան տարի կ՚անցնի վրան, և այն եղերան յիշատակը Էմիլիայի սրտէն ելած չէ. և Ագոստեայ բարերարութիւնները ալ անկարող եղած են առ այն իբրև զչարս ամոքայ: Անոր վրէժը խնդրելու համար Կիննա, որ կը սիրէ զԷմիլիա և անկէ կը սիրուի, հին հասարակապետականաց ատելութիւնը կը գրգռէ Ագոստեայ բռնաւորական կառավարութեանը դէմ: Հռովմայ ազատութիւնը դաւակցութեան և դաւաճանաց նպատակն է. իսկ Էմիլիայի վրէժխնդրութիւնն անոր ծածուկ պատճառը: Ողբերգութեան առաջին տեսարանները կը յայտնեն մեզ զայն: Կիննա կու գայ Էմիլիայի իմացընելու թէ ինչ խօսքեր անցած են դաւաճանաց ժողովոյն մէջ, յորում որոշուեր և սահմանուեր է Ագոստեայ մահը: Գեղեցիկ տողերով կը նկարագրէ Հռովմայ ընտանի և արտաքին պատերազմներէ կրած աղէտքը, և թէ այնչափ բռնութեանց և անիրաւութեանց վախճան մը տալու համար՝ անհրաժեշտ է մէկու մը մահը. և թէ Կիննա իր վրայ առած է մէկ հարուածով մը ոչ միայն ըզՀռովմ փրկել, այլ նաև Էմիլիայի արդարադատ վրէժը պահանջել: Այսպէս Էմիլիայի հաճոյանալու համար է որ Կիննա դաւաճանաց թուոյն մէջ կը մտնէ: Ուրիշ դաւակիցք գործիք եւեթ են Էմիլիայի ատելութեանն ընդդէմ Ագոստեայ և սիրոյն Կիննայի առ օրիորդն:

Այս գեղեցիկ ու քերթողական նկարագրէն ետքը, — որուն նմանը չենք կրնար գտնել 'ի պատմութեան, — և ահա կու գան կ'իմացընեն Կիննայի թէ զինքն և զՄաքսիմոս կ'ուզէ տեսնել կայսրը: Կիննա և Մաքսիմոս, դաւաճանաց երկու գլխաւորներն են: Արդեօք յայտնուեցա՞ւ նենգը: Ոչ: Աւգոստոս յոգնած իր կայսերական իշխանութենէն՝ կ'ուզէ հրաժարիլ. ուստի և իրեն կը կանչէ այս երկու անձինքն, զորս ամենէն աւելի հաւատարիմ կ'ենթադրէր, անոնցմէ խորհուրդ հարցընելու: Աւգոստոս իրենց առջև դնելով իշխանութեան հոգերն, այս նշանաւոր և մտադրութեան արժանաւոր խօսքերը կը զրուցէ՝ որոնք փառասէր մտաց ընդունայնութիւնը կը հասկըցընեն.

«Այն ինչ ի գահըն վերամբարձ, եւ փափաքէ իջանել»:

Ինչ ընելուն վրայ մտաց դեգևմանը մէջ, Աւգոստոս խորհուրդ կը հարցընէ Կիննայի և Մաքսիմոսի: Կիննա՝ իր մտաց խորհուրդն առաջ տանելու համար խորհուրդ կու տայ Աւգոստեայ իր իշխանութիւնը պահելու, որպէս զի պատճառանք մը ունենայ զինքն սպաննելու: Իսկ ընդհակառակն՝ Մաքսիմոս որ միայն Հռովմայ փրկութիւնը նպատակ ունենալով դաւաճանաց մէջ մտած է, թելադիր կ'ըլլայ Աւգոստեայ որ թագաւորութիւնը թողու: Կայսրը Կիննայի խորհուրդին կը հետևի. տէրութիւնը կը պահէ, բայց զինքն ալ իրեն օգնական առնլով, և նոյն ժամանակն Էմիլիայի ձեռքն իրեն կու տայ: Երբ երկու դաւաճանք մինակ կը մնան, կը հարցընէ Մաքսիմոս.

«Իսկ զինչ խորհուրդք մըտացդ իցեն յետ
զայսպիսիս լուեալ բանս».

պատասխան կու տայ Կիննա.

«Նոյն զոր ունէի, եւ պահեցից զայն ի
սպառ...

Բայց Մաքսիմոս վերջապէս կը հասկընայ թէ ազատութեան համար չէ որ Կիննա իր բարերարին դէմ կ'ելլէ, և թէ իրեն օգնելովը չէ թէ հայրենեաց, այլ նախանձորդի մը սիրոյն ձեռնտու պիտի ըլլար. վասն զի ինքն ալ կը սիրէ զԷմիլիա, և կորսուած է իրեն համար այն յոյսն՝ եթէ դաւը յաջողի։ Եւփորբէ իր ազատագրեալը՝ կը ստիպէ զինքը որ դաւաճանութիւնը յայտնէ Աւգոստեայ. և թէ անով միայն կրնայ յաջողիլ կայսեր ձեռքէն ընդունիլ զԷմիլիա։ Մաքսիմոս չի կրնար առջի բերան յանձնառու ըլլալ՝ մատնել իր բարեկամը։ Սակայն նոյն միջոցին առիթ կ'ունենայ Կիննա իր ընկերը չարեաց վրայ խորհրդածելու. յաճախ իր մտացը մէջ կը յեղյեղէ Աւգոստեայ խօսքերը.

Քոյով, Կիննա, թելադրութեամբք ինձ պա-
հեցից զպետութիւնս,
Այլ պահեցից եւ մըտադիւր մասնաւորեալ
զայն ընդ քեզ.

խիղճը կ'արթըննայ իր սրտին մէջ. և որչափ աւելի ժամանակը կը մերձենայ, այնչափ ալ կը սկսի դեգերիլ խորհրդոցը մէջ։ Կիննայի այս տագնապներէն՝ կը քաջալերուի Մաքսիմոս Եւփորբեայ խորհրդոյն անսալու. և Աւգոստոս արդէն

ամէն բանի տեղեակ է՝ երբ անողոքն Էմիլիայի ա-ղաչանացն ու ձայնին անսալով՝ կը հաստատուի Կիննա իր խորհրդոյը մէջ զԱւգոստոս սպան-նելու։

Իսկ Աւգոստոս Եւփորբէի բերնէն լսելով դա-ւաճանութեան խորհուրդը, կը հարցընէ և անկէ իմանալ կ'ուզէ թէ արդեօք ներել թէ պատու-հասել արժան է զյանցաւորին։ Մերթ ինք իր անձին մեղադիր կ'ըլլայ, մերթ Կիննայի ապերախտու-թեան վրայ կը զայրանայ. սակայն պատուհասին յիշատակն ալ ահուր ազդեցութիւն մը կ'ընէ վրան. վասն զի փորձով ուսեր է թէ մէկ կտրուած գլխոյ մը տեղ հազարաւորներ կրնան ելլել, և թէ բիւրաւորաց թափուած արիւնը չունին ուրիշ արդիւնք մը՝ բայց աւելի թշուառ և աւելի վը-տանգաւոր ընել իր օրերը։

Վերջապէս կը հրամայէ որ իր առջևը բերուի Կիննա։ Դեռ ոչ ոք գիտէ թէ ինչ է կայսեր միտ-մունքը. ու մանկութենէն 'ի վեր իրմէ ընդունած ամէն բարիքն իրեն յիշեցընելէն ետքը, վրայ կը բերէ.

« Դու զայդօրն յիշես, Կիննա. զի այդպիսի
ժամք փառաց
Ոչ թէ արագ անհետանան ի քաղցրայուշ քոյ
մըտաց.
Այլ որ ի վեր քան զամենայն մահկանա-
ցուաց է խորհուրդ,
Ձի մոռացօնք չեն Կիննայ, և սպանութեան
միտս ունիս »։

Կիննա կ'ուզէ ուրանալ. սակայն Աւգոստոս անուրանալի ապացոյցներ մէջ կը բերէ, և կը ցուցընէ իր յանցանաց ընդունայնութիւնն և փա-ռասիրութեան անբաւականութիւնը։ Կիննա չէ-

կրնար ուրիշ կերպով պատասխան մը տալ՝ բայց եթէ իր պայծառ գլուխը ներկայացընելով կայսեր վրէժխնդրութեանը։ Այն միջոցին վրայ կը հասնի Էմիլիա. կը խոստովանի թէ ինքն է դաւաճանութեան ոգին, ինչպէս Մաքսիմոսի ալ իր բարեկամը մատնելը՝ չէ թէ առ կայսր հաւատարիմ մնալու, այլ նախանձորդի մը ներկայութենէն խալըսելու համար է. այն ատեն Աւգոստոս ներողամիտ կ'ըլլայ այնպիսի յիշատակաց խօսքեր զրուցելով, որոնք մեծն Գոնտէի արտասուքը չէին կրնար բռնել, և որոնց համար ըսած էր Լուդովիկոս ԺԴ. Կիննայի մէկ ներկայացուցումէն ետքը. որ եթէ նոյն վայրկենին և այն տողերուն իր վրայ ըրած ազդեցութեանը ժամանակ Ռոհան ասպետին կեանքը իրմէ խնդրէին, անկարելի պիտի ըլլար իրեն դէմ կենալը։

Սիտ ու Կիննա ողբերգութիւններէն ետքը՝ ալ աւելի չէր կրնար բարձրանալ Գոռնէյլի հանճարը. սակայն նոյն բարձրութեան մէջ մնալն ալ մեծ պարծանք էր իրեն. Կիննայէն տարի մը ետքը հանդիսացուց զՊոլիէկտոս։

Յանդգնութիւն մը չենք սեպեր Գոռնէյլի մտածութիւնն՝ որով թատեր վրայ կը մուծանէ ըզքրիստոնէութիւն, և մարտիրոս մը ողբերգութեան դիւցազն մը կ'ընէ։ Իրմէն առաջ ուրիշները փորձեր էին զայն և բաւական յաջողած, առանց իր հանճարը ունենալու։ Դեկիոս կայսեր ատենն էր Պոլիէկտոս, Քրիստոսի 250 թուականին. ազգաւ հայ, բարեկամ Նէարքոսի և փեսայ Փելիքսի, որ կայսրէն հրաման ընդունած էր քրիստոնէից դէմ հանած հրովարտակաց գործադիր ըլլալ։ Նէարքոս զինքն յորդորելով քրիստոնէութիւնն ընդունիլ, Պոլիէկտոս արքունի հրովարտակները պատռեց, կուռքերն ու անոնց բագինները փշրեց կործանեց, չկրցաւ Պաւլինայի իր կնո-

ջը արտասուքէն՝ որուն ձեռքով կը յուսար Փելիքս միւսանգամ դարձընել զինքն 'ի պաշտօն սատուածոյ, և իր աներոջ հրամանաւ կեանքը կորսընցուց, իր արեամբը մկրտուելով։ «Ահաւասիկ, կ'ըսէ Կոռնէյլ, ինչ որ վկայագրաց մէջ աւանդուած գտայ, մնացածը իմ գիւտս է»։

Մնացածը ողբերգութիւնն է. վասն զի մահ մը՝ որչափ ալ եղերերգական ըլլայ՝ ողբերգութիւն մը ձևացընել չկրնար. այլ պէտք է գործողութիւն մը, տագնապներ որ պատրաստեն և դէպ 'ի հոն առաջնորդեն. հարկ է կրից մարտ մը, բարոյական պատերազմ մը անձանց սրտին մէջ. պէտք է որ գտնուին այնպիսի դէպքեր որ մերթ երագեն ու մերթ ուշացընեն գործոյն ընթացքը, որպէս զի հանդիսականք այլ և այլ զգածմունքներէ անցնին երթան մինչև 'ի լուծումն։ Այս ամէն պայմանները գեղեցիկ կերպով կը գտնուին Պոլիկտոսի ողբերգութեանը մէջ։

Փելիքս քաղաքապետ է Հայաստանի. իր վիճակին բարձրութիւնը թոյլ տուած չէ հաւանիլ որ Պաւլինէ օրիորդին հետ ամուսնանայ Սևերոս անունով հռովմայեցի երիտասարդ մը՝ անինչ և ապատոհմ։ Իրենց փոխադարձ սիրոյն առջևն ալ անողոք կը գտնուի Փելիքս. ուստի և Սևերոս բանակին հետ կը մեկնի՝ պատերազմաց դաշտերուն մէջ իր մահը փնտռելով։ Լուր կը հռչակուի թէ յաղթական փառօք դարձեր է Դեկիոս կայսեր կեանքը փրկելով։ Պաւլինէ իր հօրը հետ Հայաստան գալով, իր գեղովը կը յափշտակուի Պոլիկտոս, երկրին ազնուականաց տոհմէն, ու Փելիքսէն խնդրելով կ'ընդունի զայն իբր կնութեան։ Տասնըհինգ օրուան ամուսին է անիկայ հայկազնոյն։ Ինքը Պաւլինէ կ'իմացընէ զայն, երբ տեսած երազը կը պատմէ, և թէ ինչպէս ներկայացեր էր իրեն ամուսինը՝ քրիստոնէից ձեռքով իր նախկին

ամուսնոյն առջև նետուած և հօրը ձեռքով սպաննուած։ Կը խոստովանի թէ Սևերոսի յիշատակը իր սրտէն ելած չէր, երբ Փելիքս իրեն կ'իմացընէ թէ Սևերոս մեռած չէ, և թէ կայսեր առջևը շնորհք գտած է, և թէ անշուշտ կու գայ իր ձեռքէն պահանջելու. իսկ ճանապարհորդութեանը պատճառանք գրած է աստուածոց զոհ մը ընելը։ Հարկ չէ ըսելը թէ որչափ մեծ կ'ըլլայ Սևերոսի սրտին ցաւը, երբ կ'իմանայ թէ արդէն ամուսնացած է Պաւլինէ. ինքն իսկ Պաւլինէ կու գայ այս լուրը տալու Սևերոսի, և առանց իրմէն ծածկելու սէրը, կը յորդորէ փախչել, որովհետև ինքն իր պարտուցը հաւատարիմ մնալ որոշած է։ Այն միջոցին ամբոխը կ'երթան զոհագործութեան համար. և Պոլիկտոս՝ որ արդէն քրիստոնէութիւնն ընդունած է, իր նոր հաւատոց եռանդեամբը վառուած՝ ինքն ալ ամբոխը կ'երթայ, անսալով Նէարքոսի աղաչանաց։ Հոն Սևերոսի և Փելիքսի աչքին առջև՝ երկու բարեկամները կը նախատեն Հռովմայեցւոց աստուածները, կը փշրեն կը տապալեն Արամազդայ արձանը, և քրիստոնէից աստուծոյն վրայ ունեցած հաւատքնին կը դաւանին։ Փելիքս կը հրամայէ տանջանօք սպաննել զՆէարքոս, և իրեն մասնակից պիտի ըլլայ նաև Պոլիկտոս՝ եթէ ըրած սրբապիղծ յանդգնութիւնն չուզենայ քաւել։ Բայց Նէարքոսի մահը ալ աւելի կը յուզէ Պոլիկտոսի եռանդը, և կ'ուզէ անոր մահակից ըլլալ։ Պաւլինէ կու գայ բանտին մէջ զինքը գտնելու և Հռովմայ աստուածոց պաշտամանը դարձընելու, յիշեցընելով իր ունեցած պարտքերն առ իշխանն և առ հայրենիս։ Բայց Պոլիկտոս կը պատասխանէ իրեն.

« Մրտագիւր ես զայն գնեմ 'ի մահ վասըն
նոցա ի մարտի.

Գիտեմ ըղձանս եւ ըղպայմանս եւ թէ ո՛ր
  փառք են անոր.
Դեկոսի հարց պարծանքն ի գով առեալ
  ահա մեծապէս,
Եւ սիրելի անունն այն ցարդ Հռովմայե-
  ցւոցդ եղեալ ձեզ,
Վեցեակ դարուց ի գլուխ նա արդ վերամ-
  բարձաւ ինքնակալ։
Վասն աշխարհի եւ արքայի զարիւնս այս
  պարտիմ տալ.
Այլ առաւել վասն Աստուծոյ յորմէ առի
  զայն պարգեւ։
Թէ ի վերայ արքայի մահն է բաղդ շքեղ
  արդարեւ
Քանի՛ն եւս վասն Աստուծոյ թէ զանձն ի
  մահ ոք տացէ։

ՊԱՒՂԻՆԷ.

Է՛հ, ո՞ր Աստուած...

ՊՈՂԻԿՏՈՍ

Զգոյշ, Պաւղինէ, բանից քոց արդ նա լսէ.
Եւ չէ իսկ ինքն հանգոյն կռոցդ աստուած
  չնչին թարմատար,
Խուլ անըզգայ, համր եւ անշարժ, յորոց
  ձեռաց ապիկար.
Ոչ ոսկեձոյլ կամ 'ի քարէ ըստ քիմս ձեր
  կոփածոյ։
Քրիստոնէիցն է նա Աստուած, նա եւ իմ
  է, նա եւ քո։
Յերկինս ի վեր չիք այլ աստուած եւ ոչ
  յերկիր ի խոնարհ.

Այն առեն Պաւլինէ կ'ուզէ յիշեցընել այն սէրը զոր իրեն երգուընցեր էր, և զոր կը մոռնէր մեռնիլ ուզելովը: Պոլիկտոսի սիրտը կը շարժի, բայց առանց տեղիք տալու. և առ Աստուած դառնալով կ'աղաղակէ.

Այո, ով Տէր, զայդ ի քումմէ բարութենէդ յուսամ ես,
Զի արժան իսկ քրիստոնէի իւր ուղղութեանցն է հանդէս։
Բազմահարուստ բարեաց ի ձիրս ի քէն շնորհիւըդ պըճնեալ,
Անձանաչող քեզ գոլ չկարէ, ոչ ի սիրոյդ բացեայ կալ,
Եւ ոչ անլոյծ կալ ի դժոխոց սարխս գերի վատշըւէր
Ծընեալ ընդ խիստ նոցին լըծով եւ ի նըմին մեռանել։

ՊԱՒԼԻՆԷ

Զի՞նչ բանքդ լսեն, ով վատաբախտ, եւ զի՞նչ շըրթունքդ ինձ մաղթեն.

ՊՈԼԻԿՏՈՍ

Զոր բովանդակ արեանս ի գին ցանկամ առնուլ փոխարէն.

ՊԱՒԼԻՆԷ

Նա մանաւանդ

ՊՈԼԻԿՏՈՍ

Մի՛ վայրապար ըստահակիր դըժկամակ.
Անսկընկալ շարժէ Աստուած ընկճեալ ըզսիրտըս վայրագ.

Չեւ եւս իցէ երանաւէտ օրն այն եւ ժամն հա-
սեալ արդ.
Հասցէ անշուշտ. այլ երբեք եւ ուր զխառել այժմէն
չէ ինձ մարթ:

ՊԱՒԼԻՆԷ

Թո՛ղ ըզցնորս եւ ցոյց ըղձերդ:

ՊՈԼԻԿՏՈՍ

Ըզքեզ սիրեմ ես այո,
Ըստորեւ յոյժ քան զաստուածն իմ, այլ քան
զինքնըս գեր ի վերոյ.

ՊԱՒԼԻՆԷ

Երդմնեցուցեալ ըզքեզ յոյդ սէր, մի՛ զիս ան-
խնամ ըղքաներ.

ՊՈԼԻԿՏՈՍ

Երդմնեցուցեալ ըզքեզ յիմ սէր, լի՛ջիր ուղղոյս
իմ ընկեր.

ՊԱՒԼԻՆԷ

Ո՞չ շատ իցէ թողուլդ այսպէս, պատրել իսկ զիս
հընարիս

ՊՈԼԻԿՏՈՍ

Ոչ շատ է ելս միայն յերկինս, ցանկամ լինել
քեզ ընդ իս.

Digitized by Google

ՊԱՒԼԻՆԷ

Զառանցելոց են այդ ցընորք

ՊՈԼԻԿՏՈՍ

Ճըշմարտութիւն անարատ.

ՊԱՒԼԻՆԷ

Ո՛վ կուրութիւն տարօրինակ

ՊՈԼԻԿՏՈՍ

Երկնանըշո՜յլ ճառագայթ:

Ի՜նչ հրաշալի տողեր. որպիսի փափուկ խօսակցութիւններ, որոնց նմանը գրեթէ անկարելի է գտնել հին ու նոր քերթողաց քով, և միայն Գոռնէյլի հանճարոյն, սրտին ու մտայը յատուկ:

Պօլիկտոս կ'ուզէ տեսնել զՍեւերոս: Ի՞նչ կրնայ ուզել այն մարդէն՝ որուն Պաւլինէի վրայ ունեցած սէրը գիտէ: Քրիստոնէական անձնուրացութիւնը անկէ անդին չկրնար երթալ. միտքը դրած ըլլալով մեռնիլ, կ'ուզէ որ գէթ իր մահը առիթ մը ըլլայ միացընելու այն երկու սրտերը որ զիրար սիրելու համար եղած են:

Կու գայ Սեւերոս. կը գտնէ զՊօլիկտոս և զՊաւլինէ, ու իր մեծ զարմանքովը առաջինի ու վեհանձն քրիստոնէին բերնէն հետեւեալ խօսքերը կը լսէ.

« Արժանաւոր դոս դու փեսայ. նա հարսըն
քեզ արժանի.
Մի յամառոյն ձօնեալ ձեռայ՝ քեզ արհամարհ թուեսցի »:

Հեթանոս սիրտ մը՝ որ չգիտեր երկրաւորէն անդին տանիլ սիրոյ սահմանը, կը շուարի կը մնայ այսպիսի հրաժարման մը և առաջարկութեան առջև։ Իսկ Պօլիեկտոս այն վերջին զոհն ալ կատարելէն ետքը, ալ ուրիշ մտածելիք չունի՝ բայց զերկինս և զԱստուած. ուստի և անխռով կը դառնայ առ պահապանսն ու կ՛ըսէ.

« Հա՛պա տարայք զիս առ 'ի մահ, չըմնայ
ինձ այլ ինչ ասել »։

Բայց Պաւլինէ բոլորովին հաւատարիմ իր ամուսնական պարտուցը, չուզեր ու չիկրնար իր սէրը բաժնել. ուստի և կը խնդրէ 'ի Սևերէ փըրկել զնա՝ որուն մահուանը պիտի փափաքէր նա սրտովը.

« Կեցո զոսոխ քո նախանձորդըդ լեալ անձին
յաղթական.
Առաքինի այս հանդէս քեզ է միայնոյ սեպ-
հական »։

Սևերոս ալ արժանաւոր կ՛երևնայ իր սիրելոյն, իր նախանձորդին ազատութիւնն ու կեանքը խնդրելով 'ի Փելիքսէ։ Բայց Փելիքս կասկածելով Սևերի այս խնդիրքին անկեղծութեանը վրայ, և մանաւանդ փառասիրութեամբը կուրնալով որ զնա ինքն Սևեր իրեն փեսայ պիտի ունենայ, առանց անսալու Սևերոսի աղաչանաց, արհամարհելով զարտասուս դստերն, նորէն կը վճռէ Պօլիեկտոսի մահը՝ եթէ յանձն չառնու քրիստոնէական հաւատքէն հրաժարիլ. Պաւլինէ կ՛աղաչէ ու կ՛արտասուէ որ իրմէ պահանջուածը կատարէ. Իսկ Պօլիեկտոս անսասանելի կը մնայ անոր արտասուացն ու թախանձանաց առջև։ Կ՛ըսէ.

Digitized by Google

« Ըղձին միայն պաշտեմ ես Տէր, տիեզերաց
արարող,
Յորմէ սարսին երկինք և՛ երկիր, սանդարամետք
կան ի դող,
Ըղձի աստուած, որոյ սիրեալ ըղձեզ ի սէր
անըսպառ՝
Զանարգանաց մահ վասըն մեր ինքնայօժար
յանձն էառ.
Եւ որ մեծի սիրոյն զեղման հրաշագործեալ յի-
շատակ՝
Որ ըստ օրէ հացի տալ զանձն ընդ մեր մեղաց
պատարագ։
Այլ ինձ զայնց մեղք են ձեզ ճառել, ոյց ոչ կա-
րէք գոլ հասու։
Իսկ որպիսեաց տեսէք ցնորից կայք դուք պաշտա-
պանք զաչացու.
Ի զազրագործ ոճիրս անլուր նըշաւակէք ըզգիս
ձեր.
Պատուհասեալք ի ձէնջ ոճիրք յերկինս համայն
ունին տէր.
Պոռնիկն եւ շուն, առեւանգեալն եւ ազգապիղծ
մըծղընեայն,
Գողն, աւազակ, եւ որ ինչ այլ եւս գարշելիքն
են համայն,
Յանմահ ի դիս ձեր նախատիպ ունին իւրեանց
օրինակ.
Զորոց մեհեանըն պըղծեցի, զբագինս եղի հարթ-
յատակ,
Որ թէ եւ այժմ ինձ առաջի կային՝ ըզնոյն առնէի
Յայտ յանդիման քեզ Փելիքսի, եւ յանդիման
Սեւերի,
Եւ ծերակոյտ մեծ ատենին, դէմ յանդիման իսկ
կայսեր։

ՓԵԼԻՔՍ

Արդար ցասման իմում ոչ եւս արդ ժուժեն կամք
մարդասէր.
Նոցին պաշտօն տար, կամ մեռիր.

ՊՈԼԻԿՏՈՍ

Քրիստոնեայ եմ.

ՓԵԼԻՔՍ

Անօրէն.
Քե՛զ ասեմ, դիցըն պագ երկիր, թէ ոչ՝ ընտրեա.

ՊՈԼԻԿՏՈՍ
Քրիստոնեայ եմ.

ՓԵԼԻՔՍ

Քրիստոնեա՞յ ես, ո՛վ խըստասիրտ դու յամառ.
Օ՛ն, զօրականք, ածէք զաւեալդ յինէն հրաման
ի կատար.

ՊԱՒԼԻՆԷ
Յո՞ զնա տանիք.

ՓԵԼԻՔՍ

Ի մահ.

ՊՈԼԻԿՏՈՍ

Ի փառս: Ո՛վ Պաւղինէ սիրելի,
Ողջամբ կացջիր, եւ զյիշատակս անջինջ կալջիր
ի սըրտի»:

Digitized by Google

Պաւլինէ անկէ չզատուիր, ինչուան մահապարտութեան տեղը․ Պոլիկտոսի արիւնը կը ցայտէ վրան, ու փեսային փափաքը կը կատարուի․ Պաւլինէ կ'ընդունի Քրիստոսի հաւատքը․

> « Տեսանեմ արդ եւ գիտեմ, եւ չհաւատամ
> ի նանիր »

կ'աղաղակէ․ ու մահը կը խնդրէ, երթալ իր փեսային հետ միանալու համար յերկինս։ Ինքն Փելիքս ալ այս հրաշալի դարձին առջև չկարենալով անզգայ մնալ, դստերը օրինակին կը հետեւի․ և Սեւերի վերջին խօսքերն ալ կ'ակնարկեն թէ ինքն ալ անոնց նմանող պիտի ըլլայ [1]։

Գոռնէյլ դեռ երեսունևմէկ տարեկան էր, և արդէն չորս թատերական քերթուածներով անմահացուցած էր իր անունը։ Այս չորս ողբերգութիւնքն էին, ինչպէս տեսանք, Սիտ, Որատիոս, Կիննա և Պոլիկտոս։ Արուեստին գերազանցութեանը հասած, ա՛լ անկէ ետքը պիտի սկըսէր իջնել․ և արդէն Պոլիկտոսի ողբերգութեան մէջ ոճոյ այնպիսի զանցառութիւնք կը նկատուին՝ որ Կիննան շարագրող քերթողին համար աններելի կրնան սեպուիլ։ Ինքը Գոռնէյլ լսելով այս մեղադրութիւնները, կարծեց թէ այլոց այնպէս համարելուն պատճառը, իր վերջին ողբերգութեանը մէջ նուազ ոճոյ պայծառութիւն և փայլ գործածելն եղած է, և ուզելով հասկըցընել թէ ոչ իր մտածութեանց ազդեցութեանը և ոչ ոճոյ գեղեցկութեան թերութիւն մը եղած է, Մահ Պոմպէի կոչուած ողբերգութիւնը շարագրեց։ Բանագատութիւնը կրնայ երբեմն դժնդակ ազ-

1 Պոլիկտոս ողբերգութեան հայկական ընտիր թարգմանութիւնն տպագրած է 'ի Վենետիկ 'ի 1858։

Digitized by Google

գեցութիւն մը ունենալ քերթողաց հանճարոյն վրայ, անոնց վրայ նշանակուած հակառակ թերութեան մէջ ձգելով զիրենք։ Պոլիէկտոսի համար զրուցեցին թէ չափէն աւելի պարզ, ընտանական և ընտանի է անոր ոճը. ուստի և քերթողը կամաւ ուռուցիկ, ճապաղ ու չափազանցական լեզու մը գործածեց երբ թատերական լեզուով ու տեսարաններով ուզեց ներկայացնել Կեսարու Պոմպէի վրայ յաղթանակելուն պատմական մեծ դէպքը։ Նոյն ինքն Գոռնէյլ համոզուած էր ասոր, երբ այս նոր ողբերգութեան կանխաբանութեանը մէջ կը զրուցէր.

« Ոճոյն նկատմամբ՝ աւելի բարձր է ասոր մէջ քան իմ ուրիշ քերթուածներուս. և առանց տարակուսի՝ յօրինածներուս ամենէն աւելի ճոխաբանը։ Սակայն պարծանքը բոլորովին իմս չէ. այլ իմ նիւթիս յարմար ինչ որ գտայ Լուկանոսին մէջ թարգմանեցի »։ Կարծես թէ Լուկանոսի վիպասանականէն փոխ առնլով, հարկ սեպեր է լատին քերթողին չափազանց մամծութեանցն և ոճոյն հետևիլ. չուզելով անդրադառնալ թէ անոր պակասութիւններն ալ իրենը կ՚ըլլան, և աւելի դուրս կը ցատքեն այնպիսի մատենագրի մը գրչին տակ՝ որ Որացիոսն ու Կիննան յօրիներ է։

Պոմպէի մահը աւելի վիպասանական քերթուած քան թէ թատերգութիւն կրնայ սեպուիլ. գրեթէ բոլոր խաղը պատմական է, կամ գէթ այն ամէն մեծ դէպքերը՝ որոնց վրայ կը հանգչի, պատմուած են և ոչ ներկայացուած։ Թատերական դէպքերու բացակայութեամբն հանդերձ՝ զանիկայ տանելի ընելը, Գոռնէյլի հանճարոյն արդիւնքն էր։ Պոմպէոս չերևնար տեսարանին վրայ, և թէպէտ մեռած, սակայն ինքն է դիւցազնը։ Իր այրին Կոռնելիա՝ որ տեսարանին մէջ կը մանէ, ձեռքին մէջ ունենալով այն սա-

փորը յորում իր սիրելի ամուսնոյն ոսկորները ամփոփուած են, ուր աւելի ազդեցութիւն պիտի ընէր վրանիս եթէ իր ցաւը աւելի բնական կերպով բացատրէր: Զափազանցութեան արդիւնքն է տաղջուց փճացընել այն տպաւորութիւնը որ ըստ բնական կրնար տեղի ունենալ: Շատ անգամ անբարբառ յուսահատութիւն մը աւելի կը յուզէ և կը գորովէ մեր սիրտը՝ քան թէ ճարտարասան ցաւագին ողբեր. իսկ երբ այդ ճարտարախօսութիւնը բացագանչութեան կերպարանք կ'առնու, բոլորովին կը սառեցընէ՝ փոխանակ խանդաղատեցընելու: Սակայն այս թերութիւններուն հանդերձ Պոմպէի մահը մեծ և գեղեցիկ գրուածք մըն է, և յայտնի կ'երևցընէ Գոռնէյլի հանճարը. և միանգամայն կը ցուցընէ թէ ո՛րչափ կրնար բարձրանալ՝ առանց իր մեծութիւնը կորսնցընելու: Այս գրուածնուս ուրիշ պարագայ մըն ալ կրնանք մէջ բերել:

Գոռնէյլ բուն նոր ողբերգութեան գեղեցիկ օրինակ մը ընծայեր էր Սիտովը, և որուն նիւթը Կիլհեմ տէ Գասթրոյէն փոխ առած էր. քիչ եղեր էր որ ուզեց կատակերգութեան ալ օրինակ մը ընծայել, Լոփէ տէ Վէկայի գրուածոց մէջէն անոր նիւթերը քաղելով: Ասպանիոյ համար մեծ պարծանք է որ ազդեց Գոռնէյլի իր Սիտն ու Ստախօսը. բայց երբ սկզբնագիրքն ու անոնց հետևողութեամբ յօրինուած երկասիրութիւններն իրարու հետ բաղդատենք, պիտի տեսնենք թէ աւելի գժուարին է Գոռնէյլի պէս նմանիլ՝ քան տէ Գասթրոյի ու Վէկայի նման յօրինել:

Ստախօս կատակերգութիւնն թատերական ա-սարանին ճշմարիտ յեղափոխութեան նշանակ եղաւ. բայց այս ըսածնիս լաւ մը հասկընալու համար՝ հարկ է որ համառօտիւ մը նկատենք թէ

ինչ էր Գոռնէյլի ժամանակէն առաջ կատակերգութիւնն 'ի Գաղղիա:

Հնգետասաներորդ դարէն 'ի վեր Գաղղիոյ կատակերգական տեսլարանին վրայ Փաապաէան Փաթըլէն կոչուած զաւեշտէն զատ զուարթ, աշխոյժ, սուր ու զուարճացուցիչ տեսարան մը ներկայացուած չէր: Հարկաւ՝ իր մտաց ամուլ արգասաւորութեամբը չէր կրցած ուրիշ խաղեր առաջ բերել, բայց անկերպարան և անօճ հատուածներ, և որոց գտած ընդունելութիւնը ոչ այնչափ յայտարար է քերթողին հանճարոյն, որչափ հանդիսականաց գէշ ախորժակին և ընտրութեանը: Գաղղիական զուարթութեան տղօտ հետք մը նկատելու համար՝ հարկ էր տղմի և հողմոց առջև՝ Նոր կամուրջին վրայ Հենրիկոս չորրորդի արձանին առջև կենալ, ուր Մոնտոր և իր Թապարէն ընկերակիցը կը զուարճացընէին ժողովուրդն իրենց խեղկատակութիւններովը, ու միանգամայն մանր առուտուրներ կ'ընէին. և այնչափ հաճոյական էր ժողովրդեան, որ ինչուան ազնուականք ու տոհմիկ տիկնայք անցնելու ատեննին կառքերնին կը կեցընէին, զանոնք մտիկ ընելու համար:

Իրենց արուեստին հետևողացը մէջ երեք հոգի գտնուեցան, որոնց խեղկատակ ծաղրաբանութիւններն աւելի կերպով կը հաճոյանային ժողովրդեան. Կրոյ-Կիյլոմ, Կոթիէ-Կարկիլ և Թիւրլիւբէն: Ասոնք մասնաւոր թատր մը բացին, ուր առաւօտը դպրոցի տղոց համար, իսկ երեկոյին բոլոր ժողովրդեան առջև կը հանդիսացընէին իրենց շարադրած կամ հնարած զաւեշտներն, նըպատակ գտնելով ժողովրդեան ուրախութիւնը: Եւ որովհետև ամէնքն հոն կը վազէին, արքունի դերասանք բողոք ըրին առ Ռիշըլիէօ ծիրանաւոր՝ իրենց արտօնութեան յափշտակուելուն համար: Մի-

րանաւորն ուզեց զանոնք տեսնել ու հանդիսացուցած կատակերգութիւններուն ներկայ գըտնուիլ. և երբ իր պալատին մէջ խաղ մը խաղացին, այնչափ հաճոյ եղաւ Ռիշըլիէօյի՝ որ ոչ միայն չուզեց զանոնք արգելուլ, այլ մանաւանդ հրաւիրեց արքունի գուսանքն ալ որ անոնց հետ մէկ ընկերութիւն մը կազմեն։

Ծիրանաւորին հրաւէրքը հրաման մըն էր. ուստի և մէկէնիմէկ ակնարկութիւնն ու կամքը կատարուեցաւ. ու երկու խումբը՝ մէկ ձևացած սկսան ողբերգութիւններէն ետքը զաւեշտներ խաղալ։ Մատենագրական պատմութեան աւանդութեանցը մէջ է միայն այն ժամանակաց զաւեշտները, որոնք թերևս կրնային իրենց մանաւոր յատկութիւններն ալ ստանալ. բայց ձեռաւընուս հասած չըլլալուն՝ չենք կրնար որոշ գաղափար մը ընել վրանին. այլ այսչափ միայն հաւատարմացընել թէ անշուշտ իրենց կարևոր ազդեցութիւնն ունեցած պիտի ըլլան կատակերգակ քերթողութեան ապագայ կատարելութեանը վրայ։ Մէջերնէն ամենէն աւելի նշանաւորը սեպուած է Սկարրոն, որն որ ընդհանրապէս ճանչցած է հետևող ըլլալ Լոփէ տէ Վէկայի և մանաւանդ հնոց Արիստոփանեայ, Պլաւտոսի և Տերենտիոսի, թէպէտև առանց կարենալու անոնց հասնիլ։

Այս միջոցին մէջ էր կատակերգութիւնն ՚ի Գաղղիա, երբ Գոռնէյլ իր Ստախօսը ներկայացընել տուաւ 1642ին, Սիտէն վեց տարի ետքը։

Ինքն իսկ քերթողը կը խոստովանի թէ հետևող եղած ըլլայ Լոփէ տէ Վէկայի, ինչպէս ՚ի Սիտ ալ Կիլհէմ տէ Գասթրոյի. բայց թէ Կիլհէմի ողբերգութիւնն և թէ Վէկայի կատակերգութիւնն անծանօթ պիտի մնային առանց Գոռնէյլի ողբերգութեանն ու կատակերգութեան։ Իրա հան-

Ճարտարաւոր գտաւ սպանիացւոյն կատակերգու-թիւնը, և գաղղիական տեսարանին յարմարցուց այլ և այլ տեղուանքը ձևի դնելով և խաղին լուծումը փոփոխելով։ Խաղին բոլոր դժուարութիւնը (intrigue) անուան մը մը վրայ է, զոր սխալ միտքը դրած է ստախօսը, և այլ և այլ ու բազմապատիկ արգելքներու և դժուարութեանց մէջ որ իր առջևը կ՚ելլին, սուտեր յարմարցընելով կ՚ուզէ յաղթել. ու այնպիսի բնական ոճ և լեզու մը կը բանեցընէ, որ առանց զարմանալի երկատի-րութիւն մըն ալ ըլլալու, այս կատակերգութիւնը քերթողին մահուընէն երկու հարիւր տարի ետքն ալ իր յարգը և ժողովրդականութիւնը դեռ կորսնցուցած չէ։ Ստախօսին դերը, Տորան, խիստ նշանաւոր և զուարճալի է թատերաբեմին վրայ, ինչպէս նաև իր Կլիտոն ծառային. որ իր տիրոջը սուտերուն հաւատալով, միշտ ամօթով կը մնայ, ու կ՚աղաչէ որ նշանով մը յայտնի ընէ իրեն թէ երբ չխօսիր զճշմարտութիւն։ Տորան կը խոստանայ իրեն, բայց շուտով մը կը մոռնայ իր խոստումը, և նոյն կը ստէ իր ծառային՝ իբրև թէ մեծ մարտի մը մէջ իր հակառակորդն սպաննած ըլլայ. նոյն միջոցին հակառակորդն երբ ներս կը մտնէ, չիկրնար ծառայն զիմանալ, ու «Սպաննած մարդիկդ, կ՚ըսէ, խիստ աղէկ կ՚առողջին»։ Տորան կը խաբէ իր հայրը թէ 'ի Փուաթիէ հօրմէն անհրաման ամուսնացած ըլլալով, չիկրնար հօրը իրեն առաջարկածին հետ պսակուիլ։ Հայրը կը ներէ որդւոյն, բայց որչափ ալ ուշք կ՚ուզէ գոցել անոր պատանեկութեան մէկ զառածանացը, այնչափ ալ կը զառանանայ՝ երբ որդւոյն սուտը երևան կ՚ելլէ։ Այս և ասոնց նման դէպքերով լեցուն է այս կատակերգութիւնն, ուստի և իրաւամբ հաճոյացած իր ժամանակակիցներուն։

Գոռնէյլ իր յօրինած առջի կատակերգու-

թեամբն խրախոյս առած, ուրիշ մըն ալ շարադրեց, անոր ալ նիւթը սպանիական թատրէն փոխ առնլով: Ինքն այս երկրորդ գրուածը առջինէն ընտրելագոյն կը սեպէր թէ զգացմանցը և թէ ոճոյն նկատմամբ. բայց հասարակաց կարծիքն հետևող չեղաւ իրեն յայսմ, միշտ նախամեծար սեպելով զՑորան, անշուշտ վերջնոյն մէջ աւելի խիստ ու գռեհ լեզու մը բանեցուցած ըլլալուն պատճառաւ: Թերևս իրաւացի ըլլար երկուց այս դատաստանը, եթէ կատակերգութիւնն ուրիշ վախճան մը չունենար՝ բայց եթէ զբօսեցընել զժողովուրդն. բայց Որատիոսի պատուէրն է.

Զամենայն լընու զհաճոյս
Որ զպիտանին խառնէ զ՚ անոյշ.

և սակայն եղած է քերթողին մեկ գլխաւոր նպատակն ալ, գիտնալով թէ ժողովրդեան արուեստից բարոյական դասեր կան, որոնք ողայից տրուած դառնահամ դեղերու կը նմանին, և դիւրացընելու համար բաժակին շրթունքը մեղրով կ՚օծենք:

Գոռնէյլի վրայ բաւական տհաճութիւն ազդեց ժողովրդեան դատաստանը, ուստի և ուզեց կրկին ողբերգութեան նուիրել իր հանճարը: Պօլիէկտոսի համար ընդունած ծափահարութիւններէն և գովութեանց խօսքերէն քաջալերուած, մտածեց որ եթէ թատեր վրայ քրիստոնեայ կոյս մը երևցընէր՝ շատ աւելի սրտաշարժ և ազդու կերպարանք մը պիտի առնուր: Սակայն թէ ընտրութեանը և թէ գործադրութեան կերպին մէջ մեծապէս սխալեցաւ Գոռնէյլ. Թէոդորա ողբերգութիւնը վար ձգեց զինքն այն բարձրութենէն յոր ամբարձեր էր Պօլիէկտոսի շարադրութեամբը: Սակայն Ռոդոգունի ողբերգութեամբը մոռցուց այն անկումը, որ իր Թատերականաց մէջ

ամենէն աւելի գեղեցիկն կ'ըլլար՝ եթէ առջի չորս արարուածներն արժանաւոր ըլլային հինգերորդին՝ որ այնչափ սրտազգեցիկ է և եղերական:

Գոռնէյլ կ'ըսէ. «Արքունեաց մէջ շատ անգամ հարցուցեր են ինծի թէ իմ քերթուածոցս մէջ որուն վրայ աւելի համարմունք ունէի. և կը տեսնէի որ իրենց կարծիքը Կիննայի և Սիտի վրայ էր. և այնչափ հաստատուած իրենց մտացը վրայ՝ որ չէի համարձակեր իրենց հաղորդել ինծի երեւցածը. վասն զի ինծի համար ամենէն աւելի ընտիր երեւցածն էր Ռոդոգունէն»: Գոռնէյլ իր կարծեացն ապահովութիւն այն կը սեպէր, վասն զի անոր մէջ միացած կը գտնէր նիւթոյ գեղեցկութիւն, կեղծեաց գիւտեր, բացայայտութեան նորութիւն, կրից հուր, ոճոյ և բարեկամութեան զօրով: Կ'աւելցընէ թէ գործողութիւնը մի էր, մեծ և կատարեալ. և առջի արարուածէն մինչև վերջինը ազդեցութիւնը կ'աւելնար: Տարակոյս չկայ որ ըստ մեծի մասին շիտակ են Գոռնէյլի գովութեան խօսքերը, սակայն այլ և այլ բարեմասնութեանցն հետ զանազան թերութիւններ ալ գտած են քննադատք: Պատմական նիւթին մէջ այլ և այլ փոփոխութիւններ ըրած է քերթողը. սակայն անոր մէջ մեղադրութեան արժանի չսեպուիր. վասն զի բանաստեղծին թոյլ տրուած է երբեմն պատմութեան ճշմարտութենէն խոտորիլ և ճշմարտանմանն ընդունիլ կամ յարմարցընել, և յորում կը կայանայ թատերական ճշմարտութիւնը: Ասորւոց թագաւորին Նիկանովրի Կլէոպատրա այրին երկուորեակ զաւակ կ'ունենայ զԱնտիոքոս և զՍելեւկոս, և որոնք կը հասնին այն հասակին յորում արքունական թագը անդրանկին պիտի տրուի. և ինքը մայրը չուզեր որոշել թէ ով է անոնց մէջ անդրանիկը, մինչև որ երկու պայազատներէն խօսք չառ-

Digitized by Google

նու որ յամենայնի իր կամացը հնազանդին։ Եր-կու հարազատքը սէր կը ձգեն Ռոդոգունէ օրիոր-դին վրայ, որ Պարթևաց Թագաւորին քոյրն է. բայց Կլէոպատրա կը վախնայ արքունի տիկնու-Թեան պատուոյն բարձրացընել զՌոդոգունէ, ճանչնալով անոր փառասիրութիւնը։ Կը կանչէ իր զաւակները ու կը խոստովանի անոնց առջև որ Թէպէտ ինք եղած է հօրերնուն մահուան պատ-ճառը, բայց Ռոդոգունէ է այդ եղերան գլխաւոր առիթ. և միանգամայն կ'իմացընէ Թէ արքունի Թագին անիկայ է սահմանուած ժառանգը, ով որ երկուքին մէջէն կը համարձակի հայրենի արեան վրէժը խնդրել. « Երկուքնիդ ալ հաւասար գորո-վով ու խանդաղատանօք կը սիրեմ, կ'ըսէ., բայց Ռոդոգունէի մահը պիտի ըլլայ անդրանկութեան իրաւունքին վճառը »։ Ու երբ կը տեսնէ որ անոնք պատասխան չեն կրնար տալ, կը հեռանայ ա-նոնցմէ հետևեալ խօսքերն ըսելով. « Նորէն ձեզի կը կրկնեմ. անիկայ է ահաւասիկ արքունի գա-հոյից գինը։ Իբրև իմ աշխարհակալութեանս ա-նանկ կրնամ որոշել անոր բաղդը. չկայ Թագա-ւոր, բայց երբ իմ առջևս դրուի Ռոդոգունէի գլուխը »։

Կլէոպատրայի պէս կին մը, որ բոլորովին փա-ռասիրութեամբ և ատելութեամբ լի է, կրնայ այսպիսի հրաման մը տալ. Թագուհի և մայր է, և իրաւունք ունի հրամայելու իր որդւոցը՝ որ անմիջական իշխանութեանը տակն են, նոյն իսկ իրենց սիրելւոյն մահը պատուիրելով անոնց։ Ա-նիկայ ըմբռնելը դժուարին չէ։ Բայց զարմանալի այն կ'երևնայ որ երբ երկու իշխանազունք Ռո-դոգունէի կ'առաջարկեն՝ մէջերնէն մէկը Թագա-ւոր անուանելու, ինքն ալ անոնցմէ Կլէոպատրայի իրենց մօրը մահը կը պահանջէ. « Ռոդոգունէն սանանալու համար, կ'ըսէ, պէտք է մօրը վրէժը

խնդրել։ Այս գնով թերեւս կը նուիրեմ. համարձակեցէք ինծի արժանի ըլլալ, եւ ցոյցեցէք թէ ձեզմէ ով արժանի պիտի սեպէ զիս ընդունիլ»։

Այսպէս արքունական գահոյից վրայ բարձրանալու համար պէտք է որ Անտիոքոս եւ Սելեւկոս կամ զՌոդոգունէն սպաննեն, եւ կամ իրենց մայրը՝ Ռոդոգունը հարսն առնելու համար։ Այսպիսի առթի մը մէջ անկարելի կ'ըլլայ գործել Ռոդոգունէի առ Անտիոքոս ցուցուցած սիրոյը. վասն զի հաւասարապէս ատելի կ'ըլլայ թէ իշխանազն օրիորդը եւ թէ թագուհին, եւ անհանդուրժելի սէր մը՝ որ սպանութեան մը հրամանաւ կը յայտնուի։

Բայց Կղէոպատրա զայրացած իր որդւոցը գերագահութեան պատճառաւը, միտքը կը դնէ զանոնք մեռցընել. հաւանողութիլ կեղծելով Ռոդոգունէի ընդ Անտիոքոսի ամուսնութեանը, կը հրամայէ սպաննանել զՍելեւկոս։ Անտիոքոս լման ամփոփութեան՝ երբ հարսանեկան բաժակը պիտի խմէ, զոր պատրաստած էր Կղէոպատրա, եւ ահա թուղթ մը կը հասնի ձեռքը, եղբօրմէն գրուած, եւ յորում կը ծանուցանէ իր մահը.

Տ. . «Որ սիրելին են մեզ ձեռք
Խընդրին ըզվերէժ զանմարդաւէր հարուածոյն.
Թագաւորեա. այլ մանաւանդ, իմ եղբայր,
Լեր անձնապահ ի յանողորմ այն ձեռաց.
Է նա . . .»

Եւ անակնկալ վերահաս մահը արգելք եղած է Սելեւկոսի որ չկարենայ յանցաւորին անունը նշանակել։ Որպիսի մեծ տագնապի մը մէջ կ'իյնայ Անտիոքոս. որո՞ւն վրայ կասկածի. Ռոդոգու-

Digitized by Google

Ն՛մ չէ նէ Կլէոպատրայի։ Վասն զի երկուքն ալ խրոխտ մահը խնդրեցին իրմէ, և երկուքն ալ իրեն սիրելի են. մէկը մայրն է, միւսը սիրուհին։ Անկարելի է անկէ անդին տանիլ վիճակին կրաշարժութիւնը, և մարդու ոսկորները դող կ'ելլեն երբ Անտիոքոս եղբօրմէն գրուած թուղթը կրկին աչքէ անցընելով թէ «Որ սիրելին են մեզ ձեռք» կը դառնայ առ Ռոդոգունէ և կը հարցընէ.

> «Ո՞յր իցեն ձեռքդ, ով տիկին, մօրս իմ որդեօք եթէ քոյդ»։

Կլէոպատրա Ռոդոգունէի վրայ կը ձգէ յանցանքը. և նա ինքզինքը կ'արդարացընէ պարտաւոր ձգելով զԹագուհին։ Թշուառ իշխանը ոչ մէկին և ոչ մէկալին կրնայ հաւատալ։ Ռոդոգունէի, որ կը դանդաղի իրեն մտիկ չընելուն համար, կը պատասխանէ.

> Ոչ, ոչ լռեմ. զհարազատիս իմ սիրելւոյ
> տեսեալ մահ
> Չկարեմ երբէք ըղձել դատել կամ մեղադիր մօրս լինել։
> Հանապա հարեալ սպանէք զորդին, խողխողեցէք ըղփեայն
> Ա՜հ, ոչ ի քէն, ոչ ի մօրէս չկամիմ լինել անձնապահ.
> Այլ զաչացու ոխսուր բաղձիս անձուկ է ինձ հանդիպել։
> Ի վրէժխնդրաց ես ոչ խուսեմ, տայցուք վախճան հարսանեաց.
> Մ՛վ անձկալիդ իմ հարազատ, աչա մահուն ինձ ուղի.
> Ձեռք որ զքեզ հարին անգութ, խղխայեսցեն և ոչ յիս։

Ու կ'ուզէ ձեռքն առնուլ հարսանեկան բաժակը. բայց Ռոդոգուն չի թողուր որ խմէ, և կ'աղաղակէ.

Կասկածելի՛ է այդ բաժակ, ի թագուհւոյն պաշտեցեալ:

Այն ատեն Կլէոպատրա ուզելով ամէն տարակոյս վերցընել, ու իր կենաց գնովը վրէժխնդրութիւնը ապահովել, կ'առնու բաժակը, մաս մը ինքը կը խմէ, ու մնացածը Անտիոքոսի կը մատուցանէ: Երբ Անտիոքոս կ'ուզէ իր մօրը սիրան առնուլ Ռոդոգունի կասկածանաց անսալուն համար, Թոյնը կը սկսի ներգործել, Կլէոպատրա կը թալկանայ և աչքերը կը սկսին դեղնիլ: Անտիոքոս կ'ուզէ օգնել. բայց անիկայ զինքը կը մերժէ, և մահաշունչ ձայնիւը և կատաղութեամբ լեցուած, այս դժնդակ հրաժեշտի խօսքերով իր որդւոյն վերջին բարևը կու տայ.

Ի բաց յինէն, ի զուր՝ ի կեանս կամիս, որդեակ, զիս կոչել,
Անելութիւնս ինձ յաղթեցաւ, հաւատարիմ օժանդակ.
Թագաւորեա՛. անթիւ ոխիրք հանդերձեցին քեզ ընդդահ.
Որք ի հօրէդ եւ գործեցի, հարազատէդ եւ յինէն.
Տացեն երկինք, դձեզ զերկոսին միաբանայն առնուլ զոհ,
Ի ձեր գըլուխ թօթափել ընդպատուհաս իմ մեղաց.
Տացեն երկինք ի դժընդակ յայդ ի ձերում միութեան

Լոկ կորանաց եւ նախանձու կամ՝ արհաւ-
րաց հանդիպել.
Եւ զամենայն ձեզ մաղթելով զգուշաւորական
աղետից,
Ծընեալն ի ձէնջ սիրոյ որդի՝ ինձ համանման
լինիցի:

Այսպէս վերջին շունչը կու տայ Կլէոպատրա, և Անտիոքոս ակամայ կը բարձրանայ այն գահոյից վրայ՝ որ այսչափ և այսպիսի արեանց մէջ կը թաւալի: Տարակոյս չկայ որ Գոռնէյլի ստորագրած Կլէոպատրա խիստ վայրագ է, և մարդկային ազգի՝ մանաւանդ իր սեռին մէջ հրէշ մը. սակայն պատմութեան ալ իրեն ընծայած բարքն ու կըրքերը՝ կրնան գէթ ճշմարտանման ընել քերթողին կեղծիքը:

Գոռնէյլ տեսնելով որ Ռոդոգունի հինգերորդ արարուածին կնճիռը բաւական հաճոյ անցաւ հանդիսականաց, ուզեց նման կնճռեալ ուրիշ դէպք մըն ալ թատերաց վրայ ներկայացընել, և շարադրեց զՀէրակլ: Բոլոր ողբերգութեան կապն է երկու տղայոց դայեկէ մը ձեռքով եղած փոփոխութիւնը, յորոց մին է Հերակլ որդի Մաւրիկիոս կայսեր, իսկ միւսն Մարտիանոս՝ որդի Փոկասու՝ որ Հերակլի գահը յափշտակեր էր: Փոկաս կ՚ուզէ կործանեցընել աւելեան կայսերութեան օրինաւոր ժառանգը, բայց՝ չգիտեր թէ անոնցմէ որն է իր հարուածին նպատակը. վասն զի անոնցմէ մէկը իր որդին է, և Լեոնդիա՝ զանոնք իրարու հետ փոխող դայեակը զլուցած է.

Գուշակեա, եթէ կարես. ընտրէ արա թէ
իշխես:

Երբ Փոկաս կը գեգէր և ինչ ընելուն վրայ տարակուսի մէջ էր, ժողովրդենէն կը սպաննուի, և

Հերակլ արքունի աթոռոյն վրայ կը բարձրանայ: Այս ողբերգութեան գլխաւոր յորդ տուտաղն և արտաշարժ ընողը՝ երկու մանկահասակ իշխանաց իրարու վրայ ունեցած սէրն է. ասկայն կնճիռը մթին է և խառնակ, և ինչպէս ինքն իսկ Գոռնէյլ կը խոստովանի, մէկքանի անգամ ներկայ գըտնուելու է լաւ մը ըմբռնելու համար:

Գոռնէյլ յիշուած ողբերգութիւններէն զատ ուրիշ քանի մը թատերական քերթուածներ ալ շարադրած է, բայց կարծես թէ հասակին հետ՝ հանճարոյն աշխոյժն և մտաց եռանդն ալ սկսած է նուազիլ. ուստի և հետևաբար վերջի գրուածներն առաջիններուն յարգն չեն կրցած ունենալ: Ասոնք են Անդրոմէդ և Նիկոմէդէս, և ուրիշ քանի մը ողբերգութիւններն, և Դոն Սանչ Արագոնացի կատակերգութիւնը: Նմանութեան գըրքին ալ տռամաւոր յարմարութիւններն յօրինած է և Աղեքսանդր Է քահանայապետին նուիրած:

Հանրիէթ Անգղիոյ, Լուդովիկոս ԺԴ-ի քենին, Գոռնէյլի առաջարկեց որ Բերենիկէի վրայ ողբերգութիւն մը շարադրէ. բայց որովհետև ծերունի քերթողին մտաց ու հանճարոյն վրայ եղած վարկը սկսեր էր նուազիլ, նոյն առաջարկութիւնն ըրաւ նաև Ռասինի: Այնպիսի սէր մը հանդիսացընելարժան էր որ միանգամայն քաղցր, գորովալից ու խանդաղատական ըլլայ. աւելի վիպասանական քան թէ թատերական սէր մը: Հռովմայեցի իշխանական մը, որ Հռովմայ և անոր օրինաց վրայ ունեցած անձնասիրութեամբն, կը հրաժարի ՚ի սիրոյ թագուհւոյն՝ զոր կը սիրէ, չէր կրնար ներկայանալ այն թատեր վրայ՝ ուր արդէն հանդիսացած էր Սիտ, և ծափահարութիւնն ալ գովեստներ ընդունած: Բայց Հանրիէթ իմանալուն որ զԼուդովիկոս ԺԴ կը նկատէր ՚ի

Տիտոս, և ինքզինքն 'ի Բերենիկէ, չէր տարակուսեր թէ բովանդակ Փարիզ գորովի իր թշուառութեանցը տեսարանին վրայ: Գոռնէյլ չկրցաւ յաջողել և իր երիտասարդ նախանձորդն այնպիսի յաջողութիւն մը ստացաւ, որուն առջև ամէն դատաքննիչներու հարկ եղաւ լռել:

Բերենիկէէն ետքը շարադրեց զՊուլխերիա և զՍուրէնա, յորում այնպիսի գեղեցիկ տողեր և իմաստներ կան՝ որ միայն Գոռնէյլէ յատուկ կրնան սեպուիլ: Ասոնք կրնան քերթողին վերջին թատերական գրուածները համարուիլ, վասն զի քանի մը տարիէն ետքը վախճանեցաւ, 1684ին հոկտեմբեր ամսոյն առաջին օրը, կենացը եօթանասունևութ տարուան հասակին. և այնչափ աղքատ վիճակի մէջ, որ կարօտ եղաւ Լուդովիկոս չորեքտասաներորդի կողմանէ խրկուած դրամական նպաստից և ձեռնտուութեան:

Գաղղիոյ ճեմարանին մէջ իրեն յաջորդն եղաւ եղբայրը Թովմաս Գոռնէյլ, և ընդունելութեանը համար գրուած ճառին պատասխանը տուաւ Ռասին, յորում այսպէս կը գովաբանէ զՊետրոս Գոռնէյլ.

« Թատերական տեսարանը դեռ կը հնչէ այն ծափահարութիւններէն՝ որոնց արժանացան Սիտ, Որատիոս, Կիննա, Պոմպէոս, այն հրաշալի և անմահանուն գրուածները, որոնք այնչափ թատերական տեսարաններու վրայ ներկայացած են, այլ և այլ լեզուներու թարգմանուած, և որոնք կենդանի պիտի մնան միշտ մարդկանց բերանը: Եւ ճշմարիտը զրուցելով, ո՞ւր կրնաս գտնել այնպիսի քերթող մը որ միանգամայն իր վրայ բովանդակէ այնպիսի մեծ տաղանդ մը և այնպիսի գերազանց արուեստ, կորով, դատաստան և աշխոյժ: Որչափ ազնուականութիւն և ինչ տնտեսութիւն իր նիւթոցը մէջ. որչափ ոյժ կրից

մէջ, ինչ ծանրութիւն 'ի զգացմունս և ինչ մեծվայելչութիւն և 'ի նմին ժամանակի որպիսի զարմանալի առատութիւն 'ի բարս: Որչափ այլ և այլ ազգաց Թագաւորք, իշխանք և դիւցազունք ներկայացած՝ անանկ ինչպէս որ արժան է որ ըլլային, և որոնք իրարու ամենևին չեն նմանիր: Այս ամենուն մէջ բացառութեան մեծվայելչութիւն մը՝ համեմատ աշխարհիս իշխողներուն՝ զորս կը ներկայացընէ. սակայն քաղաքավարմամբ 'ի խոնարհէլ՝ երբ որ ուզենայ, և ինչուան կատակերգակին փափկութեան իջնալու, յորում դարձեալ անհաման է. վերջապէս ինչ որ իրեն մասնաւոր յատկութիւնն էր՝ զարմանալի ոյժ մը, զարմանալի վսեմութիւն մը որ կը զարմացընէ, և որանցմով իր մէկ քանի թերութիւններն ալ, յարոց անհման չէ, աւելի յարգի կ'ընեն զինքը քան թէ ուրիշներուն առաքինութիւններն: Ճշմարտապէս փառաց համար ծնած անձ մը, և կրնայ բաղդատուիլ չէ թէ հնոյն Հռովմայ գերագանց ողբերգակ քերթողացը հետ, որովհետև ինքն իսկ Հռովմ կը խոստովանի թէ անոր մէջ այնչափ բարեբաստիկ եղած չէ, այլ Եսքիլեայ, Սոփոկլի և Եւրիպիդեայ, զորս մեծանունն Աթէնք կը պատուէ հաւասար Թեմիստոկլի, Պերիկլեայ և Ալկիբիադեսի»:

Քիչ մը ետքը կ'աւելցընէ.

«Նոյն դարը որ կը պարծի Աւգոստեայ անուամբը, ոչ նուազ կը պարծի որ Որատեայ և Վիրգիլի նման անձինք երևցուցեր է: Երբ ապագայ դարերուն մէջ զարմանալի յաղթութեանց վրայ խօսուի, և այն ամէն բաներուն որ մեր դարը զարմանալի պիտի ընեն ապագայից, չարակուսինք թէ այնչափ հրաշալեաց մէջ Գոռնէյլ ալ իր տեղը պիտի ունենայ: Քաղցր պիտի ըլլայ միշտ Գաղղիոյ յիշատակել թէ իր ամենէն մեծ Թագա-

Digitized by Google

ւորին ժամանակ՝ իր ամենէն աւելի նշանաւոր քերթողը ծաղկեցաւ. և մեր վեհափառ արքային փառքը առաւելուլ պիտի համարուի՝ երբոր յիշատակենք թէ իր բարերարութիւններումն պատուեց այս գերագոյն հանճարը. և թէ անոր մահուընէն երկու օր առաջ, երբ միայն զգայութեան նշոյլ մը մնացեր էր վրան, իր առատամտութեան նշանակները անոր վրայ երևցընելէն չդադրեցաւ. և թէ Գոռնէյլի վերջին խօսքերը՝ շնորհակալութեան խօսքեր եղան առ Մեծն Լուդովիկոս »:

Գոռնէյլի վրայ ըրած տեսութիւններնուս մէջ՝ միայն իր գրուածոցը խօսքն ըրինք, առանց յիշատակութիւն մը ընելու իր կենացը վրայ: Անոր պատճառն այն է որ Գոռնէյլի կեանքը միայն գրաւորական եղաւ. չփափաքելով ոչ արքունեաց պատիւներուն և ոչ ալ բաղդի դիւրութեան, հեռու քաղաքական կնճիռներէ, ուզեց միայն գրող մարդ ըլլալ և ոչ այլ ինչ: Թողուց Ռիշըլիոյի, Մազարենի և Լուդովիկոս ԺԴ-ի Գաղղիան կառավարելու հոգը, առանց պահանջելու անոնց խորհրդատու ըլլալ. սակայն տարակոյս չկայ որ թատերաբեմին վրայէն այս մեծ մարդկանց քաղաքագիտութեան և խոհականութեան դասեր տըւած ըլլայ, այն դիւցազանց բերնովը զորոնք կը հանդիսացընէր, անոնց օրինակովն ու բերանը դրած խօսքերով: Այս կերպով գրաւորական մարդ մը կրնայ սատարել իր հայրենեաց մեծութեանն ու փառաց:

Նշանաւոր է Նափոլէոնի սրբոյն Հեղինէի աքսորանաց ժամանակ ըրուցած հետևեալ խօսքը. « Եթէ Գոռնէյլ իմ ժամանակս ըլլար՝ զինքը իշխան կ'անուանէի »: Սակայն անշուշտ աւելի խոհական երևցաւ Լուդովիկոս ԺԴ՝ զինքը պարզ Գոռնէյլ [illegible] ձգելովը:

ԺԸ.

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԷ ԴԱՐ)

ՄՕԼԻԷՐ

Գոռնէյլի և իր թատերական հանճարոյն վը-
րայ խօսելնես ետքը, հարկ է որ իրեն ժամանա-
կակից անուանի կատակերգակ մատենագրին Մօ-
լիէրի վրայ ալ համառօտիւ խօսինք: Երկուքն ալ
նշանաւոր անուանք մատենագրական պատմու-
թեան մէջ, և պարծանք իրենց հայրենեացը և
ընդհանուր մարդկութեան:

Աղքատ ու հասարակ արուեստաւորի մը որդի
էր Մօլիէր, Յովհաննէս Մկրտիչ Փօքըլէն, և
ծնած յամի 1622 յունուար ամսոյն 15ին: Մօ-
լիէրի հայրը արքունի տանը պաստառագործ ըլ-
լալով, ուզեց որդւոյն ալ նոյն արուեստը սորվե-
ցընել և առնել իր ծերութեան օգնականը հայթ-
հայթել. ուստի և պատանին Փօքըլէն ինչուան
կենացը չորեքտասաներորդ տարին ուրիշ բան
չէր գիտեր՝ բայց եթէ կարդալ ու գրել. և այն-
չափ գիտութիւնը բաւական կը սեպուէր պա-

Digitized by Google

տառագործ արուեստաւորի մը որ ետեւէ ինկած էր թագաւորական սենեկապետ ըլլալու։ Վերջապէս հօրը ամէն խնամքովը ու փութով կրցաւ այս պատուաւոր ծառայութիւնը ձեռք ձգել։

Մոլիէրի հայրը երբեմն երբեմն Պուրկոյնի թատերական ներկայացումները նկատելու կ'երթար, ուր Կառնիլէի, Հարտիի, Ռոթրուի և Գոռնէյլի թատերգութիւնները կը ներկայանային. ու հետը կը տանէր իր որդին ալ, որ իրեն արուեստէն աւելի տեսած ու լսած կատակերգութիւններէն կ'ախորժէր։ Պատանւոյն ըրած անդրադարձութիւններն և դատաստանները կը զարմացընէին զծերունին. ուստի և մօրէն կ'անցնէր թէ կրնայ քերթող կամ կատակերգակ մը ըլլալ, և աւելի յաջողիլ յայնմ քան ՚ի պաստառագործութեան. բայց միանգամայն կ'ըմբռնէր թէ այն նպատակին հասնելու համար՝ բաւական չէր կարդալ ու գրել գիտնալը։ Այն պատճառաւ թէ հօրը և թէ որդւոյն մտածմունքն ուրիշ բան չէր, այլ ջանալ որ Մոլիէր կարենայ դպրոց մը մտնել։ Արդէն իր արուեստը բոլորովին երեսի վրայ ձգած, միայն կատակերգութեան կը զբաղէր թատերաց մէջ տեսածներն ու լսածները ինքիր կողմանէ նորէն շարադրելով, և զորոնք շատ անգամ լաւագոյն կը գտնէր։ Վերջապէս շատ ջանալէն և այլ և այլ դժուարութեանց յաղթելէն ետքը՝ յաջողեցաւ իրեն Յիսուսեանց դպրոցը մտնել, որ նոյն ժամանակին Փարիզի ամենէն աւելի հռչակաւոր դպրոցն սեպուած էր։

Վարժարանին սովորական ուսմանց ընթացքը կատարելու համար՝ հինգ տարուան միջոց բաւական եղաւ իրեն։ Հոն Մոլիէրի աշակերտակից և ընկեր եղաւ՝ Պէռնիէ, որ ետքը հռչակաւոր ճանապարհորդ համբաւեցաւ. Շափէլ՝ նոյն ժամանակոյ զուարթամիտ քերթողը. Սիրանոյ ալ

Պերժըրաք՝ կարգէ դուրս և խակաւոր հանճարը. ասոնց վրայ պէտք է աւելցընել զԱրման Պուրպոնեան, Գոնթիի իշխանը: Նշանաւոր անձ մը, Կասսանտիի նախանձորդը, անոնց վարժապետն եղաւ յԵպիկուրեան իմաստասիրութեան. և այն փիլիսոփայութեան ուսումը զՇաբէլ յիմար մը ըրաւ և զՓոքըլէն՝ իմաստուն. մէկուն սորվեցընելով ամէն բանի վրայ ծիծաղիլ, իսկ միւսոյն զամենայն ինչ քննադատել: Երկուքին ալ մտաց երկերը այնչափ իրարմէ զանազանեալ էին, որ նոյն սերմունքը պիտի չկարենային նոյնպիսի պտուղ յառաջ բերել:

Երբ Փոքըլէն իր ուսմանց ընթացքն աւարտելու վրայ էր, ստիպուեցաւ իր հօրը ծանրացեալ հասակին կամ հիւանդութեանը պատճառաւ փոխանակել զինքն Լուդովիկոս ԺԳ-ի քով վարած պաշտօնին մէջ, և անոր հետ ճանապարհորդութիւն մը ըրաւ 'ի Նարպոննա. Ինչուան այն ատեն Փոքըլէն շողոմարարներ տեսած չէր, ու տեսաւ թագաւորին և անոր առաջին պաշտօնէին շողոմարարքը. և սկսաւ գութ մը զգալ զոհ եղողներուն վրայ, ու արհամարհանք մը զանոնք իրենց կամացը գործի ընողներուն դէմ, և ամէնէն հեռու կենալու փափաք մը. ու երբ աշխարհիս վրայ գտնուող կատակերգակ դերասանները՝ Պուրկոյնի սրահին թատերաբեմին վրայ տեսածներուն հետ կը բաղդատէր, շատ աւելի զբօսեցուցիչ կը գտնէր առջինները. ուստի երբ թագաւորին քով ունեցած ծառայութեան չափը լրուեցաւ, իր գլխաւոր փափաքն եղաւ կատակերգակ քերթողութեան պարապիլ: Այս վախճանաւ ծածուկ ընկերութիւն մը կազմեց քանի մը փարիզեցիներէ, կատակերգակ դերասաններու, և որոնց գըլխաւորներէն մէկն ալ ինքը պիտի ըլլար. բայց մեծարելով իր ազգատոհմին և հօրը անունը, չու-

զեց իր բուն անուանը կոչուիլ. այլ Մոլիէր ա-
նուանել տուաւ ինքզինքը, որ քիչ տարի առաջ
մեռած կատակերգակ գերասանի մը անուն էր,
և սկսաւ Սէն-Ժերմէն արուարձանին մէջ հաս-
տատուած Թատեր վրայ խաղալ, և որ իր անու-
նովը և գործակցութեամբ հռչակ ունեցաւ։

Թողուլ ձգել իր ընտանիքը, հայրենի անունէն
հրաժարիլ, պատուաւոր դիրք մը և վիճակ մը
արհամարհել. — և ինչ բանի համար. — բոլո-
րանուէր յանձնել ինքզինքը կամահաճոյ ամբոխ
մը զուարճացընելու, որ յաճախ անմիտ է և միշտ
անգութ։ Մոլիէրի վախճանը և նպատակն այս
չէր. այլ միայն անդիմադարձ բերումն հանճարոյ։

Սէն-Ժերմէնի արուարձանին մէջ հաստա-
տուած Թատրը առաջ չկրցաւ երթալ. անընտիր
խաղեր, չափաւոր գերասաններ՝ չէին կրնար
Պուրկոյնի Թատրին հետ մրցանաց ելլել։ Այն ա-
տեն Մոլիէր յորդորեց իր ընկերակիցներն Գաղղիոյ
գաւառները երթալ և հոն իրենց հանճարը ցու-
ցընել, ուր մայրաքաղաքին մէջ յորդերնին չճանչ-
ցուեցաւ. ուստի 1653ին Լիոն քաղաքը գացին։
Մոլիէր երեսունեւմէկ տարուան էր այն ատենը.
սակայն ընկերակցացն՝ անոր վրայ ունեցած հա-
մարմունքն այնչափ մեծ էր՝ որ գլխաւոր տեսչի
գործն ու պաշտօնը իրեն յանձնեցին։ Մոլիէրի
ալ ամէն ջանքն եղաւ անոնց վստահութեանն ար-
ժանի ըլլալ։ Բայց Թատերաբեմին տեսչութիւնն
բաւական չէր սեպեր Մոլիէր, այլ կ՚ուզէր նոր
ձեւի մը վրայ դնել զայն. վասն զի յաճախ իր ձե-
ւացուցած խաղերուն վրայ ինքն ալ կ՚ամըչնար,
և զիրենք ծափահարող ժողովրդեան վրայ կը ցա-
ւէր։ Միտքը կու գային Պլաւտոսի և Տերենտիոսի
խաղերը, որոնց Թարգմանութեանը կը պարապէր
Յիսուսեանց դպրոցն եղած ժամանակ. ու երբ կը
թղթատէր անոնց գրուածներն, անոնց մէջ երե-

ցած հանճարն, ոճը և բարուց զանազանութիւնը, 'այն անձև և անկերպարան խաղերուն հետ, կը զայրանար տեսնելով այն աստիճանի նուաստութեան հասած Աթենքի թատրներուն քով, և անհամեմատ Սպանիոյ և Իտալիոյ մէջ եղածներուն. ուստի գրիչն ձեռք առնելով, սկսաւ քանի մը պզտի կատակերգութեանց ճաշակը փորձել, ինչպէս Սիրահար Բժիշկ և ուրիշ նման քերթուածներ: Ասանկով կարծես թէ իր հանճարոյն ոյժը և չափը հասկընալով, Գոռնէյլի հետեւողութեամբ՝ որ իրմէ քիչ տարի առաջ Ստախօսը շարադրեր էր, ինքն ալ հինգ արարուածով և ոտանաւոր չափով Ապուշ (Étourdi) կոչուած կատակերգութիւնն շարադրեց:

Այս կատակերգութեան բոլոր հանգոյցը Մասքարիլլ ծառայի հնարագիտութիւնն է, որ իր ամէն ճարտարութիւնը կը բանեցընէ իր Լելիօ տէրը ամուսնացընելու կնկան մը հետ զոր ինքն ալ կը սիրէ, և որուն դէմ կը կենան Լելիոսի նախանձորդ մը և անոր հայրը. իսկ Լելիօ իր ապշութեամբն և անյաջողութեամբ Մասքարիլլ ծառային ամէն հնարքներն փուճը կը հանէ և կը վրիպեցընէ: Ծառայի մը իր տիրոջը վրայ տրուած անհամեմատ իշխելն ու հանճարը՝ նոյն ժամանակաց կատակերգութիւններուն գլխաւոր հանգամանքներէն մէկն է: Կատակերգակ բանաստեղծք՝ բոլորովին ճշմարտանմանութենէ դուրս անձինք հնարեր են, ինչպէս Մասքարիլ, Քրիսպէն, Ֆրոնթէն, Սքապէն, և զանոնք իրենց յօրինած կատակերգութեան գլխաւոր անձինքն ըրեր: Այս բանս՝ լատինական թատերաց ձախող և անխոհական նմանութիւն մը կրնայ սեպուիլ. վասն զի ինչ որ կրնար ճշմարիտ ըլլալ 'ի Հռոմ, ուր գերիք և ազատագրեալք այլ և այլ առանին, ու ինչուան նաև քաղաքական գործերու մէջ հարկա-

ւոր և էական անձինք սեպուած էին, ոչ Նոյնպէս և 'ի Գաղղիա, ուր ոչ երբեք այնչափ պատուոյ հասած էր ծառայութիւնը: Մոլիէր ջանաց անոնց նոր կերպարանք մը տալ. մտցընել զանոնք թատեր վրայ և ծիծաղաշարժ խօսքեր դնել բերաննին. զգուշանալով որ անպատեհ կամ անյարմար խօսքեր չըլլան. կատակերգականը փնտռելով իրենց մէջ անցած ծածուկ խօսակցութեանց և նենգագործութեանց մէջ: Բուն կատակերգութեան մէջ ճշմարիտ ծառաներ պիտի երևցընէր. ինչպէս Ալէն և Ժէօրժէթ՝ Կանանց դպրոցին մէջ, Գալք՝ Մոգղաթէտոյին մէջ, Լաֆլէշ՝ Ագահին մէջ, Նիքոլ՝ Ազնուական քաղաքացւոյն մէջ, Դորինէ՝ Թարթիւֆին մէջ. ամէն մէկուն վրայ իշխել, և զանոնք իրենց պատշաճ կերպարանքովը երևցընել, ասիկայ հանճարոյ գաղտնիք մըն է. և այս եղաւ Մոլիէրի վարպետութիւնը:

Ապուշ կատակերգութեան Լիոնի մէջ գտած համբաւը բոլոր մերձակայ գաւառաց մէջ ծաւալելով, Գոնթի իշխանը՝ որ այն ատեն Լանկըտոքի սահմաններուն վրայ կ'իշխէր, հոն կանչեց զՄոլիէր, գաւառին մէջ տրուած ժողովրդական հանդէսները կարգի դնելու և ուղղելու համար: Մոլիէր իր նախկին աշակերտակիցը՝ իրեն հետ եղող խմբին պաշտպան ու իր անձին բարեկամ գտաւ: Իշխանը սքանչացաւ անոր կատակերգակ հանճարոյն վրայ, և վկայեց թէ իրմէն առաջ քերթող մը եղած չէր որ զգացմանց այնպիսի բնականութիւն և զուարճութեանց եռանդն և աշխոյժ երևցընէ. բայց միանգամայն նկատելով թէ որպիսի դժուարութիւններ կընային հանդիպիլ Մոլիէրի կատակերգակ գերասանի մը կենացը մէջ, ուղեց իբրև քարտուղար գործածել զինքը: Մոլիէր իր հանճարոյն վրայ վստահացած՝ չընդունեցաւ անոր հրաւէրքը, և ինքզինքը իշխա-

Digitized by Google

նին առջև արդարացընելու համար «Ի՞նչ կ՚ըլլան ; ըսաւ, այս խեղճ մարդիկը զորոնք այսչափ հեռուէն հետս բերեր եմ, և ո՛վ իրենց աղխանի առաջնորդէ նա դառնալու »:

Մոլիէր կատակերգակ ու քերթող մնաց․ և աւելի կերպով մը յայտնի ընելու համար իշխանին իր իմաստուն առաջադրութիւնը, Պարտուական ծիծաղաշարժք (Précieuses ridicules) կատակերգութիւնը յօրինեց: Անով նոր ճամբու մը մէջ մտնել էր, յորում ոչ Սպանիացիք և ոչ Իտալացիք նախընթաց եղեր էին․ գաղղիական բուն կատակերգութիւնն ստեղծել, որուն որոշիչ յատկութիւնն պիտի ըլլար՝ աւելի զուարթ և միանգամայն հեգնական լեզու մը: Բարուց նկարագիրը կատակերգութեան բուն նպատակն է․ ախտերը, կրքերն, ընկերութեան մէջ պատահած անձնօրէնոյ և ծաղրական դէպքեր իր ասպարէզն են, զորոնք իրեն պարտքն է բոլորովին ուղղել կամ վերցընել: Ուր որ օրէնքը չիկրնար հասնիլ կամ պատուհասել, կատակերգութիւնը կրնայ հոն ձեռնհաս ըլլալ և իր դիտած նպատակին հասնիլ: Կը սորվեցընէ մարդուս ինքզինքը ճանչնալ․ և դատել, և կամ գէթ ճանչնալ ու դատել զայլս: Թէ որ կրից կուրութիւնն կամ ապշութիւնը առիթ կրնայ ըլլալ մեզի՝ կատակերգութեան մեզի ներկայացուցած հայելւոյն մէջ չտեսնել ինքզինքնիս, օգտակարագոյն կրնայ ըլլալ մերձաւորնիս նկատել իրենց ախտերուն ամէն տգեղութեամբը: Ասիկայ մեծ բարիք մըն է որ ծիծաղական կերպարանքով կը զգուշացընէ զմեզ յախտից՝ որոնց կրնայինք զոհ կամ նմանող ըլլալ: Այս օգտակար ծառայութիւնը մատուցած է Մոլիէր իր ժամանակցացը, յորում բարքն ու սովորութիւնները արուեստակութեան կերպարանք առնլով, կարօտ էին այսպիսի ազդարար ձայնի մը․ և եթէ ծանր

քննադատութիւն մը կարող պիտի չըլլար յորդորել զանոնք 'ի զգուշութիւն, դէմ ծիծաղելի ըլլալու վախը զիրենք կրնար զգաստացընել: Յիշեցինք թէ ինչ կերպարանք սկսած էին առնուլ Ռամպույլէիի գումարմունքները. Մոլիէր որ կը տեսնէր այդ չնպատեհութիւնները և ինքզինքն անբաւական՝ արքունական պաշտպանութեանց և պաշտօնմանց մէջ եղողներուն դէմ կռուելու, անոնց վարմունքն, կերպերն և իմաստութիւնը ծիծաղելի ըրաւ՝ Ծիծաղաշարժ պոռոտախօսք կոչուած կատակերգութեամբը: Երբ առաջին անգամ հանդիսացաւ այն 'ի Փարիզ, թատրէն ելլելու ատեննին Ռամպույլէիի գումարմանց մէջ յաճախողներէն երկու հոգի, Մէնաժ և Շապըլէն, իրարու հետ կը խօսէին: Մէնաժ կ'ըսէր. «Երկուքնիս ալ կը զարմանանք թէ որպիսի ճարտարութիւն և հանճար բանեցուցեր է քերթողը՝ զմեզ ծիծաղելի ընելու համար. շիտակը կ'ըսեմ, ալ ժամանակը հասած է որ ինչուան հիմա պաշտածնիս այրենք և այրածնիս պաշտենք»: Կ'աւանդեն թէ այն կատակերգութեան ներկայացուած ատենը՝ ամբոխին մէջէն ծերունի մը ձայնը բարձրացընելով զրուցած ըլլայ. «Ապրի՛ս Մոլիէր, ահաւասիկ ընտիր կատակերգութիւն մը»:

Մոլիէր հինգ տարի միայն գաւառներուն մէջ իր խմբին հետ մէկտեղ, բայց այն թափառական և յուզեալ կեանքը անշուշտ անօգուտ չեղաւ իր հանճարոյն. վասն զի ամէն տեսակ ու զանազան պայմանի անձինք տեսաւ. և ինքն ալ իր կողմանէ ամէն նեղութիւն և տառապանք քաշեց, և գործնական իմաստասիրութեան այս դասերը մեծապէս սատար եղան իր կրթութեանը:

Մոլիէր իմացաւ թէ գաւառներն արժանաւոր չէին իր թատերական խմբին. ուստի և հարկ եղաւ Փարիզ փոխադրուիլ: Գոնթի իշխանին հետ.

ունեցած բարեկամութեամբը՝ Օռլէանի դքսին պաշտպանութիւնն ստացաւ, և անոր միջնորդութեամբը եղբօրը Լուդովիկոս ԺԴի ներկայացաւ։ 1658ին հոկտեմբեր ամսեան մէջ այն ընկերութիւնը առաջին անգամ հանդիսացուց Գոռնէյլի Նիկոմեդէս ողբերգութիւնը Լուվրի մէջ ձևացած թատերաբեմին վրայ։ Ողբերգութենէն ետքը երեւցաւ Մոլիէր, և շնորհակալ ըլլալով թագաւորին ցըցուցած պաշտպանութեանը, հրաման ուզեց իրմէ որ իր ներկայութեանը իրեն յօրինած մէկ կատակերգութիւնը խաղալու հրաման տայ։ Թագաւորը հաւանեցաւ. և այն ատեն խաղացին Եըէ+ բժիշկ+ նախանձոտ+ կոչուած կատակերգութիւնը։ Լուդովիկոս ԺԴ շատ զուարճացաւ, նոյնպէս ալ արքունի իշխանք. որով Մոլիէրի խըմբին յաջողութիւնը կատարեալ եղաւ։ Թագաւորին եղբայրը իր պաշտպանութիւնն և անունը տուաւ այն ընկերութեանը. և քիչ մը ատեն անցնելէն ետքը՝ թագաւորին հրամանաւը Փըթի-Պուրպոնի թատեր մէջ հաստատուեցան ու 1660ին ՚ի Փալէ Ռուայալ, ուր որ Ռիշըլիէօ ծիրանաւորն մասնաւոր թատերաբեմ մը շինել տուած էր իր Միրամ ողբերգութիւնը հանդիսացընելու համար։

Մոլիէր արժանի երեւցաւ իրեն եղած խնամոցն ու պաշտպանութեանը։ 1661ին յունիսի 24ին Դպրոց արանց կոչուած կատակերգութինը ձևացընել տուաւ, որուն մտածութիւնն ու գաղափարը Տերենտիոսէն և Մենանդրէն առնուած է, բայց գործադրութիւնն, հանգոյցն և ոճը բոլորովին իրենն է։ Տերենտիոս երկու եղբարք կը ներկայացընէ, յորոց մին՝ վարպետի խստութեամբ կը դաստիարակէ իր տղան, իսկ միւսը բարեկամի մը ներողամտութեամբ։ Մոլիէր՝ Տերենտիոսի նման երկու իրարու հակառակ կար-

Digitized by Google

ծիք ունեցող եղբարք Թատեր վրայ կ'երևցընէ, որոնք խնամակալ են երկու օրիորդաց՝ որոնց հետ ամուսնանալ կ'ուզեն։ Ասոնցմէ մեկը Սկանարէլ արտաքոյ կարգի և արտառոց բնաւորութեան տէր, որ ինչուան իր զգեստներուն մէջ անօրինակ ձևեր կը գործածէ՝ ուրիշներուն չնմանելու համար, իր խնամոցը տակ եղած օրիորդը՝ խստիւ կը փակէ տանը մէջ իբրև յորդելանի, չթողուր երբեք անկէն դուրս ելլել կամ ուրիշի մը այցելութիւնն ընդունիլ, և ամենէն աւելի անմեղ և անվնաս հաճոյքն ալ կ'արգիլու։ Իսկ միւս եղբայրը՝ Արիստէս, բոլորովին անոր հակառակ ոճ մը բռնելով, իր խնամոցը յանձնուած Լէոնորա օրիորդին թոյլ կու տայ որ փառաւոր և նորելուկ ըզգեստներ հագնի, պարերու, կատակերգութեանց յաճախէ, ուզած մարդուն այցելութիւնն ընդունի, և վերջապէս ազատաբար գործածէ իր կամքը. մինչդեռ իր Իզապէլ քոյրը իր խնամակալէն զատ ուրիշ մարդ չտեսներ, և իր ամէն զբաղմունքն և հաճոյքը կար կարելն է։ Ուստի չուզելով զինքն այն վիճակին մէջ պահող մէկու մը հետ ամուսնանալ, կ'ուզէ անոր բռնութենէն խալըսիլ. և այս գործը այնպիսի ճարտարութեամբ 'ի գլուխ կը հանէ, որ նոյն իսկ իր խիստ խնամակալը օրիորդին բանեցուցած հնարքներուն խելամուտ չըլլալով, զանիկայ գերագոյն իմաստութեան և առաքինութեան հրաշալիք մը կը սեպէ։ Լէոնորա՝ որ իր խնամակալէն ամենևին նեղութիւն մը չքաշեր, երջանիկ կը սեպէ ինքզինքն անոր հետ ամուսնանալու համար. և կը վարձատրուի իր սիրովը ու անոր վրայ ունեցած վստահութեամբը։ Իսկ Իզապէլ ընդհակառակն՝ պաշտութեան մը մէջ բռնուելով պատանիոյ մը քով կ'երթայ, զոր հազիւ կը ճանչնայ, և հետը կը պսակուի առանց գիտնալու թէ ով է։ Սկանարէլ կը պատուհասի կնկան զինքը

Թողոմը, զոր աւելի կ'ուզէր ընել գերի քան թէ իբրեւ կին գործածել. և երբ կ'իմանայ անոր խորղախութիւնն, իր ընթացքն կամ սխալ դրութիւնը վար 'զարնելու տեղ՝ յանցանքը կանանց ընդհանուր սեռին վրայ կը ձգէ։

Այս կատակերգութիւնը՝ որ այնչափ զուարթ, ոգելից և ճարտար յօրինուած մըն է, և բազմապատիկ օգտակար և իմաստուն խրատներ կը բովանդակէ, բարոյականին կողմանէ այլ և այլ պակասութիւններ ունի։ Տարակոյս չկայ որ թէ՛ սատուածային և թէ ընկերական օրինաց առջև դըժուարաւ կրնայ չքմեղանք ընդունիլ օրիորդ մը որ իր խնամակալին ձեռքէն կը փախչի անոր խըստութեանցը պատճառաւ, բայց Մոլիէրի դիտմունքն եղած է ցուցընել թէ որպիսի պարտաւոր անխոհականութեան մէջ կրնայ ըլլալ փորձառութիւն չունեցող օրիորդ մը՝ չափազանց խստութեան մը երեսէն. ուստի և այդ դրութեան վտանգը ցուցընելու համար՝ չարը կը մեծցընէ։ Ընդհանրապէս ասանկ է կատակերգութեանց ոգին, սովորեալ ըլլալով զօրաւոր գոյներ գործածել, որպէս զի պայծառ չտեսնող աչքերն ալ աւելի որոշ կարենան նկատել։ Նկարիչք և արձանագործք ալ նոյն արուեստը կը բանեցընեն. երբ հեռուէն տեսնելու սահմանուած նկարներ կամ արձաններ շինեն, կը ջանան քանի մը գծերուն կամ գոյներուն աւելի կորով տալ, և անով ճշմարտութենէն կ'ելլեն, երբ կը կարծեն կամ կ'ուզեն անոր հաւատարիմ մնալ։

Այս դիտողութիւնը հաւաստապէս կը յարմարի նաև Դպրոց կանանց (École des femmes) կոչուած կատակերգութեան, հինգ արարուածի մը մէջ ամփոփուած և ոտանաւոր չափով, զոր ներկայացընել տուաւ Մոլիէր 1662ին դեկտեմբեր ամսոյն քանդըվեցին։ Քերթողը սեսա-

բանին վրայ կը հանէ մարդ մը՝ որուն գաղափարն է թէ կին մարդը այնչափ աւելի խոհական և առաքինի կ'ըլլայ՝ որչափ որ միամիտ է և տգէտ․ ուտի և պարզամիտ ծառայի և աղախնոյ մը խնամոցը տակ տանը մէջ կը մեծցընէ նորահաս օրիորդ մը, զոր որբ կը կարծէ, և միտքը դրած է հետը ամուսնանալ։ Առնոլֆ, — ասիկայ է մարդուն անունը, — համոզուած է թէ «անմիտ կնկան մը հետ ամուսնացողին միտքը՝ անմիտ չըլլալու համար է»։ Ագնէս օրիորդը՝ որ կարդալ ու գրելէն զատ ուրիշ բան սորված չէ, երկու ծառայից ընկերակցութենէն ամենևին համ չառներ, եւ առաւել իր գտնուած առանձնութենէն։ Առնոլֆի հոն չգտնուած ժամանակ պատուհանին առջև նստած ըլլալով քիչ մը զբաղելու համար, ճամբէն երիտասարդ մը կ'անցնի և կը բարևէ զօրիորդն. Ագնէս որ չգիտեր թէ չճանչցած մարդուն հետ կենակցութիւնը չվայլեր, կ'ընդունի անոր բարևը․ և փոխադարձ բարևներով, պառաւ կնկան մը միջնորդութեամբ, որ զինքը կը խաբէ, հաւատացընելով թէ այն երիտասարդն հիւանդ է, և թէ կրնայ ինքը անոր առողջութիւն տալ, կ'ընդունի իր տանը մէջ՝ առանց ամենևին անդրադառնալու թէ անկէ ինչ չար հետևանքներ կրնան առաջ գալ։ Այսպէս իր պաշտաճից տգիտութեամբը, անծանօթ մարդէն մոլորելու վտանգի մէջ կը ձգէ ինքզինքը։ Թուղթեր կ'ընդունի և կը պատասխանէ, առանց անդրադառնալու թէ ըրածն անվայել բան մըն է. վերջապէս թող կուտայ որ երիտասարդը զինքը անկէն փախցընէ։ Չգիտնալով զանազանել թէ որն է բարին և որը չար, միայն իր հակամիտութեանցը ականջ կը կախէ, և իր բերումը անշուշտ անոր վրայ չէ՝ որուն սէրէն աւելի կը վախէ քան թէ բարկութենէն։ Բարեբաղդաբար այդ անծանօթ երիտասար-

դը՝ Առնոլֆի մտերիմ բարեկամներէն մէկուն, որ-դին է. որով դիւրին կ'ըլլայ զինքը հաճեցընել, որպէս զի այս երկու իրարու համար եղած սըր-տերը՝ իրարմէ չզատուին։

Այսպիսի պարզ դէպք մը, որուն մէջ գործող անձինք գլխաւորաբար երեք հոգի են, անկարելի պիտի ըլլար հինգ երկար կատակերգակ արա-րուածներու նիւթ ընել, առանց Մոլիէրի հան-ճարոյն և գրչին։ Երիտասարդը՝ որ Օրասիոս կը կոչուի, և դեռ նոր Փարիզ հասած է, չգիտեր թէ Առնոլֆ՝ ուրիշ անուանակոչութեամբ մը Տըլա-սուշ ալ կը կոչուի. ուստի այս անուանց փոփո-խութեամբը խաբուած, կը յայտնէ Առնոլֆի իւր սէրը զոր ունի Ագնեսի վրայ, և ինչուան ստակ ալ փոխ կու տայ իրեն՝ աղջիկը անոր ձեռ-քէն փախցընելու համար։ Առնոլֆ ասով աւելի առիթ կ'ունենայ իրեն խնամոցը տակ գտնուող օրիորդին վրայ հսկելու, որպէս զի Օրասիոսի հետամտութիւնէն խալըսէ. բայց մէկուն ազնուա-թեամբը և միւսոյն ալ հնարագիտութիւններով պարապի կ'ելլեն իր ամէն հնարքները։ Կ'երեւնայ թէ ժամանակակիցքը այնչափ ախորժանօք ըն-դունած չեն այս կատակերգութիւնը. ուստի և ինքզինքը արդարացընելու համար՝ փոքրիկ զա-ւեշտ մը շարագրեց Դատաստան Դպրոցի կանանց (La Critique de l'École des femmes) կոչուած, յա-րում առաջ կը բերէ գրուածքին վրայ եղած դա-տաստանները, և անոնց ամենուն պատասխանը կու տայ։

Երբ Մոլիէր, մէկ կողմանէ կը զբօսեցընէր ժո-ղովուրդը իր յօրինած երկասիրութիւններովը, ու միւս կողմանէ ուրիշներ կը պատրաստէր, Թա-գաւորը աւելի կը սկսէր մեծարել զինքը, և ար-քունի զբօսանաց և պարահանդիսանց կը ծառայեցը-նէր անոր հանճարը։ Լուդովիկոս ԺԴին, նախկին

ապաստանը՝ անոր արքունեացը հոգին եղած էր։ Այսպէս Թագաւորին հաճոյ ըլլալու և արքունիքը զուարճացընելու համար կը շարադրէր Ձանձրացուցիչք (Les facheux), Հաճոյք Գեղեցիկ կղզւոյն (Les Plaisirs de l'Ile enchantée) կատակերգութիւնները, որոնք կէս մը արձակ և կէս ոտանաւոր լեզուով շարադրուած են, Իշխանուհին Եղիդեայ (La Princesse d'Elide), Բռնի ամուսնութիւն (Le Mariage forcé), Առ յանկարծ 'ի Վերսայլ (l'Impromptu de Versailles). Բժիշկ սէր (L'Amour medecin), Մելիսերթ (Mélicerte), Փառաւոր սիրողք (Les Amants magnifiques), Փսիքէ (Psyché), և Կոմսուհին Էսքարպանեայ (La Comtesse d'Escarbagnas)։ Այսոնք թէպէտ առաջ յիշատակուածներուն չեն կրնար հաւասարիլ, սակայն ամենուն մէջ ալ յայտնի կ'երեւնայ հեղինակին հանճարոյն մեծութիւնը, գեղարուեստին վարպետութիւնը և ծիծաղաշարժ ու զբօսեցուցիչ ոճը։

Սակայն հակառակորդքն ալ պակաս չէին, և ատոր ալ պատճառը ոչ միայն ուրիշի նախանձը գրգռող քերթողին հանճարոյն առաւելութիւնն էր, այլ նաև քիչ մը իր անխոհական ընթացքը, կատակերգութեանցը մէջ տեսարանի վրայ հանած անձինքը՝ ծանօթ մարդիկներու բարուց ճիշդ նկարագիրն ըլլալովը։ Լուդովիկոս ԺԴի առ Մոլիէր ցուցըցած համարմունքն ալ՝ առիթ էր իրեն դէմ հանելու ժամանակին այլ և այլ քերթողքն ու մատենագիրներն, ու ինչուան արքունական անձինքը, որոնք արքայէն ընդունած պատուոյն ու ձեռնտուութեանը մէջ իրենց զրկում մը կ'ենթադրէին տեսնել։ Մոլիէր ուզելով նոյն իսկ Թագաւորին առջև ամօթով ձգել զիրենք, յարմար առիթ գտաւ արքային մէկ առաջարկութիւնը՝ որ կ'ուզէր արքունի անձանց զուարճութեանը համար խաղարկութիւն մը ձևացը-

նել. և իրեն խմբակին հետ արքունի թատերաբեմին վրայ հանդիսացընել տուաւ մեծ ճարտարութեամբ Ալֆ յաֆոյ 'ի Վէրսայլ կոչուած կատակերգութիւնը, որն ճշգրիտ գոյներով կատակերգակի մը գտնուած վիճակին դժուարութիւններն մէջ կը բերէ. և անանկով կ'ուզէր արդարացընել ինքզինքն իր հակառակորդաց դէմ:

Համառօտախօսութիւննիս չներեր յերկարել Իշխանուհին Ելիդէայ, Տոն Կարսիա Նաւարրացի, Մելիսէրթ, Փսիքէ կատակերգութեանց վրայ, որոնք քերթողին աւելի փառք մը չեն կրնար յաճախել: Սակայն դժուարին է անյիշատակ թողուլ զԲռնի ամուսնութիւն, որ հարիւրաւոր տարիներէ և գրեթէ ամէն լեզու թարգմանուելով աշխարհահռչակ ըլլալէն ետքն ալ՝ դեռ ևս թատերաց վրայ հանդիսացած ատեն՝ ամենուն ծաղրը կը շարժէ. յարում Սկանարէլ՝ փոփոխակի խորհուրդ կը հարցընէ Բանգրաս ու Մարփուրիոս բժշկաց, անոնց կարծիքն ուզելով իմանալ իր ամուսնանալուն նկատմամբ, և հնարագէտ և հանճարեղ ծաղրաբանութեամբք կը հեգնէ՝ յաճախ մարդկային միտքը ղառածեցընող փիլիսոփայական գրութիւններն:

Մոլիէր ճարտար 'ի տեսչութեան թատերց՝ ինչպէս նաև 'ի յօրինուած կատակերգական քերթուածոց, ամէն ջանք կ'ընէր իրեն ձգելու հանճարեղ քերթողներն ու ընտիր դերասաններն: Վասն զի չափաւոր հանճարներն են միայն նախանձորդութենէ վախցողներն: Ինքը՝ անհամեմատ քերթող ու կատակերգակ, կ'ախորժէր խրախուսիչ ձեռք երկնցընել անոնց ամենուն որ իր թատերաբեմին յաջողութիւն ու փառաւոր ապագայ մը կը խոստանային: Օր մը, Փոր-Ռուայալի աշակերտներէն երիտասարդ մը, որ դեռ միայն քանի մը կրօնական քերթուածներովը ու

տո Ցանէրժանկուրտոն Սէնայ կոչուած տաղտմը ծանօթացած էր, եր յօրինուած Թէագէն ու Խարիկլէ կոչուած ողբերգութիւնը ներկայացուց Մոլիէրի: Անվարժ ձեռք մը ու դեռ անընտրող ախորժակ մը նկատեց 'ի նմա Մոլիէր, ինչպէս արդեամբք ալ անանկ էր. բայց սուր մտքովը՝ անոր թերութեանցը մէջ ալ ապագայ նշանաւոր քերթողի մը հանճար ու յարմարութիւն տեսաւ. ուստի նոր ողբերգութեան մը նիւթ տուաւ անոր, ու խրախուսելու համար՝ կանխեց դրամական վարձատրութիւն մըն ալ տուաւ: Վեց ամիս անցնելէն ետքը՝ քերթողը Թեպայիտ կամ Եղբարք Թշնամիք կոչուած քերթուածը յանձնեց Մոլիէրի. քանի մը փոփոխութիւններ ու սրբագրութիւններ անհրաժեշտ հարկաւոր էին. Թատերաբեմին սեսուչն ու քերթուածին հեղինակը աշխատեցան անոր վրայ. ու հանդիսանալով, հասարակաց գովութեան արժանի սեպուեցաւ այն ողբերգութիւնը. Գաղղիա նոր քերթող մը ստացաւ, զոր Մոլիէրի պարտական էր, և այս քերթողն էր անուանին Ռասին:

Դպրոցի աշակերտի մը աննշան ողբերգութեան մը մէջ անուանի ողբերգակ հանճար մը տեսնողը, կատակերգակ դերասանի ամենամեծ յարմարութիւն մը նկատեր էր նաև երկոտասանամեայ տըղու մը վրայ, զոր քովը առնելով կրթեց ու հրահանգեց, ու եղաւ հռչակաւոր դերասանն Պարոն:

Լուդովիկոս ԺԴ հազար ֆրանքի թոշակ մը կապեց Մոլիէրի, և իր ընկերակցացն ալ տարուէ տարի եօթն հազար ֆրանք ու արքունական խումբ կոչուելու պատուանունը: Ասով նոր խրախոյս մը ու քաջալերութիւն առած, ուզեց կատակերգութեան աւելի բարձր յատկութիւն մը տալ ու աւելի բարոյական նպատակ մը: Մտածեց տեսարանի վրայ հանել չէ թէ քաղաքացւոց ընդ-

հանրապէս թերութիւններն, ինչպէս մինչև այն ատեն ըրեր էր, այլ ժամանակին ազնուականաց ու արքունեաց մէջ յաճախող անձանց սովորական պակասութիւնները, զորոնք մօտանց տեսեր էր և քններ, և միրձաւոր ապագայի մը մէջ ժողովրդեան մեծամեծ վնասներ առթելուն վրայ չէր տարակուսեր: Այս վախճանաւ յօրինեց Մորդոփէաց կոչուած կատակերգութիւնը: Քաղաքագէտ, իշխող, պատերազմող՝ ամէնքն ալ այլ և այլ կերպարանքով թատեր վրայ կը ներկայանան. ու քերթողն՝ թափանցող հանճարովը ու սուր լեզուով անոնց ունայնամտութիւնքն ու ծաղրելի փառասիրութիւնը արքունեաց սրահներէն թատերաբեմին վրայ հանեց. և այսպիսի զօրաւոր դաս մը օգտակար ընելու համար՝ ուզեց իր չափուն և պարտուպատշաճ մեծարանաց մէջ կենալ: Թէ՛ նպատակովը և թէ ոճով ընտիր երկասիրութիւն մըն էր ասիկայ. բայց ժամանակակցաց մէջ քիչ անձինք գտնուեցան անոր ճշմարիտ յարգը ճանչցող. իսկ բազմութեան աւելի ախորժական երևցան իր ուրիշ կատակերգութիւնները, որոնց մէջ խրատէն աւելի ծիծաղաշարժը կը փնտռէին:

Ատենն էր Բժիշկ բռնի (le Médecin malgré lui) կոչուածը, որուն բուն գիւտը Մոլիէրի չէր, այլ ժողովրդական հին վէպերէն առնուած: Հարուստ՝ բայց ագահ գեղացի մը, ազնուականութենէ իյնած օրիորդ մը առած է, զոր իր պարտուցը մէջ պահելու համար սովորութիւն ըրած է ամէն օր գանակոծ ընել, տնէն դուրս չելած, որպէս զի ցաւոցն ու արտասուաց նուիրէ բոլոր օրը: Կնիկն ինքնիրեն կը մտածէ. Անշուշտ, կ՚ըսէ, իմ ամուսինս ամենևին ծեծ կերած պէտի չըլլայ կեանքը մէջ, որովհետև եթէ գիտնար թէ ինչ են գաւազանի հարուածները, զիս այնչափ անխնայ չէր ծե-

ծեր։ Երբ ինքն այս մտածութեան զբաղած է, և ահա երկու արքունի սուրհանդակք վրայ կը հասնին, որոնք Թագաւորին դուստրը բժշկելու համար ճարտար բժիշկ մը կը փնտռեն որ ձկան փուշ մը կլլեր էր։ Սկանարէլի կինը, — վասն զի ասիկայ է հարուստ ազաչին անունը, — յարմար առիթ մը չուզեր փախցընել, ու իր էրիկը կը ներկայացընէ իբրև հմուտ ու ճարտար բժիշկ. և թէ բժըշկութիւնն ընելու զինքն ստիպելու համար՝ ծեծելու է։ Սուրհանդակք կը բռնադատեն զՍկանարէլ որ հետերնին գայ. ու երբ անիկայ կը հակառակի, ու բժշկութեան արուեստին անտեղեակ ըլլալը կ՚ուզէ մէջ բերել, անոնք կնկանը խօսքը մտիկ ընելով՝ սաստիկ գանակոծելով Թագաւորին դիմաց կը հանեն. ուր զիշխանուհին ծիծաղեցընելով կը յաջողի բժշկել զնա։ Անով մեծ համբաւ կը ստանայ Սկանարէլ, ու ամէն կողմանէ խուռն կը դիմեն առ նա ուզելով օգտուիլ անոր տեղեկութենէն. իսկ անիկայ չգիտնալով ինչ պատասխան տալ, մեծ կրակ մը վառել կու տայ, ու իրեն խորհուրդի եկողներուն կը զրուցէ թէ մէջերնէն ամէնէն աւելի հիւանդը առնելու այրելու է, ու անոր ձգած մոխիրը ժողվելով՝ ուրիշներուն բժըշկութեան պէտք տալու։ Ամէն հիւանդ՝ այս առաջարկութիւնը լսածնուն պէս, տկարութիւննին կը մոռնան ու բժշկութիւննին գտած ըլլալնին կը ծանուցանեն։ Թագաւորը Սկանարէլի գիտութեանը վրայ զարմացած՝ շատ ընծաներով զինքն տուն կը խրկէ, և կը խոստանայ մէյմ՚ալ կնիկը չծեծել, թէպէտև կերած հարուածներն իրեն բարերարութիւն բերին։

Այս առասպելէն Մոլիէր իր ամենէն աւելի զուարթ ու սթափեցուցիչ կատակերգութեան նիւթն առաւ, որ թէ ժամանակակիցն և թէ իրմէ վերջը եկողներուն հաւասարապէս հաճոյացաւ։

Մարդատեաց կոչուածէն յառաջ ուրիշ կատակերգութիւն մըն ալ յօրիներ էր Մոլիեր, ու Խնճոյք Պետրոսի (Festin de Pierre) կոչած։ Որչափ ալ մեծ ընդունելութիւն մը չգտաւ այս քերթուածը, սակայն համառօտ քննութիւն մը կ'արժէ, որովհետեւ անմիջական վերաբերութիւն ունի քերթողին գլուխ գործոց սեպուած Թարթիւֆ կատակերգութեան հետ։ Երկուքն ալ կրօնական ու բարոյական մտածութեան մը ազդեցութեամբը շարադրուած. երկուքին ալ նպատակն հաւասար, ամբարիշտ ցուցընելու զնա՝ որ կրօնական պատրուակով անխտիր ամէն չարութիւն կը գործէ, և Աստուծոյ էութիւնն ու մեծութիւնը ուրացող անօրէնը։ Մի և նոյն գերդաստանի անձինք են Տոն Ժուան և Թարթիւֆ, թէպէտև իրարու բոլորովին հակառակ բնաւորութեամբ. մէկն անպատկառ աստուածային ու մարդկային ամէն օրէնքներն կ'արհամարհէ, իսկ միւսն ծածուկ ու բարեպաշտութեան պատրուակաւ. ասոր մէջ է տարբերութիւններնին, ու Մոլիեր թէ մէկն ու թէ մէկալը ծաղր ու ծանակ ընելով թատեր վրայ, կատակերգակ քերթողի մը բուն գործն ու պաշտօնը կատարած կը սեպուի։

Սպանիական թատրէն փոխ առնուած Խնճոյք Պետրոսի կատակերգութեան նիւթը՝ այնչափ հաճոյացած չէր Մոլիերի. ուստի ընկերակիցքն յորդորեցին զինքն որ Թիրսոյ տէ Մոլինա տաղերգութեան իտալական ու գաղղիական անյատուկ թարգմանութեանց դէմ՝ որ թատերց վրայ ներկայանալով յաջողութիւն կը գտնէին, նմանողութիւն մը յօրինէ։ Մոլիեր արդէն այնպիսի բարձրութեան մը հասած էր իր հանճարովը՝ որ սպանացի քերթողաց նմանողութիւնն խիստ պատիւ չէր կրնար սեպել. ուստի՛ թէ զիրենք գոհ ընելու, և թէ իր քերթող ու հնարագիւտ հանճարոյն նոր

տպացոյց մ՚ալ տալու համար յօրինեց զԹարթիւֆ: Որչափ ալ Թագաւորին հաճութեամբն ու գլխաւոր պաշտօնատեարց տեղեկութեամբն յօրիներ էր զայն, սակայն քերթողին ու իր թատերականաց հարկ եղաւ երեք տարի կռուիլ՝ որպէս զի Թատերց վրայ հանդիսանալու հրամանը տրուի. բայց մէյմը ներկայացուելէն ետքը՝ հակառակորդքն ու բարեկամք հաւասար վկայութիւն տուին թէ գաղղիական Թատերց գլուխ գործոց մին է այն: Որչափ ալ առեղծ է ու անօրէն Թարթիւֆի անձը, Մոլիէր ամէն ջանքն բանեցուցած է բոլորովին անհանգուրժելի չընելու անոր ներկայութիւնը. ուստի մէկէն Թատեր վրայ չհաներ զինքը. առջէն հանդիսականաց ծանօթ է, ու միայն երրորդ արարուածին մէջ տեղուանքն է որ կը ներկայանայ: Երբէք առանձին չերեւնար. ու ամէն անգամ որ իրեն խօսել ու գործել կու տայ, այլ և այլ կերպարանաց մէջ կը դնէ անոր կեղծաւորութիւնը՝ համեմատ այն մարդուն որուն հետ գործ ունի: Այսպէս Որկոնի հետ խոնարհ է և ջերմեռանդ, Դորինէի հետ համեստ ու ամօթխած, Կլէանթեայ դիմաց խոհականութիւն ու անշահասիրութիւն կը կեղծէ, ու Էլմիրայի հետ իր տկարութիւնն ու կիրքը կ՚երեւցընէ: Օձ մըն է որ զինքը տաքցընող ձեռքին մէջ կը խաղապատի, որպէս զի մէկէնիմէկ շտկուելով խածնէ իր բարերարը:

Թարթիւֆէն ետքը յօրինեց զԱմֆիտրիոն, որ Պղաւտոսի համանուն ընտիր կատակերգութեան նմանողութիւն է. անկէ ետքն ալ զԱգահ, որ դարձեալ նոյն լատին քերթողին հետեւողութեամբ յօրինուած է: Աւելորդ է ըսել թէ Մոլիէրի նման հանճար մը ծառայական նմանողութեան կարօտ չէր կրնար ըլլալ:

Իր Երեւակայական հիւանդին չորրորդ ներկայա-

Digitized by Google

ցումը աչխոյ տրուեր։ Առտուան դէմ Մոլիեր՝ սովորականէն աւելի կրծոց տկարութիւն զգալով, քովը կանչեց իր կինը ու գերասանաց գլուխը զՊարոն, ու տխուր նախազգածութեամբ իմացուց թէ ինչպէս մը յուսահատած է իր կեանքէն։ Անոնք թէպէտև չէին կրնար կարծել թէ վտանգը քերթողին ենթադրածին չափ մեծ ըլլայ, սակայն կը թախանձէին որ նոյն օրն հանդչի, ու թատեր վրայ չհանդիսանայ։ Մոլիեր պատասխանեց. «Ինչպէս կրնամ ձեզի մտիկ ընել, ուր անդին յիսուն աղքատ գործաւորք իրենց օրուան հացը ինծմէ կը սպասեն. և ինչ կ՚ընեն անոնք եթէ այսօրուան ներկայացուցումը արգելուի»։ Անեններին՝ բռնադատեց ինքզինքն Մոլիեր, ու կարգէ դուրս աշխատանօք իր պարտքն կատարելով. յանկարծ թատեր վրայ զգաց թէ ուժը կը պակսի. բայց հանդէսը տակնուվրայ ընելու վախովը՝ ծածկեց իր ցաւը, ու բազմականաց ծափահարութեանցն ու ծիծաղովը վարագոյրը վար ինջաւ։ Հազիւ կրցան տունը փոխադրել զինքն. ու բժիշկ ու քահանայ փնտռուած ատեններնին՝ արդէն մերձի շունչը տալու վրայ էր՝ կենացը յիսունըմէկ տարուան հասակին (1673 փետր. 17)։

ԺԹ.

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԺԷ ԴԱՐ)

Լ Ա Ֆ Ո Ն Թ Է Ն

1683ին երկու քերթողք իրարու հետ կը մըրցէին՝ Գոլպէրի մահուամբը Գաղղիական Ճեմարանին մէջ պարապ մնացած աթոռը՝ գրաւելու համար։ Ասոնցմէ մէկն էր Յովհաննէս տը Լաֆոնթէն, վաթսունուերկու տարուան, որ այլ և այլ վէպեր և առակներ հրատարակած էր, իսկ միւսը Նիկողայոս Պուալօյ Տէփրէօ, քառասունեօթը տարուան, որ անուանաւոր նամակներ, երգիծաբանութիւններ և երկու քերթուած շարադրած էր, Քերթողական արուեստը և Գրակալը․ և որովհետև միանգամայն արքունի պատմագիր (historiographe) սահմանուած էր, ուստի և Լուդովիկոս ԺԴ պատուիրեց որ Պուալօյի արուի այն աթոռը։ Ճեմարանին քարտուղարներէն մէկը, երբոր ժողովոյն մէջ երկու առաջարկուածներուն հոգը վրայ խօսք կ'ըլլար, սեղանատախտակին վրայ դրեր էր Լաֆոնթէնի շարադրած վէպերը, և հարցու-

Digitized by Google

ցեր թէ ի՛նչ կերպով կրնանք այսպիսի անվայել գրուածներու հեղինակն մեր մէջը ընդունիլ։ Իսկ հակառակ կուսակցութենէն մէկն ալ՝ Պուալոյի երգիծաբանութիւնները ցուցընելով, կը պատասխանէր. «Ո՞ր վայլէ մեզի կաճառակից առնուլ այնպիսի անձ մը՝ որ կենացը մեծ մասն անցուցած է մեզմէ շատը ծաղր ընելու համար»։ Այս կրկին յանդիմանութիւններն յայտնապէս կը ցուցընեն թէ ի՛նչ պատճառաւ մինչև նոյն ատեն Գաղղիոյ Ճեմարանին անդամ ընդունուած չէին այս երկու անձինքը, ուր արդէն իրենց արգիւնքն ու հանճարը չունեցողք կրցեր էին մուտ գտնել։ Բայց վերջապէս անագան արդարութիւնը հասած էր երկուքին համար ալ. միայն հարկ էր ընտրութիւն ընել համարձակ ու երգիծաբան քերթողներուն մէջ։ Ճեմարանին անդամներուն շատին ընտրութիւնը Լաֆոնթենի վրայ էր. և թագաւորը զարմացաւ երբ Ուղղիչք իմացուց իրեն ժողովականաց ընտրութիւնն ու կամքը։ Միահեծան թագաւորը կրնար իր մէկ խօսքովը ընտրութիւնը փճացընել. սակայն չըրաւ. միայն իր հաւանութիւն տալը ուշացուց. և երբ վեց ամիս ետքը Պուալոյ ալ ընտրուեցաւ Պըղոնի տեղ, անոր ընտրութեան վրայ իր հաճութիւնը յայտնելէն ետքը, աւելցուց. «Լաֆոնթէնն ալ կրնաք ընդունիլ ձեր մէջը. վասն զի խօսք տուաւ որ ասկէ ետքը խելքով շարժի»։

Ճանթոյ-Թիէրրի քաղաքը ծնած էր Լաֆոնթէն 1621ին յուլիսի 8ին, քաղաքացի ընտանեաց զաւակ, բայց ազնուականութեան հնութիւն ունեցող։ Իր ծնողքը կարգէ դուրս ծուլութիւն մը տեսնելով աղուն վրայ, անհոգ եղան իր դաստիարակութեանը։ Հազիւ կարող եղան իրեն լատին լեզուն սորվեցընել, և Սուասոնի կանոնիկոսներէն մէկը շատ աշխատելէն ետքը ու այլ և այլ

գտրոցներ զինքը գնել տալէն, երբ տեսաւ որ ամէն ջանք անօգուտ էր իրեն ազգական օրիորդի մը հետ ամուսնացուց զինքը. և որովհետև իր հայրը անտառաց և գետոց տեսուչ և խնամատար էր, նոյն գործը յանձնուեցաւ նաև Լաֆոնթէնի: Բայց թէ պաշտօնը և թէ կինը հաւասար անտարբերութեամբ ընդունեցաւ Լաֆոնթէն. որով քիչ ատենէն պաշտօնէն ձանձրացաւ, ամուսնէն ալ կը նեղուէր. ուստի և երկուքէն ալ ձգեց:

Ոմանք կ'աւանդեն թէ ինչուան կենացը քսանըվեցերորդ տարին և ոչ իսկ ինքն Լաֆոնթէն երբէք կարծեր էր թէ քերթողական հանճար ունենայ. և թէ Մալէրպի մէկ տաղը լսելով, զոր Շաթօյ–Թիէրրիի մէջ պանդուխտ սպայի մը վրայ յօրինած էր, այնչափ ազդեցութիւն ըրած ըլլայ իր մտացը վրայ, որ մէկէն ետևէ եղեր է սերտելու զայն, և եռքը բարձր ձայնով արտասանած. և թէ անանկով սկսած ըլլայ ոտանաւորներ շարադրել: Այս կարծիքը այնչափ հաւանական չերևնար: Որչափ ալ անտարակուսելի է թէ Մալէրպի տաղերը ունեցած ըլլան իրենց ազդեցութիւնը Լաֆոնթէնի հանճարոյն վրայ, բայց միւս կողմանէ ալ յայտնի է թէ արդէն սկսած էր այլ և այլ մանր քերթուածներ շարադրել Մալէրպին հետ ծանօթութիւն չըրած, հետևող ըլլալով Մարոյի և Վուաթիւրի:

Երբոր Լաֆոնթէն իր յօրինած քերթուածոցը համար՝ բարեկամացը խրախուսիչ ՝քաջալերութիւնները լսեց, սկսաւ հին օրինակագիրներու ընթերցման պարապիլ, և որոնց մէջ սիրելագոյն էին իրեն Վիրգիլիոս, Որատիոս, Տերենտիոս և Կուինտիլիանոս. նոյնպէս կը յափշտակուէր Հոմերի, Պղատոնի և Պլուտարքեայ գրոցը վրայ. թէպէտև անոնց յունական սկզբնագիրը կարդալու և հասկընալու վիճակի մէջ չէր: Երբոր յու-

նական և համեմատական հնութիւնները ճանչցաւ, սկսաւ Իտալիոյ քերթողաց վրայ իր ուսումն ընել, և կը սքանչանար Արիոսթոյի, Պոքաչչիոյի և Մաքիավելլիայ գրուածներուն վրայ: Մէկ կողմանէ ալ իրմէ առաջ եղող Գաղղիացի մատենագրաց և մանաւանդ քերթողաց գրուածները աչքէ անցընելէն չէր դադրեր:

Ուսմանը հետևանք պիտի ըլլար աշխատութիւնը: Լաֆոնթէն սկսաւ Տերենտիոսի Ներքինի կոչուած կատակերգութեանը նմանութիւն մը յօրինել ոտանաւոր չափով: Այս առջի փորձը այնչափ յաջող չեղաւ քերթողին համար: Այն ատենները Գաղղիոյ գանձուց պաշտօնեայն էր Ֆուքէ: Անոր բարեկամներէն մէկը, որ Լաֆոնթէնի կնոջն ալ ազգական էր, ուզեց զինքն ալ պաշտօնէին պաշտպանութեան տակ եղող գրագիտաց և քերթողաց թուոյն մէջ խառնել: Լաֆոնթէն Փարիզ գալով ներկայացաւ Ֆուքէի. ան ալ իր պաշտպանութեան տակ առաւ զինքը, և հազար ֆրանք թոշակ կապեց իրեն, պայման դնելով որ ամէն թաղ՝ ոտանաւորի մը գինն ըլլայ: Այս կարգէ դուրս պահանջմունքն ալ յայտնի կը ցուցընէ թէ տէրութեան պաշտօնեայն լաւ ճանչցեր էր քերթողին ծուլութիւնը, և կ'ուզէր կերպով մը խթան ըլլալ անոր: Լաֆոնթէն ընդունեցաւ թէ պայմանն և թէ թոշակը. ու հաւատարմութեամբ կատարելով իր յանձն առած պարտքը, վճարքն ալ անխափան ընդունեցաւ քանի որ Ֆուքէ հարուստ և իշխանութեան մէջ էր: Բայց երբ արքունի բարկութեամբ՝ հպարտ պաշտօնեայն յանակնկալս աղքատութեան և գերութեան մէջ գահավէժ ինկաւ, Լաֆոնթէնի թոշակն ալ լմընցաւ: Սակայն քերթողն իրմէն ունեցած բարեկամութիւնն ու պաշտպանութիւնը չկարենալով մոռնալ, չքննեց անոր յանցաւոր ըլլալը. իրեն ա-

ջև անմեղ էր, վասն զի կը սիրէր զինքը, և այս երախտապարտ բարեկամութեան ազդեցութեամբը գրեց քերթողը գեղեցիկ տաղերգութիւն մը, որուն նմանը քիչ կը գտնուի օր և իցէ ազգի մատենագրութեանը մէջ:

Լաֆոնթէն քառասունուիրեք տարուան հասակին նորէն դարձաւ իր հայրենիքն՝ 'ի Շաթօ-Թիէրրի: Իր պաշտպանին կորստեամբը կարծես թէ բանադատուած պիտի ըլլար 'ի լռել և յառանձնութիւն, երբ ուրիշի մը ձեռնտուութիւնն ունենալու բաղդն ունեցաւ, զոր ամենևին չէր կարծեր: Մազարէն ծիրանաւորին մէկ քեռորդին, որ Պույյէոնի դքսին հարսն էր, եկեր քաշուեր էր 'ի Շաթօ-Թիէրրի՝ երբ իր ամուսինն՝ հռչակաւորն Մոնթէքուքուլիի առաջնորդութեամբը Տաճկաց դէմ պատերազմելու կ'երթար: Որովհետև երիտասարդ դքսուհին քերթողութեան ալ կը զբաղէր, շատ հաճոյք իմացաւ լսելով թէ նոյն քաղաքին մէջ և գրեթէ իր իշխանութեան տակ անուանի քերթող մը կը գտնուի. և այս առթով մտերմութիւն մը հաստատուեցաւ այս երկու անձանց մէջ. և իրեն խնդրանօքն կամ առաջարկութեամբ յօրինած է Լաֆոնթէն իր վէպերը՝ Արիոսթոյի և Պոքքաչչիոյի նմանողութեամբ, և որոնց մէջ գործածած համարձակ ոճն ու լեզուն քիչ ատենէն ոչ միայն ամէն ուղղախոհ միտք, այլ նոյն իսկ և քերթողն ալ պիտի ստգտանէին:

Լաֆոնթէնի բուն փառքը և անունը 1668ին հռչակուեցաւ, երբոր իր Առակաց առջի վեց գրքերը հրատարակեց ընծայականով մը առ Թագաժառանգն. և յառաջաբանին մէջ կ'ըսէր թէ «Ամենայն ինչ, նաև ձկունք, կը խօսին իմ այս գրուածքիս մէջ. և իրենց խօսքը մեզի ուղղուած է, վասն զի անբաններն միջոց առած եմ՝ զմարդիկ

կրթելու »․ և կը յաւելու թէ իրեն նախագիծ օրինակ առած է զԵսովպոս:

Հասարակաց կարծիք մը եղած է թէ Եսովպոս՝ որ Քրիստոսի թուականէն վեց հարիւր տարի առաջ կ՚ապրէր, նախկին գտիչ եղած է այն հանճարեղ մտածութեան՝ կրթելու զմարդիկ՝ այլաբանական պատմութիւններով իրենց սխալները ցուցընելով, որպէս զի կարենան ճանչնալ զանոնք ու անոնց նախատուելու: Մարդկային միտք յաճախ կ՚ապստամբին ուղղակի կերպով իրենց տրուած խրատին դէմ, ուր իրեն հպարտութիւնը չխոնարհեցընող խորհուրդ մը աւելի դիւրաւ կ՚ընդունի: Ուստի մարդկանց մէջ օգտակար ճշմարտութիւններ ծաւալելու կարևոր ու դիւրին միջոց մըն է անբան անասնոց մարդկային կիրքեր տալ, անոնց պէս խօսեցընել ու գործել, ու զբօսեցուցիչ կեղծեաց տակ բարոյական ընտիր խրատներ ու հրահանգներ ծածկել: Սակայն առակին գիւտը Եսովպոսի ժամանակներէն յառաջ ըլլալու է. վասն զի արևելեան հին ժողովրդոց մէջ՝ բանաստեղծութեան 'ի Յունաստան երևնալէն շատ յառաջ՝ այլաբանական առակք սովորական էին: Հնդկաց մատենագրութիւնը, որուն հարուստ բովքը դեռ ըստ արժանւոյն քննուած չեն, ամենահին ժամանակներէ մնացած առակներ ու այլաբանութիւններ կ՚աւանդէ: Անտարակուսելի կ՚ենթադրուի թէ Եսովպ՝ որ Լիւդիոյ Կրեսոս թագաւորին արքունեացը մէջ ապրեցաւ, տեղեակ եղած ըլլայ արևելեան հին այլաբանական առակներուն, ու անոնցմէ մեծապէս օգտուած: Նոյն աղբիւրէն օգտուեցան անշուշտ հնդիկն Պիտփայի ու արաբացին Լոքման: Հաւանական կ՚ենթադրուի դարձեալ թէ Եսովպոսի ընծայուած առակներն երկար ատեն աւանդութեամբ պահուեցան, մինչև որ երբ ժողովրդեան յիշողու-

թեան մէջ մնացածներուն հաւաքումն եղաւ, ամէնքն հաւատարապէս Եզովպոսի սեպուեցան։

Հռովմայեցւոց մէջ Փեդրոս՝ յոյն առակախօսին ընտիր նմանող մը եղաւ, ու եթէ գիւտերով զինքն չկրցաւ գերազանցել՝ այլ ոճոյ գեղեցկութեամբն անհամեմատ անկէ վեր է. վասն զի ոճոյ գեղեցկութեան, ճշդութեան և յստակութեան օրինակ է Փեդրոս։ Միջին դարուց մէջ յարևմուտս միակ առակախօս կը գտնենք զՄարիամ Գաղղիոյ, որ ջանացած է Եզովպայ ու Փեդրոսի նմանող ըլլալ, և ոչ առանց գոյզն ճարտարութեան։ Սակայն Լաֆոնթէնի պահուած էր առակը այնպիսի բարձրութեան մը հանել՝ որ մարդկային հանճարոյ գլխաւոր արտադրութիւններէն մէկն սեպուի։

Սենեկա և Կուինտիլիանոս առակը կը համարին տեսակ մը մատենագրութեան, որուն նպատակն է. կրթել զմանկութիւն՝ հրահանգելով։ Լաֆոնթէն ալ իր երկասիրութիւնը արքայորդւոյն նուիրելովը, նոյն վախճանը առաջ կ'ենթադրուի անոր. բայց ընծայականին մէջ աւելցընելովը թէ «անասնոց խօսքերովն ու գործելու եղանակով կ'ուզեմ հրահանգել զմարդիկ» աւելի նպատակ մը ունենալն ալ կը յայտնէ. վասն զի որ և իցէ մարդու, որպիսի դասակարգի և վիճակի ալ վերաբերելու ըլլայ, ընտիր և օգտակար դասեր կ'աւանդէ։

Ամենէն առաջ նկատենք զինքն իբրև իմաստասէր։ Կրնանք ըսել թէ այս կողմանէ սակաւաւոր անձանց մէկն է՝ որ գիտցան օգտակար կերպով ծաւալել և ընդհանուր ընել այնպիսի սկըզբունքներ որոնց նպատակն է խոհական և բարեբաստիկ ընել զմարդկութիւն։ Յաճախ իմաստասիրաց ու բարոյագիտաց գրքերէն՝ մարդկային ռամկան ամենահարկաւոր խրատները քաղելով,

մեծամեծ հատորներն քանի մը էջերու մէջ համառօտուած կը գտնենք։ Եթէ ուզենանք նոյնպիսի աշխատանք մը ընել Լաֆոնթենի առակաց գրքին վրայ, պիտի տեսնենք թէ հարկ պիտի ըլլայ ամբողջ գիրքը գաղափարել, առանց կարող ըլլալու գրեթէ տող մը խօսք վերցնել. այնչափ խոհական խորհրդատու, ապահով առաջնորդ և խորաքննին մտածող մը եղած է՝ զմարդիկ կրթելու և լուսաւորելու համար։ Վասն զի անկարելի է ընկերական գիրք մը կամ առանձնական վիճակ մը գտնել, որոնց համար իր առակաց մէջ չգըտնուին խոհական թելադրութիւններ և օգտակար խրատներ։ Թագաւորն, իր Լուվրի արքունեաց մէջ, ինչպէս արուեստագէտն իր անպաճոյճ տնակին, հարուստն ու աղքատը, զօրաւորն ու տկարը, ծոյլն ու ագահը, ունայնամիտն ու շողոքորթը, իմաստակն ու ագէտը, երիտասարդն ու ծերունին, համառօտ ըսենք՝ բոլոր մարդկութիւնն իր ախտերովն ու զառածանօք, իր հեգնելու արժանի պակասութեամբքն ու ինչուան նաև առաքինութեամբք՝ իբրև 'ի հաւատարիմ հայելւոջ կրնայ ճանչցուիլ Լաֆոնթենի առակաց մէջ և ուղղուելու կերպը սորվիլ։ Կրնա՞նք արդեօք առարկուիլ թէ ինչպէս առակախօսին ժամանակ՝ մեր ատենուան ընկերութեանց մէջ չգտնուին Ագռաւին նմանողներ՝ որոնք սիրով և ախորժանօք յանձնառու կ'ըլլան խաբուիլ ամենէն աւելի յայտնի շողոքորթութիւններով. խեղճ գորտեր՝ որ եզան մը մեծութեան կ'ուզեն հասնիլ, որոնք երինջին, այծուն ու ոչխարին պէս կ'ընկերանան առիւծուն, ու իրենց վնասովը կը բռնադատուին վերջապէս խոստովանիլ թէ « Զօրաւորագունին պատճառն է ամենէն աւելի ընտիր սեպուածը »։ Կամ թէ ամեն օր չե՞նք տեսներ խումբ մը մարդիկ՝ որ դպրոցի վարժապետին պէս, ժամանակ-

նին խօսելով կ'անցընեն, մինչդեռ գործելու ատենն է. որոնք աղուխուն պէս՝ եռանէ ըլլալով դումենքը խաբել, իրենք կը խաբուին. կաղնի ծառին պէս կ'ուռին ամբարտաւանելով, ու չեն ուզեր մտածել թէ զիրենք տապալող մրրիկը հորիզոնին վրայ կը պատրաստուի, կամ մկանց պէս՝ յանդուգն են 'ի տալ զխորհուրդ՝ և վատասիրտք 'ի գործադրութեան: Կը թողունք յիշատակել ուրիշ զանազան առակներն, յորոց շատք արդէն ծանօթ են մեր ընթերցողաց, և որոնցմով յայտնապէս կը տեսնուի թէ քերթողին գլխաւոր դիտմունքն եղած է հաճոյանալ ուղղելու համար, և հրահանգել զբօսեցընելով: Երկայն խօսքեր չիբանեցըներ 'ի պախարակել զագահն, որ իր գանձը հողուն տակ կը թաղէ. այլ պարզապէս՝ թէ նոյն արդիւնքն ունի այնպիսւոյն ոսկւոյ տեղ քարի մը կտոր դնելը: Եթէ ուզենայ սորվեցընել աշխատասէր գործաւորին թէ բարեբաստագոյն է այն աշխատանքովը քան թէ հարուստն իր գանձերովը, չյօգնիր աւելորդ խօսքերով հարստութեան արհամարհ ըլլալը երևցընել. այլ մէջ կը բերէ խեղճ կօշկակար մը՝ որ աշխատանքին զբաղած առաւօտուընէ մինչև երեկոյ կ'երգէ, ուր իրեն մերձաւոր ոսկւոյ մէջ թաղուած հարուստը քիչ կ'երգէ ու հազիւ կը քնանայ: Ամէն ջանքն ըրած է Լաֆոնթէն անոյշ ու ընտելական լեզուով բարոյականի կարևորագոյն խրատներն աւանդել, բարեկամի մը նման՝ որ քաղցր ժպիտ մը կը խառնէ տուած յանդիմանութեանցը հետ:

Եթէ ուզենանք նկատել զինքն իբրև քերթող, հաւասար զարմանք պիտի ազդեն մեզի իր առակներն: Կարծես թէ Լաֆոնթէն գաղտնիքը գտեր է այն այլաբանական գրութեանց մէջ, որ դեռ այնչափ նուաղ էին 'ի մատենագրութեան, որ ոչ Որատիոս և ոչ Պուալօյ հարկ սեպեր էին կա-

նոններ սահմանել, ամէն տեսակ բանաստեղծական քերթուածոց հարստութեանը. որով կրցեր է, ինչպէս իր վրայ զարմացողներն կ'ըսեն, փոփոխակի ու գրեթէ մի և նոյն իշխն մէջ ըլլալ Հոմեր, Վիրգիլ, Որատ և Մոլիեր։

Օռլէանի դքսուհւոյն մահուամբը՝ Լաֆոնթէն երեսի վրայ ու աղքատ մնալով, Սապլիեր տիկինը իր տունը հրաւիրեց զինքն ու քսան տարուան միջոց, որչափ որ ապրեցաւ իր բարերարը, վայելեց անոր հիւրասիրութիւնը։ Իսկ երբ մեռաւ, բռնադատեցաւ ուրիշի դուռ զարնել։ Իր տաղներն՝ որ հիմա այնչափ անյագաբար կը կարդացուին, ու տպագրողաց շատերուն հարստանալու պատճառ եղած են, հեղինակը չկրցան աղքատութենէ խալըսել. մանաւանդ երբ ծերութիւնն ու անոր հետևանք այլ և այլ տկարութիւններն ալ վրայ հասան։ Սակայն բարուց ազնուութեամբն և անկեղծութեամբ այնչափ սիրելի էր Լաֆոնթէն՝ որ իրեն օգնականութեան ձեռք կարկառողներն պակաս չեղան։ Ասոնց մէջ նշանաւորք էին Սապլիեր և Հերվար տիկնայք, որոնց երախտագէտ երևցաւ քերթողը՝ գրուածներէն շատը անոնց նուիրելով, և սրտէ ազդուած տողերով հատուցանելով իր պարտքը։ Այնպիսի գրչէ մը ելած տողերն՝ տևականք են քան զպղինձ և զմարմարիոն, և երախտագիտութեան անոնց մէջ յիշատակած անուանքը՝ մարդկանց մոռացութենէ ալ բոլորովին փրկուած կը սեպուին։

Լաֆոնթէն մեռաւ 'ի 1695 ապրիլ 13։ Մահուընէն երկու ամիս յառաջ՝ տեսնելով օր օրուան վրայ տկարանալը՝ կը գրէր իր բարեկամներէն մէկուն. « Մեռնելը, կ'ըսէր, ոչինչ բան մը չերևնար. բայց Աստուծոյ առջև երևնալը զիս կ'ահաբեկէ։ Գիտես իսկ որպիսի վարք և կեանք անցընելս։ Թերևս այս տոմսակս չընդունած՝ արդէն

յաւիտենականութեան դռները բացուած ըլլան ինծի համար »: Քերթողին նախազգածութիւնը՝ իրականութիւն եղաւ:

Ֆենելոն՝ Լաֆոնթենի մահը լսելով հետեւեալ տողերը գրեց 'ի լատին, զորս իր արքունական աշակերտին թարգմանել տուաւ 'ի գաղղիարէն.

« Լաֆոնթէն ոչ եւս է: Արտասուեն զինքն ամենքեան որ սիրտ եւ միտք մը ընդունած են յերկնից զգալու վայելուչ, բնական ու ատանց արուեստակութեան յօրինուած քերթութեան գեղեցկութիւնը: Ոչ եւս է այն անձը՝ որ գիտցաւ նոյն իսկ արուեստի անհոգութիւնը նախամեծար գործել քան զամենայն պերճանս եւ զյղկութիւն:... Ժամանակաւ նոր դարերու կը պատշաճի. բայց իր հանճարովը հնութեան կը վերաբերի. վասն զի անոր ամէն գերազանցութիւնը գիտցաւ իրեն յատկացընել: Կարդա իր գրուածները, եւ պիտի վկայես թէ Անակրէոն չէ կրցած աւելի շնորհագեղ ընել իր ոճը, Որատիոս՝ պաճուճել զիմաստասիրութիւն եւ զբարոյական՝ իրմէ աւելի հրապուրիչ եւ զանազանեալ քերթողական զարդերով. Տերենտիոս՝ ոչ առաւել բնական եւ ճշմարիտ գոյներով նկարագրած է զմարդկութիւն, եւ ոչ ալ Վիրգիլ ինքնին իրեն նման սրտազդեցիկ ու դաշնակաւոր ոճ ունենալ »:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐՈՅ

Digitized by Google

Digitized by Google

ՑԱՆԿ

Ա. Կելտական բանաստեղծութիւնք. — Կելտք, Ոսսիան 5

Բ. Սկանտինաւեան քերթութիւնք. — Օտէն, Աքալտք. 34

Գ. Գաղղիական մատենագրութիւն. — Բրետոն քերթողք. 51

Դ. Ռոման լեզու 'ի Գաղղիա. — Ռոման լեզու 60

Ե. Լատին դպրութիւն 'ի Գաղղիա միջին դարուց մէջ. — Աբելարդ, Սուրբ Բեռնարդ. — Գերսոն . . . 86

Զ. Գաղղիական մատենագրութիւն. (ԺԳ և ԺԴ դար) Վիլ-Հարտուէն, Ժուանվիլ, Ֆրուասար, Քրիստին. Տը Փիզան 101

Է. Գերմանական մատենագրութիւն (ԺԳ և ԺԶ դար). Նիպելունկէն երգք, Հանս-Սաքսի քերթութիւնները. 115

Ը. Սպանիական մատենագրութիւն (ԺԲ դար). Սիտի քերթուածը և ռոմանները 133

Digitized by Google

Թ. Իտալական մատենագրութիւն (ԺԴ դար). Տանթէ 149
Ժ. Իտալական մատենագրութիւն (ԺԴ դար) Փեթրարքա, Պոքքաչչիոյ . 186
ԺԱ. Գաղղիական մատենագրութիւն (ԺԶ դար) Տէփէրիէ. Յ. Մարոյ, Կ. Մարոյ, Ռապըլէ 208
ԺԲ. Իտալական մատենագրութիւն (ԺԶ դար). Միքէլ-Անճէլօ, Արիոսթոյ, Թասսոյ 219
ԺԳ. Լուսիտանական մատենագրութ. (ԺԶ դար). Միրանտա, Ֆերէիրա, Գամոէնս 248
ԺԴ. Սպանիական մատենագրութիւն (ԺԶ դար). Սերվանթէս, Լոփէ տէ Վէկա, Գալտերոն 265
ԺԵ. Անգղիական մատենագրութիւն (ԺԶ դարէն ԺԷը անցք). Մարլօ, Պէն Ճոնսըն, Շէյքսփիր. 285
ԺԶ. Գաղղիական մատենագրութիւն (ԺԷ դար). Լուդովիկեան դար . . . 322
ԺԷ. Գաղղիական մատենագրութիւն (ԺԷ դար). Գոռնէյլ. 346
ԺԸ. Գաղղիական մատենագրութիւն (ԺԷ դար). Մոլիէր 400
ԺԹ. Գաղղիական մատենագրութիւն (ԺԷ դար). Լաֆոնթէն 421

ST.STE… NO

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
46 2626
Digitized by Google

Digitized by Google